



165

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII

165

**Annales
Universitatis
Paedagogicae
Cracoviensis**

Studia Politologica XIII

redakcja

Ryszard Koziol

Magdalena Mikołajczyk

Rada Programowa

prof. dr hab. Andrzej Antoszewski (Uniwersytet Wrocławski); prof. dr hab. Michał Śliwa (Uniwersytet Pedagogiczny); prof. Bruno Drwęski (National Institute of Oriental Languages and Civilizations, Paris, prof. dr hab. Maria Marczevska Rytko (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej); prof. Jie-Hyun Lim (Uniwersytet Hanyang, Seul); prof. dr Andrej Kreutz, (University of Calgary)

Redaktor Naczelny

prof. dr hab. Józef Łaptos

Redaktorzy tematyczni

Teoria polityki – dr hab. Magdalena Mikołajczyk (UP)

Systemy polityczne i partyjne – dr hab. Katarzyna Sobolewska-Myślik (prof. UP)

System polityczny RP i samorząd terytorialny – prof. dr hab. Andrzej Piasecki (UP)

Nauki o administracji – dr hab. Andrzej Żebrowski (prof. UP)

Polityka gospodarcza i społeczna – dr hab. Janina Pach (prof. UP)

Doktryny polityczne i polska myśl polityczna – dr Agata Tasak (UP), dr Ryszard Koziół (UP)

Stosunki międzynarodowe – dr hab. Joanna Bar (UP)

Redaktorzy tomu

Ryszard Koziół

Magdalena Mikołajczyk

Redaktor językowy

Anna Siedlik

Redaktor statystyczny

dr Grzegorz Foryś (UP)

Recenzenci

prof. dr hab. Andrzej Andrusiewicz (URz), prof. dr hab. Tadeusz Godlewski (UMK), dr hab. Agnieszka Hess (UJ), dr hab. Jolanta Itrich-Drabarek (UW), dr hab. Julian Kwiek (prof. AGH), dr hab. Krzysztof Łabędź (WSF-P „Ignatianum”), dr hab. Jarosław Nocoń (prof. UG), dr hab. Danuta Plecka (prof. UMK), dr hab. Katarzyna Pokorna-Ignatowicz (Akademia Krakowska im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego), dr hab. Leszek Porębski (prof. AGH), dr hab. Michał Strzelecki (prof. UMK), prof. dr hab. Sylwester Wróbel (UŚ),

Recenzenci z Instytutu Politologii UP

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2014

ISSN 2081-3333

Wydawca

Wydawnictwo Naukowe UP

30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2

tel./fax (12) 662-63-83, tel. (12) 662-67-56

e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

www.wydawnictwoup.pl

druk i oprawa Zespół Poligraficzny UP, zam. 32

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

HISTORIA I MYŚL POLITYCZNA

Antoon De Baets

University of Groningen

The Year Zero: Iconoclastic breaks with the past

The notion of “a break with the past” requires closer inspection. Political scientists and historians studying the mechanisms of contemporary armed conflict and dictatorship frequently but inattentively use the term to indicate a more or less profound change in time. But there are different ruptures with the past. Indeed, two contrasting types can be distinguished: transitional and iconoclastic breaks. The former are the hallmark of new or restored democracies, the latter of new or consolidated dictatorships. Transitional breaks have received much attention during the last decades; truth commissions and tribunals were devised as instruments to cope with the painful past before the break. Transitional breaks are organized by regimes which recently acquired power and are backed by large parts of civil society. They constitute an attempt to deal with the injustices of the immediately preceding period but usually leave the legacy of the more remote past intact.

Iconoclastic breaks are different. Some regimes or groups try to force not a partial but a complete break with the past and even to start from the year zero.¹ These *tabula rasa* breaks are meant to cleanse the entire past or as much of it as possible, and either to reach or regain some faraway golden age. They are the hallmark of totalitarian regimes, at least during certain phases in their life span, or of radical groups aspiring to totalitarian power. In order to reach their goal, they organize iconoclastic expeditions to destroy relics and emblems of the past: monuments and statues, books and records, holy places and cemeteries. Typically, such expeditions accompany punitive campaigns against groups perceived as historical enemies. Iconoclastic breaks have thus far enjoyed less systematic attention than transitional breaks although their legacy usually leaves deeper scars.

My goal, then, is to study this iconoclastic type. Iconoclasm in the conventional sense is understood as a form of cultural cleansing;² in contrast to vandalism, which

¹ Not to be confused with *Stunde Null* (zero hour).

² For examples, see “Iconoclasm,” in Derek Jones, ed., *Censorship: A World Encyclopedia* (London / Chicago: Fitzroy Dearborn, 2001), 1140–1145; Robert Bevan, *The Destruction of*

is arbitrary, it is done purposely.³ It includes large-scale destruction of heritage and strategies such as the desecration of the dead and their graves (posthumous punishment) and the alteration or destruction of monuments of dead leaders who were officially condemned (*damnatio memoriae* and “posthumous trials”).⁴ The purposive character of these destructive operations is most clearly seen where monuments of the new power are erected on the same site as their predecessors.⁵

It should be noted from the outset, however, that my use of the term “iconoclastic” is far broader than the conventional one just explained. Here, I want to capture this conventional iconoclasm *in combination with* systematic acts of gross human rights violations with the intent to force a rupture in time and to exorcize the doomed past once and for all. In general, it is difficult to draw a line between regimes under which outbreaks of conventional iconoclasm occur though not as part of any historical plan, and regimes that use iconoclasm as a radical instrument of history politics.

The French Revolution (especially the Terror of 1793–1794), the Bolshevik Revolution of 1917 and Nazi Germany’s Third Reich of 1933–1945 are widely recognized as classic examples of regimes trying to realize an iconoclastic break.⁶ From this brief list, it can be seen immediately that regimes trying to force such breaks in world history are not easily grasped under a common denominator. Another problem with iconoclastic breaks is that their beginning and end cannot be easily pinned down; they may last from a few months to many decades. The break can be forced in full light or in silence, usually when a regime comes to power but sometimes only after it is consolidated.

My cases come from a database on the censorship of history spanning the period between 1945 and today.⁷ Indeed, the post–1945 era contains some fairly

Memory: Architecture at War (London: Reaktion Books, 2006); Sam Durant, *Defaced Monuments* (http://www.samdurant.com/defaced_monuments); Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 1997). See also Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* (New Haven & London: Yale University Press, 2007), 27–29 (the case of cults of antiquity).

³ Gamboni, *Destruction*, 17–24, 170.

⁴ See Antoon De Baets, *Responsible History* (New York / Oxford: Berghahn Books, 2009), 61–63 (the case of archival cleansing) and 137–139 (the case of posthumous punishment); “*Damnatio memoriae*,” in Hubert Cancick & Helmut Schneider, eds., *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, volume 3 (Stuttgart / Weimar: Metzler, 1997), 299–300.

⁵ Gamboni, *Destruction*, 61.

⁶ Earlier famous examples of conventional iconoclasm (some of which turned into iconoclastic breaks) were Qin Shihuangdi’s book burning and attack on tradition in China, vandalism, Byzantine iconoclasm, the iconoclastic fury during the Protestant Reformation, iconoclasm as part of colonialism, the destruction of Hindu temples under the Mughal Emperor Aurangzeb in India, and the “literary Holocaust” under the Qianlong emperor in China. For a discussion of some of these cases, see Gamboni, *Destruction*, 25–90.

⁷ For published parts of the database, see Antoon De Baets, *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945–2000* (Westport CT / London: Greenwood Press, 2002) and the

clear-cut cases of iconoclasm. I gathered data from twelve countries (Afghanistan, Azerbaijan, Cambodia, China, Iran, Iraq, Mali, Pakistan, Romania, Saudi Arabia, Sudan and Yugoslavia), of which I will briefly present a sample of seven in which the iconoclastic break with the past had the greatest and most encompassing impact. I will distribute them over three main types centered around class, nation and religion. By grouping them, however, I do not mean to suggest that the cases are related to each other in any causal way.

Communist iconoclasm

In the past decades, three communist regimes have tried to force an iconoclastic break. The foremost example is China.⁸ In 1966, the Great Proletarian Cultural Revolution was unleashed in Maoist China. Carried out by Red Guards who were manipulated by the Gang of Four, it uprooted millions of Chinese and constituted a fierce attack against the Four Olds—old ideas, old culture, old customs and old habits. “Smash the old world” was the guiding principle. The nationwide campaign left deep scars, especially in the years immediately following 1966. Numerous historical films, plays and books were denounced as “poisonous weeds.” Institutionalized historical and archaeological research came to a halt. Excavations were disrupted and sites attacked. Innumerable historic monuments such as temples, shrines, cemeteries and museums were burned, ransacked or closed down. Mao Zedong called the events “without precedent in history.”⁹

One of the targets was Tibetan Buddhism, the attacks on which started earlier than the Cultural Revolution and lasted longer. Annexed in 1950, Tibet was perceived by the regime as a territory that had always been part of China. From 1954–1955, history education in the region became completely sinicized and references to Tibetan culture and history were banned. After the Tibetan uprising of 1959 and the Dalai Lama’s flight into exile, control grew stricter. Tibetans who claimed that Tibet had always been independent and that its 1950 annexation was not a “peaceful liberation,” were ruthlessly persecuted. Many religious and historic manuscripts were destroyed. In addition, over 6,000 monasteries (reportedly 95 to 97 percent of the total) and many other heritage sites and statues were demolished, especially between 1950 and 1976. The Chinese state decided, however, to preserve a few selected monasteries as “ancient relics of culture.” Attempts to restore destroyed heritage started hesitantly in the 1980s but they were often hampered.¹⁰

Annual Reports of the Network of Concerned Historians (<http://www.concernedhistorians.org/content/ar.html>).

⁸ For the place of iconoclasm in Chinese history, see Simon Leys, “L’Attitude des Chinois à l’égard du passé,” in idem, *L’Humeur, l’honneur, l’horreur: essais sur la culture et la politique chinoises* (Paris: Laffont, 1991), 9–48.

⁹ Quoted in Michael Schoenhals, “Unofficial and Official Histories of the Cultural Revolution—A Review Article,” *Journal of Asian Studies* (1989), 571.

¹⁰ For the Chinese case, see, among others, Bevan, *Destruction*, 98–102, 118–120, 208; Gamboni, *Destruction*, 107–108; International Commission of Jurists, *Tibet: Human Rights and the Rule of Law* (Geneva: International Commission of Jurists, 1997).

A second example was Romania. The leader of the Romanian Communist Party, Nicolae Ceaușescu, blended his brand of communism with nationalism. Paradoxically this did not particularly induce him to safeguard the Romanian patrimony. On the contrary, under his leadership, the communist regime initiated an unprecedented demolition of heritage. From 1974, an official policy of systematic destruction of thousands of historical monuments and sites in about 65 towns, including Bucharest, and in between 7,000 and 8,000 of the 13,000 Romanian villages was carried out, thus fundamentally threatening the patrimony. The goal of what was called “systematization” by the government and “urbicide” by the others was to force a complete break with the past in order to create a new industrial society in which diverse traditions had become irrelevant because national unity was based on a sole Dacian-Roman origin. In the 1980s, several prominent intellectuals, including Dinu Giurescu, who was a member of the Central Commission of the National Patrimony, protested against this massive demolition at the risk of reprisal. Only in late 1989, when the National Salvation Front took over power, was the program ended.¹¹

The third country that perhaps came closest of all to the nightmarish situation of a country without history was Cambodia. At the time of its takeover by the communist Khmer Rouge who established Democratic Kampuchea in 1975, the publishing and teaching of history came to a halt. A spokesman proclaimed that “two thousand years of history had ended.”¹² The goal of the regime was to abolish the “remnants of the imperialists, colonialists and all of the other oppressor classes.”¹³ Dissident historical views were suppressed. Historic buildings were pulled down or used as storehouses. Concomitantly, the Khmer Rouge unchained a virulent campaign of genocide and crimes against humanity against many layers of the population, which only came to a halt after the Vietnamese invaded the country in January 1979.

In China, the fever of elimination only really subsided after Mao’s death in 1976; it marked the beginning of a more moderate phase within the same regime. The campaigns of destruction in Romania and Cambodia were stopped only because the regimes themselves were toppled.

¹¹ For the Romanian case, see, among others, Bevan, *Destruction*, 127–131; Dinu C. Giurescu, “An Underground Essay on Urban and Rural Redevelopment,” RFE Research (14 February 1986), I, 9–13; idem, “More Protests against Demolitions in Bucharest,” RFE Research (2 October 1986), IV, 33–36; idem, *The Razing of Romania’s Past* (International Preservation Report; Washington: US / ICOMOS, 1989).

¹² For the Cambodian case, see, among others, Bevan, *Destruction*, 120–121; David Chandler, “Seeing Red: Perceptions of Cambodian History in Democratic Kampuchea,” in idem & Ben Kiernan, eds., *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, CT: Yale University Press, 1983), 36, 48–50; idem, *Voices from S-21: Terror and History in Pol Pot’s Secret Prison* (Berkeley / Los Angeles: University of California Press, 1999), 49–51, 104–109; Thomas Clayton, “Building the New Cambodia: Educational Destruction and Construction under the Khmer Rouge, 1975–1979,” *History of Education Quarterly* (Spring 1998), 1.

¹³ As formulated in the Constitution of Democratic Kampuchea, article 3, quoted in François Ponchaud, *Cambodge, année zéro: document* (Paris: Julliard, 1977), 239. See also Bevan, *Destruction*, 121.

Nationalist iconoclasm

The next two cases of iconoclasm occurred in Iraq and Yugoslavia. The background to much of Saddam Hussein's iconoclasm against the Kurds and the shiites was a long and lethal war against Iran, where Khomeini's regime had just taken power (1980–1988). The Saddam government feared crossborder contacts between Kurds and the same between shiites. In Iraqi Kurdistan hundreds of towns and villages were razed in a policy of genocidal proportions culminating in the Anfal campaign of 1988. After the Gulf War of 1990–1991, the Kurds revolted and they again became the target of heavy genocidal repression. After this cruel episode, however, Iraqi Kurdistan came to enjoy a degree of de facto independence. Following the Gulf War, the Marsh Arabs in the south, who had embraced the shiite variant of Islam, also revolted. By way of retaliation, their 5,000-year-old culture was destroyed in a campaign often typified as ecocide. Elsewhere, the famous shiite festival of Ashura was banned. Iconoclastic violence remained endemic after Saddam's fall in 2003.¹⁴

The second case was unfolding during the war that raged over the territories of Yugoslavia in 1991–1995 and led to its breakup. Many archives, monuments and sites were destroyed or damaged by all sides in the conflict, frequently in a deliberate effort to achieve what was variously called cultural cleansing, crimes against culture and bibliocide. For example, Serbian forces besieging the Bosnian capital Sarajevo ransacked a number of cultural institutions and destroyed two million books and the state archives, containing evidence of a distinct historic Bosnian identity and culture and of the Ottoman foundations of Sarajevo. Many historic buildings were destroyed in all the major towns of the country.¹⁵ This cultural cleansing accompanied campaigns of ethnic cleansing.

¹⁴ For the Iraqi case, see, among others, Bevan, *Destruction*, 72, 90–93; Rebecca Knuth, *Libricide: The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century* (Westport CT / London: Praeger, 2003), 144–145; "The Threat to World Heritage in Iraq: Heritage Destroyed" (Oxford March–April 2003). Iconoclastic tendencies survived the Saddam regime. In 2006, a bomb attack by al-Qaeda extremists demolished the Golden Mosque in Samarra, one of the four key shiite holy sites. This act sparked retaliatory sectarian violence across Iraq, in which thousands died and dozens of sunni mosques were attacked.

¹⁵ For the Yugoslav case, and particularly Bosnia, see, among others, International Court of Justice, *Bosnia-Herzegovina versus Serbia-Montenegro* (<http://www.concernedhistorians.org/le/18.pdf>; 2007), paragraphs 335–344; Joan van Albada, "Memory of the World': Report on Destroyed and Damaged Archives," *Archivum* (1996 no. 42), 11, 19, 26, 67–78; Leopold Auer, "Archival Losses and Their Impact on the Work of Archivists and Historians," *Archivum* (1996 no. 42), 4; Bevan, *Destruction*, 25–26, 38–47, 59, 85–88, 177–180, 204–208; Harbour F. Hodder, "Bibliocide," *Harvard Magazine* (November–December 1996); Glen Holland, "War Damage to Art Works and Monuments in Bosnia-Herzegovina and Croatia," *Common Knowledge* (Fall 1995), 9–23; Josip Kolanović "Archives en temps de guerre: l'expérience de la Croatie," *Archivum* (1996 no. 42), 173–180; Matko Kovačević, "War Damage Suffered by the State Archive of Bosnia and Herzegovina," *Archivum* (1996 no. 42), 181–186; Azem Kozar, "War Destruction of Archival Materials," *Janus* (1999 no. 1), 92–95; Andrej Smrekar & Stane Bernik, "The Endangered Monuments of Croatia," *New York Review of Books* (21 November 1991), 23;

Both these cases are examples of nationalist iconoclasm because the separatist component is prominent in both cases, though in different ways.¹⁶ In the Iraqi case the central dictatorial government waged a struggle against real or perceived separatist tendencies, in the Yugoslav case, the breakup of one country into many was at stake and each successor state designed its own sort of chauvinistic nationalism. Grouping cases in categories is partly arbitrary when we realize that the anti-separatist component is also applicable to the Tibetan case (and even to the three islamist cases presented below). But in China the iconoclastic effect went far beyond a strategy to counter separatism. In Tibet itself, the Maoist campaign was directed against the Tibetans not only as a national but also as a religious group; outside Tibet, it was directed against many groups ("rightists," intellectuals, etc.). Describing Chinese iconoclasm as merely nationalist is therefore not sufficiently adequate. In the same vein, Romania's iconoclasm also had a clearly nationalist watermark (although not a separatist one) but describing it as nationalist alone does not exhaust its meaning.

Another observation is about religion. The Iraqi and Yugoslav cases were not purely nationalist, they contained an important religious component as well. In Iraq, the regime and its bureaucracy, although secular-Baathist, was predominantly recruited from sunni Muslim circles, which put shiite groups in jeopardy. As for the Kurds, the religious element seemed not to have played a significant role. In Bosnia, a 1995 report about the architectural heritage calculated that 3,226 buildings officially listed in the national historic register had been destroyed or severely damaged during the war: between 1,100 and 1,400 were identifiably Islamic, 300 identifiably Catholic, and 35 to 70 identifiably Orthodox. After the war, attempts to rebuild mosques were resisted by hostile crowds and bureaucracies.

Islamist iconoclasm

Two regimes with an iconoclastic approach to the past were islamist: the Taliban in Afghanistan in 1996–2001 and the Ansar Dine in northern Mali in 2012–2013. With no regard for venerated traditions, they destroyed everything that was

Nicholas Wood, "A Multicultural Remnant Closes in Sarajevo," *International Herald Tribune* (16–17 October 2004), 2.

¹⁶ East Pakistan is another example. During a war of liberation, East Pakistan seceded from West Pakistan to become Bangladesh with the help of India in December 1971. Yahya Khan's Pakistani military government initiated a campaign of massive retaliation resulting in a massacre of genocidal proportions and in an iconoclastic frenzy. A survey carried out after the war revealed that at least 2,000 Hindu temples were destroyed or substantially damaged; some 6,000 pieces of sculpture were removed or destroyed as a result of military action or deliberate plunder. See Karl E. Meyer, *The Plundered Past* (London: Arts Book Society / Readers Union Group, 1974), 7–8.

A further example was the destruction of Armenian cultural and religious artifacts during the armed conflict about the disputed region of Nagorno-Karabakh (an Armenian-populated enclave in Azerbaijan) in 1988–1994. See Bevan, *Destruction*, 57; ICOMOS, *Heritage At Risk: World Report on Monuments and Sites in Danger 2002–2003* (Munich: K. G. Saur, 2003), 44–47.

idolatrous as measured against their hardline religious criteria. In Afghanistan, the Taliban issued an edict in February 2001—in breach of a pledge made in 1999—to destroy pre-Islamic and Buddhist objects, including the world's two largest standing Buddha statues at Bamiyan on the Silk Road. The destruction went ahead the next month. This iconoclasm was part of a broader operation of ethnic cleansing of the shiite Hazara people living in the Bamiyan area who resisted Taliban rule and regarded the statues, though Buddhist, as a symbol of their region.¹⁷ The Taliban operation, however, encompassed more than Bamiyan heritage: they destroyed thousands more statues and painted images across Afghanistan. In 1998, Taliban militia burned the public library of Pol-i-Khomri, which contained 55,000 books and old manuscripts, to the ground. In 2000, the Taliban government destroyed more than 2,750 items at the National Museum.

Mali's religious heritage became the object of iconoclastic attacks in 2012. Islamist (Salafist) fighters from Ansar Dine imposed the *sharia* (Islamic law) in most key towns of northern Mali. Half of the centuries-old shrines and tombs of Sufi saints in Timbuktu which they regarded as idolatrous were destroyed. Timbuktu residents were forbidden to visit the graves of their deceased family members. Neither could they listen to or perform local folklore music (which was closely linked to their oral traditions). One Dogon cultural site was also destroyed. Further at risk of destruction were hundreds of thousands of manuscripts dating back to the thirteenth century. Much of this huge collection, however, was saved—hidden or digitized and smuggled out of Timbuktu. Around 2,000 manuscripts stored at the Ahmed Baba Institute, though, were damaged in January 2013. The Timbuktu manuscripts provided evidence of ancient African and Arabic written scholarship—contradicting the idea that Africa's tradition was purely oral. On 1 July 2012, International Criminal Court Chief Prosecutor Fatou Bensouda warned Ansar Dine that the destruction of historical monuments and religious buildings was a war crime.¹⁸

Taliban leader Mullah Mohammed Omar commented upon the destruction of the Buddhas: "Muslims should be proud of smashing idols. It has given praise to God that we have destroyed them." So did a spokesman of Ansar Dine: "The destruction

¹⁷ Under King Mohammed Nadir Shah (who ruled in 1929–1934), the Bamiyan Buddhas had been a target of destruction for similar reasons. For the Afghan case, see, among others, Bevan, *Destruction*, 122–27, 189–90; ICOMOS, *Heritage At Risk*, 16–20; *UNESCO International Petition to Safeguard Afghanistan's Cultural Heritage* (Paris; UNESCO, 2001).

¹⁸ For the Mali case, see, among others, *BBC News* (30 June & 17 July & 23 December 2012, 30 January & 2 February 2013); Denselow, Robin, "Mali Music Ban by Islamists 'Crushing Culture To Impose Rule,'" *Guardian* (15 January 2013); Human Rights Watch, "Mali: Islamist Armed Groups Spread Fear in North" (25 September 2012); Serge Daniel, "Timbuktu Shrine Destruction a 'War Crime': ICC" (AFP; 1 July 2012); Ishaan Tharoor, "Mali's Crisis: Terror Stalks the Historic Treasures of Timbuktu," *Time Magazine* (5 April 2012); idem, "Timbuktu's Destruction: Why Islamists Are Wrecking Mali's Cultural Heritage," *Time Magazine* (2 July 2012); Geoffrey York, "The Secret Race To Save Timbuktu's Manuscripts," *Globe and Mail* (27 December 2012); Naveena Kottoor, "How Timbuktu's Manuscripts Were Smuggled to Safety," *BBC News* (3 June 2013).

is a divine order.”¹⁹ The Taliban campaign was stopped after an intervention by the United States; the Ansar Dine campaign after a French intervention. The Mali case is special in that iconoclasm was practiced by the separatists themselves rather than by the regime that wanted to halt the secession. It is the only example in our sample of an iconoclastic campaign led by a nongovernmental entity exercising state powers in the territory it had occupied.

International protection against conventional iconoclasm

Iconoclastic breaks with the past combine genocide, crimes against humanity or war crimes with conventional iconoclasm, which means that our societies have a twofold duty to prevent and stop them. As the struggle to combat gross human rights violations is well-known, I will survey here only some important measures of international law taken to fight iconoclasm understood as the large-scale destruction of heritage. Provisions against iconoclasm in times of war were first formulated in the Fourth Hague Convention of 1907, and later also in the Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments, also called the Roerich Pact, of 1935.²⁰ After 1945, the first draft versions of the United Nations definition of genocide—drawn up between December 1946 and May 1948—distinguished physical and biological from cultural genocide. The May 1948 draft text, for example, defined “cultural’ genocide” as any deliberate act committed with the intent to destroy the language, religion, or culture of a national, racial or religious group on grounds of the national or racial origin or the religious belief of its members such as: 1. Prohibiting the use of the language of the group in daily intercourse or in schools, or the printing and circulation of publications in the language of the group; 2. Destroying or preventing the use of libraries, museums, schools, historical monuments, places of worship or other cultural institutions and objects of the group.²¹

Cultural genocide, also designated as ethnocide, expressed the idea that a group could be extinguished not only by physical elimination but also by erasure of its cultural characteristics. The concept, however, was dropped from the final text of the Genocide Convention in December 1948 because it was deemed too vague after all and susceptible of encouraging political interference in the domestic affairs of

¹⁹ Tharoor, “Timbuktu’s Destruction.”

²⁰ The Fourth *Hague Convention* (1907), articles 27 and 56, refers to times of war; the *Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact)* (1935) refers to times of war and peace.

²¹ For the draft texts, see *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, The Secretariat and ECOSOC Ad Hoc Committee Drafts* (May 1947 [UN Doc. E/447] and May 1948 [UN Doc. E/AC.25/SR.1 to 28]) (<http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts>); for the discussion of these draft texts, see United Nations (Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities), *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (“Whitaker Report”) (E/CN.4/Sub.2/1985/6; <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/>; 2 July 1985), paragraphs 32–33.

states. Following the rejection, a certain consensus grew that what were previously called acts of cultural genocide were, in fact, either war crimes or crimes against humanity.²²

The war crime approach has since been accepted rather widely. Most notably, a *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, agreed upon in 1954, retook the idea.²³ It was also repeated in the two protocols additional to the *Geneva Conventions* in 1977. Two decades later, the statute of the International Criminal Court mentioned “intentionally directing attacks against buildings dedicated to religion, education, art, science... [and] historic monuments... provided they are not military objectives” and categorized such attacks as war crimes.²⁴ The crimes against humanity approach gained credence through the jurisprudence of the Yugoslavia Tribunal, which in 2006 found that the destruction of cultural monuments and sacred sites could be considered a form of persecution, which was a subcategory of crimes against humanity.²⁵ By and large, communist iconoclasm seemed to consist most of crimes against humanity, while nationalist and Islamist iconoclasm seemed to comprise more war crimes.

In 2003 UNESCO drew up a *Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage*. In its first recital, this declaration recalled “the tragic destruction of the Buddhas of Bamiyan that affected the international community as a whole.” It was also aware that “cultural heritage is an important component of the cultural identity of communities, groups and individuals, and of social cohesion, so that its intentional destruction may have adverse consequences on human dignity and human rights.”

Thus, the international protection against conventional iconoclasm has created its tools. Stopping iconoclastic regimes was no great success. In the absence of significant opposition, several regimes (like China, and among the examples not

²² See also International Court of Justice, *Bosnia-Herzegovina versus Serbia-Montenegro*, paragraphs 335–344.

²³ *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* (1954), *passim*. Peacetime provisions were further stipulated in three UNESCO conventions for the safeguarding of tangible, intangible and underwater heritage. Most of these heritage texts can be consulted at UNESCO, *Conventions and Recommendations of UNESCO Concerning the Protection of the Cultural Heritage* (Paris: UNESCO 1985).

²⁴ International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court* (1998), articles 8.2(b)(ix) and 8.2(e)(iv), for international and internal wars respectively.

²⁵ International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *The Prosecutor of the Tribunal against Momčilo Krajišnik and Biljana Plavšić (Case no. IT-00-39 & 40-PT): Amended Consolidated Indictment* (<http://www.icty.org/cases/party/758/4>; The Hague 7 March 2002), Schedule D; *idem*, *Prosecutor v. Momčilo Krajišnik; Case no. IT-00-39-T: Judgement* (<http://www.icty.org/cases/party/709/4>; 2006), paragraphs 780–783, 836–840; “Law Report: War, Cultural Cleansing and the Courts” [Interview with archivist Andras Riedlmayer on ABC Radio National] (<http://www.abc.net.au/radionational/programs/lawreport/war-cultural-cleansing-and-the-courts/3352218#transcript>; 17 October 2006). See also Human Rights Council, *Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed [Cultural Heritage]* (A/HRC/17/38; 21 March 2011), paragraphs 18, 80(b).

studied here, Sudan, Saudi Arabia, Iran) continued the practice with supreme impunity. In cases of a breakup (Pakistan, Yugoslavia), the situation was not clear: iconoclasm was unleashed to prevent the breakup in one case and to hasten it in another. The best guarantee to stop iconoclastic regimes seemed to topple them—either by an uprising (Romania) or foreign intervention (Cambodia, Iraq, Afghanistan, Mali). In the latter cases, international indignation against the destruction of heritage played a role.

Some conclusions

A first conclusion is that while not all communist or nationalist regimes embark on an iconoclastic road, islamist regimes all seem to do. Indeed, islamist iconoclasm is well represented, especially if we look not only at Afghanistan and Mali but at additional examples from Iran, Sudan and Saudi Arabia (not presented here).²⁶ The thesis that each and every islamist regime has iconoclastic tendencies is plausible. Other radical variants of religion, for example Hindu radicalism in India, display a similar tendency if given the opportunity to exercise it.²⁷

Another conclusion concerns the historical views of iconoclasts. From the outset, it is clear that the study of historical views of regimes willing to annihilate the past is bound to be paradoxical, because what can a historical view which includes a justification for the erasure of the remnants of the past possibly mean? A first impression, then, is that nationalist iconoclastic breaks with the past seem to need no elaborate theory of history. For nationalists, iconoclasm may be an instrument of

²⁶ In these three cases, official iconoclasm was directed against one specific sector of society or of heritage; although devastating for those involved, it was less encompassing than the cases studied here. In Iran, the Khomeini regime waged a relentless campaign against the Bahai, their religious institutions and their heritage. See, among others, Jones, ed., *Censorship*, 167–168. In Sudan, after the 1989 coup, pre-Islamic history was officially regarded as an epoch of ignorance, or *jahiliyya*, and pre-Islamic (Nubian) and Christian relics, scriptures, icons and books were dismantled, either through confiscation and physical destruction or through their dispersion as gifts. See John Daniel & others, *Academic Freedom 3: Education and Human Rights* (London: World University Service / Zedbooks, 1995), 81–84. In Saudi Arabia, the regime, operating from a Wahhabi religious perspective, destroyed its own heritage. See Daniel Howden, “The Destruction of Mecca: Saudi Hardliners Are Wiping Out Their Own Heritage,” *Independent* (6 August 2005).

²⁷ In India, radical Hindus regularly organized iconoclastic violence against Muslim heritage, culminating in the destruction in 1992 of a mosque built by Mughal emperor Babar in Ayodhya. See, among others, Bevan, *Destruction*, 134–140; Paul R. Brass, *The New Cambridge History of India*, volume 4–1, *The Politics of India since Independence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 239–247; Anubha Charan, “Ayodhya: Digging Up India’s Holy Places,” *History Today*, 54 no. 1 (January 2004), 4–6; Jones, ed., *Censorship*, 153–154, 1143; “Mythifying History: A Symposium on the Making of Myths Claiming to Be Historical,” *Seminar* no. 364 (December 1989); Ashis Nandy, “History’s Forgotten Doubles,” *History and Theory*, 34 no. 2 (1995), 44–66; Ram Sharan Sharma, M. Athar Ali, Dwijendra Narayan Jha & Suraj Bhan, *Ramjanmabhumi–Baburi Masjid: A Historians’ Report to the Nation* (New Delhi: People’s Publishing House, 1991). During the partition of 1947, the cultural patrimony of Hindus and Muslims suffered severe damage.

territorial ambition, ethnic cleansing and religious fervor without much historical depth. Primordialist arguments of nationalism (that the Iraqi civilization is the oldest in the world, for example), although present, did not seem to have functioned as major motives for Saddam's iconoclasm. On the other hand, there is a centuries-old persistent anti-Persian strand in Iraqi thought that Saddam used during his anti-shiite campaigns.²⁸ In Yugoslavia, the Serbs did invoke centuries-old historical injustice to justify their territorial ambition. But it is remarkable that although the two states concerned are constructions of a relatively recent date—Iraq was established in 1921 and Yugoslavia in 1918—the iconoclastic campaigns were carried out not at the time of independence but about 60 and 75 years after their foundation respectively. The final impression thus remains that although nationalist iconoclasts used historical arguments to justify their breaks, they did so in a random way. In short, they did not feel forced to turn to them.

This was not the case for communist and islamist regimes that possessed less shallow views of history. Communist iconoclasm, as diversified as it may seem in its Maoist, Khmer Rouge and Romanian-nationalist guises, adheres to the theory of historical materialism, which is a Marxist theory of history central to communism because it identifies the stages through which societies (or modes of production) necessarily go. And islamism constantly refers to the purity of early Islam, as a crucial and unavoidable period preceded by eras—and surrounded by countries—of darkness and ignorance.

In a certain sense, it is easier to understand why islamist regimes become iconoclastic than why communist regimes do. Islamist regimes taking the path of iconoclasm and waging a holy war (*jihad*) want to erase everything considered idolatrous because it can give rise to polytheism or to rival cults deviating from an orthodoxy which springs from early Islam. To see the erasure of the past as an exorcism of pollution and a restoration of original purity is a natural consequence of this view. Communist regimes have a similar attitude toward deviation of orthodoxy but it is cast in a secular, anti-religious language. Their history-driven and largely anti-traditionalist ideology prescribes that communism is the *necessary* goal toward which all societies evolve. If they refer to periods of the past, it is preferably to those that seem to foreshadow the victory of communism. Seen in this light, iconoclasm is problematic: why destroy the past if the communist society will be reached with law-based absolute certainty? Communist iconoclasm reveals itself as a burdensome and risky strategy which is not even indispensable. When communist rulers, then, choose that path and come to think that iconoclasm is beneficial to their goals, they must be somehow convinced that it vastly accelerates an already inevitable historical development.

A third conclusion concerns time orientation. When the central concept is "homogenization," as in the nationalist type, the break is best characterized as "present-oriented." The time dimension seems to be either shallow or decorative.

²⁸ Eric Davis, *Memories of State: Politics, History, and Collective Identity in Modern Iraq* (Berkeley, etc.: University of California Press, 2005), 131–137.

Nationalist iconoclasm rarely convinces as an iconoclastic break with the past as its primary target. When the central concept is “purity,” as in the islamist type, the iconoclastic break is oriented toward a sacred origin. The regime practicing it is radically restorative—it wants to reinstall the purity of that era. When the central concept is “historical law,” as in the communist type, the iconoclastic break with the past is future-oriented, that is directed toward some golden new age in the future. The regime practicing it heralds itself as revolutionary. It is also striking but far from surprising that the central concepts of the victims of iconoclasm are diametrically opposed to those of the perpetrators: they speak not of historical laws but of cultural genocide, not of purity but of cultural cleansing, not of homogenization but of crimes against culture.

A last conclusion is that ironically even the most iconoclastic of regimes never succeeded in “liberating” themselves entirely from the remnants of the past: this is indeed a historical impossibility. Reference to the past was often accentuated, even where it could have been avoided: the label “*Third Reich*,” for example, presupposed a first and a second empire: the first was the Holy Roman Empire (962–1806), the second the German Empire (1871–1918). In our sample, the Khmer Rouge was an extremely iconoclastic regime, but even they built on history by referring to the culture of Angkor Wat. At certain moments, Mao did not look unfavorably on some emperors of the past (and particularly on Qin Shihuangdi, the unifier of China and an iconoclast himself). And islamist regimes all refer to the age of early Islam as the standard.

A corollary to this unavoidability of the past is perhaps that some of the leaders responsible for unleashing the iconoclastic expeditions were demonstrably interested in history (while others were not). Among those demonstrably known for their genuine interest in history were Mao, Ceaușescu and Saddam, that is, leaders of the communist and nationalist type. This interest in history did not deter their iconoclastic plans, on the contrary, it may have encouraged it. Many iconoclastic leaders, whether interested in history or not, saw themselves charged with a historic mission and as the vehicles of history. Further study is needed here.

Afterword

It is tempting to believe that the harder regimes try to abolish the past, the quicker they will be relegated to the past themselves. And although iconoclastic regimes are transient phenomena, some take a long time to disappear. Meanwhile, they can destroy the entire texture of society. In any case, they are not easily forgotten. In their relentless efforts to destroy the past, they achieve some of the ahistorical immortality and posthumous fame they yearned for. But they survive not in recollections of pride but in collective memories of horror that may last for generations.

Bibliography

Note: all websites mentioned were last visited on 6 March 2014.

- Albada, Joan van, "Memory of the World': Report on Destroyed and Damaged Archives," *Archivum* (1996 no. 42), 11–110.
- Auer, Leopold, "Archival Losses and Their Impact on the Work of Archivists and Historians," *Archivum* (1996 no. 42), 1–10.
- BBC News* (30 June & 17 July & 23 December 2012, 30 January & 2 February 2013): reports about Mali.
- Bevan, Robert, *The Destruction of Memory: Architecture at War* (London: Reaktion Books, 2006).
- Brass, Paul R., *The New Cambridge History of India*, volume 4–1, *The Politics of India since Independence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- "Bulk of Timbuktu Manuscripts Survived Occupation by Rebels," *Today's Zaman* (31 January 2013).
- Chandler, David, "Seeing Red: Perceptions of Cambodian History in Democratic Kampuchea," in David Chandler & Ben Kiernan, eds., *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, CT: Yale University Press, 1983), 34–56.
- , *Voices from S-21: Terror and History in Pol Pot's Secret Prison* (Berkeley / Los Angeles: University of California Press, 1999).
- Charan, Anubha, "Ayodhya: Digging Up India's Holy Places," *History Today*, 54 no. 1 (January 2004), 4–6.
- Clayton, Thomas, "Building the New Cambodia: Educational Destruction and Construction under the Khmer Rouge, 1975–1979," *History of Education Quarterly* (Spring 1998), 1–16.
- Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: The Secretariat and ECOSOC Ad Hoc Committee Drafts* (May 1947 [UN Doc. E/447] and May 1948 [UN Doc. E/AC.25/SR.1 to 28]) (<http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts>).
- Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* (1954).
- "Damnatio memoriae," in Hubert Cancick & Helmut Schneider, eds., *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, volume 3 (Stuttgart / Weimar: Metzler, 1997), 299–300.
- Daniel, John & others, *Academic Freedom 3: Education and Human Rights* (London: World University Service / Zedbooks, 1995).
- Daniel, Serge, "Timbuktu Shrine Destruction a 'War Crime': ICC" (AFP; 1 July 2012).
- Davis, Eric, *Memories of State: Politics, History, and Collective Identity in Modern Iraq* (Berkeley, etc.: University of California Press, 2005).
- De Baets, Antoon, *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945–2000* (Westport CT / London: Greenwood Press, 2002).
- , *Censorship of History, 1945–Present* (forthcoming).
- , *Responsible History* (New York / Oxford: Berghahn Books, 2009).
- Denselow, Robin, "Mali Music Ban by Islamists 'Crushing Culture To Impose Rule'," *Guardian* (15 January 2013).
- Durant, Sam, *Defaced Monuments* (http://www.samdurant.com/defaced_monuments).
- Fourth Hague Convention* (1907).
- Gamoni, Dario, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 1997).

- Geneva Conventions: First and Second Protocols* (1977).
- Giurescu, Dinu, "More Protests against Demolitions in Bucharest," *RFE Research* (2 October 1986), IV, 33–36.
- , *The Razing of Romania's Past* (International Preservation Report; Washington: US / ICOMOS, 1989).
- , "An Underground Essay on Urban and Rural Redevelopment," *RFE Research* (14 February 1986), I, 9–13.
- Hodder, Harbour F., "Bibliocide," *Harvard Magazine* (November–December 1996).
- Holland, Glen, "War Damage to Art Works and Monuments in Bosnia-Herzegovina and Croatia," *Common Knowledge* (Fall 1995), 9–23.
- Howden, Daniel, "The Destruction of Mecca: Saudi Hardliners Are Wiping Out Their Own Heritage," *Independent* (6 August 2005).
- Human Rights Council, *Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, Farida Shaheed [Cultural Heritage]* (A/HRC/17/38; 21 March 2011).
- Human Rights Watch, "Mali: Islamist Armed Groups Spread Fear in North" (25 September 2012).
- ICOMOS, *Heritage At Risk: World Report on Monuments and Sites in Danger 2002–2003* (Munich: K. G. Saur, 2003).
- International Commission of Jurists, *Tibet: Human Rights and the Rule of Law* (Geneva: International Commission of Jurists, 1997).
- International Court of Justice, *Bosnia-Herzegovina versus Serbia-Montenegro* (<http://www.concernedhistorians.org/le/18.pdf>; 2007).
- International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court* (1998).
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, *The Prosecutor of the Tribunal against Momčilo Krajišnik and Biljana Plavšić (Case no. IT-00–39 & 40-PT): Amended Consolidated Indictment* (<http://www.icty.org/cases/party/758/4>; The Hague, 7 March 2002), Schedule D.
- , *Prosecutor v. Momčilo Krajišnik; Case no. IT-00–39-T: Judgement* (<http://www.icty.org/cases/party/709/4>; 2006).
- Jones, Derek, ed., *Censorship: A World Encyclopedia* (London / Chicago: Fitzroy Dearborn, 2001).
- Kiernan, Ben, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* (New Haven / London: Yale University Press, 2007).
- Knuth, Rebecca, *Libricide: The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century* (Westport CT / London: Praeger, 2003).
- Kolanović, Josip, "Archives en temps de guerre: l'expérience de la Croatie," *Archivum* (1996 no. 42), 173–180.
- Kottoor, Naveena, "How Timbuktu's Manuscripts Were Smuggled to Safety," *BBC News* (3 June 2013).
- Kovačević, Matko, "War Damage Suffered by the State Archive of Bosnia and Herzegovina," *Archivum*, (1996 no. 42), 181–186.
- Kozar, Azem, "War Destruction of Archival Materials," *Janus* (1999 no. 1), 92–95.
- "Law Report: War, Cultural Cleansing and the Courts" [Interview with archivist Andras Riedlmayer on ABC Radio National]

- (<http://www.abc.net.au/radionational/programs/lawreport/war-cultural-cleansing-and-the-courts/3352218#transcript>; 17 October 2006).
- Leys, Simon, "L'Attitude des Chinois à l'égard du passé," in idem, *L'Humeur, l'honneur, l'horreur: essais sur la culture et la politique chinoises* (Paris: Laffont, 1991), 9–48.
- Meyer, Karl E., *The Plundered Past* (London: Arts Book Society / Readers Union Group, 1974).
- "Mythifying History: A Symposium on the Making of Myths Claiming to Be Historical," *Seminar*, no. 364 (December 1989) (special issue).
- Nandy, Ashis, "History's Forgotten Doubles," *History and Theory*, 34 no. 2 (1995), 44–66.
- Network of Concerned Historians, *Annual Reports 1995–2014* (<http://www.concernedhistorians.org/content/ar.html>).
- Ponchaud, François, *Cambodge: année zéro—document* (Paris: Julliard, 1977).
- Schoenhals, Michael, "Unofficial and Official Histories of the Cultural Revolution—A Review Article," *Journal of Asian Studies*, 48 no. 3 (August 1989), 563–572.
- Sharma, Ram Sharan, M. Athar Ali, Dwijendra Narayan Jha & Suraj Bhan, *Ramjanmabhumi–Baburi Masjid: A Historians' Report to the Nation* (New Delhi: People's Publishing House, 1991).
- Smrekar, Andrej & Stane Bernik, "The Endangered Monuments of Croatia," *New York Review of Books* (21 November 1991).
- Tharoor, Ishaan, "Mali's Crisis: Terror Stalks the Historic Treasures of Timbuktu," *Time Magazine* (5 April 2012).
- , "Timbuktu's Destruction: Why Islamists Are Wrecking Mali's Cultural Heritage," *Time Magazine* (2 July 2012).
- "The Threat to World Heritage in Iraq: Heritage Destroyed" (Oxford March–April 2003).
- Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments* (Roerich Pact; 1935).
- UNESCO, *Conventions and Recommendations of UNESCO Concerning the Protection of the —, Declaration Concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage* (Paris: UNESCO 2003).
- , *International Petition to Safeguard Afghanistan's Cultural Heritage* (Paris: UNESCO 2001).
- United Nations (Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities), *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* ("Whitaker Report") (E/CN.4/Sub.2/1985/6; <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker>; 2 July 1985).
- Wood, Nicholas, "A Multicultural Remnant Closes in Sarajevo," *International Herald Tribune* (16–17 October 2004), 2.
- York, Geoffrey, "The Secret Race To Save Timbuktu's Manuscripts," *Globe and Mail* (27 December 2012).

The Year Zero: Iconoclastic breaks with the past

Abstract

Some regimes try to force a complete break with the past and even to start from the year zero. Throughout history, such iconoclastic breaks were meant to erase, once and for all, the entire past or to destroy as many of its relics and symbols as possible, and either to reach or

regain some faraway golden age. Iconoclastic breaks have thus far enjoyed less systematic attention than the breaks commonly indicated by the phrase “transitional justice,” although their legacy usually leaves deeper scars. My goal, then, is to explore these iconoclastic breaks with the past. I conclude that there are three main types: communist, nationalist and Islamic. The central iconoclastic idea is “historical law” for the first type, “homogenization” for the second and “purity” for the last. Each has its own vision of history: the first is predominantly future-oriented, the second present-oriented, and the third past-oriented.

Key words: breaks with the past, iconoclasm, communism, nationalism, Islam

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Jie-Hyun Lim

Hanyang University

Transnational History of Victimhood Nationalism – On the Transpacific Space¹

The Transnationality of Victimhood Nationalism

Contrary to the belief that nationalism is national, nationalism is one of the most peculiar transnational phenomena. Nationalist imagination can be fed often in the transnational space because national uniqueness or peculiarity can be brought into relief only by comparison with 'Others'. 'Victimhood nationalism' is no exception since victims without perpetrators are unthinkable, or vice versa. The collective dichotomy of victimizers and victims articulates the transnationality of the nationalism too. *Modus operandi* of the victimhood nationalism on the trans-pacific space is a good indication of the transnationality of the nationalism. But the political consumption of the victimhood seems to be national rather than transnational. Once put into the dichotomy of victimizers and victims in national terms, the victimhood becomes hereditary and thus consolidates the national collective beyond generations. In this essay I'd like to explore how the victimhood as a historical culture, be level of consciousness or sub-consciousness, has justified the nationalism on the transpacific space of collective memories.

The epistemological binary of collective guilt and collective innocence facilitates the victimhood as a historical culture. In the categorical thinking of the collective guilt, "people supposedly are guilty of, or feel guilty about, things done in their name but not by them."² Along with the collective guilt, the collective innocence contributes to building a strong solidarity among the self-claimed victims. The muscular ties inside victimhood community seem the most salient point in the postwar *Vergangenheitsbewältigung*. I would like to suggest the term 'victimhood nationalism' as a working hypothesis to explain the competing national memories over the historical position of victims in coming to terms with the past.³ The 'victim-

¹ The original version of this essay was published in *History Compass* vol. 7 (November, 2009). The present essay is slightly modified with a focus on the trans-pacific space.

² Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin Books, 1994), 278.

³ See Lim, Jie-Hyun, 'Hüisaengja Ŭisik Minjökjuüi (Victimhood Nationalism)', *Bipyung (Criticism)*, 15 (Summer, 2007), 154–176; "Victimhood Nationalism: Compelling or Competing?" *The Korea Herald*, April 9, 2007.

hood nationalism' is complete when victimhood becomes hereditary in the historical imagination. Without a reflection on the interplay of the collective guilt and victimhood nationalism, the postwar *Vergangenheitsbewältigung* cannot be properly grasped. A transnational history of 'coming to terms with past' would show that victimhood nationalism has been a rock to any historical reconciliation effort. The trans-pacific space has been the battlefield of competing collective memories for the position of victims.

What is most stunning phenomenon in the victimhood nationalism is the magical metamorphosis of the individual victimizer into the collective victim. This magic has been often unnoticed in 'a distasteful competition over who suffered most'.⁴ It is through this magic that individual perpetrators could be exonerated from one's own criminal doings. One can find a vivid example from the Ludański brothers' successive self-exonerations in Poland. As the only living convicted for the genocide in Jedwabne, they defined themselves as 'a victim of fascism, of capitalism, of the *Sanacja* regime' in the era of People's Poland. After the 'Fall', capitalism and the *Sanacja* regime were replaced by socialism and People's Poland in the Ludański brothers' memories of victimhood: "like the whole nation we suffered under the Germans, the Soviets, and the People's Republic of Poland."⁵ Individual victimizers became collective victims by hiding themselves behind the memory wall of the national victimhood. What one witnesses in this metamorphosis is the obsession with the collective innocence and victimhood.

Victimhood nationalism has the sacralization of memories as its epistemological ally since sacralized memories effectively block the skeptical and critical eyes of the outsiders to 'our own unique past'. Perhaps a certain degree of sacralization of memories is inevitable for individuals, which makes the past into a unique event incomparable with the others' experiences. On the contrary, the collective memory comes into being by communication, education, commemoration, rituals and ceremonies among the masses. A memory evoked tends to become fixed in a stereotype and installs itself in the place of raw memories.⁶ By nature, such a collective memory cannot be sacralized. Rather it is an arena of political contestation. In reality, however, the sacralization of memories has been rampant especially in discourses of victimhood nationalism. Sacralized memories effectively block the skeptical and critical eyes of the outsiders to 'our own unique past'. In this unique past, nationalists could find the mental enclave where they can enjoy a morally comfortable position, regardless of whether these heirs of historical victimhood become today's perpetrators. The colloquial thesis of 'you, foreigners can never ever understand our own tragic national past' defends victimhood nationalism against historical

⁴ Antony Polonsky and Joanna B. Michlic 'introduction', Polonsky and Michlic (eds.), *The Neighbors Responded: The controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2004), 9.

⁵ Anna Bikont, 'We of Jedwabne', in *Neighbors Responded*, 268, 294.

⁶ Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (New York: Vintage Books, 1989), 24.

scrutiny.⁷ Once exposed to the light of comparative analysis, however, sacralized memories are open to communication with others. And the seemingly solid victimhood nationalism, I hope, melts away into air.

Along with the task of desacralizing national memories, the transnationality of victimhood nationalism demands a multilayered *histoire croisée* approach to comprehend the entangled past of the victimized and victimizers in the colonial and dictatorship era. For instance victimhood nationalisms among the victimized in Poland, Israel and Korea should be examined with a focus on the interplay of perpetrators and victims, collective guilt and innocence. Very often it is not difficult to find the outcry of the victimhood nationalism among victimizers in Germany and Japan, which in turn strengthens the victimhood nationalism among victims. Indeed victimhood nationalism has been nourished on the ‘antagonistic complicity of nationalisms’ in East Asia.⁸ One should recognize the asymmetry between victims in the victimized/colonized nation and victims in the victimizing/colonizing nations, but the vicious circle of victimhood nationalisms should not be excused by that asymmetry on the collective abstract.

Arguably, a multi-layered *histoire croisée* analysis would reveal messy complexities of the historical reality such as the antagonistic complicity of nationalisms between the victimizers and victims, plurality of individual and collective relations among the victimizers and victims, victimizers’ perception of the collective self as victims, individual victims victimized by the victimhood in abstract, and the floating division of victimizers and victims. Postcolonial perspectives throw a critical gaze at the victimhood nationalism. Victimhood nationalism is no longer a weapon of criticism by the victimized but a criticism of weapon by the newly emerging national power elites. In this essay I will concentrate mainly on a transnational history of the victimhood nationalism in the trans-pacific space of collective memories.

<From Heroes to victims: Hereditary Victimhood in Korea>

In January of 2007, Yoko Kawashima Watkins’ autobiographical novella *So Far from the Bamboo Grove* brought the Korean mass media and intellectual podium to a vociferous turmoil.⁹ Major newspapers in Korea covered this novella for more than a month. This *Bildungsroman* tells how the narrator, an 11-year-old Japanese girl, and her family were faced with threats on their lives, hunger and fear of sexual

⁷ I have encountered this colloquial thesis most frequently from ordinary Poles in street. It is intriguing that many a ‘Western’ historian of Korean history shares the similar experience in Korea in which they were dissuaded not to study Korean history.

⁸ Lim, Jie-Hyun, “The Antagonistic Complicity of Nationalisms-On Nationalist Phenomenology in East Asian History Textbooks,” Steffi Richter ed., *Contested Views of a Common Past: Revisions of History in Contemporary East Asia* (Frankfurt: Campus Verlag, 2008), pp. 205-222; *Jōgdaejōk Gongbūmjadeul (Antagonistic Accomplices)* (Seoul: Sonamu, 2006).

⁹ Yoko Kawashima Watkins, *So Far from the Bamboo Grove* (New York: Beech Tree, 1994). 요코 카와시마 왓킨스, <요코 이야기> (서울: 문학동네, 2005).

assault on their way home to Japan from Nanam, a North Korean town, upon Japan's defeat in World War II. Based on her own experience and memory, this story describes vividly the ordeal Japanese expellees had to go through. No less than three million Japanese expellees from the Manchuria and North Korean region are said to have encountered a similar fate on their way back home, an East Asian version of the East European 'wypędzenie-Vertreibung'. The postwar Japan produced stories of these expellees' ordeals, which can be classified into the narrative of *Hikiage* (引揚: salvage?). Yoko Kawashima Watkins' memoir belongs to the narrative of *Hikiage*. *So Far from the Bamboo Grove* was not the first Japanese *Hikiage* literature translated into Korean. Another *Hikiage* story by Hujiwara Dei (1949) was translated into Korean during the Korean Civil War in 1951, which remains interestingly enough one of fifty bestsellers in Korea since 1945. Perhaps it may have appealed much to Koreans who were suffering from the civil war at the time.¹⁰

Translated into Korean in 2005, Yoko Kawashima Watkins' novella enjoyed a positive, though lukewarm, response from the Korean Mass Media. Media reviews of this book were neither enthusiastic nor critical. On May 13, 2005 *Yonhap News* reviewed it as 'an autobiographical novella to describe the story of Japanese expellees upon Japan's defeat'. *Chosun-Ilbo* published a book review on 6 of May that reads: "Leaving aside the nationality (of the author), it can be evaluated as a *Bildungsroman* to describe in serenity how the war can bring a whole family to an ordeal." Inferred from those book reviews, "*So Far from the Bamboo Grove*" seemed not to make a deep impression to journalists of the literary section. It was not a success in marketing either. Fewer than three thousand copies had been sold in a year and a half. Seemingly, Yoko Watkins' book was doomed to be forgotten among Korean readers.

But suddenly this novella was caught in the cross-fire of four major Korean newspapers and one news agency on January 18, 2007, which was followed by a series of attack. The social pressure was so enormous that the Korean publisher *Munhakdongne*, having tried to defend the book in vain, had to make a quick decision to withdraw all copies from the book stores. It seems not a coincidence that the Korean consulate in the Boston area sent a protest letter to the Massachusetts state department of education on January 16, 2007. The difference in local time between Boston and Seoul implies that there was no time lag between the Korean consulate's protest in Boston and mass media coverage of *So Far from the Bamboo Grove* in Seoul. According to a report of the *Boston Globe*, the main protesting point was that Yoko Kawashima Watkins' novella describes Koreans as evil perpetrators while the Japanese remain innocent victims.¹¹ The Korean consulate expressed its deep concern that young Americans would be tempted to the distorted and faked past of East Asia if they read *So Far from the Bamboo Grove* in schools.

An archaeological excavation of this weird uproar reveals the PAAHE (Parents for an Accurate Asian History Education) behind the scene which initiated the tsunami of the long distance nationalism. This group consists of Korean-Americans in

¹⁰ Yoon, Sang In, 'Sunandamüi Yuhok', *Bipyung*, 15 (Summer, 2007), 197-98.

¹¹ http://www.boston.com/news/globe/west/2007/02/korean_official.html.

the New York City and Great Boston area, many of whom are well-educated medical doctors and lawyers.¹² It was these Korean Americans of the PAAHE who took the initiative in the trans-Pacific criticism of the *So Far from the Bamboo Grove*. They were furious at that Yoko Kawashima Watkins, widely read at schools, who portrays Koreans as evil perpetrators and Japanese as innocent victims to American school girls and boys who are largely ignorant of East Asian history.

Their wording of criticism sounds very positivistic. The PAAHE is seeking for 'accurate Asian history' whose clear-cut accuracy does not allow the complexity and ambiguity. Very often 'distortion of truth', 'fabrication of facts', 'historical lies' are heard.¹³ It is by the initiative of the PAAHE that the Korean press turned its negligent eyes to the *So Far from the Bamboo Grove* in January of 2007. As it crosses the Pacific to Korea, the accusation snowballed. The Yoko Kawashima Watkins was suspected and branded as a daughter of the Japanese war criminal, 'presumably' an officer of Unit 731 infamous for its bio-warfare experiments. Despite the PAAHE's obsession with accurate history, their suspicion of the Japanese war criminal's daughter has yet to be proven. But this suspicion of itself was enough to give an impression that Yoko as the daughter of a Japanese war criminal could not be an innocent victim. That criticism seems very vulnerable to the historical reality that shows clearly the suffering of the Japanese expellees from Manchuria and Korean peninsula.

What made the PAAHE members most impatient is the reversed order of victims and victimizers. In the schematic dichotomy of collective guilt and innocence, the Japanese as an absolute category becomes a uniform mass of victimizers. The bitter experience of the Japanese expellees as individuals stands no longer as a fact under the abstract category of the Japanese as perpetrators. The schematic dichotomy of collective guilt and innocence in terms of the nation, deeply rooted among Korean Americans, seems to reinforce the ethnocentric self-identity among them. It is in the same vein that the Chinese diaspora in the USA have seized on the Nanjing Massacre to perceive an ethnic identity. Many American Jews cling to the sanctity of the Holocaust as basic to their identity too.¹⁴ In a sense the victimhood memory has been a mainstay of the long distance nationalism among the diaspora communities in the USA. What is at issue line is the Korean Americans' parental concern of their kids. It is supposed that their kids are subject to the bullying of American school-mates just because they are ethnic descendents of Koreans as terrible victimizers depicted in the *So Far from the Bamboo Grove*.

Perhaps American intellectuals' ignorance of the historical suffering of the East Asian people, in stark contrast with their keen concern about the Jewish suffering, made the American readership of *So Far from the Bamboo Grove* complicated so

¹² http://issue.chosun.com/site/data/html_dir/2007/02/15/2007021500361.html

¹³ The protest emails from members of the PAAHE to my column of victimhood nationalism in *The Korea Herald* show the 'intellectual absolutism' of 'our truth' and 'Yoko Watkins's lie', which is justified by the positivistic conception of history.

¹⁴ Joshua A. Fogel ed., *The Nanjing Massacre in History and Historiography* (Berkeley: University of California Press, 2000), 3.

far.¹⁵ The PAAHE's criticism might have targeted the Eurocentrism which dominates American perception of the historical suffering. Unfortunately, however, the PAAHE's perspective failed to problematize that Eurocentrism and could not escape from the schematic dichotomy of the Japanese victimizers and Korean victims. That way of reasoning inherent to the collective guilt shows how they are caught in the hegemonic ethnic nationalism of Korea, while Korea has come to be a multinational and multicultural country long after their emigration. Ethnocentrism in the emigrants' long distance nationalism is stronger than that of homeland nationalism in Korea.

This farcical tumult shows us a vivid, though not accurate, example of how victimhood nationalism is nourished by the trans-pacific long distance nationalism and vice versa. Indeed the victimhood comes into a relief on the transnational space more than the national one. The transnationality of victimhood nationalism regarding Yoko Watkins's novella is not confined to the trans-pacific space, but broadened into the global space. The globalization of the victimhood nationalism is witnessed well in the frequent emphasis of historical parallelism between Jews and Koreans as victims. One customer review of the *So Far from the Bamboo Grove* by a Korean American in Amazon.com reads: "it is completely distorting the truth about the Japanese WW2 aggressions and atrocities. It makes as if atrocities were committed by the victims rather than the aggressor... If Anne Frank were a German and she were still alive to this day and if she wrote about the mindless rapes committed by Jewish resistance fighters and Jewish American soldiers after WW2 and no mention was made about the Holocaust during WW2. Wouldn't you think that is a DISTORTION of history?" The other customer review reads similarly: "This book is akin to an escape narrative of an SS officer's family running away from Birkenau Auschwitz concentration camp while the heroin daughter of the Nazi officer is running away from cruel and dangerous Jews freed from concentration camps and Poles. Such a narrative is morally irresponsible and disgusting material to force upon innocent children."¹⁶

These customer reviews can be read as a criticism of the decontextualization of history in the novella of Yoko Kawashima Watkins. The decontextualization of history in Yoko Watkins's novella is in stark contrast with Guenther Grass's novella *Im Krebsgang*. While *Im Krebsgang* focuses on the tragic fate of about eight thousand German civilian refugees on the *Wilhelm Gustloff*, which was torpedoed and

¹⁵ A history of perceiving East Asian history in the American context may justify their worry partly. See Yoneyama Lisa, 'Asiagye Mikukin gwa Ilboüi Jönjaengbömjoi', A Paper Presented to 4th Symposium of Korean-Japanese Solidarity 21. July 14. 2007. Carter Eckert's insistence on the necessity of a proper historical annotation on the Japanese colonial rule to Yoko Kawashima Watkins' novella can be understood in the similar context. He also recommends to read Richard Kim's *Lost Names* along with Yoko Watkins, which depicts a Korean boy's hardship under the Japanese colonial rule. See Carter Eckert, "A matter of context," *The Boston Globe*, December 16, 2006.

¹⁶ http://www.amazon.com/review/product/0844668109/ref=cm_cr_dp_all_helpful?%5Fencoding=UTF8&coliid=&showViewpoints=1&colid=&sortBy=bySubmissionDate-Descending

sunk by a Soviet submarine, it never fails to contextualize historically that disaster by alluding to the history of the ship in service of the Nazi's 'Strength through Joy' campaign, the Nazi career of its dedicatee, and the existence of non-civilians on board. This novella carries the message that reads the thousands of German victims on the board of *Wilhelm Gustloff* in consideration of their roles as Nazi collaborators-victimizers. The historical meandering implied in the title of the 'crabwalk' gives a warning against the naïve dichotomy of victimizers and victims in the abstract level and absolute terms. Grass's balanced contextualization of the tragedy of the *Wilhelm Gustloff* does not necessarily endorse the overcontextualization of the colonial history to negate any suffering of the ordinary Japanese on the ground that she/he belongs to the Japanese nation. If de-contextualization of the colonial history was the Yoko Watkins's narrative strategy, the overcontextualization was the counter-narrative of the victimhood nationalism in Korea.

The historical parallelism between Jews and Koreans in these customer reviews of Amazon.com seems a narrative tactic to convince American readers that victims are not Japanese but Koreans. But its origin is traced back to the era of development dictatorship. The Jewish-Korean historical parallelism had been not rare in the Korean nationalist discourse through 1960s and 1970s. But it had been focused not on the victimhood but on heroism. In the era of Park Chung Hee's development dictatorship, Israelis' Zionism occupied a role model to be followed by Koreans. The impressive victory of Israel in the Six Days' War, supposedly unexpected, was hailed as the victory of the patriotism among young Israelis. Newspapers were filled with stories, believe it or not, of American Jews who volunteered to the Israel's army at the cost of comfortable lives, honeymooners who came back to the front after canceling the honeymoon, self-sacrificing heroes rather than passive victims. Leaders of the 'New Village Movement' and 'industrial worriers' were trained regularly in the collective farm called '*Ganaan*'. Park Chung Hee's regime tried to justify the self-mobilization system of mass dictatorship in South Korea by modeling on Israel. It was not passive subjects but heroic agency who could meet the demands of self-mobilizing mass dictatorship. A scant look at the post-colonial Korean historiography reveals that heroism goes hand in hand with victimhood in the nationalist discourse.

<From Victimizers to Victims: Apologetic Memory in Japan>

Ernest Renan's insight that "shared suffering unites people more than common joy, and mourning is better than victory for the national memory"¹⁷ is not confined only to victims. Victimizers suffered too when they lost the war. The victimhood consciousness among victimizers in Japan and Germany can be found little less than among victims in China, Poland and Israel. While these victims of the war of aggression, massacres and genocide were celebrating the liberation and war victory, the Japanese and Germans were mourning the defeat and war suffering.

¹⁷ Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?* Korean translation by Shin Haeng-sun, (Seoul: Chaeksesang, 2002), 81.

A bitter competition for the position of the Hitler's first victims between Germans and Austrians may show a paradox that victimizers are in more urgent need to explore the experience of being victimized as if the transgressions of victims exonerate the crimes of victimizers. For instance, the Japanese atrocities committed on the POWs of Western allies were thought to be counterbalanced by the suffering and massive death of the Japanese POWs in the Siberian gulags. The innocent killing of the German civilians in the Allied bombing and sufferings of the German expellees from the East have been emphasized in a similar vein. But the victimhood is unequal and asymmetrical between Germans, Jews, and Poles, and between the Japanese, the Chinese, and Koreans. That explains why victimhood nationalism in Japan and Germany looks more complicated, sophisticated, and even shameless.

Compared to Germany, Japan as 'the only nation ever to have been atom-bombed' (*yuiitsu no hibakukoku*) could enjoy the privileged position in the competition for victimhood. Decontextualized from the history of the 'fifteen-year war', "this declaration is replete with the single-minded assertion that Japanese were the victims of the atomic bomb" in the words of Imahori Seiji.¹⁸ American writers' frequent remarks of 'Auschwitz and Hiroshima as terrible twin symbols of man-made mass death,' especially after the Soviet Union's acquisition of the first nuclear weapon, seemed to evidence the Japanese victimhood.¹⁹ Radhabinod Pal, an Indian judge at the Tokyo trial, confirmed the Japanese victimhood of the atomic bomb by suggesting that the American use of the atomic bomb might be deemed to be the closest counterpart to Nazi atrocities in the war.²⁰ In the public memory of post-war Japan, however, it was Japanese military leaders who victimized the innocent Japanese even before the A-bomb. Fire bombings, the repatriation of the Japanese civilians from Manchuria and Korea, and wartime sufferings such as hunger and military oppression on the home front have been emphasized also to indicate the Japanese victimhood. Citing John Dower, "it became commonplace to speak of the war dead themselves-and indeed, of virtually all ordinary Japanese- as being victims and sacrifices."²¹

The public memory of war to mythicize the ordinary Japanese as innocent victims of a system rather than accomplices of the war atrocities was not only self-generated. The Supreme Command for the Allied Powers fanned this morally comfortable tale the other way round. The SCAP worked on the assumption that Japanese people had been slaves of feudal habits of subservience to authority. A secret report by the Psychological Warfare Branch of the US Army reads: "The Japanese personally have contributed their full measure to the war effort and fulfilled their obligation

¹⁸ Quoted in James J. Orr, *The Victim as Hero: Ideologies of Peace and National Identity in Postwar Japan* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2001), 1.

¹⁹ Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory* (London: Bloomsbury, 2001), 112.

²⁰ John W. Dower, 'An Aptitude for Being Unloved: war and memory in Japan', in Omer Bartov et al. (eds.), *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century* (New York: The New Press, 2002), 226.

²¹ John W. Dower, 'An Aptitude...', 228.

to the Emperor. All their effort is to no avail because their military leaders have betrayed them. The people are not to be blame for their suffering... The military clique has practiced false indoctrination.”²² By patronizing the Japanese people, the SCAP’s Orientalist view exempted the ordinary Japanese from the war culpability and guilt. The ordinary Japanese paid its own agency for this discursive amnesty. Those Japanese experts in USA and Britain regarded the Japanese people as an ‘obedient herd’ “trained to play follow-the-leader.”²³ Deprived of its agency, the ordinary Japanese became the passive subject blindly loyal to the authority and, thus the people had been innocent of the nation’s various transgressions done in their names and with their participation. Victims, deprived of the agency, cannot be held accountable for the misuse of power. Both the left-wing activists and right-wing politicians appropriated the Japanese victimhood in their own way. It was a good device for them either to blame the Cold War US-Japan security alliance or to detach themselves from the legacy of militarism and war responsibility.²⁴

The term of the ‘Pacific War’ imposed by the SCAP was another deliberate conceptual tool to waive the Japanese war responsibility to its Asian neighbors. The SCAP substituted the ‘Pacific War’ for the ‘Great East Asia War’ which, paired with the ‘Great East Asia Co-Prosperty Zone’, had been designated by the Japanese total war system to legitimize the Japanese invasion to Asian neighbors. With its focus on the conflict between America and Japan, the term of ‘Pacific War’ downplayed the Japanese military aggression against its Asian neighbors. That term brought into relief the Japanese aggression against Americans or Europeans such as the maltreatment of Allied POWs. The Japanese military transgressions such as Unit 731’s biological warfare, forced labor mobilization through Asia, comfort women and the other violations of human rights in Asia fell into oblivion. That explains partly why “the Japanese people don’t have much consciousness of having invaded China and have a tendency to emphasize only the suffering they bore in the Pacific War.”²⁵ Doubtlessly that exemption of the Japanese people from the war guilt contributed to building victimhood nationalism in postwar Japan.

It was in the antinuclear pacifism that Japanese war victimhood was most easily detached from Japanese wartime atrocities. The atomic bomb exceptionalism of ‘the only nation ever to have been atom-bombed’ decontextualized this traumatic tragedy from the historical background. All the anguish and agony that Japanese people suffered from was to be epitomized in Hiroshima and Nagasaki. Hiroshima as the absolute evil was often compared with the Holocaust. A popular novella singled out the Japanese and Jews as the archetypal victims of White racism.²⁶ But the

²² Quoted in James J. Orr, *The Victim as Hero*, 16.

²³ John W. Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (New York: W. W. Norton & Company, 2000), 215, 218.

²⁴ James J. Orr, *The Victim as Hero*, 7, 14, 15, 32 and passim.

²⁵ Quoted in James J. Orr, *The Victim as Hero*, 32.

²⁶ Ian Bruma, *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. Korean translation by Chung Yonghwan (Seoul: Hangyoreh Shinmun, 2002), 119–26.

public memory of the atomic bomb in Hiroshima and Nagasaki had been repressed by the censorship of the SCAP. By the early 1950s it had been treated more or less as an unexpected natural calamity. It was only through the Lucky Dragon Incident on March 1, 1954 that the atomic victimhood developed into victimhood nationalism with a pacifist tint. Thus “Hiroshima became an icon of Japan’s past as innocent war victim and a beacon for its future as pacifist nation.”²⁷ Perhaps the victimhood narrative of *Hikiage* including Yoko Kawashima Watkins’ novella had the anti-war pacifist movement as its cultural matrix of collective memory. As the ‘Yoko Story’ controversy shows, in historically structured antagonistic complicity of nationalisms in East Asia, Japanese obsession with the victimhood of the A-bomb spurs on the victimhood nationalism in Korea. ‘A distasteful competition over who suffered most’ seems inevitable.

Although the Japanese wartime aggression was totally forgotten in the victimhood discourse, Japanese conventional war atrocities seemed relatively insignificant in comparison to this apocalyptic hell. The story of the aesthetical origins of the Hiroshima Peace Memorial Park is very intriguing in this respect. The design for the Hiroshima Peace Memorial Park, selected through a public competition in 1949, shares a nearly identical ground plan in common with the Commemorative Building Project for the Construction of Greater East Asia projected in 1942 as a grandiose Shintoist memorial zone to be built on an open plain at the foot of Mountain Fuji. In fact it was Tange Genzō a world-renowned architect who projected both designs. The striking parallels between the imperial commemorating project of the Great East Asia Co-Prosperity Sphere and the Hiroshima memorial site for peace and mourning of the victims of the atomic bomb are symptomatic of the Japanese apologetic memory based on the shift from victimizers to victims.²⁸ It is also noteworthy that Yamahata Yosuke, who became world famous for his photo of a Nagasaki A-bomb victim child, campaigned with the Japanese Army in China as a war photographer during the ‘Fifteen-Year War’ and had taken lots of photos of innocent Chinese children smiling with Japanese soldiers.²⁹

Victimhood nationalism is *ahistorical* since it dwells on the realm of overcontextualization and decontextualization. If the overcontextualization inherent to historical contextualism gives rise to historical conformism of whatever happened in history, the decontextualization results in *ahistorical* justification of the historical aftermath. Indeed the specters of decontextualization and overcontextualization are hovering over the controversy in regard to victimhood, which made the historical reconciliation vulnerable to politicization. It is true that the Japanese fell into victims by Koreans and Germans were victimized by Poles and Czechs upon the defeat of World War II. But it is also true that both the Japanese and German expellees

²⁷ Orr, *The Victim as Hero*, 52.

²⁸ Lisa Yoneyama, *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory* (Berkeley: University of California Press, 1999), 1–3.

²⁹ Tessa Morris-Suzuki, *The Past Within Us: media, memory, history*. Korean translation by Kim Kyoungwon (Seoul: Humanist, 2006), 127–33.

were hardly innocent of responsibility for atrocities of the colonialism and Nazism. With its unilateral emphasis of victimhood, decontextualization by the Japanese and German victimhood nationalism gives rise to a furious response from their counterparts who had been victimized before the World War II. They are responding to the decontextualization of the Japanese and German victimhood nationalism with overcontextualization, which would seemingly justify their perpetration against the civilian expellees of Japan and Germany. The competition for the exclusive victimhood between opposing victimhood nationalisms is geared up. What is left is the antagonistic complicity of victimhood nationalisms among unequal victims.

<Responsibility: From Whom to Whom?>

Collective memories are not fixed but floating. They are floating with the continuous negotiations between available historical records and current social and political agendas. But historical responsibility is not floating. If one refers to English dictionaries, she/he may find an interesting synonym of responsibility, namely 'answerability' – an ability to answer. Indeed 'Verantwortung', 'odpowiedzialność', 'responsibilite' as equivalents of the 'responsibility' in other European languages have the same connotation. The word of answerability sounds very casual. But if a question of 'answerability to whom?' rises, this word suddenly becomes very hot. Answerability presupposes listenability to the voice of others. If we remind ourselves of Derrida's remark that 'the Other is my justice', listening to others is a substantial part of my justice and yours. The voice of others is very often dissenting. Listening to the outrageous, distressing, moaning voices of others is very often disturbing and painful. The historical responsibility would mean listenability and answerability to the voices of others who passed away in the brutal past.

Ontologically nobody can be either blamed or convicted for what one did not do. One can be responsible only for what one did. In other words, "only murderer is responsible for the murder." Collective guilt or innocence would not help us to come to terms with the brutal and tragic past of mass dictatorship. It would booster people to perceive reality by way of thinking in national terms and thus justify victimhood nationalism. The perpetrators' principle of 'a reductive selectiveness' would remain intact. It would signify a posthumous victory for the oppressors. However, to deny the collective guilt does not equal to deny the 'cultural collective', constructed out of a sense of participation in a common past spanning over a period of many generations.³⁰ Adam Michnik's confession is intuitive in that sense: "I do not feel guilty for those murdered, but I do feel responsible... I feel guilty that after they died they were murdered again, denied a decent burial, denied tears, denied truth about this hideous crime, and that for decades a lie was repeated."³¹ If responsibility means answerability to the others' voices and pains, historical responsibility equals the responsibility for the present memory of past. We, historians, are responsible

³⁰ David Engel, 'Introduction to the Hebrew Edition of *Neighbors*', in *Neighbors Responded*, 413.

³¹ Adam Michnik, "Poles and Jews: How Deep the Guilt?" in *Neighbors Responded*, 435.

for the apologetic memory of victimhood nationalism, as memorial collective is still in the making, with us doing our parts.

Bibliography

- Arendt H., *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York: Penguin Books, 1994.
- Bruma I., *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. (Korean translation by Chung Yonghwan), Seoul: Hangyoreh Shinmun, 2002.
- Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, Bartov O. et al. (eds.), New York: The New Press, 2002.
- Dower J.W., *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*, New York: W.W. Norton & Company, 2000.
- Fogel Y.A. ed., *The Nanjing Massacre in History and Historiography*, Berkeley: University of California Press 2000.
- Jie-Hyun L., "The Antagonistic Complicity of Nationalisms-On Nationalist Phenomenology in East Asian History Textbooks," [w:] *Contested Views of a Common Past: Revisions of History in Contemporary East Asia* Richter S. (ed.), Frankfurt: Campus Verlag, 2008
- Jögdæjök Gongbümjadeul (Antagonistic Accomplices)*, Seoul: Sonamu, 2006.
- Levi P., *The Drowned and the Saved*, New York: Vintage Books, 1989.
- Morris-Suzuki T., *The Past Within Us: media, memory, history* (Korean translation by Kim Kyoungwon), Seoul: Humanist, 2006.
- Novick P., *The Holocaust and Collective Memory*, London: Bloomsbury, 2001.
- Orr J. J., *The Victim as Hero: Ideologies of Peace and National Identity in Postwar Japan*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2001.
- Renan E., *Qu'est-ce qu'une nation?* (Korean translation by Shin Haeng-sun), Seoul: Chaeksesang, 2002.
- Sang In Y., 'Sunandamüi Yuhok', *Bipyung*, 15 (Summer, 2007).
- The Neighbors Responded: The controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Polonsky A. and Michlic J. (eds.), Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Watkins Y.K., *So Far from the Bamboo Grove*, New York: Beech Tree, 1994.
- Yoneyama L., *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory*, Berkeley: University of California Press, 1999.

Transnational History of Victimhood Nationalism – On the Transpacific Space

Abstract

The Author explores the problem of nationalism in a specific context, which he calls "victimhood nationalism" and defines as competing collective memories for the position of victims. Victimhood nationalism is used by nations as well as individuals to gain the position of "victimized" in international context and in this way justify the acts of violence committed by those very nations or individuals against the others. Victimhood nationalism engages whole nations in a specific international competition, which adds to the phenomenon of nationalism a "transnational" dimension. The Author illustrates his ideas by examples from the WWII, particularly history of Japan and Korea but also Germany, Austria and Poland.

Key words: nationalism, victims and culprits, historical memory, collective memory

Stanisław Kilian

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Współczesny neofityzm polityczny na tle procesu komercjalizacji polityki

Metoda badań: historyczno-opisowa; wyjaśnianie w konwencji *per analogiam*.

Hipoteza badawcza: Sekularyzacja polityczna staje się źródłem politycznej konwersji, nielojalności partyjnej, negatywnie rzutuje na kształt idei politycznego zobowiązania, w konsekwencji nadweręża zaufanie obywateli do demokracji przedstawicielskiej i reorientuje wybory polityczne w stronę partii o tradycjonalistyczno-konserwatywnym profilu ideowym, a w perspektywie najbliższych lat wpłynie na eskalację radykalnych inicjatyw obywatelskich usytuowanych na marginesie ruchów społecznych lub w postaci niezależnych, antyliberalnych form stymulowanych przez rosnącą falę niezadowolenia społecznego zrodzonego na gruncie procesu profesjonalizacji i elitaryzacji polityki oraz w sytuacji nadwerężenia bezpieczeństwa ekonomicznego obywateli.

Pojęcie neofity odnajdujemy najczęściej w kontekście religijnym; wśród znanych neofitów znaleźli się (każdy z różnych powodów) św. Paweł z Tarsu, Jakub Frank czy Józef Bem; konwersja wyznaniowa odmieniła ich życie, doświadczyli ostracyzmu środowiskowego, ekskomuniki czy, jak w przypadku Józefa Piłsudskiego, propagandowej impertynencji. W opozycji do religijnego prozelityzmu sytuują się ortodoksyjni wyznawcy, męczennicy za wiarę, w jakimś sensie fundamentaliści religijni, nie wykluczając także konsekwentnie wyrażanej, antychrześcijańskiej, postawy cesarza Juliana Apostaty. Z czasem pojęcie neofityzmu i apostazji znalazło się w słowniku języka politologii dla opisu procesu reorientacji ideowo-politycznej, zjawiska „partyjnej turystyki” i spektakularnych aktów partyjnego renegactwa. Celem badawczym niniejszego szkicu jest analiza źródeł tego zjawiska i ukazanie, w jakim stopniu rzutuje ono na poziom życia politycznego a dalej, w jakim zakresie implikuje destrukcyjne procesy w systemie demokracji przedstawicielskiej, wreszcie, czy i w jakim stopniu stymuluje wśród obywateli-wyborców postawy politycznej abnegacji i nihilizmu.

W badaniach historycznych dotyczących systemu demokracji przedstawicielskiej waloryzuje się dziś dwa jej aspekty: funkcjonalny i aksjologiczny. Z jednej strony, podkreśla się znaczenie decentralizacji i rotacji ośrodka decyzyjnego oraz

mechanizmów kontroli społecznej, z drugiej zaś, umniejsza się rolę systemu wartości i zasad stabilizujących relacje między społeczeństwem a władzą państwową, które w demokracji przedstawicielskiej konstytuują zasadę politycznego zobowiązania (w myśli anglosaskiej *Political Obligation* jest centralną kategorią teorii demokracji) opierającą się na imperatywie naturalnej, wzajemnej wdzięczności w relacjach obywatel-władza państwowa. Stąd też we współczesnej publicystyce politycznej wielką siłą zyskuje zarzut sekularyzacji ideowo-politycznej, odideologizowania systemu politycznego czy nawet „choroby”, formułowany pod adresem systemu demokracji przedstawicielskiej, której symptomem jest coraz bardziej odczuwalna deideologizacja partii politycznych; współczesne partie jako podmioty artykulacji i mobilizacji politycznej stają się po prostu *zombie*, przypominają inercyjne twory (żywe trupy) niezdolne do autentycznej, ideowej mobilizacji elektoratu, co jakiś czas, w okresie kampanii wyborczych, korzystając z instrumentarium marketingowego (teatralizacji i performancu) włączają się do rywalizacji o polityczną dominację; w historii demokracji przedstawicielskiej nie odnotowano podobnego zjawiska. Na kartach opracowań historycznych opisujących funkcjonowanie systemu demokracji przedstawicielskiej wyraźnie widać, że rywalizacja o władzę odbywała się przede wszystkim na płaszczyźnie ideowo-programowej¹, dziś w sytuacji unifikacji programowej partii politycznych i postępującej atrofii ich funkcji artykulacyjnej, przebiega ona na poziomie komunikacyjno-medialnym, co określa się mianem mediatyzacji polityki. W rywalizacji tej, jak ilustrują wyniki badań preferencji politycznych elektoratu, ważne (nierzadko decydujące) znaczenie odgrywa bliżej niesprecyzowane tzw. kryterium atrakcyjności programu, wyrażonego w konstrukcji retorycznej określonej „mglistymi”, często nierealistycznymi deklaracjami usprawnienia państwa². Urynkowanie polityki i jej mediatyzacja stają się przesłanką do sformułowania tezy o samorzutnym przeobrażeniu partii politycznych, dotąd tradycyjnych podmiotów artykulacji interesów obywatelskich poprzez odrzucenie gorsetu ideowego, czyli historycznie zdeterminowanego systemu aksjologicznego pod kątem uelastycznienia programu, a przez to rozszerzenia adresata własnej oferty politycznej. W jakimś stopniu proces ten zauważa współczesny politolog Ivan Krastew, który w rozmowie z Jackiem Żakowskim stwierdził:

Demokracja wymaga istnienia silnych podmiotów: silnej władzy, silnej opozycji, silnej lewicy i silnej prawicy. Gdy wszyscy są słabi i nijacy, ten system nie działa. Nie ma po co wybierać. Nie ma się o co spierać. Nie ma powodu głosować [...] wszystko stało się słabe, nijakie. Wszyscy chcą być w bezbarwnym centrum³.

¹ M. Śliwa, *Demokracja polska: idee, ludzie, dzieje*, Warszawa 2010, s. 157 i n.

² K. Kłosińska, *O retoryce partii politycznych*, [w:] *Demokracja w Polsce. Doświadczenia zmian*, red. U. Jakubowska, K. Skarżyńska, Warszawa 2005, s. 212–215; R. Marzęcki, Ł. Stach, *Dlaczego Palikot? Młodzi wyborcy Ruchu Palikota: przypadkowy czy „twardy” elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej*, Warszawa 2013, s. 102.

³ Cyt. za: K. Jakubowicz, *Media a demokracja w XXI wieku. Poszukiwanie nowych modeli*, Warszawa 2013, s. 81.

Wyrazem sekularyzacji politycznej społeczeństwa jest dziś zejście ze sceny politycznej tzw. partii historycznych eksponujących kwestie programowe w kontekście ideowym; jeśli nawet (jak w przypadku partii z lat II RP) ideowość programu miała charakter „mgławicowy”, to jednak była ona wystarczającym spoiwem utrwalającym relacje emocjonalne szeregowych członków, którzy tworzyli ideową drużynę, rodzaj wspólnoty towarzyskiej, zahartowanej w rywalizacji politycznej; konkludując – ideowość stawała się czynnikiem (i probierzem) wyjątkowo trwałej lojalności grupowej, przypominającej swoim charakterem związki rodzinne, etniczne czy wyznaniowe. W języku międzywojennej publicystyki politycznej określenie „my socjaliści”, „my ludowcy” charakteryzowało nie tylko styl myślenia politycznego, ale także odzwierciedlało skalę solidarności i identyfikacji grupowej z zaznaczonym rysem odrębności i odpowiedzialności, rodzajem emocjonalnej więzi ukształtowanej poprzez pokoleniowe doświadczenia historyczne i lojalność ideową; z pracy ideowo-wychowawczej, podporządkowanej wzmocnieniu tej więzi, wyrsały pokolenia młodych socjalistów i ludowców, w dłuższej perspektywie kształtujące profil ideowo-polityczny formacji socjalistycznej czy agrarnej. W tej „sztafecie pokoleń” obejmującej adherentów a nawet sympatyków, znajdują się mechanizmy umożliwiające awans partyjny i karierę partyjno-polityczną; nie będzie przesady w stwierdzeniu, że partie te stawały się szkołą myślenia politycznego⁴. Notabene jeszcze dziś w szeregach Chińskiej Partii Komunistycznej legitymacja ciągłości ideowo-historycznej potwierdzona uczestnictwem członków rodziny w batalii określanej mianem Długiego Marszu jest przesądającym czynnikiem w procesie rekrutacji elit partyjno-politycznych i najlepszą legitymacją lojalności ideowej. Egzemplifikacji ideowości jako decydującego czynnika uściślającego integrację grupową i solidarność polityczną ale także kryterium umożliwiające wyselekcjonowanie adwersarza ideowego czy „wroga politycznego” dostarcza historia polskiej emigracji politycznej po 1945 roku; w „polskim Londynie” osobiste animozje i resentymenty historyczne z lat międzywojennych przede wszystkim przywiązanie do barw partyjnych uniemożliwiły pełną integrację polityczną i utworzenie wspólnego ośrodka politycznego kierownictwa do walki z ponadpartyjnym wrogiem – ideologią komunistyczną, lecz z drugiej strony, istnienie historycznych ugrupowań politycznych ożywiało nadzieję na odbudowanie życia politycznego w suwerennej Polsce. Stąd też wśród liderów partyjnych nie zdarzały się przypadki neofityzmu politycznego, co najwyżej koniunkturalne, zresztą niezbyt jasno umotywowane odejścia, najczęściej w celu utworzenia konkurencyjnego stronnictwa, jednak o podobnym obliczu ideowym, co metaforycznie określano mianem „zmiany konia w biegu”; emigracyjni polityczni renegaci z trudem zdobywali zaufanie w nowym środowisku, czego doświadczyli m.in.: Stanisław Mikołajczyk, Kazimierz Bagiński czy Jędrzej Giertych. Zmiany ustrojowe po 1989 roku umożliwiły odrodzenie się tzw. partii historycznych (w których upatrywano kontynuację zasady legalizmu na gruncie krajowym, formę afirmacji

⁴ K. Sobolewska-Myślik, *Społeczeństwo obywatelskie a partie polityczne*, [w:] *Samotność idei? Społeczeństwo obywatelskie we współczesnym świecie*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2007, s. 98.

idei ciągłości prawno-politycznej państwa) które nie zdołały w pełni adaptować się do nowych warunków, czego najwyraźniej doświadczyli socjaliści z Polskiej Partii Socjalistycznej (Piotra Ikonowicza) czy narodowcy ze Stronnictwa Narodowego (Jana Zamoyskiego). W nowych warunkach politycznych partie te skoncentrowały się przede wszystkim na propagowaniu ocenianych w latach powojennych idei politycznych poprzez upowszechnienie ich w edukacji historycznej; pierwsza, w nadziei weryfikacji, krzywdzącej dla niej opinii utożsamiającej ją (błędnie) z komunizmem, druga, z zamiarem uwolnienia historii ruchu narodowego od peerelowskiej cenzury i propagandowego zohydzenia oraz ukazania współczesnym generacjom jej prawdziwego oblicza; obie zignorowały oczekiwania współczesnych wyborców-elektoratu, który zdobytego dobrodziejstwa wolności politycznej nie chciał asekurować w gorszej ideowej, lecz wyrażać go w autonomicznej kompetencji formowania ustroju państwa na własną (oderwaną od sentymentów historycznych) współczesną modłę; w ich opinii wizja zmodernizowanej Polski nie pasowała już do retrospektywnych modeli politycznych z lat II RP.

Sekularyzacja ideowa („społeczna aideowość”) implikuje zjawisko urynkowienia polityki i jej mediatyzacji, które sprzyja politycznej konwersji, gdyż dewaluuje pojęcie politycznego zobowiązania i zasadę *fair play* a co gorsze, niweczy edukacyjne wysiłki zmierzające do odrodzenia w świadomości społecznej zasady wzajemności i odpowiedzialności, ujęte w formule *pacta sunt servanda*, jako fundamentu trwałych relacji obywatel-partia polityczna-władza państwowa, co źle wróży jakości życia politycznego. Urynkowienie polityki skutkuje przeniesieniem rywalizacji politycznej z poziomu programowego, a więc obszaru impregnowanego określonym systemem aksjologicznym w jakimś stopniu zideologizowanym (pod kątem narracji ideologię definiuję jako: zespół poglądów funkcjonalny wobec interesów partyjno-politycznych) do poziomu marketingowego, w którym techniki informacyjno-perswazyjne kształtują nowy, koniunkturalny związek (oderwany od idei i programu) między obywatelem-wyborcą a profesjonalnym i zewnętrznym, wynajętym przez partię, kreatorem medialnego wizerunku, handlowcem, oferującym określony „produkt polityczny”; w istocie rzeczy merkantylizm działania politycznego polega na zastąpieniu programu partyjnego ofertą „kompozycji programowej” – konstrukcji retorycznej wyrażonej kwiecistym językiem, frazesami, utrzymanej w stylu realizmu magicznego, „ubogaconej” entuzjastycznymi deklaracjami zmiany w formule: „wszystko będzie inaczej”. W tym związku, w jakimś stopniu anonimowym, komercyjnym, brakuje czynników (bodźców) kreujących czy uściślających emocjonalne relacje o podłożu ideowym, między obywatelem-wyborcą a partią polityczną. W tradycyjnej rywalizacji ideowo-politycznej (co ilustruje historia II RP) charakter tych relacji odzwierciedlał się w osobowości politycznej obywatela-wyborcy, ukształtowanej poprzez pokoleniową, w jakimś sensie „genetyczną” percepcję wartości i zasad wynikających z emocjonalnej i intelektualnej partycypacji w określonej formacji ideowej i politycznej; czynniki te nie ułatwiały konwersji politycznej, w tym względzie nieliczne przypadki (Zdzisław Stahl) były napiętnowane, w każdym razie opinia społeczna przyjmowała je z oburzeniem. W dobie współczesnej,

w sytuacji komercjalizacji polityki, tego typu relacje już nie istnieją, wytworzył się natomiast konsumencki związek na bazie oferty handlowej – „produktu politycznego”. W związku tym postawa neofityzmu politycznego wydaje się wyborem naturalnym i beznamiętnym, nie wywołuje ostracyzmu opinii publicznej ani też nie obliuguje konwertyty do gestów ekspiacji czy nawet wyrazów usprawiedliwienia. Urynkowienie polityki nie ogranicza się do wytworzenia produktu politycznego w postaci kompozycji programowej czy medialnego wizerunku lidera partyjnego czy też symboli politycznych, lecz sięga dalej, w głąb sfery emocjonalno-motywacyjnej (wolicjonalnej) obywateli do ich gustów konsumenckich, czyli preferencji politycznych⁵. Za pomocą wyrafinowanych technik informacyjno-perswazyjnych następuje urabianie tych gustów pod kątem oczekiwań politycznych zleceniodawców – partii politycznych. Celem tej manipulacji jest po prostu (używając języka handlowego) wytworzenie lub wzmocnienie popytu na określony towar, produkt polityczny, co wobec politycznie dojrzałych osobowości (elektorat zdecydowany) nie jest łatwe i wymaga ofensywnych strategii „lokowania produktu politycznego”; wobec elektoratu nieukształtowanego politycznie (tzw. analfabeci funkcjonalni) stosuje się proste techniki marketingowe, wyborcy sprofilowani politycznie (tzw. społeczność świadoma) wymagają subtelnych metod z obszaru psychologii zachowań; jedną z nich jest ofensywa propagandowa z zarzutami nienowoczesności, politycznego obskurantyzmu i staroświeckości tworzącymi gorszą odmianę tradycjonalizmu opisaną w publicystyce politycznej pojęciami: „katonacjonalizm”, „moherowe berety”, „prowincjonalny obskurantyzm”, która niejako zmusza do autoweryfikacji utrwalonych zasad i poglądów lub co najmniej wywołuje emocjonalne rozdrażnienie, niepokój w umyśle adresata rodzi refleksję w brzmieniu: „może jest coś na rzeczy”.

Z czasem pod wpływem ofensywy propagandowej i natężenia działań perswazyjnych z otoczenia społecznego (rówieśniczego, środowiskowego, zawodowego) często z odczuwania dyskomfortu psychicznego lub dla uniknięcia wstydlivej etykiety staroświeckości wyborów politycznych następuje demonstracyjne porzucenie dotychczasowej formacji ideowo-politycznej i konwersja do nowego środowiska politycznego, czyli samorzutna reorientacja sympatii politycznych. Co więcej, w nowym środowisku politycznym neofita najczęściej staje się nadgorliwym, fanatycznym wyznawcą nowej reorientacji politycznej, jej orędownikiem i wiernym strażnikiem, gdyż tylko w ten sposób może uwiarygodnić afirmację „nowej religii”; poza tym środowisko potrzebuje też autoryzacji niekoniumkturalnego charakteru jego przemiany światopoglądowej. Neoficka reorientacja ideowo-polityczna nie wytrzymuje próby konfrontacji z ideą politycznego zobowiązania, która wyraża się już w akcie głosowania poprzez udzielenie politycznego mandatu–zlecenia (łac. *mandatum* – zlecenie) reprezentantowi-kandydatowi, który przyjmuje na siebie jakieś zobowiązanie a zasada *fair play* obliuguje go do jego realizacji, jednak nie wiąże go z powodu nieobligatoryjnego charakteru tego zlecenia (mandat wolny).

⁵ A. Czajowski, *Wyborca na rynku politycznym*, [w:] *Marketing polityczny w teorii i praktyce*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 2009, s. 131–133.

W demokracji przedstawicielskiej akt głosowania jest najwyższym i powszechnym wyrazem wolności politycznej (nie licząc różnych form – obywatelskiego nieposłuszeństwa) spełniającym warunek nieograniczonej dobrowolności decyzji politycznej; wolny wybór wynika z autonomii moralnej jednostki określonej poprzez trzy jej komponenty: odczuwanie wolności indywidualnej, pragnienie współdecydowania i poczucie odpowiedzialności, ich wspólnym mianownikiem jest polityczne zobowiązanie, które w systemie demokracji przedstawicielskiej ma charakter ideowo-polityczny. Jeśli zaś pod wpływem procesu urynkowania polityki w akcie wyborczym zabrakło motywacji aksjologicznej, to argument korzyści, wyrażonej w treści prawa i kształcie instytucji publicznych, która indukuje zasadę zobowiązania politycznego, został wyrugowany przez beneficja konsumenckie, które nie potrafią wyzwolić zobowiązań o charakterze politycznym.

W tradycyjnej, opartej na konkurencyjności ideowo-programowej, rywalizacji politycznej można identyfikować korzyści polityczne o wymiarze prawno-instytucjonalnym; treść tych beneficjów wywiera istotny wpływ na kreację zobowiązania o charakterze politycznym, czego praktycznym wymiarem jest powstrzymanie się od aktów kontestacji władzy państwowej i pośrednio rosnące zaufanie do partii, wobec której wytwarza się zobowiązanie typu lojalności ideowej. Natomiast w sytuacji atrofii funkcji artkulacyjnej partii politycznych i zmiany ich charakteru w kierunku *zombie* uwidacznia się zwrot elit politycznych w stronę nowych ośrodków kreowania politycznego życia, tj. redakcji opiniotwórczych pism i mediów elektronicznych; aktorzy polityczni (decydenci) zabiegają w większym stopniu o miejsce antenowe niż o bezpośredni kontakt z wyborcami i promocję programu, media stają się dla nich interaktywną areną konfrontacji politycznej. Co ważniejsze, za pośrednictwem mediów zostaje zainicjowany proces, który można określić mianem społecznej hipnozy, „zbiorowego autyzmu”, który obliczony jest na rozbudzenie i wzmocnienie postaw konsumenckich, poprzez ofertę osobistych, konsumenckich korzyści, które nie kreują zobowiązań politycznego.

Pierwszym etapem strategii hipnozy jest wytworzenie klimatu bezpieczeństwa (w różnych jego aspektach) poprzez selektywny opis realiów życia społecznego z pominięciem problemów o charakterze przewlekłym, które nie dają się rozwiązać w perspektywie kilku lat; poza tym wskazywanie kwestii strategicznych (bezpieczeństwo energetyczne państwa czy zagrożeń wynikających z eskalacji problemów globalnych) stają się źródłem społecznego defetyzmu i demotywują do wyborów politycznych spośród ofert sformułowanych w retoryce interwencyjno-ratunkowej. Notabene wydaje się, że ukazywanie problemów strategicznych dla bezpieczeństwa państwa nie powoduje automatycznego samoograniczenia się w zakresie interesów egoistycznych czy partykularnych; nieliczni obywatele myślą bowiem w kategoriach dobra wspólnego, stąd też partie polityczne o profilu patriotyczno-państwowym rezygnują z postulatów solidarnościowych, mobilizujących do wspólnotowego zaangażowania na rzecz *bonum commune*; w gruncie rzeczy, myślenie patriotyczno-państwowe w swojej naturze solidarnościowe i altruistyczne jest dziś co najmniej deficytowe i jak dowodzą badania historyczne, cechuje społeczeństwo, które chce

odzyskać utracone państwo. Co więcej, w mentalności zbiorowej społeczeństwa polskiego funkcjonuje myślenie o istnieniu jakiegoś bliżej nieokreślonego mechanizmu samoregulacji życia państwowego, myślenie to jest ubogacone motywami opatrnościowymi i transcendentalnymi, co znajduje swój wyraz w tradycjonalistycznej, w swej wymowie antypaństwowej przede wszystkim nieobowiązującej (w znaczeniu zobowiązania politycznego) formule: „Niech każdy robi w swoim kółku, co każe Duch Boży, a całość jakoś się ułoży”. Stąd też na rynku ofert politycznych nie występują dziś „produkty” obliczone na zaspokojenie oczekiwań klientów w dłuższej perspektywie, do których konsument wcześniej powinien dojrzeć, lecz krótkie serie, „towary” przeznaczone do natychmiastowego użytku, ujmując to metaforycznie „bez gwarancji”, co w kategoriach politologicznych oznacza, porzucenie zobowiązań oferenta politycznego, czyli grę *unfair*.

Odejście od zasady *fair play* i poprzestanie na zwyczajowej obietnicy ze strony oferenta jest możliwe właśnie dzięki medialnej hipnozie. Drugim elementem tej hipnozy jest propagowanie filozofii liberalnej w wersji „nieograniczonej partycypacji”, która wywiedziona jest z założenia, że każdy obywatel niezależnie od predyspozycji, kompetencji czy uzdolnień jest konsumentem politycznym lub co najmniej jest nim w „stanie projektowania”, w kształcie niedokończonym. Pod wpływem presji socjotechnicznej realizowanej za pośrednictwem mediów, co w gruncie rzeczy – jak zauważają to Andrzej Szahaj i Marek Jakubowski – prowadzi do fałszowania rzeczywistości⁶ (lub jej intencjonalnego kreowania), ale też mody, lansowania filozofii epikureizmu czy świadomych decyzji zostaje wzmocniona motywacja konsumencka, której efektem są określone, sprofilowane, wybory polityczne, ale przede wszystkim – w mojej opinii – surrealistyczne postrzeganie rzeczywistości i świata, opisywanie go w konwencji realizmu magicznego, co w szerszej skali implikuje myślenie paradoksalne. Notabene podobny sposób myślenia został w latach 2001–2008 wykorzystany przez amerykańskie instytucje parabankowe na rynku kredytów hipotecznych w postaci pożyczek NINJA (*No Income, No Job, No Assets* – bez dochodu, bez pracy, bez majątku). Nie bez znaczenia jest wykorzystanie naturalnej, osobniczej skłonności jednostki do rywalizacji; z punktu widzenia biopolityki i psychologii zachowań, bezkrytycznie akceptujemy czynniki wzmacniające nasz organizm i szanse w walce o dominację. Stąd też ulegamy presji medialnej (informacyjno-perswazyjnej), która oferuje nam substytuty leków (suplementy diety), używki (wzmacniacze) czy strategie leczenia (homeopatia), alternatywny etos wychowania (antypedagogika) itd. W podobny sposób, czyli na podstawie sprawdzonej opinii autorytetów społecznych, przetestowanych rozwiązań w demokracjach zachodnich itp. przyjmujemy produkty polityczne, z tą jednak różnicą, że w niektórych przypadkach przyjęcie tej oferty jest uzależnione od uprzedniej rezygnacji z dotychczasowej orientacji ideowo-politycznej, co indukuje konwersję polityczną czyli neofityzm. Z drugiej strony, zastosowanie konsumenckiej hipnozy nie rozwiązuje problemów społecznych, zresztą nie stawia sobie takiego zadania, jej głównym celem jest usytuowanie obywatela w wykreowanej przez media

⁶ A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia polityki*, Warszawa 2005, s. 175.

rzeczywistości społecznej, w „realiach” rzeczywistości medialnej lub rzeczywistości w ruchu, lecz co ważniejsze, pozbawia go ewentualnych roszczeń wobec oferenta, czyli władzy państwowej wynikających z idei politycznego zobowiązania; obywatel poprzez decyzję wyborczą, autoryzację wyborów politycznych, czyli wyrażenie zgody na zawarcie umowy o charakterze handlowym, nabywa określony „produkt polityczny” a sprzedający nie odczuwa moralnego obowiązku wypełnienia treści zobowiązania, gdyż umowa ta została oderwana od systemu aksjologicznego i podporządkowana oczekiwaniom klienta o charakterze najczęściej funkcjonalno-hedonistycznym. Stąd też jeśli oferent-polityk zmienia orientację i barwy partyjne-nową firmę, czyli *de facto* staje się neofitą, to klient-wyborca nie powinien odczuwać rozczarowania, nie powinien też traktować transakcji w kategoriach politycznego cwaniactwa czy oszustwa, gdyż zasady handlu wcale nie są oszukańcze. Istnieje jednak część społeczeństwa, różnie definiowana (Maciej Łłowiecki określa ją mianem „społeczności świadomej”, Bogusława Dobek-Ostrowska „wyborcami zdecydowanymi”, Tomasz Goban-Klas „elektoratem dojrzałym”), która nie ulega hipnozie, co więcej, nie waloryzuje ona życia politycznego w kategoriach komercji, „umowy handlowej” i oczekuje odwzajemnienia za dobrowolne ograniczenie swej niezależności (wynikającej z autonomii moralnej) w imię uczestnictwa w zbiorowości politycznej oraz przekazanie legitymacji do rządu, czyli podporządkowania się systemowi prawno-ustrojowemu; w tej grupie znajdują się nonkonformiści, nierzadko byli już propagatorzy rynku ofert politycznych, którzy w nowej sytuacji, jako „iluminaci” filtrujący zasadę *fronti nulla fides* upominają się o etyczny wymiar życia politycznego w formule „dobrego państwa” i „sprawiedliwej władzy”. Z tej grupy najczęściej rodzą się też różne formy obywatelskiego nieposłuszeństwa; środowiskowe inicjatywy kontestacyjne oraz społeczne (środowiskowe) ruchy oburzenia. W wymiarze aksjologicznym działalność tej grupy wyraża się w propagowaniu bliżej nieokreślonej „religii obywatelskiej” jako katalogu wartości i zasad moralnych na ogół zaczerpniętych z katalogu wartości religii publicznej określającej etyczny wymiar życia społecznego i przywracającej pierwotny sens idei politycznego zobowiązania; wartości religii publicznej stają się funkcjonalne wobec kanonów religii obywatelskiej oraz rzutują na kształt relacji społecznych. „Religia obywatelska – podkreśla badacz tej problematyki – winna służyć wytworzeniu odpowiednich stosunków pomiędzy społeczeństwem obywatelskim a państwem, a więc również powinna określać państwowość najpełniej wyrażającą potrzeby społeczeństwa obywatelskiego”⁷. Abstrahując od tradycyjnej na gruncie polskim koneksji między religią publiczną wywiedzioną z dekalogu a religią obywatelską a nawet ignorując kwestię postępującej sekularyzacji część społeczeństwa można upomnieć się o uniwersalne wartości obecne we wszystkich religiach monoteistycznych, tj.: piękno, wolność, prawda, sprawiedliwość i uczciwość w relacjach wzajemnych. Demokracja przedstawicielska wymaga zrewidowania fundamentów etycznych, jako warunku *sine qua non* obrony jej egzystencji, poprzez odejście od wartościowania uwzględniającego kryterium

⁷ P. Grabowiec, *Religia obywatelska jako propozycja aksjologiczna w erze globalnej*, [w:] *Wizje dobrego państwa. Idee i teorie*, red. A. Lisowska, A.W. Jabłoński, Toruń 2007, s. 82–83.

funkcjonalności i pragmatyzmu, czyli oceny w aspekcie rynkowym, gdzie trudno jest dostrzec jakieś mankamenty, lecz pod kątem wpływu na obniżenie poziomu etycznego relacji społecznych, źródła relatywizmu moralnego oraz dewaluacji wartości tradycyjnie konstytuujących pojęcie „dobra wspólnego”. W gruncie rzeczy postulaty te, często analizowane we współczesnej publicystyce politycznej, wydają się być truizmami; nie ulega bowiem wątpliwości, że skala oceny mechanizmów sprawności i funkcjonalności demokracji jest ściśle określona, natomiast granice zachowań etycznych są nieokreślone (zawsze można być jeszcze lepszym), co otwiera możliwości ewolucji. Czynnikiem sprawczym tej ewolucji może być również polityczny prozelityzm; innymi słowy, bez oddziaływania czynników patogennych (neofityzm jest jednym z nich) proces przeobrażenia systemu demokracji w ogólnie nie byłby możliwy. W tym kontekście prozelityzm polityczny stanowi zagrożenie systemu demokracji, ale też pobudza jej reakcję „immunologiczną”, której wyrazem są formy hybrydowe, jak np. „demokracja kierowana” w Polsce po 1926 roku umożliwiająca koncentrację decyzji politycznych w ręku przywódcy – autorytetu politycznego (Józef Piłsudski) z poszanowaniem zasady konkurencyjności partii politycznych i wolnych wyborów.

Efektom ubocznym komercjalizacji polityki jest wzrastająca fala społecznego niezadowolenia szukającego dla siebie zinstytucjonalizowanych form, przede wszystkim kontestująca neoliberalny kształt ustroju politycznego, znajdująca (chwilowe) oparcie w ugrupowaniach tradycjonalistycznych, konserwatywnych, stojących na gruncie manichejskiego kodeksu moralnego, w konwencji opisywania świata w czerni i bieli. Motywem działania tej grupy jest przedmiotowy postulat obrony tożsamości zbiorowej, zagrożonej relatywizmem moralnym wyrosłym na gruncie komercjalizacji polityki i sekularyzacji politycznej. Grupa ta zdobywa medialną popularność poprzez forsowanie poglądu, że obrona tradycyjnych wartości religijno-moralnych w sekularyzowanym świecie polityki nie powinna być postrzegana jako odmiana donkiszoterii ani przejaw fundamentalizmu religijnego, lecz jest naturalnym odruchem wynikającym ze stanu odczuwania zagrożenia tożsamości zbiorowej⁸. W rządzie przeciwników politycznych tej grupy sytuują się ultraliberalne (o emancypacyjnym charakterze celów i radykalnych formach działania) ruchy promujące alternatywny styl życia, wyrosłe na gruncie urynkowania polityki i wykorzystujące media do popularyzowania swojego programu; jednak na bazie ich asertywnej, bezkompromisowej postawy rodzą się napięcia społeczne, które przyczyniają się do destabilizacji systemu politycznego, nadwerężają społeczne zaufanie do demokracji przedstawicielskiej a także, co ważniejsze, wyzwalają reakcję grupowej samoobrony w formie ruchów antyliberalnych, inicjatyw obywatelskiego protestu, które swoich charakterem wpisują się w nurt zachowań politycznych profilujących ideowo bazę rekrutacyjną ugrupowań politycznych o wyraźnie konserwatywno-nacjonalistycznym obliczu ideowym i radykalnej strategii działania. Na tej podstawie można spekulować, że ugrupowania te, kreując – jak ujmuje to

⁸ J. Bartyzel, *Demokratyczna idolatria i arystofobia w ujęciu konserwatywnej krytyki demokracji*, [w:] *Dylematy współczesnej demokracji*, red. S. Wróbel, Toruń 2011, s. 28.

Grzegorz Forys – „politykę sporu” czyli konfrontacji między elitami decydenckimi a niesformalizowanymi grupami obywateli będą wzmocniać swoją siłę oddziaływania politycznego, zdobywać medialną popularność. Niezależnie od tego czy obawy te są uzasadnione, wzrost społecznego zaufania do ugrupowań o wyraźnym, skryształizowanym profilu ideowym a przez to konfrontacyjnym stylu działania wydaje się nieodległą perspektywą najbliższych lat.

W obszarze badań naukowych dotyczącym politycznej konwersji pozostaje kwestia tzw. grupowego neofityzmu. Niewiele komunikatów naukowych na ten temat przekazują środowiska badawcze; analiza tej kwestii przez pryzmat koniunkturalnej zmiany profilu ideowego wybranych partii politycznych, w ramach koalicji rządzącej, nie rodzi zarzutów dywersji czy zdrady, przed którymi nie potrafi obronić się indywidualny neofita; poza tym zjawisko grupowego neofityzmu jest często maskowane w eufemistycznym języku opisującym koalicje polityczne, które zawiązały się na dość upowszechnionej w życiu politycznym zasadzie kompromisu, stosowanej często w obliczu silniejszego przeciwnika politycznego, najczęściej z myślą o uniknięciu paraliżu decyzyjnego⁹. Nie należy jednak zapominać, że zawiązanie koalicji, czy raczej uzyskanie zgody na utworzenie nowego organizmu politycznego pod presją okoliczności czy wizją egoistycznych korzyści, uwarunkowane jest najczęściej bezpiecznym manewrem „zejścia z kursu” lub zdecydowanym, uargumentowanym wyborem strategii kontaminacji politycznej, uwzględniającej możliwość integracji odmiennych dotąd wartości ideowych, opierającej się na rezygnacji z ambicji personalnych, akceptacji nowych celów politycznego działania (czego ilustracją jest fenomen emigracyjnej Rady Politycznej utworzonej, jak wówczas to określano, z połączenia „wody z ogniem”, czyli związku ideowych przeciwników: PPS i SN) co trudno byłoby zakwalifikować do rozwiązań uwzględniających warunki kompromisu. Stąd też grupowy neofityzm nie jest możliwy bez kontaminacji ideowo-politycznej, tej zaś nie należy postrzegać jako wyrafinowanej wersji kompromisu, lecz jako dążenie do stworzenia nowego organizmu, bytu politycznego, w którym obie strony porozumienia (czy nawet kilka stron) afirmują wartości, zasady, cele i strategię działania, które dotąd stanowiły decydujące kryterium ich samoidentyfikacji i w żadnym kontekście nie były do przyjęcia.

Konkluzja

Neofityzm polityczny nie jest efektem procesu naturalnej ewolucji ideowo-politycznej (dojrzewania poglądów widocznych w biografii liderów współczesnych partii politycznych), lecz jest postawą wyrosłą na gruncie urynkowania polityki i w klimacie sekularyzacji ideowej; nasilająca się aideowość społeczeństwa pozbawia wybory polityczne motywacji ideowej, przez co nadweręża ideę partyjnej lojalności i zasadę politycznego zobowiązania. Odczuwanie obowiązku wdzięczności przestaje być cnotą obywatelską, dlatego obywatele bez jakichś wyrzutów sumienia

⁹ O negatywnych skutkach wyboru strategii kompromisu politycznego jako niweczącej wizję politycznego działania wypowiada się (proponując wybór strategii konfrontacyjnych), J.W. Gilley, *Menedżer jako polityk*, przeł. K. Masłowski, Warszawa 2010, s. 124.

odwracają się od demokracji przedstawicielskiej; rośnie absencja wśród młodego elektoratu oraz rozwija się apatia polityczna, obywatele-wyborcy nie angażują się w życiu politycznym jako recenzenci i kontrolerzy projektów politycznych władzy, przez co afirmują często opresyjny styl sprawowania władzy wyrażony w systemie prawa i instytucjach publicznych. Z drugiej strony, decydenci polityczni nie doświadczać presji społecznej rezygnują z wyrażania respektu dla opinii publicznej, ignorują znaczenie legitymacji i mandatu społecznego, reagują (w ograniczonym zakresie) na postulaty ruchów obywatelskiego oburzenia obawiając się ich możliwej eskalacji. Nie oznacza to jednak, że obywatele utracili poczucie obowiązku wdzięczności wobec państwa, lecz zostało ono zredukowane do zasady samarytanizmu. Zasada ta – jak wyjaśnia Marta Majorek – odwołuje się do akceptowanego w badaniach politologicznych twierdzenia, że każdy człowiek posiada silną dyrektywę moralną spieszona z pomocą innym ludziom, osobom zazwyczaj będącym w stanie zagrożenia¹⁰. Z tej przesłanki rodzi się nadzieja, że w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa państwa można liczyć na samorzutny odruch zbiorowej ofiarności, wywiedziona z tkwiącego w osobowości politycznej samarytanizmu. *Summa summarum* neofityzm w klimacie słabnięcia społecznego respektu dla wartości i zasad regulujących życie publiczne znajduje sprzyjające warunki do rozwoju, co więcej, relatywizm moralno-etyczny umotywowany utylitarnymi celami staje się czynnikiem stymulującym polityczny prozelityzm. Upowszechnienie się neofityzmu grupowego (środowiskowego) stymuluje reorientację wyborów politycznych w stronę ugrupowań o skryzalizowanym, wyrazistym obliczu ideowym, te zaś obierają konfrontacyjną strategię działania politycznego, co źle wróży wyobrażeniom o stabilności systemu demokracji przedstawicielskiej. W zbiorowej postawie (hipotezę tę wspiera retrospektywna analiza życia społecznego) występuje naturalny proces społecznej akomodacji do warunków środowiskowych (nie wyłączając środowiska politycznego), innymi słowy, społeczeństwa rezygnują z konfrontacji na rzecz imperatywu akomodacji, lecz warunkiem tego procesu są określone granice ideowe; w sytuacji swoistego bałaganu wartości zasad i celów nie ma się do czego przystosowywać, brakuje bowiem punktu oparcia, na tym tle neofityzm z pewnością nie jest formą akomodacji.

Bibliografia

- Bartyzel J., *Demokratyczna idolatria i arystofobia w ujęciu konserwatywnej krytyki demokracji*, [w:] *Dylematy współczesnej demokracji*, red. S. Wróbel, Toruń 2011
- Czajowski A., *Wyborca na rynku politycznym*, [w:] *Marketing polityczny w teorii i praktyce*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 2009, s. 131–133
- Gilley J.W., *Menedżer jako polityk*, przeł. K. Masłowski, Warszawa 2010, s. 124
- Grabowiec P., *Religia obywatelska jako propozycja aksjologiczna w erze globalnej*, [w:] *Wizje dobrego państwa. Idee i teorie*, red. A. Lisowska, A.W. Jabłoński, Toruń 2007

¹⁰ M. Majorek, *Idea politycznego zobowiązania w myśli anglosaskiej* (praca doktorska obroniona w Instytucie Nauk Politycznych UJ w 2009 r. – promotor W. Bernacki), maszynopis, s. 224–225.

- Jakubowicz K., *Media a demokracja w XXI wieku. Poszukiwanie nowych modeli*, Warszawa 2013
- Kłosińska K., *O retoryce partii politycznych*, [w:] *Demokracja w Polsce. Doświadczenia zmian*, red. U. Jakubowska, K. Skarżyńska, Warszawa 2005
- Majorek M., *Idea politycznego zobowiązania w myśli anglosaskiej* (praca doktorska obroniona w Instytucie Nauk Politycznych UJ w 2009 r. – promotor W. Bernacki), maszynopis
- Marzęcki R., Stach Ł., *Dlaczego Palikot? Młodzi wyborcy Ruchu Palikota: przypadkowy czy „twardy” elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej*, Warszawa 2013
- Sobolewska-Myślik K., *Społeczeństwo obywatelskie a partie polityczne*, [w:] *Samotność idei? Społeczeństwo obywatelskie we współczesnym świecie*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2007
- Szahaj A., Jakubowski M.N., *Filozofia polityki*, Warszawa 2005
- Śliwa M., *Demokracja polska: idee, ludzie, dzieje*, Warszawa 2010

Modern-day political zeal and the process of politics commercialization

Abstract

The heuristic layer of the article includes the argumentation of the thesis that going to the opposite party and political reorientation based on an egoistic motive, called political neophytism, is becoming an impulse for the evolution of new political life forms and for the birth of new, hybrid political parties, which in turn are becoming a vivifying force of representative democracy, and which allow for keeping the quality of political life on a higher level, which can also be seen in the choice of legal-institutional solutions. In the public opinion the political conversion phenomenon is not gaining acceptance, for it is contrasting with the commonly accepted party loyalty rule and it bends the idea of political commitment, which is profiling the relations between the electorate and their deputies. Because of this some part of this electorate turns its back to political parties and transfers its expectations (and ruling authorization) to alternative subjects of common interest articulation, most commonly towards mass social movements. Others, in turn, feeling that they have been „cheated” by the neophyte, turn away from active political life completely and resign from taking part in the elections, others still turn to ideologically mutated historical parties which try to adopt the system of values and ideological cannons to the shifting socio-political conditions. In these groups there are the followers of radical parties with a clear ideology presented in the tradition and conservatism categories; the context of the way of thought of such a group can be used to analyze the election success of the Congress of the New Right – Janusz Korwin Mikke in the European Parliament election. It is also an important element of this presentation to prognose the changes in the political system under the phenomenon of political neophytism and similar behaviors, e.g. political mimicry.

Key words: political neophytism; political secularization; political parties articulation function atrophy; medial hypnosis; civil religion

Agata Tasak

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Kategoria dobra wspólnego jako podstawa dobrego państwa w refleksji polskich środowisk katolickich

Pojęcie „dobra wspólne” należy do najstarszych i najważniejszych w refleksjach politycznych i filozoficznych odnoszących się do charakteru i wzajemnych relacji jednostki i wspólnoty oraz sensu i istoty życia zbiorowego. Przez wiele wieków znaczenie tego pojęcia wypełniano różną treścią. Na przemian było popularne lub odchodziło w zapomnienie. Wielokrotnie głoszone poglądy, że jest to pojęcie „przestarzałe i niestosowne”¹. Wskazywana problematyczność tego pojęcia związana jest z wieloma płaszczyznami sporów odnośnie jego definiowania. Choć pojęcie dobra wspólnego stosunkowo rzadko pojawia się *explicite*, to często znajdujemy je w centrum najważniejszych rozważań związanych z życiem wspólnotowym. Jest to także jedno z najważniejszych pojęć definiowanych w katolickiej nauce społecznej. Towarzysząc myśli społecznej Kościoła katolickiego od jego początków do czasów współczesnych inspirowane również środowiska katolików świeckich, które próbują nadać temu pojęciu określone znaczenie w konkretnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Interesujące zatem jest rozważenie, jak próbuje się je definiować i jak środowiska katolickie w Polsce postrzegają jego znaczenie, w jaki sposób próbują je operacjonalizować i czy różnią się w jego opisie i na ile ich deskrypcja jest zgodna ze wskazaniami katolickiej nauki społecznej.

Fundamentalność oraz waga pojęcia „dobra wspólne” wiąże się z wieloznacznością i mnogością propozycji definicyjnych². Współczesne pojęcie dobra wspólnego jest kategorią wieloaspektową i wielopłaszczyznową. Eksplicyja tego pojęcia wiąże się nie tylko z problemami jednoznacznego określenia zakresu pojęciowego, ale także z koniecznością uwzględniania wielu kontekstów społeczno-politycznych, w ramach których się analizuje i konceptualizuje to pojęcie³. Problematyczne staje

¹ *Dobro wspólne*, red. D. Probuca, Kraków 2010, s. 13.

² H. Promieńska, *Dobro wspólne, dobro indywidualne i dobro moralne*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 13.

³ Warto zaznaczyć, że wielu autorów podkreśla, iż mimo różnic w definicjach i rozumieniu tego pojęcia, ogólna charakterystyka mieści się w kategoriach utylitarno-eudajmonistycznych. Zob. P. Domeracki, *Kontrowersje wokół dobra wspólnego*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 65.

się jasne określenie przedmiotu i treści dobra wspólnego oraz jego zakresu podmiotowego, a więc zespołu jego potencjalnych użytkowników⁴.

Pierwsza płaszczyzna sporu wiąże się, m.in., z dwiema odmiennymi wizjami i koncepcjami wspólnoty⁵. Pierwsza z nich zakładająca wspólnotowość organiczną, naturalistyczną – rozumianą jako niezmienną i determinującą przynależność do niej jednostek – oznacza również ekskluzywizm członkostwa. Drugi typ definiowania wspólnoty – konstruktywistyczny – zakłada jej wolicjonalny charakter, wewnętrzną różnorodność i podkreśla pożądaną autonomię jednostek oraz indywidualizm⁶. Z tą pierwszą koncepcją życia wspólnotowego wiąże się przekonanie o wiecznym, pierwotnym wobec jednostki, charakterze wspólnoty. Ekskluzywizm członkostwa wiąże się z przekonaniem, że dobro takiej wspólnoty jest ważniejsze od indywidualnego dobra jednostek. W drugim typie definiowania życia społecznego zaznacza się, że wspólnota jest determinowana emocjonalnym przywiązaniem do niej jej członków i ich indywidualnym wyborem. Tego typu wspólnoty mają charakter inkluzywny, cechuje je „życzliwe zaufanie” wobec każdego wyrażającego chęć identyfikacji z daną grupą⁷.

Te dwie koncepcje wspólnotowości implikują także pewien dualizm w rozumieniu dobra wspólnego. Z pierwszym typem wspólnoty związana jest wizja dobra wspólnego jako monolitycznego, wszechogarniającego, globalnego, jednolitego, obejmującego wszystkich. Z konstruktywistycznym typem wspólnoty wiąże się dobro wspólne widziane jako wyłaniające się w toku dyskusji, mediacji, kompromisu, a więc zmienne, różnorodne, kontekstualne⁸.

Wskazany wyżej dualizm w rozumieniu istoty życia wspólnotowego znajduje także swoje odzwierciedlenie w dwóch zasadniczych wizjach koncepcji dobra wspólnego we współczesnych systemach demokratycznych. Cechą fundamentalną nowoczesnych demokracji jest publiczna debata o zasadniczych kwestiach ważnych dla wspólnoty, także o tym, co oznacza w danym momencie dobro wspólne i co zawiera się w długofalowym projekcie politycznym określanym jako racja stanu. Dwa konkurujące ze sobą modele współczesnej demokracji zakładają inną wizję realizacji wspólnego dobra: w demokracji zwanej *proceduralną* podkreśla się racjonalną naturę człowieka i w konsekwencji uznaje, że każdy człowiek, indywidualnie, ma prawo do poszukiwania, kreowania i realizowania własnej koncepcji dobra. Zatem

⁴ W. Zieliński, *Dobro wspólne – etyczne zakłęcie czy pojęcie operacyjne*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 30.

⁵ A. Szahaj, *Relatywizm i fundamentalizm oraz inne szkice z filozofii kultury i polityki*, Toruń 2008, s. 84, P. Domeracki, *Kontrowersje wokół dobra wspólnego*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 74.

⁶ Już klasyczny podział Ferdynanda Tonniesa na *wspólnotę* i *stowarzyszenie* podkreślał dwa rodzaje więzi. Pierwszą: ekskluzywną, opartą na silnym poczuciu wspólnoty, drugą: opartą o racjonalny wybór jednostek oraz płynną przynależność. Zob. np. D. Dańkowski, *Czy dobro wspólne może być podstawą etyczną racji stanu*, Kraków 2013, s. 112.

⁷ A. Szahaj, *Kilka uwag o idei wspólnotowości oraz ideologii wielokulturowości*, [w:] *Pytania współczesnej filozofii polityki*, red. D. Pietrzyk-Reeves, Kraków 2007, s. 69.

⁸ P. Domeracki, *Kontrowersje wokół dobra wspólnego*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 78.

warunkiem koniecznym osiągnięcia tak rozumianego dobra jest zachowanie neutralności aksjologicznej wspólnoty, poprzez powołanie różnych instytucji państwowych, stojących na straży równoprawnego i równorzędnego traktowania indywidualnych koncepcji dobra, które pojawia się w społeczeństwie⁹. Znajdujemy tutaj odniesienia do klasycznej perspektywy liberalnej, współcześnie bardzo różnorodnej, wzbogacającej o nowe aspekty rozważania o idei dobra wspólnego¹⁰. Elementem łączącym liberalne postrzeganie dobra wspólnego jest zaznaczenie, że niezbywalne prawo każdego człowieka do wolności indywidualnej oraz tolerowania w granicach stanowionego prawa odmienności nie powinno być wskazywane jako przeciwstawienie realizacji dobra wspólnego. Suma dóbr indywidualnych składa się na dobro wspólne. Liberałowie podkreślają, że w życiu wspólnotowym konieczne są takie rozwiązania, w których idea dobra wspólnego jest neutralna, bezstronna, wobec rozmaitych indywidualnych koncepcji dobra. Istotą dobra wspólnego jest bowiem jego postrzeganie jako zbioru politycznych wartości i zasad, które mają zapewnić pokojowe współistnienie i współpracę ludzi o odmiennych, różnorodnych koncepcjach życia¹¹.

Innym modelem demokracji jest *substancjalny*, republikański. Jego zwolennicy wskazując na niedoskonałości demokracji proceduralnej podkreślają, że wizja wspólnoty musi opierać się na realizacji jednolitej koncepcji dobra wspólnego, rozumianego jako „odkrywanie” „wspólnego planu życia moralnego” wspólnoty, w oparciu o tożsamość celów członków wspólnoty. W konsekwencji każdy członek wspólnoty ma obowiązek pracy i działania na rzecz dobra wspólnego¹². Najważniejszym celem działań politycznych jest poszukiwanie i wskazywanie tak rozumianego dobra wspólnego, które, w tej wizji, jest priorytetowe w stosunku do dóbr indywidualnych. Wymaga to zaangażowania wszystkich członków wspólnoty w sferę życia publicznego, nieustannego doskonalenia działań obywatelskich niezbędnych do odkrywania dobra wspólnego. Taka aktywność warunkuje i przyczynia się do doskonalenia ludzkich charakterów¹³.

Pewnym przezwyciężeniem zamętu pojęciowego jest próba konceptualizacji tego pojęcia w ramach czterech ujęć¹⁴. Dobro wspólne w ramach tej analizy można definiować poprzez cztery stanowiska:

Absolutystyczne – definiujące dobro wspólne, jako wartość absolutną, najważniejszą, transcendentálną, uniwersalną, autonomiczną ponadczasową i niezmienną, autoteliczną, bezdyskusyjnie ważniejszą od dóbr jednostkowych.

Obiektywistyczne – dobro wspólne jest wskazywane, jako porównywalnie ważniejsze od innych dóbr – choć nie w każdych okolicznościach najważniejsze. Nie jest kreowane, a odkrywane. Jest autoteliczne. Wskazuje się, że dobro wspólne,

⁹ D. Karnowska, *Spór o wspólnoty. Idee komunitarystyczne we współczesnej polskiej myśli politycznej*, Toruń 2011, s. 57.

¹⁰ P. Śpiewak, *W stronę wspólnego dobra*, Warszawa 1998, s. 35.

¹¹ D. Sepczyńska, *Katolicyzm a liberalizm*, Kraków 2008, s. 260.

¹² D. Karnowska, *Spór o wspólnoty...*, s. 59.

¹³ Tamże, s. 60.

¹⁴ P. Domeracki, *Kontrowersje wokół dobra wspólnego...*, s. 80–81.

niezależnie od tego, czy ktoś się z tym zgadza, czy nie, istnieje i zobowiązuje każdego. Inaczej jednak od absolutystycznie określonego dobra wspólnego, w wariacie obiektywistycznym dopuszcza się określoną, policzalną, wielość tego rodzaju dóbr oraz możliwość korzystania z nich jako dóbr użytecznych *dla* kogoś lub *do* czegoś¹⁵.

Relatywistyczna koncepcja – przeciwieństwo absolutystycznej – uzależnia treść dobra wspólnego od okoliczności czasu, miejsca i kontekstu. Zwłaszcza kontekst określa jego zakres, czas trwania, funkcje. Nie jest to dobro wskazane odgórnie, lecz staje się takim w wyniku wyboru, uzgodnienia i porozumienia zainteresowanych stron¹⁶.

Subiektywistyczna wizja dobra wspólnego zakłada jego identyfikację poprzez autonomiczny, wolny, indywidualny podmiot, decydujący o jego treści. Takie dobro nie istnieje niezależnie od podmiotu, to podmiot decyduje o jego istnieniu „kierując się własnymi uczuciami, wolą, bądź sądem”¹⁷.

Niezależnie od współczesnych sporów, należy podkreślić, że pojęcie dobra wspólnego znajduje także swoje odzwierciedlenie w klasycznej myśli chrześcijańskiej. Nie sposób pominąć w rozważaniach dwóch ważnych, klasycznych koncepcji. Już Platon wskazywał „wspólny pożytek” jako cel istnienia państwa. W samej istocie dobra wspólnego, w wymiarze politycznym, dla Platona najważniejsza była zasada sprawiedliwości. Warunkami koniecznymi do realizacji tej zasady musiała być dobrze rządzona wspólnota polityczna przez odpowiednie władze i ustanowione właściwe prawa i instytucje jednoczące wszystkich w dobrze działający organizm państwowy. W związku z tym sprawujący władzę, w myśl tej koncepcji, powinni być gwarantem dobrego prawa zapewniającego hierarchiczną jedność państwa. Platon podkreślał, że istotą działań władzy w państwie jest służba dobru wspólnemu a „jej głównym zadaniem jest troska o wspólnotę, jako dobro wspólne”¹⁸.

Ważne refleksje o istocie dobra wspólnego przedstawił Arystoteles. Ich podstawą było mocne podkreślenie teleologicznego wymiaru państwa. Arystoteles wskazywał, że „każde państwo jest wspólnotą, a każda wspólnota powstaje dla osiągnięcia jakiegoś dobra”¹⁹. Zgodnie ze swoją społeczną naturą ludzie mogą w pełni siebie poznać i samorealizować jedynie poprzez życie we wspólnocie. Poszukując najlepszego ustroju Arystoteles wyraźnie stwierdzał, że najważniejszym kryterium jego oceny jest dobro wspólne, czyli to, „co jest dla ogółu pożyteczne”²⁰. Wspólnoty jednak nie powinny całkowicie dominować nad jednostkami. Państwo ma mobilizować, inspirować i rozwijać talenty poszczególnych jednostek, „dzięki istnieniu

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 81.

¹⁸ Z. Stawrowski, *Dobro wspólne a filozofia polityki*, [w:] red. W. Arndt, F. Longchamps de Berier, K. Szczucki, *Dobro wspólne. Teoria i praktyka*, Warszawa 2013, s. 17.

¹⁹ S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2003, s. 40.

²⁰ P. Śpiewak, *W stronę...*, s. 108.

państwa życie jednostek ma stawać się lepsze²¹. Stanie się tak pod warunkiem, że podstawą ustroju będzie działanie na rzecz dobra wspólnego, a nie dla dobra rządzących – tylko takie państwo, według Arystotelesa, można nazwać państwem sprawiedliwym. Jak stwierdził Zbigniew Stawrowski, obaj wielcy filozofowie podkreślali, że dobro wspólnoty politycznej „ma większą rangę niż dobro jednostki”²² oraz zgadzali się, „że nie można mówić o dobru wspólnoty jako czymś przeciwnym czy przeciwstawionym osobistemu szczęściu i poczuciu spełnienia żywionemu przez członków polis”²³.

Św. Tomasz z Akwinu, miłośnik filozofii Arystotelesa, zainspirowany jego rozważaniami, wprowadził na stałe do refleksji katolickich pojęcie *bonum commune*²⁴. Św. Tomasz w kontekście wspólnot politycznych zdefiniował dobro wspólne: „dobrym stanem wspólnoty politycznej czy państwa; do dobra wspólnego przyczyniają się w odpowiedzialny sposób ci, którzy należą do wspólnoty, a których nazywamy obywatelami”²⁵. W czasach nowożytnych najważniejszym myślicielem, który analizował koncepcję dobra wspólnego zgodnie z kierunkiem filozoficzno-społecznym św. Tomasza, był jeden z najważniejszych przedstawicieli personalizmu Emmanuel Mounier. W jego koncepcji dobro wspólne jest procesem kształtowanym poprzez działanie i zaangażowanie wolnych, rozumnych osób. Proces tworzenia dobra wspólnego jest sumą relacji interpersonalnych, przyczyniających się także do indywidualnego rozwoju poszczególnych osób²⁶. Dobry, wszechstronny rozwój każdej z osób biorących udział w procesie kształtowania dobra wspólnego doprowadza następnie do spójnego rozwoju całej wspólnoty. W personalizmie Mouniera pojęcie dobra wspólnego nierozzerwalnie związane jest z pewnym zakresem indywidualnej autonomii i wolności ludzi, ich godnością, komunikacją, zaangażowaniem²⁷. W imię realizacji dobra wspólnego nie wolno usprawiedliwiać krzywdzenia ludzi – wolnych osób – usprawiedliwiając takie działania „tak zwanymi kosztami postępu gospodarczego czy technicznego”²⁸. Podkreślał, że człowiek nadmiernie skoncentrowany na zaspokajaniu swoich jednostkowych, doraźnych, materialnych potrzeb, oddziela się od życia wspólnotowego ze szkodą dla siebie. Jedynie bowiem wspólnota umożliwia ukształtowanie pożądaných, dobrych postaw, zarówno indywidualnych, jak

²¹ S. Filipowicz, *Historia myśli...*, Gdańsk 2003, s. 41.

²² Z. Stawrowski, *Dobro wspólne a filozofia polityki*, [w:] red. W. Arndt, F. Longchamps de Berier, K. Szczucki, *Dobro wspólne...*, s. 18.

²³ Tamże.

²⁴ Św. Tomasz w swoich dziełach używał pojęcia „dobro wspólne” w trzech znaczeniach: w odniesieniu do organicznej wspólnoty jako całości, w kontekście wspólnoty politycznej oraz w odniesieniu do Boga jako pełnej i ostatecznej przyczynowości. Zob. M. Novak, *Wolne osoby i dobro wspólne*, przeł. G. Łuczkiewicz, Kraków 1998, s. 42.

²⁵ Cyt. za: M. Novak, *Wolne osoby...*, s. 44.

²⁶ M. Zabierowski, *Dobro wspólne w personalizmie Emmanuela Mouniera*, [w:] *Dobro wspólne...*, s. 151.

²⁷ Tamże, s. 151.

²⁸ Tamże, s. 152.

i zbiorowych²⁹. Osiąganie dobra wspólnego wymaga zatem działania w czterech wskazanych przez Mouniera zakresach: „przekształcenia rzeczywistości zewnętrznej”, „uformowania nas samych”, „zbliżenie nas do innych ludzi” i „wzbogacenie naszego świata wartości”³⁰. Analizując wzajemne relacje jednostka–wspólnota stwierdzał:

to właśnie dlatego, że człowiek jest przede wszystkim jednostką gatunku, potrzebującą pomocy ze strony swych towarzyszy, by realizować swą konkretną aktywność, jest on jednostką w państwie, członkiem społeczeństwa. I z tego powodu jest on podporządkowany dobru swego państwa [...] Gdy jednak idzie o przeznaczenie człowieka jako osoby, relacja jest odwrotna i to właśnie państwo człowieka jest podporządkowane jego przeznaczeniu³¹.

Autorem kolejnej, bardzo ważnej dla współczesnego katolicyzmu koncepcji wspólnego dobra, jest Ives Simon³². Jej podstawą jest stwierdzenie, że dobro wspólne istnieje w sposób obiektywny – jako ważna, znamienna, wewnętrzna cecha przypisana każdej społeczności. Pewne jest, iż ludzie w sposób naturalny pragną wspólnej realizacji dobra. Ludzie mądrzy pragną dobra w sposób świadomy – natomiast „ludzi pozbawionych dobrej woli i rozumu powinno się skłaniać do wspólnego dobra”³³. W tym procesie – odkrywania i przekonywania wszystkich ludzi do konkretnych celów, składających się na dobro wspólne – olbrzymią rolę odgrywają autorytety – ludziom, którzy są w stanie przeniknąć swoją mądrością zakres celów składających się na dobro wspólne i jednocześnie dzięki temu, że są w stanie dobrze te cele określić, są postrzegani przez wspólnotę jako autorytety. Oni zatem powinni wskazywać, co oznacza, w danej, konkretnej sytuacji działanie w imię realizacji dobra wspólnoty a wspólnota winna im jest posłuszeństwo: „osiągnięcie dobra wspólnego danej społeczności jest możliwe w wyniku, zarówno działania samego autorytetu, jak i współdziałaniu autorytetu tych, którzy go stanowią, z tymi, którzy autorytetowi podlegają”³⁴.

Analizując dokumenty katolickiej nauki społecznej, jako jedne z pierwszych znajdujemy rozważania Leona XIII, który przyjął tomistyczną koncepcję dobra wspólnego, uznając to pojęcie za jedno z najważniejszych w ramach wyjaśniania wzajemnych relacji pomiędzy jednostkami a społeczeństwem politycznym³⁵. W *Rerum novarum* podkreślił, że najważniejszą cechą państwa jest „obowiązek

²⁹ Tamże, s. 153.

³⁰ Tamże, s. 156.

³¹ J. Maritain, *Człowiek i państwo*, przeł. A. Grobler, Kraków 1992, cyt. za: H. Woźniakowski, *Państwo jako dobro wspólne*, [w:] *Państwo jako wyzwanie*, red. A. Rzegocki, Kraków 2000, s. 67.

³² Zob.: Y.R. Simon, *Filozofia rządu demokratycznego*, przeł. R. Legutko, Kraków 1993.

³³ Y.R. Simon, *Filozofia rządu...*, s. 30.

³⁴ Cyt. za: J. Węgrzecki, *Wpływ, autorytet, dominacja. Teorie władzy i ich struktura*, Warszawa 2011, s. 188.

³⁵ P. Śpiewak, *W stronę...*, s. 21.

wspierania dobra wspólnego³⁶. Zaznaczył, że ludzie są istotami społecznymi, potrzebującymi z natury wsparcia społecznego. Dobre życie ludzi zależy zatem od charakteru wspólnoty, w której żyje człowiek³⁷.

Jan XXIII w encyklice *Mater et Magistra*, odnosząc dobro wspólne do funkcjonowania państw, stwierdził, że ma ono charakter deskryptywny, a w opisie najważniejszych warunków umożliwiających jego osiągnięcie należy umieścić odpowiedni poziom warunków ekonomicznych, w których żyje wspólnota. Stwierdził, że podstawą w osiąganiu dobra wspólnego jest powiązanie poszanowania godności osoby ludzkiej ze sprawiedliwością rozumianą w kontekście podziału dóbr ekonomicznych, ale i jako możliwości uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym wspólnoty³⁸. Jan XXIII zdefiniował, że dobro wspólne „obejmuje całokształt takich warunków życia społecznego, w jakich ludzie mogą pełniej i szybciej osiągać swoją własną doskonałość”³⁹. Antycypując dalsze rozważania, taka wizja dobra wspólnego jest najczęściej przywoływana w dokumentach współczesnej katolickiej nauki społecznej⁴⁰. Podobnie zasadę dobra wspólnego zapisano w najważniejszym dokumencie Soboru Watykańskiego II *Gaudium et spes* precyzując, w ślad za Janem XXIII, jako „sumę warunków życia społecznego, jakie bądź zrzeszeniom, bądź poszczególnym członkom społeczeństwa pozwalają osiągnąć pełniej i łatwiej własną doskonałość”⁴¹. Powinny się one składać z katalogu wartości przyjętych w tradycji danej wspólnoty, jako dla niej najlepszych, na nich budowanego porządku polityczno-prawnego, społeczno-kulturalnego oraz techniczno-ekonomicznego: „wspólnota polityczna istnieje więc dla dobra wspólnego, w którym znajduje ona pełne uzasadnienie i sens i z którego bierze swoje pierwotne i sobie właściwe prawo”⁴². Takie określenie dobra wspólnego bardzo silnie powiązано z zasadą personalizmu katolickiego. Wychodząc od społecznej natury człowieka podkreśla się, że ludzie mają niezbywalne prawo do dobrego życia w dobrej wspólnocie. Dobro wspólne wymaga, w pewnych okolicznościach, poświęcenia ze strony jednostek a jednocześnie żadne instytucje i zasady życia społeczno-politycznego nie mogą naruszać godności osoby ludzkiej. Każdy obywatel – także katolik, ma obowiązek brania udziału w życiu publicznym „na pożytek dobra wspólnego”⁴³.

³⁶ A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do chrześcijańskiej etyki społecznej. Myśl filozoficzna*, Kraków 2010, s. 223.

³⁷ P. Śpiewak, *W stronę...*, s. 22.

³⁸ P.H. Kieniewicz, *By nie zagubić dobra wspólnego...*, Lublin 2005, s. 77.

³⁹ Jan XXIII, *Mater et Magistra*, n. 65, cyt. za: B. Sorge, *Wykłady z katolickiej nauki społecznej*, Kraków 2001, s. 149.

⁴⁰ A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do chrześcijańskiej etyki społecznej. Myśl filozoficzna*, przeł. L. Łysień, Kraków 2010, s. 223.

⁴¹ Cyt. za: H. Kieniewicz, *By nie zagubić dobra wspólnego...*, s. 77.

⁴² Cyt. za: D. Dańkowski, *Czy dobro wspólne może być podstawą etyczną racji stanu*, Kraków 2013, s. 113.

⁴³ D. Dańkowski, *Czy dobro wspólne...*, s. 114.

Jan Paweł II koncepcję dobra wspólnego ściśle powiązał z zasadą solidarności. Niejednokrotnie podkreślał, że świadomość istoty dobra wspólnego jest warunkiem wstępnym zrealizowania zasady solidarności we wspólnocie. Realizacja wspólnego dobra wyklucza działania, które oznaczają pierwszeństwo interesów partykularnych: jednostkowych czy grupowych. Kreacja dobra wspólnego poprzez współdziałanie i solidarność w relacjach międzyludzkich należy do obowiązków każdego katolika:

Dobra wspólnego nie sposób określić, nie biorąc pod uwagę równocześnie momentu podmiotowego, tj. momentu działania w relacji do działających osób. Uwzględniając zaś ów moment, należy stwierdzić, że dobrem wspólnym jest nie tylko cel działania wypełnianego w jakiejś wspólnocie, rozumiany czysto przedmiotowo, ale jest nim zarazem i nawet przede wszystkim to, co warunkuje niejako i wyzwala uczestnictwo w osobach działających wspólnie i przez to kształtuje w nich podmiotowa wspólnotę działania. Jeżeli dobro wspólne możemy pojmować jako cel, to w tym podwójnym znaczeniu: przedmiotowym i podmiotowym zarazem⁴⁴.

Proces komunikacji, dialog, partycypacja, aktywność wspólnotowa były przez Jana Pawła II postrzegane jako współdziałające z konstrukcją dobra wspólnego:

solidarność oznacza stałą gotowość do przyjmowania i realizowania takiej części, jaka każdemu przypada w udziale, z tej racji, że jest członkiem określonej wspólnoty. Człowiek solidarny nie tylko spełnia to, co do niego należy z racji członkostwa wspólnoty, ale czyni to „dla dobra całości”, czyli dobra wspólnego⁴⁵.

W myśl tej koncepcji realizacja dobra wspólnego jest zarazem najważniejszą racją istnienia władz politycznych. To do identyfikowania i realizowania dobra wspólnego powołana została i istnieje władza: „polityka to roztropna troska o dobro wspólne” – napisał Jan Paweł II w encyklice *Laborem exercens*. W encyklice *Redemptori hominis* czytamy zaś:

Kościół zawsze uczył obowiązku działania dla dobra wspólnego, przez to samo starał się wychowywać dobrych obywateli w każdym państwie. Kościół także uczył, że podstawowym obowiązkiem władzy jest troska o dobro wspólne społeczeństwa: stąd wynikają jej zasadnicze uprawnienia⁴⁶.

Dobro wspólne może być osiągnięte pod warunkiem respektowania i poszanowania tych podstawowych zasad i praw⁴⁷. Władze państwowe natomiast

⁴⁴ K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 1969, cyt. za: D. Dańkowski, *Czy dobro wspólne...*, s. 123.

⁴⁵ Tamże, s. 124.

⁴⁶ Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/r_hominis.html.

⁴⁷ Warto dodać, że Jan Paweł II odnosił koncepcję dobra wspólnego do przestrzeni międzypaństwowej, ogólnoswiatowej, stwierdzając, że dobro ogólnoludzkie to nie prosta suma dóbr poszczególnych państw, a autonomiczny zbiór dobrych celów (takich jak m.in. pokój, bezpieczeństwo, dobrobyt).

powinny wywiązywać się z zadania służby dobru wspólnemu przez popieranie i wspomaganie inicjatyw indywidualnych i grupowych w zgodzie z zasadą pomocniczości. I tak dobro wspólne, zasada solidaryzmu i pomocniczości stały się ideami komplementarnymi w myśli społeczno-politycznej Jan Pawła II. Współcześnie w nauce społecznej Kościoła można wskazać dwa stanowiska odnoszące się do definiowania dobra wspólnego. Pierwsze traktuje dobro wspólne „instrumentalnie”: „jako zespół warunków, instytucji i środków, w których ludzie znajdują maksymalne możliwości rozwoju własnej osobowości”⁴⁸, drugie natomiast „immanentnie”, esencjonalnie: „jako miarę doskonałości, wyznaczoną człowiekowi przez naturę”⁴⁹. Spór w istocie nie oznacza w żadnej mierze sprzeczności tych dwóch perspektyw. Dobro wspólne ma jednocześnie charakter instrumentalny i immanentny. Tylko bowiem odpowiednie warunki życia społecznego umożliwiają doskonalenie indywidualne ludzi, którzy następnie mogą lepiej przyczynić się do lepszego wytwarzania dobra wspólnego⁵⁰. Zwolennicy koncepcji esencjonalnej traktują dobro wspólne jako stan doskonałości społeczeństwa. To cel każdej społeczności, jako proces, w wyniku którego „cała społeczność i jej poszczególni członkowie osiągają stan doskonałości, pożądany zarówno dla całego społeczeństwa, jak i dla poszczególnych osób”. W państwie jak w dobrze działającym organizmie powinien istnieć określony podział funkcji oraz obowiązków. Z drugiej strony, każdy z członków wspólnoty powinien dbać, żeby określone funkcje wykonywać z największą dbałością i na takim poziomie doskonałości, na jaki go stać⁵¹. W instrumentalno-esencjonalnej koncepcji dobro wspólne polega na stworzeniu maksymalnych szans każdej jednostce poprzez określenie najtrafniejszych i najlepszych celów i zadań dla całej wspólnoty.

Zatem, w katolickiej nauce społecznej celem i przeznaczeniem państwa jest dobro wspólne – podstawowymi zaś elementami umożliwiającymi jego realizację są odpowiedni porządek prawnospołeczny określający wzajemne relacje pomiędzy wspólnotą państwową a obywatelami oraz stosunki pomiędzy samymi obywatelami. Porządek ten ma umożliwiać samodoskonalenie jednostek oraz dobre życie całej wspólnoty. Drugim elementem jest zespół dóbr ekonomicznych. Ten element podkreśla dobra i wartości ekonomiczne, które umożliwiają całościowy i właściwy rozwój każdego człowieka oraz najlepszy rozwój całej wspólnoty. Trzecim elementem realizacji dobra wspólnego w państwie jest zespół instytucji kultury, oświaty i wychowania. Państwo ma obowiązek zapewnienia odpowiednich warunków dla rozwoju jednostek z uwzględnieniem porządku etyczno-religijnego. W ramach tych wymogów muszą także znaleźć swoje należyte miejsce wartości religijne – tylko wtedy zagwarantowany będzie bowiem integralny rozwój każdego człowieka.

Wskazując wagę działań publicznych podmioty polityczne, które chcą działać zgodnie ze wskazaniem katolickiej nauki społecznej, muszą w pierwszym rzędzie

⁴⁸ J. Koperek, *Dobro wspólne*, [w:] *Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004, s. 141.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

troszczyć się o realizację tak rozumianego dobra wspólnego. Celami, którymi powinny kierować się podmioty polityczne, odwołując się do katolickiej myśli społecznej⁵², są: poszanowanie godności osoby ludzkiej – jako zasada, która ma być podstawą wszelkich działań społeczno-politycznych, pewien poziom dobrobytu i rozwoju społecznego i zapewnienie społeczeństwu bezpieczeństwa i stabilności⁵³.

Katolicka nauka społeczna wskazując zasadę dobra wspólnego jako najważniejszą zasadę legitymizującą władze państwowe podkreśla też, że dobro wspólne powinno być podstawą zaangażowania katolików w działalność publiczną i polityczną. Zatem dobro wspólne jest określane przez środowiska katolików zaangażowanych w Polsce w dyskurs publiczny.

Przed analizą koncepcji dobra wspólnego formułowanych przez polskie środowiska katolickie ważną kwestią jest wskazanie, że w ramach polskiego katolicyzmu odnajdujemy wiele nurtów i środowisk. Wykazują one znaczny stopień zróżnicowania, ale co ważne, nie są one niezmiennie w swoich zasadniczych poglądach ani też nie są od siebie zdecydowanie odseparowane⁵⁴. Najprostszym opisem tych podziałów, najprostszym, a więc skażonym upraszczającą kategoryzacją, jest dualistyczny podział na katolicyzm „liberalny” i „konserwatywny” zwany inaczej „łagiewnickim” i „toruńskim”⁵⁵, „otwartym” i „zamkniętym”⁵⁶, „intelektualnym” i „ludowym”⁵⁷. Z biegiem lat rozszerzano te kategorie, próbując maksymalnie odzwierciedlać różne nurty obecne w polskim katolicyzmie⁵⁸, a także różne strategie postępowania polskich katolików wobec przemian na świecie⁵⁹. Trzeba też zaznaczyć, że wraz z tymi opisanymi pojawiła się też krytyka i obawa przed zbytnim uproszczeniem i propozycje nowych opisów. Nasuwa się zatem pytanie, czy opisywana różnorodność polskie-

⁵² K. Ancipiuk, *Kościół katolicki wobec wyzwań politycznych*, [w:] *Scena polityczna w Polsce i na Podlasiu*, red. J.P. Georgica, Białystok 2007, s. 168.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Zob. szerzej: J. Mariański, *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej*, Kraków 2004.

⁵⁵ Nazwy zwerbalizowane przez J. Rokitę. Zob. R. Matyja, *Konserwatyzm po komunizmie*, Warszawa 2009, s. 322.

⁵⁶ Dodać wypada, że sformułowanie „katolicyzm otwarty” tak często przywoływany we współczesnym dyskursie publicznym zostało wprowadzone przez Juliusza Eskę, wieloletniego redaktora „Więzi” w 1964 roku w książce *Kościół otwarty* a jej autor nie używał określenia „zamknięty” na przeciwieństwo otwartości. Zob. Z. Nosowski, *Polskie katolicyzmy. Szkice do mapy ideowej*, „Więź” 2010, nr 1, s. 6.

⁵⁷ Z. Nosowski, *Polskie katolicyzmy...*, s. 6.

⁵⁸ Jarosław Gowin w swojej monografii *Kościół po komunizmie* wyróżnił pięć typów postaw w polskim katolicyzmie: katolicyzm tradycji, katolicyzm otwarty, katolicyzm zamknięty, katolicyzm protestu, katolicyzm integralny. Zob. J. Gowin, *Kościół po komunizmie*, Kraków 1996.

⁵⁹ Paweł Milcarek zaproponował opis czterech form reakcji polskich katolików na zmiany: strategia optymistyczna, strategia konformistyczna, strategia tożsamościowa, strategia oporu. Zob. Z. Nosowski, *Polskie katolicyzmy...*, s. 8. Inną próbą typologii jest następująca kwalifikacja postaw środowisk katolickich Marcina Przeciszewskiego: katolicyzm walki, katolicyzm rozmytych granic, katolicyzm polityczny oraz katolicyzm spokojnej transformacji.

go katolicyzmu⁶⁰ znajduje też odzwierciedlenie w rozbieżnościach w definiowaniu przez te środowiska dobra wspólnego⁶¹.

W pewnych elementach odnoszących się do formuły dobra wspólnego wszystkie środowiska katolickie w Polsce są zgodne: łączą realizację dobra wspólnego z działalnością polityczną. Wykonywanie władzy politycznej, niezależnie od sfera działalności, powinno być ukierunkowane na dobro wspólne a nie powinno być szukaniem indywidualnych czy grupowych korzyści⁶². Najważniejszą kompetencją osób sprawujących władzę powinna być zdolność do współpracy w imię działań na rzecz wspólnego dobra⁶³.

W odniesieniu do udziału katolików w polityce, wszystkie środowiska uznają i powołują się na wskazania Jana Pawła II, że aktywność polityczna jest jedną z ważniejszych, dających szansę na działanie w imię realizacji wspólnego dobra. Często powołują się na fragment adhortacji *Christifideles laici*:

prawo i obowiązek uczestniczenia w polityce dotyczy wszystkich i każdego; formy tego udziału, płaszczyzny, na jakich on się dokonuje, zadania i odpowiedzialność mogą być bardzo różne i wzajemnie się uzupełniać. Ani oskarżenia o karierowiczostwo, o kult władzy, o egoizm i korupcję, które nierzadko są kierowane pod adresem ludzi wchodzących w skład rządu, parlamentu, klasy panującej czy partii politycznej, ani dość rozpowszechniony pogląd, że polityka musi być terenem moralnego zagrożenia, bynajmniej nie usprawiedliwiają sceptycyzmu i nieobecności chrześcijan w sprawach publicznych⁶⁴.

Wszystkie środowiska podkreślają, zgodnie z najważniejszymi dokumentami katolickiej nauki społecznej, że dla katolika polityka nie jest „sztuką zdobywania i utrzymania władzy” i nawet nie „sztuką rządzenia państwem”. Takie instytucjonalne ujęcie polityki w pierwszym rządzie kładzie nacisk na państwo, a powinno się podkreślać pierwszeństwo społeczeństwa – wspólnoty. Przywołuje się w związku z tym, jako najważniejsze określenie Jana Pawła II, że polityka, to „roztropna troska o dobro wspólne”⁶⁵ oraz że „polityka wymaga czynnego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu politycznym wszystkich i każdego obywatela oraz rozmaitych grup, związków zawodowych, partii: wszyscy razem i każdy z osobna jesteśmy odbiorcami polityki i jej aktorami”⁶⁶.

⁶⁰ Z. Nosowski, *Polskie katolicyzmy...*, s. 9, J.A. Kłoczowski, *Katolicyzm „otwarty” i jego wrogowie*, „Znak” 1993, nr 459, s. 3.

⁶¹ Należy zaznaczyć, że ograniczenia związane z objętością artykułu uniemożliwiają dokonanie bardziej szczegółowej analizy, z czego Autorka w pełni zdaje sobie sprawę.

⁶² M. Zięba, *Miejcie serce*, „Gość Niedzielny” 2007, nr 41, s. 3.

⁶³ H. Kiereś, *Polityka i dobro wspólne*, „Cywilizacja” 2012, nr 41.

⁶⁴ Jan Paweł II, *Christifideles laici*, nr 42, cyt. za: M. Sztaba, *Czy Kościół powinien zajmować się polityką?*, „Niedziela”, 20.01.2014, www.niedziela.pl [11.03.2014].

⁶⁵ S. Ryłko, *Dobry obywatel – święty obywatel*, „Więź” 2012, nr 5–6, s. 3.

⁶⁶ Jan Paweł II, *Christifideles laici*, nr 49, cyt. za: M. Sztaba, *Czy Kościół powinien zajmować się polityką?*...

Tak więc polityka definiowana jako roztropna troska o dobro wspólne powinna opierać się na postawie szacunku dla godności każdego człowieka oraz moralności i etyce. Jeżeli tak nie jest, oznacza to zredukowanie polityki do walki o władzę, a demokracja staje się narzędziem tej walki. Stąd przypomnienie słynnego zdania, „że historia uczy, że demokracja bez wartości łatwo się przemienia w jawny lub zakamuflowany totalitaryzm”⁶⁷. Krytykuje się, że współczesna polityka pokazuje coraz bardziej widoczną niezdolność lub niechęć polityków do jasnego artykułowania zasad i celów rządu i upartyjnienie coraz większego obszaru życia publicznego⁶⁸.

Pierwszym i zasadniczym celem działań władzy państwowej powinna być zatem troska o dobro wspólne⁶⁹. Dopiero wtórnie za cel rządu trzeba uznać to, co w państwie organizuje się jako środki do osiągnięcia tego zasadniczego celu⁷⁰. Definiuje się, co konkretnie w życiu społecznym sprzyja realizacji dobra wspólnego⁷¹. Po pierwsze: władze polityczne powinny dbać o budowanie poczucia wspólnotowości, następnie organizować działania na rzecz realizacji wspólnego dobra a także zagwarantować takie warunki materialne, by osiągnięcie tego celu było możliwe. Dlatego też zaznaczając, że polityka jest bardzo ważną w tym kontekście umiejętnością, podkreślają, że jest „roztropną troską o dobro wspólne”, a nie „jakąkolwiek troską o dobro wspólne”⁷². Legitymizacja władz nie sprowadza się zatem do legalności jej zdobycia i do starań o realizację dobra wspólnego, ale ważne jest, by były to roztropne działania w imię dobra wspólnego, a więc gwarantujące respektowanie podmiotowości jednostek, godności osoby ludzkiej oraz szanujące „cel ostateczny” ludzkiego życia, którym jest zbawienie⁷³. Dobry katolik nigdy nie może być obojętny na takie działania polityczne, które sprzeciwiają się wskazanym zasadom⁷⁴. Katolik ma prawo i obowiązek czynnego udziału w działaniach politycznych. Z pożytkiem dla wszystkich, bo w polityce potrzebni są ludzie o ukształtowanych moralnych postawach. Za papieżem Franciszkiem podkreśla się, że obywatel-katolicy nie powinni odsuwać się od polityki. Działania na rzecz wspólnoty są bowiem ważnym elementem budowy dobrego wspólnego życia⁷⁵. Cytując Benedykta XVI, istnieje pilna potrzeba zaangażowania katolików w życie publiczne. Szybko zmieniający się świat wymusza nieustanną uwagę a katolicy nie powinni się uchylać

⁶⁷ Jan Paweł II, *Centesimus annus*, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Kraków 2006.

⁶⁸ P.S. Mazur, *Rola providencji ludzkiej w polityce*, „Cywilizacja” 2011, nr 36, www.cywilizacja.ien.pl [23.03.2014].

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże

⁷³ Tamże

⁷⁴ P. Bortkiewicz, *Wiara i polityka*, „Przewodnik Katolicki” 2013, nr 45.

⁷⁵ ST, *Papież Franciszek: rządzący muszą być pokorni i kochać swój naród*, „Niedziela” 16.09.2013, www.niedziela.pl [8.04.2014].

od odpowiedzialności za przyjęty kierunek zmian politycznych, katolik we współczesnym świecie „nie może chować głowy w piasek”⁷⁶.

Katolicy mają prawo, ale także obowiązek aktywnego i odpowiedzialnego udziału w kształtowaniu swoich wspólnot lokalnych. Struktury lokalne i samorządowe są doskonałymi szkołami obywatelskiego zaangażowania i „żywej pasji bezinteresownej służby dla dobra wspólnego”⁷⁷. Realizacji dobra wspólnego ma służyć między innymi działalność społeczeństwa obywatelskiego. Rozumiane jest ono w środowiskach katolickich jako działalność na rzecz godności osoby ludzkiej, niezależną zarówno od polityki, jak i od ekonomii, w ramach której obywatele łączą się w celu wypracowania wspólnych zamierzeń, żeby realizować swoje podstawowe interesy i bronić słusznych praw⁷⁸. Działalność w ramach społeczeństwa obywatelskiego dla realizacji wspólnego dobra powinna być połączona z przestrzeganiem zasady godności każdej osoby ludzkiej⁷⁹. Wspólnota polityczna powinna być podporządkowana tak rozumianemu społeczeństwu obywatelskiemu⁸⁰. Dobra, które postrzegamy jako dobra wspólnoty, nie mogą podlegać mechanizmom rynkowym i nie powinny być podporządkowane jedynie kompetencjom państwa⁸¹.

To, jakie dobra uznaje się za współtworzące dobro wspólne, różni już jednak środowiska katolickie. Te grupy, które we wskazanym wcześniej podziale nazywamy katolicyzmem zamkniętym, bardzo silnie wiążą działalność w imię dobra wspólnego z walką o przyjęcie w całej wspólnotcie jednolitych, wybranych dla wszystkich i wszystkich zobowiązujących zasad etycznych. Zasady te powinny być realizowane w ramach działań społeczeństwa obywatelskiego. Środowiska te stwierdzają, że społeczeństwo obywatelskie musi oznaczać działania, w których „różne grupy obywateli łączą się ze sobą, mobilizując w celu wypracowania wspólnych zamierzeń, aby zaradzić swoim podstawowym potrzebom i bronić słusznych interesów” wskazują, że do głównych zadań w ramach takich działań należy przewyciężanie podziałów w społeczeństwie i budowanie wspólnej etyki publicznej⁸². Szczególny nacisk powinien być położony na duchowy i etyczno-moralny wymiar społeczeństwa obywatelskiego, w którym muszą znaleźć odzwierciedlenie fundamentalne zasady życia społecznego⁸³.

Takich działań oczekuje się także od władz państwowych, jako swoiste uzasadnienie ich istnienia⁸⁴. Istnienie państwa jest uzasadniane naturalną skłonnością

⁷⁶ K. Cegielska, *Katolicy wykluczeni z życia publicznego*, „Niedziela” 2010, nr 51, s. 16–17.

⁷⁷ S. Ryłko, *Dobry obywatel – święty obywatel*, „Więź” 2012, nr 5–6, s. 3.

⁷⁸ M. Sztaba, *Czym jest i co zagraża dziś społeczeństwu obywatelskiemu?*, „Niedziela” 8.11.2013, www.niedziela.pl [27.03.2014].

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ J. Mehlich, *Wspólne dobro jest jedyną racją istnienia władz państwowych*, „Niedziela” 18.11.2013, www.niedziela.pl [13.03.2014].

ludzi do życia społecznego i politycznego, ale podkreśla się jednocześnie, że celem życia państwowego jest realizacja dobra wspólnego, a to oznacza przyjęcie jednego kanonu moralnego dla całej wspólnoty⁸⁵. Człowiek potrzebuje wspólnoty, żeby zrealizować swoje cele życiowe, ale musi zrozumieć, że dla zrealizowania dobra indywidualnego trzeba podporządkować je i ukierunkować na dobro wspólne, bo: „dobro wspólne jest zawsze lepsze od dobra prywatnego i jest także ważniejsze i doskonalsze, ponieważ jest celem całej wspólnoty politycznej”⁸⁶. Jednoznacznie odrzuca się indywidualistyczną koncepcję dobra wspólnego jako sumy dóbr poszczególnych jednostek wskazując, iż „twierdzenie, że zadowolenie jednostek złoży się na dobro wspólne, to wyjątkowa bzdura”⁸⁷. Krytykuje się liberalną wizję społeczeństwa, stwierdzając, że odbiera ona ludziom wrażliwość na dobro wspólne⁸⁸. W neoliberalizmie „*homo politicus* został zredukowany do *homo oeconomicus* a właściwie do *homo consumens*”⁸⁹. To oznacza, zdaniem tych środowisk, rozbijanie solidarności społecznej i gloryfikowanie egoizmu i rywalizacji.

W każdym społeczeństwie zarówno lokalnym, jak i światowym bardzo ważnym elementem dobra wspólnego są wartości moralne, a władza państwowa ma na podobieństwo ojca rodziny wypełniać rolę autorytetu i przewodnika w realizacji przez ludzi tak rozumianego dobra wspólnego⁹⁰. Często brak ze strony władz należytej troski w dążeniu do tak rozumianego dobra wspólnego, ale także wskazuje się, że bardzo często błędnie się interpretuje to pojęcie. Największym zagrożeniem dla dobra wspólnego są różne formy egoizmu: grupowego i indywidualnego⁹¹. Często na łamach tygodników tych środowisk stwierdza się, że żaden polityk, żadna ideologia nie powinna funkcjonować w oderwaniu od zasad etycznych. Polityk tym bardziej nie może także w swojej działalności kierować się swoim interesem⁹². W dłuższej perspektywie liczy się bowiem polityka oparta na wartościach, budowana na trwałych fundamentach niż doraźne, taktyczne interesy. Arytmetyka partyjna nie może pomijać etyki⁹³.

Przedstawiciele tego środowiska stwierdzają, że celem najważniejszym życia społecznego jest aktualizacja celów zbiorowych i uznanie, że aby je osiągnąć, należy współrealizować zasady solidarności, sprawiedliwości i braterstwa. Życie polityczne bez takiej perspektywy oceniane jest jako zredukowane do matematycznej sumy obywateli, a dobro wspólne, błędnie interpretowane jako suma dóbr

⁸⁵ R. Rybka, *Dobro wspólne – relikwiny przeszłości...*

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ W. Roszkowski, *Czy Polska jest najważniejsza?*, „Gość Niedzielny” 2010, nr 40, s. 6.

⁸⁸ M. Sztaba, *Czym jest i co zagraża...*

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ A. Wuwer, *Zasada dobra wspólnego*, „Gość Niedzielny” 2001, nr 35, s. 3.

⁹¹ Tamże.

⁹² *Polityk nie może kierować się własnym interesem*, „Gość Niedzielny” 2011.09.10, www.goscniedzielny.pl [16.03.2014].

⁹³ P. Bortkiewicz, *Arytmetyka i etyka*, „Przewodnik Katolicki” 2006, nr 21, s. 2.

poszczególnych jednostek⁹⁴. Subiektywizm i nieograniczony indywidualizm uniemożliwiają wskazanie wartości wspólnych, prowadzą do neutralności etycznej albo niemoralności i uniemożliwiają określenie przez daną społeczność wspólnych celów pojmowanych jako dobro wspólne⁹⁵. Przypominając, że w *Gaudium et spes* dobro wspólne jest definiowane jako suma tych warunków życia społecznego, które pozwalają poszczególnym społecznościom, rodzinom czy jednostkom szybciej osiągać ich własną doskonałość, podkreśla się, że nie może być zatem to suma dóbr poszczególnych jednostek, ale musi to być zbiorowa troska o wszystkie sfery życia ludzi, dbanie o całość ludzkiego życia. Osiąganie dobra wspólnego wymaga społecznej jedności⁹⁶. Najważniejszym elementem oceny działalności politycznej i oceny konkretnego polityka staje się ocena w oparciu o kryterium działalności w imię tak rozumianego dobra wspólnego⁹⁷. Poczucie wspólnoty jest wcześniejsze niż państwo, to wspólnota zatem i jej cele są dobrami pierwotnymi, pierwszymi i najważniejszymi⁹⁸. Dążenie do realizacji dobra wspólnego jest przyczyną zrzeszenia się ludzi i racją trwania społeczności⁹⁹. Historia ludzkości dowodzi, iż lekceważenie dobra wspólnego prowadzi do kryzysów społecznych, a ostatecznie „kończy się krachem cywilizacyjnym”¹⁰⁰. Krytykuje się życie polityczne i publiczne w Polsce, głównie w związku z tym, że stwierdza się, że z dyskursu publicznego znika pojęcie dobra wspólnego. Politycy w Polsce unikają tego pojęcia: „Choć wiele mówi się, że ma być dobrze, ale nie wiadomo, co ma być tym dobrem”¹⁰¹. Krytykuje się, że we współczesnej polityce dominują bezprzedmiotowe spory partyjne, ukierunkowane jedynie na zdobywanie władzy a polityka nacechowana jest jedynie walką, rywalizacją, manipulowaniem wyborcami a nie współpracą. Polityka zatem „wyobcowuje się z życia obywatelskiego”¹⁰². I co najważniejsze nie propaguje się dobra wspólnego w rozumieniu tych środowisk.

Często przypomina się, że współczesna demokracja powinna się wiązać nie tylko z pewnymi procedurami, ale i treścią etyczną – nie do przyjęcia jest neutralność etyczna, tym bardziej moralny relatywizm. Przyjęte we wspólnocie zasady i wartości nie mogą być „przedmiotem negocjacji”¹⁰³. Cytując Amitaia Etzioniego wskazuje się, że: „wspólnota jest siecią relacji międzyludzkich, zabarwionych emocjonalnie

⁹⁴ R. Rybka, *Dobro wspólne...*

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ M. Makohoński, *W trosce o dobro wspólne*, „Przewodnik Katolicki” 2007, nr 24, s. 6.

⁹⁷ Ł. Kazimierczak, *Polityka z zasadami*, „Przewodnik Katolicki” 2006, nr 42, s. 2.

⁹⁸ J. Bednarczyk, *Politycy na „Dziedzińcu pogan”*, „Gość Niedzielny” 2012.21.06, www.goscniedzielny.pl [13.03.2014].

⁹⁹ H. Kiereś, *Polityka i dobro wspólne...*

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ P. Bortkiewicz, *Moralny relatywizm a demokracja*, „Przewodnik Katolicki” 2003, nr 10, s. 3.

i zobowiązaniem wobec wspólnie podzielanych wartości, norm i tożsamości¹⁰⁴. Wspólnoty mają prawo wpływać moralnie na swoich członków i egzekwować od nich w pewnym zakresie posłuszeństwo wobec przyjętych wartości wspólnotowych¹⁰⁵.

W środowiskach katolicyzmu „otwartego” podkreśla się, że istota dobra wspólnego powinna wyłaniać się w toku wolnego, publicznego dyskursu. Trzeba zatem zagwarantować przestrzeń dla debaty publicznej i następnie w efekcie kompromisów zdefiniować zakres i sposób realizacji dobra wspólnego. Zamknięcie się na debatę, dyskusję, intelektualną wymianę zdań traktowane jest jako odstępstwo od budowy społeczeństwa obywatelskiego¹⁰⁶. Jedyną drogą do społecznego kompromisu i konsensusu jest rozmowa, swobodna wymiana poglądów, ścieranie się różnych idei i próby porozumiewania się nawzajem pomimo różnic¹⁰⁷. Negocjowanie dobra wspólnego a następnie współdziałanie i współpraca w jego realizacji w myśl tej koncepcji przyczyniają się do budowy i stabilizacji społeczeństwa obywatelskiego.

W wielu publikacjach w „Tygodniku Powszechnym” można znaleźć stwierdzenie, że w Polsce silna jest tradycja współdziałania i mobilizacji ale do walki przeciwko komuś lub czemuś¹⁰⁸. Takie wspólnoty nie mają wiele wspólnego z realizacją dobra wspólnego, „lecz zbudowane są na negacji”¹⁰⁹. Wspólne czynienie dobra nie oznacza zacierania różnic między ludźmi czy grupami społecznymi, nie oznacza dążenia do jednolitości – ale działania takie sprawiają, że ludzie nie traktują siebie jak wrogów¹¹⁰. W tym środowisku katolików świeckich, krytykuje się również mocno takie działania, które zmierzają do zbudowania monolitycznej, silnej więzi społecznej, choćby za cenę wykluczenia tych, którzy nie pasują do wybranej, jednolitej wizji wspólnoty¹¹¹.

Działania w imię dobra wspólnego są związane w tym środowisku z budową kapitału społecznego. Wiele publikacji poświęconych jest analizie przyczyn i konsekwencji niskiego jego poziomu w Polsce¹¹². Wskazując, że działania wspólnotowe mogłyby uzdrowić sytuację, stwierdza się, że niezwykle ważne w tym kontekście jest budowanie współdziałania na poziomie demokracji lokalnej¹¹³.

Na łamach „Znaku” zwraca się też uwagę nie tylko na to, że poziom kapitału społecznego jest niski, ale także na to, że ten kapitał w Polsce ma antypaństwowy

¹⁰⁴ B. Fedyszak-Radziejowska, *O wspólnocie na poważnie*, „Gość Niedzielny” 2013, nr 37, s. 2.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ *Kłopotliwe wspólne dobro. Z ks. Wojciechem Sadłoniem, Miszą Tomaszewskim i Kubą Wygnańskim rozmawia Artur Sporniak*, „Tygodnik Powszechny” 2012, nr 12, s. 2.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ Tamże.

¹¹⁰ G. Ryś, *Pokój i dobro*, „Tygodnik Powszechny” 2011, nr 49, s. 1.

¹¹¹ G. Ryś, *Od Weimaru do supermarketu*, „Tygodnik Powszechny” 2012, nr 48, s. 2.

¹¹² A. Bukowski, *Demokracja lokalna a dobro wspólne. Uwagi sceptyka*, „Znak” 2011, nr 673, s. 11.

¹¹³ Tamże.

charakter¹¹⁴. Wyniki badań socjologicznych wskazują, że Polacy ufają jedynie sobie i swojej rodzinie. Przywołując historyczne przyczyny takiego stanu rzeczy zaznacza się, że budowa więzi wspólnotowych, kształtowanie wzajemnego zaufania i współpracy są niezwykle ważne dla stabilności systemu politycznego. Państwo nie może być jedynie sprawnie zarządzaną strukturą. Formuluje się pojęcie „religii obywatelskiej” jako pojmowanie polityki nie jako gry, która dzięki różnym zabiegom ma doprowadzić do zdobycia władzy, ale jako płaszczyznę działań, która „stanowi sferę działania rozumu moralnego”¹¹⁵. Cytując Vaclava Havla, że ma to być „moralność w praktyce”. Religijność obywatelska ma inspirować do działalności publicznej w imię wspólnego dobra – do działań wspólnotowych ponad osobistymi i partyjnymi interesami. Kapitał społeczny w Polsce można odbudować poprzez reklamowanie inicjatyw oznaczających współdziałanie, bez wypatrywania zysków materialnych. „Zdrowa religijność obywatelska” to wspieranie podstawowych wartości oznaczających współdziałanie, współpracę w środowisku lokalnym, stawianie dobra państwa ponad partykularne i partyjne interesy¹¹⁶.

Określono wspólnotę państwową jako „społeczeństwo ekumeniczne”, społeczeństwo dialogu, budowane poprzez uzgadnianie pewnych wspólnych wartości i poprzez „twórczy, przyjacielski dialog”¹¹⁷. Zasada, która ma spajać wszystkich w państwie, jest godność osoby ludzkiej, co do innych zasad wskazuje się, że obywatele powinni prowadzić nieustanny dialog o ważnym dla siebie kanonie wartości wspólnotowych, że nie można oczekiwać jednolitej, przyjętej raz na zawsze i przez wszystkich interpretacji wartości najważniejszych i niepodlegających dyskusji. Wymaga tego szacunek dla społeczeństwa rozumnych i różnych ludzi oraz zasady pluralizmu politycznego¹¹⁸. Działania na rzecz wspólnego dobra nie oznaczają braku równic pomiędzy ludźmi, ale te różnice nie mogą czynić z nich wrogów¹¹⁹.

Wszystkie środowiska katolickie są zgodne, że dobro wspólne jest jednym z najważniejszych elementów łączących wspólnoty i wskazuje, że we współczesnej Polsce zbyt mało uwagi przywiązuje się w życiu publicznym do refleksji, co dobro wspólne oznacza we współczesnym świecie. Wszystkie nurty katolicyzmu zaznaczają, że należy mobilizować obywateli do działań zmierzających do zdefiniowania i realizowania celów wspólnotowych, zachęcając także katolików do aktywnego udziału w życiu publicznym w imię realizacji wspólnego dobra. Wszystkie są zgodne, że najważniejszym celem istnienia władz politycznych, zgodnie z Katolicką nauką społeczną, powinno być zaangażowanie na rzecz realizacji „roztropnej troski o dobro wspólne”.

¹¹⁴ A. Bukowski, *Blaski i cienie kapitału społecznego*, „Znak” 2011, nr 668, s. 11.

¹¹⁵ K. Ołdakowski, *Religijność obywatelska – pro publico bono*, „Znak” 2012, nr 3.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ *Bez więzi nie da się żyć*, z Tadeuszem Mazowieckim rozmawia Zbigniew Nosowski, „Więź” 2008.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ G. Ryś, *Pokój i dobro...*

Różni je jednak postrzeganie charakteru tego dobra, a zwłaszcza sposób jego identyfikacji. Korzystając z przytoczonej na początku artykułu typologii tego pojęcia, można wskazać, że w nurcie katolicyzmu zwanego „otwartym” dominuje ujęcie konstruktywistyczne dobra wspólnego. Zakłada ono deliberację, mediację i kompromis w poszukiwaniu najlepszych jego treści dla wspólnoty. Państwo i jego władze w tym ujęciu powinny stać na straży równoprawności i równorzędności wszystkich uczestników dyskusji. Jest to zarazem stanowisko obiektywistyczne.

W katolicyzmie, który umownie nazywamy „zamkniętym”, opisuje się dobro wspólne jako jednolite, pierwotne, wszechogarniające, oznaczające „odkrywanie” wspólnego „planu życia moralnego”. Zakłada się tożsamość pożądanego celu życiowych członków wspólnoty i wspólną działalność w imię ich realizacji, a najważniejszym elementem dobra wspólnego jest jednolitość dla wszystkich kanon wartości moralnych, przyjętych w sposób jednoznaczny i niepodlegający negocjacji. Oznacza to też przyjęcie absolutystycznego stanowiska podkreślającego autotelizm, uniwersalność i ponadczasowość istoty wspólnego dobra.

Pojmowanie dobra wspólnego przez środowiska katolickie w Polsce, choć nie diametralnie różne, wskazuje na odmienność tych środowisk, dopisując tym samym nowe wątki do ich charakterystyki.

Bibliografia

- Dańkowski D., *Czy dobro wspólne może być podstawą etyczną racji stanu*, Kraków 2013
- Dobro wspólne*, red. D. Probuca, Kraków 2010
- Karnowska D., *Spór o wspólnoty. Idee komunitarystyczne we współczesnej polskiej myśli politycznej*, Toruń 2011
- Mariański J., *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej*, Kraków 2004
- Novak M., *Wolne osoby i dobro wspólne*, Kraków 1998
- Sępczyńska D., *Katolicyzm a liberalizm*, Kraków 2008
- Simon Y.R., *Filozofia rządu demokratycznego*, przeł. R. Legutko, Kraków 1993
- Stawrowski Z., *Dobro wspólne a filozofia polityki*, [w:] red. W. Arndt, F. Longchamps de Berier, K. Szczucki, *Dobro wspólne. Teoria i praktyka*, Warszawa 2013
- Szahaj A., *Kilka uwag o idei wspólnotowości oraz ideologii wielokulturowości*, [w:] *Pytania współczesnej filozofii polityki*, red. D. Pietrzyk-Reeves, Kraków 2007
- Szahaj A., *Relatywizm i fundamentalizm oraz inne szkice z filozofii kultury i polityki*, Toruń 2008
- Śpiewak P., *W stronę wspólnego dobra*, Warszawa 1998
- Węgrzecki J., *Wpływ, autorytet, dominacja. Teorie władzy i ich struktura*, Warszawa 2011
- Woźniakowski H., *Państwo jako dobro wspólne*, [w:] A. Rzegocki, *Państwo jako wyzwanie*, Kraków 2000

The common good as the basis of a good country in the context of the Polish Catholic enclaves

Abstract

The *common good* is one of the most important contexts in social and humanistic sciences and also incredibly difficult ones to undoubtedly define. Throughout many centuries, the meaning of this concept has been filled with different definitions. It is also one of the most important concepts to be defined in the Catholic social teachings. Following the Catholic social thought, it also inspires the Catholic secular communities, which are trying to give it a specific meaning in a given socio-political reality. The aim of the article is to explain how the Catholic communities in Poland are defining the meaning of this concept, how different they are in their description, and if their description is compliant with the directions of the Catholic Church. It can be said, all Catholic communities in Poland agree in this, that the notion of common good is one of the most important ones in the life of societies. All Catholic streams indicate that the citizens should be mobilized to define and complete the goals of the community, they also encourage Catholics to actively participate in the public life for the sake of the common good. All the streams underline that the most important goal of the existence of political rule should be to take steps to „take wise care of the common good”. What they are different in, though, is the perception of the gist of this good, and especially the way of its identification. The „open” stream of Catholicism, the dominant approach towards common good is the constructivist one. In the Catholic stream generally called „closed” the common good is described in the absolutistic approach. The understanding of the common good by the Catholic communities in Poland, though not diametrically different, indicates that there is a difference between these communities, and also adds new threads to its characteristic.

Key words: political neophytism; political secularization; political parties articulation function atrophy; medial hypnosis; civil religion

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Michał Śliwa

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

„Socjalizm, w który wierzę”: wyobrażenia społeczne Edwarda Lipińskiego

Socjalizm nie jest stanem, nie jest czymś zakończonym, jest procesem. Nie jest spełnieniem marzeń o społeczeństwie doskonałym, o całkowicie zharmonizowanej strukturze. Czyż bowiem z życia ludzkiego można usunąć całkowicie przejawy wszelkiej niewoli, zależności, podporządkowania? Doświadczenie historyczne uczy, że częściowo można¹.

Może budzić wątpliwości autorstwo niniejszej wypowiedzi, jeśli się ją skojarzy wyłącznie z twórczością ekonomiczną wybitnego uczonego – Edwarda Lipińskiego (1888–1986), zapominając, że był on przede wszystkim myślicielem społecznym, o wszechstronnych zainteresowaniach humanistycznych, dla którego nauka ekonomii była jednym ze sposobów uprawiania refleksji nad rzeczywistością społeczną i rozwiązywania spraw ludzkich. W swym długim życiu doświadczył wielu wydarzeń i zjawisk, na rozwój których wywierał nierzadko bezpośredni wpływ. Wychowany na dziewiętnastowiecznych wartościach, w warunkach społeczno-politycznych narzuconych przez zaborcę rosyjskiego, zaznał jeszcze skutków społecznych stosunków postfeudalnych, następnie gwałtownie rozwijającego się zapóźnionego kapitalizmu, i wypierającego go systemu realnego socjalizmu, by u schyłku życia doczekać się zwiastunów nowego przewrotu społecznego – odbudowy nowoczesnego kapitalizmu i demokracji. Przeżył czasy zaborów, dwie wojny totalne oraz dwukrotnie upadek niepodległości i próby odrodzenia wolności narodowej i obywatelskiej. Był czynnym uczestnikiem życia polskiego, głównie na polu rozwoju wiedzy naukowej i myśli społecznej. Odegrał wybitną rolę w rozwoju nauki ekonomii i szkolnictwa ekonomicznego w Polsce. W okresie międzywojennym zorganizował i kierował, istniejącym do dziś, Instytutem Badania Koniunktur i Cen (1928–1939). W 1928 roku przejął redakcję wydawanego od początku stulecia kwartalnika „*Ekonomista*” i redagując go przez niemal półwiecze przekształcił w czasopismo naukowe na poziomie światowym. Od początku czwartej dekady wieku zasiadał w zarządzie Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, przekształconym później

¹ E. Lipiński, *Problemy, pytania, wątpliwości. Z warsztatu ekonomisty*, Warszawa 1981, s. 577.

w Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, któremu prezesował aż do 1965 roku, by następnie mu patronować, pełniąc godność prezesa honorowego. Współtworzył i przewodniczył także Polskiemu Towarzystwu Nauk Politycznych (1957–1960). We wczesnych latach dwudziestych związał się zawodowo ze Szkołą Główną Handlową (późniejszą Szkołą Główną Planowania i Statystyki), w której pełniąc wielokrotnie wysokie godności akademickie przyczynił się wydatnie do jej naukowego i organizacyjnego rozwoju. Wykładał ponadto na Uniwersytecie Warszawskim, tworząc po drugiej wojnie światowej Wydział Ekonomii Politycznej. Był członkiem rzeczywistym Polskiej Akademii Nauk.

Będąc wybitnym ekonomistą i organizatorem nauki i szkolnictwa polskiego w niczym nie przypominał uczonego, pracującego w zaciszu biblioteki i gabinetu naukowego. Zawsze swym autorytetem intelektualnym i moralnym, a także pasją społecznikowską wspierał różne inicjatywy i przedsięwzięcia o charakterze społeczno-obywatelskim i państwowym. Od wczesnego okresu życia przejawiał aktywność społecznikowską, zawsze o orientacji lewicowo-demokratycznej. Już w czasach gimnazjalnych, które przypadły na burzliwe lata pierwszej rewolucji rosyjskiej, pozostawał w kręgu ruchu socjalistycznego, wiążąc się organizacyjnie z Polską Partią Socjalistyczną-Lewicy aż do przekształcenia jej w 1918 roku w ruch komunistyczny. Do działalności socjalistycznej powrócił w czasie okupacji hitlerowskiej, przystępując zaraz po wojnie do Polskiej Partii Socjalistycznej, i następnie do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Działał w Klubie Krzywego Koła (1956–1959) i rozwijał następnie działalność opozycyjną między innymi jako sygnatariusz głośnych, otwartych protestów, kierowanych do władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: Listu 34 – przeciw cenzurze, Listu 59 – przeciw zmianom w konstytucji PRL (1975), Listu do Edwarda Gierka – w obronie demokracji i wolności w Polsce (1976), Listu 14 – przeciw represjom karnym wobec uczestników wydarzeń czerwca 1976 roku itp. W ten sposób tworzył grunt ideowy dla powstania u schyłku lat siedemdziesiątych opozycji demokratycznej, zapewniając jednocześnie ciągłość rozwoju idei demokratycznych w Polsce w sytuacji braku promujących ich ruchów społeczno-politycznych. Z chwilą zaś pojawienia się sprzyjających warunków politycznych przystąpił do tworzenia pierwszej organizacji opozycji demokratycznej – Komitetu Obrony Robotników. Po czteroletniej działalności, z chwilą powstania Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, na jego I Zjeździe ogłosił zakończenie działalności KOR. Inicjował także powstanie niezależnego Towarzystwa Kursów Naukowych. Należał do warszawskiej loży masońskiej „Kopernik”. Pełnił ponadto liczne funkcje kierownicze w rządowych instytucjach gospodarczych między innymi przewodniczył Instytutowi Gospodarki Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów (1945–1949) i współkierował Radą Ekonomiczną przy Prezesie Rady Ministrów (1956–1962).

Już pobieżny przegląd działań organizatorskich Edwarda Lipińskiego świadczy o niezwykle bogatej i różnorodnej aktywności społecznej i intelektualnej, podporządkowanej przywołanemu wyżej przesłaniu ideowemu o potrzebie i możliwości wyzwolenia człowieka. Wypowiedział je w podsumowaniu polemiki zainicjowanej

przez siebie w 1974 roku i toczonej na łamach czasopism polskich z udziałem Stefana Kisielewskiego, Anny Tatarkiewicz i Antoniego Słonimskiego, dotyczącej żywo dyskutowanych wówczas kwestii postępu społecznego, perspektyw kapitalizmu i zmian społecznych o charakterze socjalistycznym². Reprezentował on zawsze pogląd o pierwszorzędym znaczeniu procesu produkcji materialnej, procesu gospodarczego, w tym roli technologii i technik wytwórczych, w przemianach społecznych, mających wtórny charakter wobec postępu techniczno-ekonomicznego. Dlatego w socjalizmie dostrzegał – jak twierdził – zgodnie z założeniem marksizmu przede wszystkim zagadnienie ekonomiczne, gdyż to właśnie jego twórca – Karol Marks doprowadził do przekształcenia socjalizmu jako doktryny etycznej w doktrynę ekonomiczną³. Aczkolwiek zawsze zwracał uwagę na społeczną użyteczność roli nauki ekonomii w społeczeństwie i jej służebne znaczenie dla wiedzy społecznej i humanistycznej, podkreślając, iż sama ekonomia polityczna będąc nauką o życiu społecznym jest w istocie nauką o twórczości ludzkiej i musi być rozwijana w szerokim kontekście uwarunkowań społecznych, historycznych, socjologicznych, politycznych i psychologicznych, i należy zachować jej humanistyczny charakter, odzwierciedlający socjalno-ekonomiczny i psychologiczno-społeczny wymiar ludzkiej wytwórczości. Nie zadowalała go zarówno neoklasyczna teoria ekonomii, traktująca proces gospodarczy jako proces mechanistyczny i uznająca państwo i postęp techniczny za czynniki zewnętrzne w rozwoju gospodarczym, jak i socjalistyczna teoria gospodarki planowej, wykluczająca działanie sił żywiołowych w systemie planowej gospodarki. W jednej z ostatnich swych prac, ogłoszonej w atmosferze otwartych debat naukowych i politycznych nad wyborem drogi rozwoju kraju, wywołanych powstaniem ruchu solidarnościowego, oznajmiał:

Doszedłem do przekonania, że oba te podejścia są błędne. Punktem wyjścia dla teorii ekonomii jest analiza samego procesu ekonomicznego jako społecznego procesu kolektywnej kreatywności, w ramach którego pewne ogólne warunki rozwoju powinny być wprawdzie przewidziane i zaplanowane, jednakże w najbardziej planowej gospodarce musi być pozostawione pole do działania związanego z ryzykiem, dla zmian, które nie były w planie przewidziane⁴.

Nie był jednak konsekwentny w postrzeganiu znaczenia społecznego nauki ekonomii i wspieranej przez nią orientacji ideowej. W początkowym okresie aktywności intelektualnej i społecznikowskiej swój światopogląd wywodził z teorii socjalistycznej, by po pewnym czasie, bardziej wyraźnie już od chwili wielkiego kryzysu

² W udzielonym wcześniej K. Nastulance wywiadzie: *Życie w pięknie i w działaniu*, „Polityka” 1972, nr 1, s. 6–7, przypominał, iż pod wpływem lektury dzieł twórców różnych orientacji socjalistycznych już od wczesnej młodości postrzegał istotę socjalizmu przede wszystkim w nowym, humanistycznym stylu życia ludzkiego.

³ Zob. rec. E. Lipińskiego rozprawy: G.D.H. Cole, W. Mellor, *Socjalizm cechowy*, Lwów 1921, „Ekonomista” 1924, t. 1, s. 200–204.

⁴ Konstatację tę wypowiedział we wstępie do cyt. już zbioru opracowań i artykułów: *Problemy, pytania, wątpliwości...*, s. 32.

gospodarczego, aż po późne lata trzydzieste pozostawać pod wpływem neoklasycznej szkoły ekonomii, uznającej koncepcję równowagi w procesie gospodarczym za podstawę konstrukcji teoretycznej nauki ekonomii⁵. W obliczu jednak społecznych skutków tego kryzysu, w tym faszyzacji życia europejskiego i polskiego, oraz umacniania się nowego nurtu w nauce ekonomii, zapoczątkowanego przez Johna Keynesa, podjął próbę łączenia keynesizmu z doktryną neoklasyczną, by szybko powrócić do inspiracji marksistowskich. Pozostał przy nich przez następne niemal półwiecze, stając się wytrwałym rzecznikiem marksistowskiej orientacji w nauce ekonomii⁶. Nie poszedł w ślady wielu zachodnich intelektualistów i polityków np. związanych z socjaldemokracją niemiecką, którzy u schyłku lat pięćdziesiątych odrzucili marksizm jako podstawę teoretyczną doktryny socjaldemokratycznej, i nie zakwestionował ich wzorem marksowskich inspiracji intelektualnych i ideowych. Dlatego pozostał konsekwentnym promotorem idei socjalizmu demokratycznego, gdyż z jego orientacją intelektualną ściśle współbrzmiały światopogląd i postawa społeczna. Od wczesnych lat występował jako zdeklarowany socjalista, by jednak przez kilkanaście lat okresu międzywojennego rozluźnić więzi z ruchem socjalistycznym, i dopiero w toku doświadczeń doznanych wskutek faszystowskiej barbaryzacji kultury ludzkiej powrócić do idei socjalistycznej, jej nurtu marksistowskiego. Najpełniej swe stanowisko wobec marksizmu przedstawił w zbiorze studiów, wydanych po raz pierwszy w 1969 roku⁷. Główną wartość i żywotność marksizmu upatrywał – jak wielu innych autorów socjalistycznych – w postawie metodologicznej. W podsumowaniu swych rozważań intelektualnych i ideowych, zawartych w cytowanym zbiorze prac przekonywał, iż:

wieczny marksizm polega na odkrytej przez Marksa metodzie demaskowania rzeczywistości, rzeczywistości zazwyczaj zawoalowanej. Marks nazwał *Kapitał* krytyką ekonomii politycznej, a pojęcie krytyki, zapożyczony z filozofii Hegla, oznacza *odkrycie prawdziwej rzeczywistości, ukrytej pod powierzchnią zjawisk*. Mówimy: marksizm to klucz, a nie zbiór prawd, dogmatów, lecz bardzo często zapomina się o tym. Warto więc może przypomnieć, że to Marks odkrył prawo rozwoju historycznego, polegającego na tym, że *rozwój odbywa się w walce interesów, w walce idei*. Nie wierzył on w istnienie ustroju ostatecznego i uważał, że każdy ustrój jest w jakiś sposób tymczasowy, przejściowy⁸.

Wypowiadał się Lipiński za koncepcją marksizmu otwartego i potrzebą rozwijania teorii marksowskiej. Przestrzegał przed schematycznym i doktrynerskim

⁵ Dał temu wyraz w publikacjach m.in.: *Z problemów gospodarczego wzrostu*, „*Ekonomista*” 1929, nr 4, s. 3–14; *Uwagi o kryzysie*, tamże, 1931, nr 1, s. 20–38; *Nakręcenie koniunktury*, tamże, 1934, nr 1, s. 49–54; E. Wagemann, *Metody walki z kryzysem*. Słowem wstępnym zaopatrzył E. Lipiński, Warszawa 1935, s. 3–6.

⁶ Jego ewolucję intelektualną i metodologiczną przedstawiają M. Kalecki, T. Kowalik i K. Secomski w studium: *Ekonomia Edwarda Lipińskiego*, zamieszczonym w jubileuszowym, w osiemdziesiątce urodzin Autora, specjalnym zeszycie „*Ekonomisty*” 1969, nr 2, s. 343 i in.

⁷ *Karol Marks i zagadnienia współczesności*, Warszawa 1972, wyd. 2.

⁸ E. Lipiński, *Problemy, pytania, wątpliwości...*, s. 28–29.

interpretowaniem nauki Karola Marksa, ukazując negatywne skutki społeczne jej zniekształcenia, uproszczeń i dogmatyzacji. Tym bardziej iż Marks tworzył w odmiennych od dzisiejszych warunkach społecznych, co powoduje, iż wiele ustaleń i przewidywań straciło na znaczeniu. Do nich należy przede wszystkim marksowska teoria wartości, o socjologiczno-historycznym charakterze, odpowiadająca kapitalistycznemu procesowi gospodarczemu, ale nie mająca zastosowania w opisie i objaśnieniu przyszłej gospodarki socjalistycznej. W nowym bowiem ustroju – tłumaczył Lipiński nazajutrz po zakończeniu pierwszej wojny światowej – zmieni się istota procesu produkcyjnego, w którym wytworzone dobra utracą wartość towaru, zyskując za to znaczenie bezpośrednio dobra użytkowego. Dlatego należy rozwinąć marksowską teorię wartości, opartą na wartości użytkowej, uwzględniając zachowanie jednostek i całego społeczeństwa w stosunku do dóbr użytkowych. Nazwać się ją raczej powinno teorią procesów oceny użyteczności, gdyż Marks wykazywał, iż prawo wartości to nie tylko prawo ekwiwalentnej wymiany, lecz również ogólne prawo ruchu gospodarki towarowo-pieniężnej. W wyniku jego działania rodzi się nieuchronnie wyzysk, a następnie dokonuje się polaryzacja społeczeństwa i własności. Prawo zaś wartości dodatkowej, powstałe w wyniku dynamiki rozwojowej gospodarki drobnotowarowej oraz pojawienia się pracy najemnej i kapitalizmu, prowadzi z kolei do koncentracji i centralizacji kapitału, do kapitalistycznej akumulacji wraz z jej wszystkimi konsekwencjami. Tymczasem w ustroju sprawiedliwości społecznej – dowodził:

[...] dwa czynniki regulować będą zachowanie się społeczeństwa socjalistycznego w procesie produkcji: dążenie do osiągnięcia maksimum użyteczności oraz rozporządzalna ilość pracy. Przy czym wyznaczając odpowiednie ilości pracy społecznej na produkcję określonych kategorii dóbr użytkowych społeczeństwo musi określić jaką użyteczność osiągnie z produkcji większej lub mniejszej ilości tych właśnie dóbr. Co prawda, procesy oceny granicznej użyteczności różnych kategorii dóbr dokonywać się będą nie jak dziś, z punktu widzenia indywiduum, lecz społeczności. Celem produkcji będzie zdobycie maksimum użyteczności społecznej, nie indywidualnej⁹.

Wraz z uspołecznieniem procesu produkcji, uspołecznić się będzie proces konsumpcji. W tej sytuacji gospodarkę socjalistyczną cechować będzie pomnażanie wartości użytkowych służących zaspokojeniu potrzeb społecznych, a nie jedynie osiągnięciu zysku i pomnażaniu kapitału poprzez nadanie jej charakteru wartości wymiennej w systemie kapitalistycznym. Dlatego w celu zrozumienia procesów ekonomicznych należy studiować dzieje myśli ekonomicznej, będące w istocie historią myśli społecznej, zawierającą idee i ideologie gospodarcze, wyrażające interesy poszczególnych grup społecznych lub całego społeczeństwa, i determinujące

⁹ Tenże, *Teorie ekonomiczne Erazma Majewskiego*, „Przedświt” 1920, nr 2–3, s. 9; por. także późniejsze jego opracowanie, uwzględniające doświadczenia gospodarki i ekonomii w Związku Radzieckim: *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu w ZSRR*. W opracowaniu i z wstępem prof. E. Lipińskiego oraz z przedmową dr. S. Jędrzychowskiego, Warszawa 1948, s. 8 i in.

politykę ekonomiczną¹⁰. Wszak – jak przekonywał – historia myśli ekonomicznej rozszerza wizję świata, gdyż zawierając interpretacje zjawisk i procesów w danej epoce i sposoby oddziaływania na ich rozwój pozwala lepiej i pełniej zrozumieć współczesność oraz inspirowanie do rozważań nad przyszłością.

Przez cały okres działalności naukowej i ideowej, aż do późnych lat siedemdziesiątych XX wieku, Edward Lipiński w uzasadnieniu tezy o socjalizmie jako koniecznym następstwie kapitalizmu odwoływał się do marksowskiej teorii kryzysu kapitalizmu, upatrującej przesłanki nowego ustroju w narastających sprzecznościach i przeciwieństwach między siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji. Toteż główną siłą sprawczą przebudowy społecznej upatrywał zgodnie z tradycją marksowską w klasie robotniczej. Już w pierwszej publikacji, poświęconej kwestii socjalnej, początkującej w ogóle jego pisarstwo, dowodził dziejotwórczej roli robotników:

Klasa robotnicza stała się klasą najbardziej zwartą ideowo, okazującą najwięcej siły czynu. Jest jedyną klasą, która posiada własne, wielkie historyczne ideały, jedyną – posiadającą siłę do wcielenia ich w czyn, przedstawia już obecnie nie tylko wielką siłę materialną i społeczną, ale potężną siłę moralną, świadomą swego historycznego stanowiska¹¹.

Oczywiście, zawsze stawiał przy tym pytanie o sens i koszty przemiany społecznej. Rozważając kwestię efektów ekonomicznych socjalizmu, sądził – jak większość zresztą jego przyjaciół ideowych – iż dążenia socjalistyczne są tylko wtedy uzasadnione, gdy ich praktycznym skutkiem będzie efektywniejsze niż w kapitalizmie zorganizowanie wytwórczości. Możliwe to będzie, ponieważ, nowe władze w pełni uruchomią istniejące środki produkcji i jeszcze rozwiną proces wytwórczy, uregulują rynek pracy i konsumpcji, co w konsekwencji pozwoli bardziej racjonalnie i optymalnie w stosunku do kapitalizmu wykorzystać siły produkcyjne społeczeństwa.

Pod wpływem rozwoju nowoczesnych czynników produkcyjnych od lat sześćdziesiątych wskutek rewolucji naukowo-technicznej i postępu technologicznego dochodził on do wniosku, iż coraz większą rolę społeczną odgrywają nowe grupy społeczne: uczeni, wynalazcy, technicy i kierownicy produkcji, planiści, artyści i humaniści, stając się wręcz decydującą siłą wytwórczą. W tej sytuacji polem rywalizacji socjalizmu z kapitalizmem nie może już być sfera ekonomiczna, produkcyjna, gdyż celem socjalizmu nie może być dorównanie kapitalizmowi czy zdobycie nad nim przewagi w dziedzinie produkcji dóbr materialnych. Różnice pomiędzy tymi dwoma systemami społecznymi nie sprowadzają się jedynie do technicznych sposobów wytwarzania i zarządzania produkcją, lecz do wartości moralnych i humanistycznych. O różnicach decyduje bowiem nie technika produkcji, ale sam „program

¹⁰ Odegrał wybitną rolę w rozwoju historii myśli ekonomicznej jako samodzielnej dyscypliny ekonomicznej, inicjując jej badania w Polsce i opracowując niezastąpione dotąd podręczniki: *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa 1968; *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870–1950*, Warszawa 1967; *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku*, Wrocław 1975.

¹¹ E. Lipiński, *O znaczeniu związków zawodowych*, „Kuźnia” 1914, nr 6, s. 182; zob. tenże: *Inspekcja pracy*, Warszawa 1916, s. 31 i n.

produkcji”, który musi być oparty na wartościach moralnych i humanistycznych. Można urzeczywistnić dobrobyt materialny w społeczeństwie, w którym nie będzie poczucia sprawiedliwości społecznej, wolności, równości, poszanowania człowieka itp. Dlatego w określaniu istoty socjalizmu nie można ukazywać wyłącznie celów ekonomicznych, ponieważ sens życia ludzkiego nie sprowadza się jedynie do sfery ekonomicznej, lecz przede wszystkim do życia w wolności od niedostatku i zniewolenia oraz do życia w pięknie, ponieważ człowiek stworzył dwie najwyższe wartości: „pojęcie wolności” i „świat sztuki”. Wszak „socjalizm – dowodził Lipiński – jest ustrojem, który stwarza warunki wszechstronnego rozwoju jednostki ludzkiej. Dlatego system wartości społeczeństwa socjalistycznego nie może podkreślać wyłącznie wartości ekonomicznych, lecz również wartości humanistyczne i sztukę”¹².

Skłaniał się przeto wówczas do idei socjalizmu humanistycznego, rozwijanej w pierwszych latach drugiego okresu powojennego przez przyjaciół ideowych Juliana Hochfelda i Jana Strzeleckiego¹³. Podobnie jak oni wcześniej, postrzegał on teraz w idei socjalizmu nie tyle kwestię robotniczą, co raczej sprawę ludzką, gdyż istota socjalizmu przejawia się w dążeniach i aspiracjach ludzi, którzy stanowią naczelną wartość. Toteż przesłanką nowego ustroju jest przede wszystkim moralny i twórczy rozwój ludzkiej osobowości, a nie tylko procesy społeczno-gospodarcze. Socjalizm oznacza zniesienie wszelkich form alienacji człowieka i jego wyzwolenie spod dominacji bezosobowych sił społeczno-ekonomicznych. Wymaga to czasu, by wytworzyły się nowe stosunki międzyludzkie i nowe więzi społeczne oparte na twórczej i upodmiotowionej roli jednostki ludzkiej w procesie produkcji, gdzie „bezpośredni producent, robotnik, przestanie być jednostką podporządkowaną cudzej woli [...], stanie się wolnym producentem pracującym w kooperacji z innymi wolnymi ludźmi. Tak się kończy długa historia «niewoli» bezpośredniego producenta”¹⁴. Jest to proces nieuchronny, zdeterminowany koniecznością rozwoju człowieka przez „życie w pięknie; w pięknym pejzażu, pięknym mieście, pięknym domu, pięknym mieszkaniu, wśród pięknych form, barw i dźwięków [...]”. Socjalizm to szansa upowszechnienia nowego stylu życia, życia w pięknie i działaniu”¹⁵. Są oczywiście – dodawał – różne wizje socjalizmu, zakładające budowę idealnego ładu społecznego, faktycznie jednak nieosiągalnego. Najbardziej ludzki, humanistyczny nurt socjalizmu wyraża socjalizm demokratyczny, będący jedyną możliwą współcześnie próbą zmiany stosunków międzyludzkich, czyli rozwiązania najważniejszego dziś problemu kultury ludzkiej: likwidacji zjawiska dominacji człowieka nad człowiekiem i poprawy jakości życia ludzkiego. Toteż jest tylko pewną szansą, możliwością rozwoju społecznego i rozwoju jednostki ludzkiej. Oznacza, że rozwój nie jest jedynie pomnażaniem dóbr ekonomicznych i wzrostu produkcji, ale również poprawą jakości

¹² Tenże, *Karol Marks i zagadnienia współczesności*, s. 264.

¹³ Piszę o tym szerzej w monografii: *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław 1988, s. 281 i n.

¹⁴ E. Lipiński, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, s. 518.

¹⁵ Tenże, *Życie w pięknie i w działaniu*, s. 7; por. także wywiad udzielony redakcji „Więzi”: *Koniec ideologii wieku? Rozmowa z prof. Edwardem Lipińskim*, „Więzi” 1973, nr 2, s. 72 i in.

życia ludzkiego i upowszechnieniem nowego stylu życia. Nie jest bowiem ostatecznym stanem Historii, ostateczną formą życia społecznego, lecz raczej nieustannym zadaniem, historią stawania się społeczeństwa.

Nie był jednak Lipiński skłonny zaakceptować upowszechnianych również w Polsce w latach siedemdziesiątych koncepcji społecznych amerykańskiego myśliciela i ekonomisty, zwolennika keynesizmu i interwencjonizmu gospodarczego – Johna Kennetha Galbraitha, upatrujących w warstwie inteligencji twórczej i intelektualistach główną siłę sprawczą naprawy współczesnego świata poprzez proces konwergencji kapitalizmu i socjalizmu. Wszak świat – twierdzono – pogrążony pogłębiającymi się sprzecznościami w wyniku gwałtownego wzrostu znaczenia ekonomicznego i społecznego korporacji międzynarodowych i nasilenia się dysproporcji rozwojowych w wymiarze krajowym, regionalnym i kontynentalnym oraz dysproporcji między spożyciem indywidualnym i społecznym wymaga gruntownych zmian. W posłowie do wydanych wówczas pod wspólnym tytułem *Społeczeństwo dobrobytu – społeczeństwo przemysłowe* powojennych wybranych studiów amerykańskiego myśliciela przyznawał Lipiński, iż rozwój rewolucji naukowo-technicznej gruntownie przeobraził stosunki społeczno-ekonomiczne kapitalizmu i w ogóle współczesnego świata. Ale to nie „ludzie nauki” dokonają przewrotu społecznego, gdyż nadal pełnią jedynie służebną rolę wobec systemu kapitalistycznego. Nie oni wytyczają cele społeczne, bo te są wytworem interesów i potrzeb wielkich grup społecznych i kształtują się w walce klasowej. Nie mają oni zdolności przewidywania i interpretowania budzącej się przyszłości. Mogą co najwyżej rozważać warunki i sposoby urzeczywistnienia celów społecznych. W dodatku nie stanowią zorganizowanej grupy społecznej i nie dysponują siłą społeczną pozwalającą kształtować przyszłość. Istotnym natomiast czynnikiem radykalizującym nastroje społeczne będzie niewątpliwie zanik poparcia dla porządku kapitalistycznego przez grupę intelektualistów, tworzącą jego system wartości, wskutek wyczerpania się atrakcyjności tych wartości i zużycia moralno-psychologicznego idei dominującej. „Nie ulega bowiem wątpliwości – dowodził adwersarz J.K. Galbraitha – że w systemie kapitalistycznym zaczynają działać siły destrukcji, siły rozkładu panującej ideologii, dominującego świata wierzeń oraz istniejącego mechanizmu gospodarki. Świadomość, że system kapitalistyczny coraz bardziej zawodzi, jeśli chodzi o rozwiązywanie podstawowych zagadnień społecznych staje się coraz bardziej oczywiste [...]. Nowe inwestycje stają się mniej produkcyjne. Cuda stu lat niezwykłego postępu zaczynają okazywać swój rachunek do zapłacenienia: rośnie przepaść między ekonomicznie silnymi i ekonomicznie słabymi – w samym kraju i między krajami; odbywa się proces wyczerpywania ziemi – minerałów i surowców; wybuchła groźna eksplozja ludnościowa, wzrasta zatrucie powietrza i wody; widzimy rosnącą nieefektywność indywidualnej inicjatywy oraz prywatnego zysku jako metody mobilizowania inicjatywy w służbie całej społeczności”¹⁶. W odpowiedzi na pojawiające się w całym

¹⁶ J.K. Galbraith, *Społeczeństwo dobrobytu – społeczeństwo przemysłowe*. Wyboru dokonał W. Osiatyński. Przełożyli J. Prokopiuk i Z. Zinserling. Wstępem opatrzył Z. Lewandowicz. Postowie E. Lipiński, Warszawa 1973, s. 425.

drugim okresie powojennym koncepcje przebudowy stosunków kapitalistycznych, nienaruszających jednak podstaw ekonomicznych niesprawiedliwego ustroju, stale przypominał, iż najwłaściwszym sposobem budowy bardziej sprawiedliwych i humanistycznych stosunków społecznych jest urzeczywistnienie idei demokratycznego socjalizmu. Powtarzał to po stalinowskich doświadczeniach sowietyzacji Polski, deklarując: „wierzymy w postęp, jak wierzymy w socjalizm, ale jednocześnie widzimy wszystkie trudności, cierpienia, hamulce i przeszkody, które leżą na naszej drodze. I właśnie ten fakt, że te trudności jasno widzimy, rodzi u nas rewolucyjną nieustępliwość i niezłomną wiarę w socjalizm, jako jedyny system moralny, polityczny i ekonomiczny, który może je stopniowo usunąć z drogi, po której kroczy ludzkość”¹⁷. Powtarzał je również w latach siedemdziesiątych, w sytuacji narastającego sceptycyzmu wobec możliwości rozwojowych realnego socjalizmu i pojawiającej się opozycji antykomunistycznej. Tłumaczył wówczas ograniczoną zdolność socjalizmu do rozwiązania problemów epoki w wyniku dysponowania ograniczonymi możliwościami realizacyjnymi, a więc ograniczonymi zasobami materialnymi, których nie można dowolnie powiększać, niską zdolnością adopcijną i podatnością natury ludzkiej na zmiany społeczne, odziedziczonym zacofaniem cywilizacyjnym, zastanymi wartościami i postawami społecznymi, wyobrażeniami ludzi kształtujących rzeczywistość społeczną silnie zdeterminowanymi przeszłością i tradycją, nieskutecznością bieżącej polityki itp. Ale to wszystko – zauważał – nie usprawiedliwia w realizacji socjalizmu lekceważenia idei piękna i harmonii, wzbogacających życie ludzkie i zapewniających poczucie bezpieczeństwa i więzi międzyludzkich. Tym bardziej że postęp techniczny stwarza nowe możliwości rozwojowe i samo-realizacji człowieka. Uwalnia go od żmudnej i monotonnej pracy, powiększa czas wolny od pracy, powoduje upowszechnienie na masową skalę wykształcenia średniego, a w przyszłości wyższego, co sprzyja znowu rozwojowi osobowości ludzkiej. Wszystko to zaś uzależnione będzie – jak przewidywał ponad pół wieku wcześniej – od „moralności pracy w nowym ustroju. Być może, jak marzył Kautsky, robotnicy z taką ofiarnością będą pracowali w warsztatach, z jaką dziś rzucają ją w porywie entuzjazmu rewolucyjnego. Być może wraz z postępem techniki robotnicy staną się artystami, żołnierzami techniki, mającymi coś z ducha armii napoleońskiej, słowem producentami o nowej moralności, która zapewni nieustanny postęp gospodarczy – o czym pisał niezmiernie interesujące rzeczy Jerzy Sorel”¹⁸.

W nowej jednak sytuacji społeczno-ekonomicznej lat siedemdziesiątych zwracał on coraz bardziej uwagę na granice wzrostu gospodarczego i społeczno-kulturowe skutki postępu technicznego. Coraz częściej w swych rozważaniach wyrażał wątpliwości i sceptycyzm wobec dotychczasowego przekonania o nieograniczonych możliwościach wzrostu gospodarczego¹⁹. Zwracał raczej uwagę na jakość życia, równomierny rozwój i selektywny wzrost gospodarczy. Wyraźniej niż w przeszłości

¹⁷ E. Lipiński, *Rewizje*, Warszawa 1958, s. 94–95.

¹⁸ Tenże, *Akcja robotników i akcja socjalistyczna*, „Trybuna” 1919, nr 3, s. 78.

¹⁹ Np. w dyskusji nad Raportem Klubu Rzymskiego: *Spór o granice wzrostu*, „Miesięcznik Literacki” 1973, nr 4, s. 6–15.

dostrzegał granice wzrostu gospodarczego, ludzkie granice tego, co technicznie jest wykonalne. Coraz wyraźniej również poddawał krytyce realizowany model socjalizmu w Polsce. Co prawda przyznawał nadal, iż system ustrojowy urzeczywistnia cele socjalistyczne, zgodnie z założeniem marksowskiej filozofii politycznej, co też może potwierdzić swoją osobistą sytuacją uczonego i społecznika, ale początkowo – w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych – jeszcze nieśmiało, wręcz aluzyjnie, ukazywał braki i słabości ówczesnego systemu socjalistycznego, postrzegając je głównie w ograniczeniu wolności politycznej i wolności osobistej oraz w niechęci do wszelkich reform społecznych. Jednocześnie bronił idei socjalizmu przed pojawiającymi się głosami o bankroctwie socjalizmu w ogóle i jego niezdolności do rozwiązywania problemów epoki. Bardziej już zdecydowanie zaczął się wypowiadać z chwilą organizowania się politycznie opozycji demokratycznej po wspomnianych wydarzeniach 1976 roku, dokonując otwartej krytyki i negacji realnego socjalizmu. W przeddzień powstania Komitetu Obrony Robotników w głośnym liście o charakterze manifestu politycznego, skierowanym do Edwarda Gierka, zarzucił sowietyzację Polski i stosowanie dyktatorskich metod rządzenia, obcym idei socjalistycznej, gdyż:

podstawą socjalizmu – przypominał – jest wolność, decentralizacja, współodpowiedzialność obywateli w decydowaniu o sprawach ekonomicznych, politycznych, społecznych. Dlatego należy domagać się zastąpienia demokracją systemu radzieckiego, zagrażającego procesowi rozwoju sił [...]. Rządy narzucone przez mniejszość prowadzą zawsze do totalizmu [...]. Dlatego niezbędna jest w kraju opozycja. Legalna, równouprawniona, zgodna z zagwarantowaną w konstytucji zasadą swobody zrzeszeń i zgromadzeń [...]. Rozwój odbywa się zawsze wśród sprzeczności, jeśli wolno użyć tej nadużywanej formuły. Sprzeczności muszą mieć możliwość wyrażania się i przejawiania, zaś system demokracji parlamentarnej jest jednym, w którym to jest możliwe [...]. Wolności obywatelskie są warunkiem niezbędnym zdrowia społecznego, a więc warunkiem budowy socjalizmu²⁰.

Odtąd konsekwentnie domagał się demokratyzacji systemu realnego socjalizmu i gruntownej przebudowy ustroju społeczno-gospodarczego i ustroju państwa. Stale powtarzał, że najlepszą formą rządów jest demokracja, ponieważ w przeciwnym przypadku wszelkie rządy monokratyczne prowadzą do skostnienia, stosowania przemocy i zniewolenia duchowego i politycznego społeczeństwa. Przy każdej okazji w publicznych wystąpieniach, np. na forum Polskiej Akademii Nauk i w środowisku uniwersyteckim, domagał się wolności słowa i wyrażania myśli poprzez zniesienie cenzury prewencyjnej i likwidacji urzędu cenzorskiego. W opracowanym tekście w 1977 roku *Fikcje i rzeczywistość* dokonał najpełniejszego rozrachunku z systemem realnego socjalizmu. Za kryterium jego oceny przyjął marksowskie rozumienie celów socjalizmu, wyrażające się w przewycięzeniu i likwidacji alienacji człowieka, w tym przede wszystkim alienacji w wymiarze relacji międzyludzkich, wprowadzeniu demokracji politycznej i gospodarczej oraz zastąpienia zarządzania autokratycznego – demokratycznym, a dyscypliny administracyjnej

²⁰ *List otwarty Edwarda Lipińskiego do Edwarda Gierka z maja 1976*, „Kultura” [Paryż] 1976, nr 6, s. 3–14.

– samodyscypliną. Przyznawał, iż nie jest je łatwo urzeczywistnić, gdyż nie zawsze i nie wszędzie idee dają się przekształcać w trwałe urządzenia społeczne, ulegając za to często poważnym zniekształceniom w procesie urzeczywistnienia, i w konsekwencji skutki ich realizacji są zaprzeczeniem wdrażanych projektów i wizji. Najlepszym więc sprawdzianem dla idei socjalistycznych okazała się praktyka społeczna, ukazując utopijny charakter wielu wyobrażeń, które należy zweryfikować i porzucić. Przede wszystkim wykazała, że współcześnie wcale nie realizujemy koncepcji „rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego”, ponieważ nie może być socjalizmu bez wolności i zapewnienia społeczeństwu odpowiedniego poziomu życia społeczno-gospodarczego. Co prawda – przyznawał on – iż w okresie powojennym dokonano poważnego wysiłku modernizacyjnego gospodarki kraju poprzez jej industrializację, lecz wskutek woluntarystycznej i arbitralnej polityki inwestycyjnej powstało wiele inwestycji niepotrzebnych i źle zlokalizowanych. Ale najbardziej negatywnym skutkiem uprzemysłowienia było zaniedbanie infrastruktury socjalnej np. mieszkalnictwa oraz niedorozwój rolnictwa i zlikwidowanie drobnej wytwórczości, co tylko pogłębiło obecnie trudności rynkowe i wzmogło inflację. Spowodowało to również nasilenie patologii społecznych: korupcji, alkoholizmu, biurokracji, nadużywanie władzy itp. Na to wszystko nakłada się jeszcze niezdolność i nieumiejętność rządzenia i rozwiązywania nowych sprzeczności i konfliktów, powstałych w toku realizacji socjalizmu, przez obecne kierownictwo polityczne kraju. Nie jest to zresztą możliwe w warunkach władzy jednej partii politycznej, monopolizacji życia gospodarczego przez przedsiębiorstwa państwowe uwolnione od konkurencji wewnętrznej i zagranicznej, oparcia rządów na systemie policyjnym i uniemożliwieniu społeczeństwu samoorganizacji. Nie oznacza to jednak wcale – twierdził Lipiński – kompromitacji idei socjalizmu w ogóle, lecz kompromitacji konkretnego modelu socjalizmu, realizowanego w Polsce i przejętego od wschodniego sąsiada. Możliwa i pożądana jest inna wizja socjalizmu, rozwijana przez twórców marksizmu, w procesie realizacji której urzeczywistni się w pełni zdolność kreatywna człowieka i urzeczywistni „geniusz ludzki”, zarówno w sferze produkcyjnej, jak w pozostałych przejawach twórczości człowieka, dziś nawet jeszcze nieznanach. A jest to możliwe jedynie w warunkach pełnej wolności i demokracji, do których to wartości szczególnie przywiązane jest społeczeństwo polskie. Wszak

w okresie utraty niepodległości – przypominał krytyk realnego socjalizmu – nauczyliśmy się głęboko nienawidzić niewoli, autokracji i samowoli biurokratycznej. Nie możemy pojąć, dlaczego w ustroju socjalistycznym nie ma wolności słowa, dlaczego ma istnieć cenzura dławiąca każdą wolną myśl, dlaczego nie może być prawdziwych wyborów do parlamentu, rzeczywistego samorządu terytorialnego, samorządu uczelni wyższych, tolerancji światopoglądowej, prawa do zgromadzeń, prawa do swobodnych wyjazdów za granicę. Wychodząc z tych tradycji narodowych zagwarantowano nam te prawa formalnie w Konstytucji, odmawiając ich jednak w praktyce [...]. Nie ma socjalizmu na kolanach. Albo go zbudujemy wszyscy razem, albo dalej będziemy brnąć w świecie szkodliwej fikcji, kompromitując całkowicie tradycje socjalistyczne i polskie tradycje narodowe²¹.

²¹ E. Lipiński, *Problemy, pytania, wątpliwości...*, s. 655–656.

Odegrał on zatem wybitną rolę w promowaniu idei socjalistycznej w Polsce. Przenosił jej wartości z wczesnej epoki rozwoju polskiego ruchu socjalistycznego i polskiego kapitalizmu do nowych warunków społecznych przez cały niemal wiek dwudziesty, u schyłku którego zaznaczały już swoją obecność nowe procesy i zjawiska związane z globalizacją i kształtowaniem się społeczeństwa przemysłowego. Na podstawie jego twórczości można prześledzić proces wędrówki i przekształcenia się idei socjalistycznej w warunkach braku promujących je ruchów społecznych. Pomimo zmiany przesłanek społecznych i cywilizacyjnych nigdy nie zakwestionował i nie podważył zasadności i atrakcyjności idei socjalistycznej. Zawsze podkreślał jej żywotność i niezbywalność w procesie społecznym i rozwoju kultury ludzkiej. Głosił jej humanistyczną wersję, opartą na marksowskiej wizji człowieka i spraw ludzkich. Nic też dziwnego, iż pozostając przez cały okres swej działalności intelektualnej i ideowej socjalistą humanistycznym wyrażał nieustannie troski i obawy, by w nowym społeczeństwie nie narodziły się nowe nierówności i nowe zależności, i by o charakterze nowego życia zbiorowego nie decydowała wąska grupa ludzi wbrew woli podmiotu tego życia, czyli zbiorowości ludzkiej. Dlatego zawsze poszukiwał odpowiednich gwarancji zabezpieczających nowych ład społeczny przed alienacją władzy, jej nadużywaniem, nowymi niesprawiedliwościami i nowym zniewoleniem. Poszukiwał ich przede wszystkim w aktywnej postawie ludzi – podmiotu nowego ustroju oraz w odpowiedniej konstrukcji władzy państwowej. Tę ostatnią pragnął oprzeć na zapewnieniu jedności decyzji władczych w państwie, instytucjonalnym przeciwdziałaniu ich tendencji centralistycznej, instytucjonalnym zagwarantowaniu procesu demokratyzacji władzy, ograniczeniu form walki politycznej do podyktowanych trwałymi regułami humanistycznej moralności itp. Budowę nowego ustroju opierał na szerokiej podstawie społecznej, co miało znaleźć gwarancję instytucjonalno-prawną w istnieniu wielosektorowego układu ekonomicznego socjalizmu i w zróżnicowaniu jego nadbudowy politycznej, z zachowaniem wielopartyjnego systemu politycznego i tolerancji dla różnych przekonań politycznych. Oczywiście, najlepszą formę ustrojową dostrzegał w modelu republiki parlamentarno-demokratycznej, obudowanej urządzeniami socjalno-ekonomicznymi. Konstruował, zgodnie z tradycją polskiego socjalizmu demokratycznego, najlepszą koncepcję drogi rozwoju kraju, zapewniającą pomyślność poszczególnym obywatelom i całemu społeczeństwu. Okazała się ona jednak zawodną i nie wystarczającą w nowych warunkach społecznych, zdeterminowanych upowszechnianymi zdobyciami techniki i technologii mikroelektronicznych i komputerowych oraz nasilającymi się procesów globalizacyjnych i integracyjnych. Pozostaje zapewne interesującym przyczynkiem poszukiwania odpowiedzi na pojawiające się stale nowe wyzwania i zagrożenia cywilizacyjne i kulturowe wobec jednostki i wspólnoty ludzkiej, inspirując nadal do przemysłów nad losami ludzkimi i potrzebą najlepszej drogi zmiany społecznej zapewniającej człowiekowi wszechstronny rozwój i gwarantującą pewną przyszłość.

Bibliografia

- Galbraith J. K., *Spółczeństwo dobrobytu – społeczeństwo przemysłowe*. Wyboru dokonał W. Osiatyński. Przełożyli J. Prokopiuk i Z. Zinserling. Wstępem opatrzył Z. Lewandowicz. Posłowie E. Lipiński, Warszawa 1973
- Inspekcja pracy*, Warszawa 1916
- Kalecki M., Kowalik T., Secomski K., *Ekonomia Edwarda Lipińskiego*, „*Ekonomista*” 1969, nr 2
- Lipiński E., *Akcja robotników i akcja socjalistyczna*, „*Trybuna*” 1919, nr 3
- Lipiński E., *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku*, Wrocław 1975
- Lipiński E., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870–1950*, Warszawa 1967
- Lipiński E., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa 1968
- Lipiński E., *Karol Marks i zagadnienia współczesności*, Warszawa 1972, wyd. 2
- Lipiński E., *Nakręcenie koniunktury*, „*Ekonomista*” 1934, nr 1
- Lipiński E., *O znaczeniu związków zawodowych*, „*Kuźnia*” 1914, nr 6
- Lipiński E., *Problemy, pytania, wątpliwości. Z warsztatu ekonomisty*, Warszawa 1981
- Lipiński E., *Rewizje*, Warszawa 1958
- Lipiński E., *Teorie ekonomiczne Erazma Majewskiego*, „*Przedświt*” 1920, nr 2–3
- Lipiński E., *Uwagi o kryzysie*, „*Ekonomista*” 1931, nr 1
- Lipiński E., *Z problemów gospodarczego wzrostu*, „*Ekonomista*” 1929, nr 4
- Śliwa M., *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław 1988
- Wagemann E., *Metody walki z kryzysem*. Słowem wstępnym zaopatrzył E. Lipiński, Warszawa 1935

„Socialism I believe in”: the social dreams of Edward Lipiński

Abstract

Edward Lipiński (1888–1986) – a brilliant economist, economy teaching and schools organizer, social thinker – he developed an incredibly rich and diverse intellectual and ideological activity, subject to prime values: freedom, equality, and social justice. In accordance with the best traditions of the Polish socialism he painted the vision of democratic social order, which enables a unit and society to develop in an optimal way. He always pointed at the vitality and inalienability of the socialist idea in the social process and human culture. He promoted it even at the late stage of his idealistic activity, even when it proved to be faulty and not conforming to the new social conditions, determined by the development of modern microelectronic and computer technology and the strengthening of globalization and integration processes. His intellectual and ideological creation remains an original and stable part of the development of Polish social thought in the twentieth century.

Key words: Edward Lipiński, Polish economists, social thought, socialism, democratic order

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Barbara Rogowska

Uniwersytet Wrocławski

Stanowisko władz komunistycznych w latach siedemdziesiątych XX wieku w zakresie cmentarnictwa wyznaniowego i komunalnego

Polityka wyznaniowa w zakresie cmentarnictwa, podobnie jak i w pozostałych sprawach o charakterze wyznaniowym lub wynikających ze stosunków państwa i Kościoła, wymagających regulacji prawnych i administracyjnych, miała ambiwalentny charakter. Z jednej strony zawierała niezbędne postanowienia dotyczące zabezpieczenia zdrowia i życia obywateli przed skażeniem epidemiologicznym (np. ujęć wody pitnej dla mieszkańców), czy w planach zagospodarowania miejscowości, typowe dla polityki sektorowej państwa. Z drugiej strony była płaszczyzną walki ideologiczno-politycznej z Kościołem. Stwarzała możliwości oddziaływania na Kościół i duchowieństwo i na społeczeństwo. Dlatego cmentarze komunalne i wyznaniowe pozostawały w obszarze zainteresowania władz komunistycznych. Tworzenie cmentarzy komunalnych i dążenie do rozwoju świeckich usług pogrzebowych świadczonych przez państwowe przedsiębiorstwa komunalne, stanowiło część polityki laicyzacyjnej państwa.

W zamyśle kierownictwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) obecność świeckiego kalendarza w przestrzeni publicznej miała przyspieszyć procesy laicyzacyjne i ateizacyjne. Celem pracy jest zaprezentowanie analizy fragmentu relacji władze PRL–Kościół katolicki w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku w obszarze organizacji świeckich obrzędów pogrzebowych. Ten element tzw. laicyzacji sterowanej nie został zaakceptowany przez większość polskiego społeczeństwa. Także organy władzy i administracji państwowej nie realizowały zarządzeń dotyczących świeckich rytuałów, urzędy stanu cywilnego nie były doinwestowane. Brakowało odpowiednich lokali, sal, wystroju, innych atrybutów. Poważną barierą była złożoność procesu laicyzacji, skomplikowana natura organizacji świeckich pogrzebów i wynikających z niej problemów o charakterze finansowym, materialnym, prawnym, a zwłaszcza mentalnym i obyczajowym. Obywatele byli mocno przywiązani do dawnych, tradycyjnych form obrzędowych. Próby przeniesienia pogrzebowej obrzędowości świeckiej na grunt polski skończyły się niepowodzeniem. Na stan świadomości złożyła się powszechna w polskim społeczeństwie ludowa wersja religijności, przywiązanie do tradycji narodowo-religijnych, ale także brak rozwiniętych na dobrym poziomie usług świeckiej obrzędowości.

Stosunek władz do cmentarzy wyznaniowych był zależny od przyjętej strategii polityki wyznaniowej oraz od przepisów zabezpieczających życie i zdrowie obywateli. Władze komunistyczne w dążeniu do realizacji celów ideologiczno-doktrynalnych marksizmu-leninizmu, jakim była budowa ateistycznego społeczeństwa socjalistycznego, zmierzały do stopniowego ograniczania udziału Kościoła w sferze publicznej i zmniejszania jego stanu posiadania. Cmentarze wyznaniowe (katolickie) były własnością kościelnych osób prawnych (przynosiły zyski finansowe) i pozwalały na uprawianie publicznej obrzędowości rodzinnej i społecznej. Stanowiły ważny element krajobrazu kulturowego.

W Polsce Ludowej, początkowo, tzn. w latach czterdziestych, ze względu na nieunormowaną sytuację polityczną wewnątrz kraju, toczącą się walkę o władzę, a także proces zasiedlania i zagospodarowania Ziemi Zachodnich i Północnych¹ nie represjonowano Kościoła. Był potrzebny do wzmacniania procesów integracyjnych. Ze względów propagandowych oraz by nie wywoływać konfliktów społecznych postanowiono respektować stan posiadania przez kościoły i związki wyznaniowe cmentarzy wyznaniowych. W praktyce oznaczało to, że Kościół rzymskokatolicki nadal pozostawał, tak jak w II RP, prawnym właścicielem cmentarzy wyznaniowych. A społeczeństwo, w większości katolickie, bez przeszkód kultywowało religijne obrzędy pogrzebowe. W ten sposób unikano ewentualnych konfliktów, niezadowolenia społecznego. Z pewnością o braku regulacji w tym zakresie zdecydowała również ówczesna mentalność większości społeczeństwa jak i elit władzy, zwłaszcza na poziomie regionalnym i lokalnym. Dodatkowe obciążenie logistyczne nie było wówczas potrzebne. Władza państwowa potrzebowała pomocy Kościoła w zagospodarowaniu i zasiedleniu ZZiP, w integracji społecznej. Nie dysponowała bowiem ani wystarczającym poparciem społecznym, ani liczbą pracowników administracyjnych, aby w całości i bezkonfliktowo przejąć cmentarze wyznaniowe. Tak więc względy społeczne, prawne, techniczne, związane z infrastrukturą, ale też mentalne przyczyniły się do pozostawienia cmentarzy wyznaniowych.

Z pewnością znaczenie dla decyzji podejmowanych w omawianym obszarze miała tradycja religijnych pochówków i dominujący w społeczeństwie światopogląd religijny. Zdecydowana większość polskiego społeczeństwa, w tym również większość członków partii komunistycznej (co poświadczała praktyka z okresu międzywojennego) oczekiwała tradycyjnego, religijnego pogrzebu, tylko nieliczni godzili się na świeckie uroczystości. Były one negatywnie oceniane przez opinię społeczną. „Tolerancyjna” polityka wobec cmentarzy wyznaniowych miała więc bardziej charakter taktyczny i wynikała z określonych warunków, niż podyktowana była polityką wolnościową w tym zakresie. Kierownictwo PZPR nie zamierzało rezygnować z laicyzacji życia społecznego, co najwyżej odłożyć w czasie działania na jej rzecz. Utrzymaniu cmentarzy wyznaniowych towarzyszyła polityka niezwiększania ich

¹ Ziemi Zachodnie i Północne (dalej: ZZiP) to nazwa terytoriów należących uprzednio do Niemiec (obejmujących Śląsk, część Pomorza Zachodniego i Brandenburgii po linię Odry i Nysy Łużyckiej oraz południowa część Prus Wschodnich) i Wolnego Miasta Gdańska. Zostały włączone do Polski w wyniku postanowień konferencji w Poczdamie VII–VIII 1945.

obszaru. Nie było też politycznej zgody, poza wyjątkami, na zakładanie nowych cmentarzy wyznaniowych.

W latach pięćdziesiątych ekipa stalinowska kontynuowała w tym zakresie wytyczne poprzedników skupiając się na innych priorytetach ideologicznych i politycznych. Organy administracji terenowej, zgodnie z poleceniami Ministerstwa Administracji w porozumieniu z Wydziałem ds. Wyznań, zakładały wszędzie tam, gdzie było to możliwe, cmentarze komunalne. Od 1950 roku, od kiedy powołano do życia Urząd ds. Wyznań (UdsW) i jego wojewódzkie wydziały, wszelkie sprawy wynikające ze stosowania przepisów ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych w odniesieniu do nekropolii wyznaniowych musiały uzyskać aprobatę Urzędu².

Działania podejmowane w kierunku zwiększenia liczby cmentarzy komunalnych były, ze względów technicznych, logistycznych, administracyjnych, procesem złożonym i długotrwałym. Dość powiedzieć, że w 1969 roku w skali kraju cmentarze świeckie stanowiły około 10%, pozostałe to cmentarze wyznaniowe. Centrum polityczne zaczęło przywiązywać większą wagę do zagadnień cmentarnictwa po przemianach politycznych pod koniec lat pięćdziesiątych, kiedy to zrezygnowano z fizycznych represji na rzecz prowadzenia walki z Kościołem głównie środkami administracyjnymi i politycznymi. Ekipa Gomułki rozszerzyła politykę laicyzacyjną o świeckie pogrzeby. Pod koniec lat pięćdziesiątych była już nieliczna kadra administracyjna zdolna zarządzać cmentarzami i organizować świeckie ceremonie. Wówczas też uchwalono pierwsze regulacje prawne³.

Stosunkowo liberalnej polityce cmentarnictwa towarzyszyło przekonanie, iż w dłuższej perspektywie, przy naturalnym zapełnianiu powierzchni cmentarzy dojdzie do wyczerpania miejsc na nekropoliach wyznaniowych. Przewidywano, że w ciągu około dwudziestu kilku lat dojdzie do samoczynnej likwidacji cmentarzy wyznaniowych. Ministerstwo Gospodarki Komunalnej miało za zadanie opracować wieloletni plan zabezpieczenia powierzchni grzebalnej na cmentarzach komunalnych. Respektowanie powyższych decyzji miało w sposób naturalny stopniowo eliminować Kościół ze sfery publicznej i doprowadzić do zastąpienia cmentarzy wyznaniowych komunalnymi bez narażenia władzy na zarzut represjonowania Kościoła w tej dziedzinie.

² AP Wr., Urząd Województwa Wrocławskiego i Miasta Wrocławia, Wydział do Spraw Wyznań, sygn. 3/74, „Instrukcja w sprawie zasad i trybu postępowania wydziałów Urzędu Województwa Wrocławskiego i miasta Wrocławia oraz terenowych organów administracji państwowej w zakresie problematyki wyznaniowej” z października 1975 r., dokument opatrzonej klauzulą „poufne”, egz. nr III, s. 7–10.

³ W 1959 r. została uchwalona ustawa „o cmentarzach i chowaniu zmarłych” z dnia 31 I 1959 r., w 1960 r. Prezes Rady Ministrów wydał Zarządzenie Nr 45 z dnia 16 IV 1960 r. w sprawie pogrzebów osób szczególnie zasłużonych, w 1964 r. wyszło Zarządzenie Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych oraz Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 16 V 1964 r. w sprawie ustalenia normatywu technicznego projektowania cmentarzy komunalnych (Dz. Urz. Budownictwa Nr 11, poz. 34) oraz Okólnik Nr 11 z dnia 3 VIII 1964 r. w sprawie stanu prawnego nieczynnych cmentarzy, stanowiących własność Państwa, pozostających w zarządzie i użytkowaniu organów resortu gospodarki komunalnej oraz finansowania, porządkowania i konserwacji tych cmentarzy.

Jeśli strona kościelna nie respektowała ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych, np. odmówiła pochowania obywatela ze względu na jego wyznanie, wówczas rozpoczynano procedurę zamiany cmentarza wyznaniowego na komunalny.

Starania te nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. W latach sześćdziesiątych władze podjęły więc decyzję w sprawie wzmocnienia laicyzacji. Większość zadań w zakresie świeckich pochówków miało wykonać Ministerstwo Gospodarki Komunalnej i jego terenowe organy administracyjne. Wszelkie projekty i plany opracowane w MGK były konsultowane z UdsW i kierownictwem PZPR. Prace w tym zakresie zabezpieczały wydziały Służby Bezpieczeństwa (SB).

Inaczej sytuacja kształtowała się na ZZiP, gdzie przed wojną religią dominującą był protestantyzm. Kościół katolicki na ZZiP przez 27 lat był pozbawiony kanonicznej organizacji. Nie posiadał także do 1971 roku, decyzją władz państwowych, prawa własności nieruchomości, które użytkował. Pozycja Kościoła na ZZiP była znacznie słabsza niż w centralnych dzielnicach kraju. Dlatego też rządowi łatwiej było, po przejęciu większości poniemieckich nieruchomości kościelnych, zakładać nowe, polskie cmentarze komunalne. W nielicznych przypadkach zezwolono na założenie lub administrowanie przedwojennych cmentarzy katolickich. Tak więc proporcje cmentarzy komunalnych i wyznaniowych były odwrotne niż w pozostałych regionach Polski. Nie przez przypadek zadecydowano także o rozwoju świeckiej obrzędowości pogrzebowej na Dolnym Śląsku. Struktura demograficzna tego regionu w latach 1945–1950 dynamicznie się zmieniała. Miejsce autochtonów zajmowali osadnicy z Polski centralnej, Wielkopolski i polskich kresów wschodnich włączonych układem poczdamskim do Związku Radzieckiego. W tych latach ok. 20 tysięcy stanowiła ludność żydowska. Tym, co jak sądzono, powinno ułatwić przeprowadzenie eksperymentu, było poczucie statusu tymczasowości ZZiP. Spiwem tego „tygla” kulturowo-etnograficzno-etnicznego stawało się państwo i jego instytucje oraz Kościół. Jednakże brak kanonicznej, stałej, polskiej organizacji kościelnej do 1972 roku skutecznie ograniczał pozycję Kościoła. Kierownictwo polityczne podjęło decyzję o eksperymentalnym rozwoju świeckiej obrzędowości pogrzebowej we Wrocławiu, a z czasem w kolejnych miastach Dolnego Śląska. Doświadczenia te miały posłużyć do opracowania projektu regulacji spraw cmentarzy i świeckiej obrzędowości pogrzebowej w skali całego kraju.

Organizacja polityki w sprawie cmentarzy

Regulowanie przez rząd spraw cmentarzy nie było tylko kampanią laicyzacyjną skierowaną przeciwko Kościołowi i jego obecności w przestrzeni publicznej, ale miało także charakter merytoryczny i wynikało z konieczności regulacji spraw pogrzebowych, jak na przykład wydania przepisów dotyczących zasady sporządzania napisów na nagrobkach na ZZiP. W zakresie organizacji polityki wyznaniowej wszelkie plany, projekty i decyzje zarówno rządu (premiera, wicepremiera), ale i Ministerstwa Gospodarki Komunalnej musiały być konsultowane z UdsW. Za

pośrednictwem UdsW decyzje polityczne i administracyjne były przekazywane do Wydziału Administracyjnego KC PZPR. Na posiedzeniach Komisji KC ds. polityki wyznaniowej zapadały ostateczne ustalenia. Podejmowane przez Departament Usług Komunalnych MGK inicjatywy uporządkowania spraw cmentarnictwa były wcześniej ukierunkowane przez wytyczne centrum politycznego PZPR. Resort gospodarki komunalnej został zobligowany przez premiera za wiedzą i zgodą kierownictwa PZPR do przekształcenia decyzji politycznych, planów i kierunków działań w konkretne decyzje administracyjne i szczegółowe wytyczne. Zakres podejmowanych przez MGK prac w tej dziedzinie podlegał stałej kontroli ze strony UdsW, a organy terenowe gospodarki komunalnej podlegały kontroli WdsW.

W 1970 roku na wniosek kierownictwa PZPR (ekipy Władysława Gomułki i Józefa Cyrankiewicza) Departament Usług Komunalnych Ministerstwa Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej⁴ opracował projekt regulacji cmentarnictwa wojennego i cywilnego. Został on przyjęty do realizacji w 1971 roku, a więc przez nową już ekipę polityczno-rządową. Planowane i urzeczywistniane kierunki polityki rządu w sprawie cmentarzy dowodzą, że na przestrzeni lat, niezależnie od tego, która ekipa polityczna sprawowała władzę w PRL, prowadzono jednolitą, spójną politykę wyznaniową w tym zakresie. Zmiany, jakie następowały, wynikały z możliwości, jakimi dysponował rząd i organy władzy i administracji państwowej, i z sytuacji społecznej. Rozbieżności miały mniejsze znaczenie i były likwidowane na poziomie politycznym. Przykładem odmiennego spojrzenia członków kierownictwa politycznego w zakresie szeroko rozumianego cmentarnictwa była sprawa pochówku zmarłych zasłużonych dla budownictwa socjalistycznego działaczy politycznych. Jedna grupa członków centrum politycznego zaproponowała, aby utworzyć dla nich nowe cmentarze zasłużonych. Zwyciężyła opcja, którą można współcześnie określić jako bardziej racjonalną. To znaczy, że przedstawione na posiedzeniu zespołu KC ds. polityki wyznaniowej argumenty okazały się bardziej przekonujące. Zwrócono uwagę, iż utrzymywanie nowych cmentarzy dla zasłużonych obywateli będzie generować kolejne wydatki z budżetu państwa. Poza tym dowodzono, iż siła oddziaływania propagandowego takich cmentarzy będzie nieznaczna, zważywszy na niewielką, bo jedynie kilkukrotną w okresie roku obecność delegacji z okazji świąt państwowych. W zamian planowano utworzenie na cmentarzach komunalnych alei zasłużonych, co w niewielkim tylko stopniu podniosłoby koszt utrzymania cmentarzy, natomiast ich oddziaływanie propagandowe byłoby silniejsze, zważywszy na częstotliwość odwiedzania grobów. Wspomniany projekt MGKiM wskazuje na dążenie władz do ujednoczenia polityki cmentarnictwa w skali całego kraju oraz dążenie do bardziej intensywnych działań w omawianym obszarze. Przygotowany w 1970 roku (dopuszczony do realizacji w 1971 roku) projekt kierunków, metod i sposobów realizacji polityki w zakresie cmentarnictwa można uznać za dobrą ilustrację ograniczonych możliwości władz w uruchomieniu procesów laicyzacyjnych. Zainteresowanie władz pogrzebowym ceremoniałem wojskowym wynikało z zamiaru wykorzystania go do celów propagandowych, a w przypadku miejsc pochówku przedstawicieli

⁴ dalej: MGKiM.

obcych narodów z konieczności spełnienia wymogów Konwencji o ochronie ofiar wojny, podpisanej w Genewie 12 VIII 1949 roku.

Cmentarze wojenne

Wytyczne w sprawie cmentarzy wojennych i cywilnych miały pomóc w ustaleniu kierunków działania terenowych organów władzy i administracji państwowej. Władze dążyły do ujednoczenia postępowania w zakresie powstawania cmentarzy i gospodarki nimi. Tym sposobem chciała również oddziaływać w szerokim zakresie na cmentarze wyznaniowe⁵. Obejmowały one sprawy związane z zakładaniem, rozwojem, utrzymywaniem i sprawowaniem nadzoru w odniesieniu do wszystkich obiektów cmentarnych w kraju, bez względu na to, kto jest ich właścicielem. Państwo chciało sprawować nadzór i egzekucję w zakresie cmentarzy wyznaniowych, pozostających w bezpośredniej administracji związków wyznaniowych. Do 1970 roku stosunek władz państwowych do cmentarzy wyznaniowych określały odpowiednie akty wykonawcze MGKiM i innych władz naczelnych⁶: zarządzenie Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych oraz Ministra Gospodarki Komunalnej z 16 V 1964 r. w sprawie ustalenia normatywu technicznego projektowania cmentarzy komunalnych (Dz. Urz. Budownictwa Nr 11, poz. 34) oraz zarządzenie nr 45 Prezesa Rady Ministrów z 16 IV 1960 r. w sprawie pogrzebów osób szczególnie zasłużonych, okólnik nr 11 z 3 VIII 1964 r. w sprawie stanu prawnego nieczynnych cmentarzy, stanowiących własność państwa, pozostających w zarządzie i użytkowaniu organów resortu gospodarki komunalnej oraz finansowania, porządkowania i konserwacji tych cmentarzy. Powodem do sformułowania nowych regulacji w zakresie realizacji zadań cmentarzy przez organy terenowe była zbyt duża rozbieżność o charakterze merytorycznym i formalno-prawnym, która dodatkowo wzbudzała liczne kontrowersje.

Projekt w sprawie cmentarzy wojennych przygotowany przez Ministerstwo Gospodarki Komunalnej Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa oceniła pozytywnie. Dążono do zorganizowania systematycznej konserwacji tych obiektów. Zaproponowano 24 II 1969 r., aby ustaleniem społecznych patronatów nad poszczególnymi cmentarzami zajęły się wojewódzkie zrzeszenia i zjednoczenie gospodarki komunalnej. Rok później, 2 II 1970 r. Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa (ROPWiM) wystosowała pismo do przewodniczących wojewódzkich Komitetów Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa (KOPWiM), aby dokonać

⁵ Działalność resortowa opierała się o przepisy ustawy z dnia 31 I 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. Nr 11, poz. 62) i ustawy z dnia 23 III 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. Nr 39, poz. 311) oraz wydanych do nich aktów wykonawczych. W odniesieniu do cmentarzy wojennych respektowano prawo międzynarodowe przyjęte przez Polskę, a mianowicie Konwencję o ochronie ofiar wojny, podpisaną w Genewie 12 VIII 1949 r. (Dz.U. Nr 38 z 1956 r., poz. 171). Całość zagadnień cmentarnictwa podlegała Ministerstwu Gospodarki Komunalnej.

⁶ Opracowanie Ministerstwa Gospodarki Komunalnej Departament Usług Komunalnych 1970 r., Wytyczne działania w sprawie cmentarnictwa wojennego i cywilnego, w: AAN, UdsW., sygn. 125/522, k. 124

dokładnej analizy stanu wszystkich cmentarzy, kwater i grobów wojennych, by opracować i zatwierdzić rzeczowy i finansowy plan pracy na lata 1970–1971 w zakresie porządkowania, remontów, przebudowy, modernizacji cmentarzy, kwater i grobów wojennych i ich stałej konserwacji. Zdecydowano o zaniechaniu stawiania na cmentarzach pomników, których koszt budowy podrażałby znacznie przebudowę i modernizację cmentarzy wojennych⁷. Ostatecznie to Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa przedstawiła określone wytyczne dla Ministerstwa Gospodarki Komunalnej w zakresie cmentarzy wojennych. Zaproponowano, aby akcję modernizacji kwater wojennych zamknąć jak najszybciej, tzn. do końca 1971 roku i zapewnić im systematyczną konserwację. Duże obiekty, jak mauzolea, nekropolie wojenne, położone w małych miejscowościach (peryferyjnie, z dala od zabudowy i zasięgu działania przedsiębiorstw i zakładów zieleni) miały zostać objęte stałym nadzorem. Zaakceptowano ideę rozwoju sieci patronatów z większych zakładów pracy nad cmentarzami wojennymi. Planowano, że patroni będą ponosić koszty utrzymania nekropolii. Projekt obciążał finansowo zakłady pracy, a nie budżet centralny i dodatkowo miał mobilizować pracowników do aktywności społecznej. W ten sposób nie tylko zyskiwano zaplecze finansowe na remonty grobów i cmentarzy wojennych, ale jeszcze zapewniano darmową siłę roboczą i w pewnym sensie kwestie grobów „zasłużonych dla władzy ludowej” stawały się przedmiotem zainteresowania społecznego. Zrezygnowano, przede wszystkim z powodów finansowych, z budowy kosztownych elementów centralnych⁸. Nazwa „grobownictwo wojenne” obejmowała również miejsca pochówku żołnierzy radzieckich. Względy polityczne wymagały, aby cmentarze te były uporządkowane. Miały stanowić dla władz radzieckich dowód przyjaźni polsko-radzieckiej. Centrum polityczne nie mogło liczyć na wsparcie finansowe w tej sprawie ze strony ZSRR.

Kontrola zarządzania wojennymi cmentarzami wykazała brak współpracy jednostek terenowych GKiM z terenowymi KOPWiM oraz zakładami patronackimi. Spośród 3107 cmentarzy i mogił zbiorowych w lutym 1970 r. patronatem objętych było 1815, czyli 58,4%, (co stanowiło 27,3% z 6656 wszystkich obiektów cmentarnych). Patronami były w 26,9% ZHP, w 2% jednostki wojskowe i 20,6% instytucje, przedsiębiorstwa, zakłady pracy i organizacje społeczne. Tak więc większość patronatów, tzn. 77,4%, stanowiła młodzież szkolna i hufce harcurskie. Sprawowanie opieki przez tę grupę miało, jak słusznie zauważono, charakter wyłącznie dydaktyczno-wychowawczy, często tylko formalny i ograniczało się do składania kwiatów i zapalania zniczy z okazji uroczystości państwowych. Zakres działania tych patronów przeważnie ograniczał się do urządzania capstrzyków, organizowania uroczystości, apeli itp. Natomiast udział w pracach porządkowych i konserwacyjnych był niewielki, rzadko miał charakter finansowy czy rzeczowy. Stwierdzono także, że również prezydium rad narodowych nie zabezpieczyło odpowiednich środków

⁷ Tamże, Wytyczne działania w sprawie cmentarnictwa wojennego i cywilnego, MGK DUK, 1970 r., w: AAN, UdsW., sygn. 125/522, k. 125

⁸ Tamże Wytyczne działania w sprawie cmentarnictwa wojennego i cywilnego, MGK DUK, 1970 r., w: AAN, UdsW., sygn. 125/522, k. 126.

finansowych na utrzymanie wojennych obiektów sakralnych. Zwrócono uwagę, iż niedobory finansowe w budżetach terenowych organów władzy można uzupełnić „czynami patronackimi większych zakładów pracy, dysponującymi środkami finansowymi, sprzętem i możliwością pracy społecznej”⁹. Ciężar finansowego i materiałowego utrzymania cmentarzy chciano przerzucić na pracowników zakładów pracy, fabryk i przedsiębiorstw. Gratyfikacją za tę działalność miały być dyplomy i odznaki Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej.

Na posiedzeniu ROPWiM zajęto się również sprawą cmentarzy z pierwszej wojny światowej. Ustalono, że około 80% obiektów wojennych z lat 1914–1918 wymagało dużych nakładów finansowych, by doprowadzić je do właściwego stanu. Ministerstwo Gospodarki Komunalnej wykorzystało postanowienia konwencji genewskiej, która co prawda nakazuje zachować cmentarze samodzielne, ale w przypadku znacznego zniszczenia mogły być przeznaczone do pochówków przez najbliższe 20 lat. Spełniały bowiem ze względu na lokalizację oraz cechy gruntu warunki określone przepisami ustawy z 31 I 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Postanowiono więc w razie potrzeby zaadaptować je na cmentarze komunalne, względnie na inne potrzeby wynikające z realizacji planu zagospodarowania przestrzennego. Zastrzeżono jednocześnie, że zmiana przeznaczenia terenów cmentarnych nie mogła odbywać się bez poważnych, uzasadnionych potrzeb, „w żadnym przypadku w formie akcyjnej”. Ministerstwo zastrzegало także, że w przypadku przeznaczenia tych cmentarzy na inny cel musiałyby wystąpić poważne podstawy do podjęcia takiego postępowania a ponadto powinny zostać zachowane pomniki (akcenty centralne). Ustalono, aby zachować cmentarze dobrze utrzymane i bieżąco je konserwować. Pozostałe nekropolie, na których urządzenia architektoniczne lub zniszczony starodrzew zagrażały bezpieczeństwu, miano uporządkować. Akcja rozpoczęta w 1969 roku a kontynuowana w latach siedemdziesiątych pod hasłem uporządkowania grobów i cmentarzy wojennych miała na celu obarczenie zakładów pracy kosztami finansowymi tych działań¹⁰.

W odniesieniu do niemieckich grobów wojennych z drugiej wojny światowej potwierdzono wolę przestrzegania przepisów konwencji genewskiej. Ministerstwo przygotowało listę grobów, które należało zachować. W przypadkach, gdy groby znajdowały się na czynnych cmentarzach komunalnych, musiały być utrzymywane w sposób, w jaki utrzymuje się zieleń na cmentarzu, „wymienionych grobów nie należy niszczyć, muszą one być zachowane, ślady ich nie mogą być zatarte”¹¹.

Cmentarze cywilne

Ministerstwo Gospodarki Komunalnej uznało że do prawidłowego administrowania zasobami sfery funeralnej potrzebna jest ewidencja czynnych cmentarzy komunalnych i wyznaniowych. Opracowanie sporządzone przez Główny Urząd

⁹ Tamże, k. 127

¹⁰ Tamże, k. 127.

¹¹ Tamże, k. 129.

Statystyczny (GUS) w 1970 roku miało dać podstawy prezydiom rad narodowych do uporządkowania spraw cmentarnych na potrzeby lokalnych władz na terenie powiatów i województw oraz związanych z tym zagadnień organizacyjnych, kadrowych i technicznych.

Resort gospodarki komunalnej sprawował wówczas nadzór ogólny nad 472 czynnymi cmentarzami komunalnymi i 5000 wyznaniowymi położonymi w miastach i na osiedlach. Z danych ministerstwa wynikało, że w 1970 roku cmentarze komunalne stanowiły zaledwie około 10% ogólnego zasobu cmentarzy w miastach, osiedlach i na wsiach. Większość pogrzebów odbywała się więc na cmentarzach wyznaniowych, głównie rzymskokatolickich. Tendencją polityki państwa było, do czego przyznawano się wprost, „zahamowanie przyrostu cmentarzy wyznaniowych”. Oczywiście Kościół rzymskokatolicki pozostał w PRL właścicielem cmentarzy wyznaniowych, które przynależały do niego¹². Jednak Ministerstwo Gospodarki Komunalnej nakazywało podległym organom terenowym zakładanie cmentarzy komunalnych, jeśli na wyznaniowych wyczerpie się miejsce.

Potrzeby cmentarne w miastach uznano za funkcję stanu ludności miejskiej, która rosła nie tylko na skutek przyrostu naturalnego, lecz przede wszystkim w wyniku szybkiej migracji ludności wiejskiej do miast. Z analiz ministerstwa wynikało, że „przyrost powierzchni cmentarnej drogą inwestycji nie tylko nie wyrównywał ubytków powierzchni grzebalnej w miastach, ale z roku na rok powiększał się kąt rozpiętości między skalą przyrostu a skalą ubytków powierzchni grzebalnej, co w szybkim tempie pogłębiało deficyt w stanie posiadania cmentarzy”¹³. Gdyby przyjąć, że wielkość rocznego ubytku powierzchni grzebalnej wynosiła 100%, to ubytek ten w skali kraju był wyrównywany w drodze inwestycji przeciętnie tylko w 40%. Przyrost powierzchni cmentarzy nie nadążał więc za potrzebami.

Ministerstwo, zgodnie z wytycznymi władz partyjnych, dążyło do utrzymania zasobów cmentarzy komunalnych. By nie narazić się na zarzut celowej likwidacji nekropolii wyznaniowych i represjonowania Kościoła oraz wiernych, starano się zapewnić powierzchnię grzebalną na cmentarzach komunalnych, z których mogliby korzystać bez przeszkód wszyscy obywatele. Minister gospodarki komunalnej zwracał uwagę, że w przyspieszonym tempie będzie rosło masowe zapotrzebowanie na cmentarze komunalne i apelował o podjęcie działań w tym kierunku, po zdiagnozowaniu lokalnego projektowanego zapotrzebowania. Była to dalekowzroczna, perspektywiczna polityka.

Dodatkową trudnością były ograniczone wolne środki na realizację tego zadania. Szukano więc rozwiązania, aby drogą najmniejszych nakładów można było rozwiązać problem zgodnie z potrzebami i z linią polityki państwa. Przewidywano, że podejmowane działania będą trwały wiele lat. Sukcesu upatrywano w systematycznej realizacji przez około 10 lat. Uważano, że pożądane rezultaty nastąpią dopiero w następnej pięciolatce. Poszukiwano rozwiązań systemowych i całościowych.

¹² UdsW, Ocena działalności rad parafialnych (na tle przepisów prawnych z różnych okresów), I poł. lat 70., w: AAN, UdsW., sygn. 125/111, k. 143.

¹³ Wytyczne działania w sprawie cmentarnictwa wojennego i cywilnego, dz. cyt., k. 130.

Utrzymanie i tworzenie nowych, spełniających wymogi cmentarzy komunalnych miało związek nie tylko z utrzymaniem stanu posiadania i jego rozszerzeniem. Także upatrywano w nim możliwość poszerzania procesów laicyzacyjnych i ograniczania sfery publicznego oddziaływania Kościoła rzymsko-katolickiego. Proponowano wykorzystanie na cele grzebalne nieczynnych cmentarzy, stanowiących własność państwa. Duże możliwości w tym zakresie istniały na ZZiP i pod tym kątem zamierzano przeprowadzić odpowiednią analizę zasobów: cmentarzy nieczynnych i wolnych terenów spełniających warunki sanitarno-hydrologiczne. Za takim rozwiązaniem przemawiało szereg względów: można było zaoszczędzić grunty rolne i leśne, na których zwykle najczęściej lokalizowano nowe cmentarze komunalne. Nie istniała konieczność dodatkowych nakładów finansowych. Ponadto korzystnie ze względu na cel, do jakiego miały być wykorzystane, cmentarze nieczynne były na ogół ogrodzone, posiadały domy przedpogrzebowe i sieć dróg oraz sieć wodną. Przewidywano więc, że zmiana ich statusu na komunalne mogła nastąpić drogą niewielkich nakładów finansowych¹⁴. Wybrany sposób zwiększenia powierzchni grzebalnej pozwalał także na respektowanie przepisów ustawy, które zezwalały na ponowne wykorzystanie grobu po upływie 20 lat, o ile nie wpłyną zastrzeżenia i uiszczona zostanie opłata miejsca, tzw. pokładne ze strony rodziny zmarłego na dalsze 20 lat. Wykorzystanie tego przepisu ustawy miało pozwolić na systematyczne porządkowanie cmentarzy na całych kwaterach grzebalnych, dotąd zaniedbanych. Dowodzono, że korzyści z adaptacji cmentarzy nieczynnych na komunalne będą, co najmniej, dwójakiego rodzaju. W szybszym tempie pozwolą zlikwidować deficyt powierzchni grzebalnej, potrzebnej do chowania zwłok. Podkreślano, że w odniesieniu do cmentarzy wyznaniowych nie przewiduje się budowy nowych cmentarzy. Tylko w razie niezbędnej konieczności dopuszczano możliwość poszerzenia ich na okres niezbędny do uruchomienia cmentarza komunalnego.

Polityka systematycznego, ale stopniowego, nieagresywnego ograniczania powierzchni grzebalnej poprzez jej naturalne wyczerpanie miała związek z przyjętym kierunkiem polityki wyznaniowej. Obawiano się bowiem, że nowe cmentarze wyznaniowe mogłyby posłużyć Kościołowi jako pretekst do żądania erygowania nowych parafii. W podanej argumentacji powoływano się na prawo kanoniczne rzymskokatolickie, według którego „cmentarz jest niezbędnym elementem do założenia nowej parafii”. Zalecano „zachować dużą ostrożność przy rozwoju sieci cmentarzy komunalnych i lokalizacji tych obiektów”. Zwrócono uwagę, że w 1970 roku jeszcze nie wszystkie miasta wojewódzkie miały cmentarze komunalne, jak np. Kielce czy Lublin. Analiza funkcjonujących cmentarzy komunalnych wykazała, że ich standardowe wyposażenie budziło liczne zastrzeżenia. Na przykład niektóre nie posiadały domów przedpogrzebowych. W takich przypadkach zmarłych przetrzymywano do dnia pogrzebu w mieszkaniach, w kostnicach szpitalnych lub w kościołach. Okazało się, że cmentarze nie posiadały również urządzeń wodno-kanalizacyjnych, sanitarnych, dróg, a nieraz pełnego ogrodzenia. Ministerstwo miało także zastrzeżenia co do sposobu utrzymania cmentarzy (komunalnych i wyznaniowych). „Zieleń, drogi,

¹⁴ Tamże, k. 131.

ogrodzenia na cmentarzach nie są właściwie konserwowane, a stare kwiaty i wieńce oraz liście zalegają na cmentarzach nieraz przez cały rok"¹⁵. Zastrzeżenia były także do ich eksploatacji. Zaznaczano, że nie zawsze były przestrzegane przepisy o wielkości mogił, grobów i grobowców oraz nagrobków, przejść między grobami. Nie zawsze też były czynne urządzenia wodno-kanalizacyjne. Dość często zdarzały się wypadki ponownego wykorzystania grobów przed upływem 20 lat. Liczne skargi i zażalenia dotyczące nieprawidłowej eksploatacji cmentarzy dodatkowo wzmocniły konieczność zmiany polityki, m.in. poprzez wzmocnienie nadzoru na wszystkich nekropoliach, szczególnie na wyznaniowych. Ustalono, że w drastycznych wypadkach naruszania przepisów ustawy powinny być stosowane kary administracyjne zgodnie z art. 18 ustawy. Surowo postanowiono represjonować właścicieli cmentarzy wyznaniowych w przypadkach, w których tworzyli oni przeszkody w pochówku osób bezwyznaniowych lub należących do wyznania, które nie posiadało cmentarza w danej miejscowości. Nakazano wykorzystać art. 17 ustawy i wystąpić w razie oporów właściciela cmentarza z wnioskiem o jego przejęcie z przeznaczeniem na cmentarz komunalny. Zalecane rozwiązania były najczęściej odbierane przez stronę kościelną jako przejaw celowej represji. W praktyce bardzo rzadko prezydium rad narodowych podejmowały działania powołując się na art. 17 ustawy z 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

Dokonana w 1970 roku analiza działań państwowego aparatu usługowego zajmującego się technicznym wykonywaniem usług pogrzebowych wykazała wiele uchybień. Na tej podstawie można było stwierdzić niski stopień realizacji wytycznych i zarządzeń rządowych. Władza nie zrezygnowała z postawionych celów laicyzacyjnych. Zaleciła modyfikację rozwiązań i system kontroli wykonania wytycznych. Na poziomie ministerialnym uznano za niezbędne, zważywszy na cele jakie miały przyświecać rozwijaniu cmentarnictwa komunalnego, dalsze rozwijanie aparatu usługowego, tzn. przedsiębiorstw, zakładów i punktów pogrzebowych. Zmierzano do uzyskania sytuacji, w której państwowe zakłady pogrzebowe byłyby zdolne do świadczenia kompleksowych usług pogrzebowych i cmentarnych, od uzyskania dokumentu zgonu, kosmetykę, wykonania pogrzebu aż do pielęgnacji mogiły łącznie. Dopiero w 1970 roku kierownictwo polityczne zgodziło się z poglądem, że tylko wysoki poziom usług pogrzebowych państwowych przedsiębiorstw pozwoli zaplanować kolejne działania w kierunku upowszechniania świeckich pogrzebów. Do 1970 roku jednostki gospodarki komunalnej nie świadczyły usług pogrzebowych w pełnym asortymencie. To znaczy na 100% zatwierdzonych planów usług w 1969 roku jednostki gospodarki komunalnej wykonały w skali kraju 29,3% pogrzebów, sprzedały 45,2% trumien, z czego trumien własnej produkcji 26,2% globalnego zapotrzebowania¹⁶. Także transport zwłok był w większości realizowany przez prywatne zakłady pogrzebowe. Tymczasem, jak zauważono, autokarawany w zakładach pogrzebowych gospodarki komunalnej były niewykorzystane i oczekiwały bezskutecznie na zlecenie na przewóz zwłok. Zaobserwowano, że w niektórych

¹⁵ Tamże, k. 132.

¹⁶ Tamże.

miejsowościach istniały pojedyncze punkty usług pogrzebowych gospodarki komunalnej i po kilka prywatnych przedsiębiorstw usług pogrzebowych. Te ostatnie, jak wynikało z kontroli, były lepiej zlokalizowane i wyeksponowane. Tym samym też jednostki gospodarki komunalnej pozostawały w niekorzystnej sytuacji nie tylko finansowej, ale i społecznej. Nie spełniały roli, dla której zostały powołane. Podane liczby nie wykazywały od połowy lat sześćdziesiątych istotnego wzrostu działalności produkcyjno-usługowej. Dlatego zamierzano poddać analizie wykorzystanie całej mocy produkcyjnej istniejących zakładów pogrzebowych, by na podstawie uzyskanych wyników stworzyć odpowiednią sieć punktów usługowych, dobrze zlokalizowanych i wyposażonych. Miano nadzieję, że w ten sposób państwowe zakłady staną się konkurencyjne wobec prywatnych. Chciano przełamać monopol prywatnych usług pogrzebowych rozwijając, dotąd niewielką, działalność uspołecznioną.

W opinii władz państwowych pod koniec lat sześćdziesiątych wykształcone warunki prawne, administracyjne, kadrowe, polityczne i społeczne umożliwiały modyfikację szeroko rozumianej infrastruktury terenowych zakładów komunalnych. Natomiast nadal poza oglądem władz pozostawały kwestie związane z przemianą świadomości rządzących, polityków, urzędników ministerialnych i terenowych oraz grup społecznych w zakresie tradycji i obyczajowości, gotowości do świadczenia i korzystania z usług państwowej gospodarki komunalnej, np. usług pogrzebowych. Dostrzeżono aspekt techniczno-organizacyjno-materialny usług pogrzebowych. Zaobserwowano, że usługi pogrzebowe są w zorganizowany sposób przejmowane przez zakłady prywatne, w wyniku czego zakłady gospodarki komunalnej nie spełniały swojej roli. Sytuację tę uznano za niepożądaną i zamierzano ją zmienić w krótkim czasie na korzyść komunalnych zakładów pogrzebowych. Tak było przede wszystkim w województwach znanych z silnego przywiązania do Kościoła, tj. krakowskim, poznańskim i lubelskim.

Metodą, która miała, tak jak planowało ministerstwo „w krótkim czasie zmienić sytuację państwowych przedsiębiorstw pogrzebowych”, pozostawało stopniowe wycofywanie koncesji wydanych na działalność usługowo-pogrzebową osobom prywatnym. Tak więc do wspomnianych działań wykorzystywano aparat państwowy. Projektowano zadbać o atrakcyjność lokalizacji punktów usług pogrzebowych gospodarki komunalnej. Zainteresowano się także wystrojem zakładów pogrzebowych. Ministerstwo sugerowało, by podnieść walory estetyczne lokali, w których te usługi miały być świadczone. Dostrzeżono, że estetyka wpływa dodatnio na ocenę kultury usług pogrzebowych. W związku z tym nakazano, aby prezydya rad narodowych podjęły w tym kierunku „odpowiednie oddziaływanie na politykę dyspozycji lokalami”. Ale dyrektywy płynące z centrum politycznego a później z ministerstwa nie zawierały niezbędnych szczegółów, których nie znali potencjalni wykonawcy w lokalnych społecznościach. Najczęściej jedyną formę oprawy estetycznej i rytualnej, jaką znali, była religijna, katolicka.

Największą pozycję w planach usług pogrzebowych stanowiły przewozy zwłok. Na 1970 rok resort gospodarki komunalnej uzyskał przydział 82 wozów dostawczych Nysa, które były poddawane przystosowaniu przez WUKO w Łodzi na

autokarawany. Przydział ten stanowił 50% zgłoszonych potrzeb. Tak duże zapotrzebowanie wynikało z konieczności wymiany autokarawanów na nowe, mimo iż nie osiągały one normatywnych przebiegów. Źródeł złej gospodarki taborem szukano w nieprawidłowej konserwacji pojazdów, braku przeglądu wozów i niewykonywaniu drobnych remontów oraz wykonywania przewozu zwłok pojazdami niepełnosprawnymi. Kontrola ujawniła, że pojazdy były garażowane w złych warunkach, a ponadto ujawniono wykorzystywanie ich do innych przewozów niezwiązanych z usługami pogrzebowymi¹⁷. Powyższe informacje, którymi dysponowało ministerstwo, zdawało się potwierdzać nie tylko brak prawidłowej organizacji pracy, dozoru, ale i świadomości oraz etyki pracy pracowników państwowych zakładów. Ten przykład pokazywał, że do skutecznego działania laicyzacyjnego ówczesny rząd potrzebował na każdym poziomie zarządzania, również w zakresie usług komunalnych, pracowników o wysokiej fachowości, wysokim morale. Tymczasem pracownikami komunalnymi byli zwykle ludzie biedni, bez etosu pracy, nisko opłacani, dodatkowo nastawieni na dorabianie się za wszelką cenę. W sprawach światopoglądowych reprezentowali tradycyjną religijność katolicką. Do 1970 roku autokarawany były zakupywane ze środków Ministerstwa Gospodarki Komunalnej. Od 1971 roku, zgodnie z przyjętymi zasadami planowania, MGK chciało odciążyć budżet państwa i przenieść obciążenia finansowe na prezydium rad narodowych, które same miały finansować zakup autokarawanów. Przykład ten pokazuje, że niezależnie od zmian, jakie zachodziły w kierownictwie PZPR, polityka wyznaniowa w zakresie cmentarzy była kontynuowana. Był to kolejny dowód na ciągłość polityki wyznaniowej, niezależnie od propagandy.

W ramach organizowania kompleksowego świadczenia usług zwrócono uwagę na konieczność podjęcia usług z zakresu pielęgnacji mogił. Do realizowania tego zadania zamierzano wykorzystać rezerwy siły roboczej, jakimi dysponowały niektóre nieuprzemysłowione miejscowości. Za zbyt skromną i słabo rozwiniętą działalność uznano także wyrób nagrobków i ich instalowanie. Dowodzone, że są to usługi „bardzo rentowne”, lecz wykonywane dotąd za wysoką opłatą przez prywatnych kamieniarzy. Wyjątkiem były duże osiągnięcia w zakresie produkcji nagrobków i ich montażu przez komunalne przedsiębiorstwa we Wrocławiu. Wykonywały one estetyczne nagrobki, według wskaźników normatywnych, po niskich cenach i dobrze konkurowały z zakładami prywatnymi.

Rozwój świeckiej obrzędowości pogrzebowej tłumaczono koniecznością zaspokajania potrzeb organizowania pogrzebów laickich. Ministerstwo nie wyjaśniało, jak wielkie było to zapotrzebowanie. Nie mniej jednak zdecydowano, że w nowej siatce płac dla przedsiębiorstw i zakładów pogrzebowych został przewidziany etat dla mistrza ceremonii pogrzebowej. Zalecono, aby wszędzie tam, gdzie występuje potrzeba zatrudnienia takiego pracownika, utworzyć etat i posługując się zasadami przekazanego w swoim czasie władzom terenowym do zaopiniowania projektu ceremoniału pogrzebowego, organizować pogrzeby świeckie na życzenie rodzin

¹⁷ Tamże, k. 134.

zmarłych. Opracowany ceremoniał pogrzebowy po okresie próbnego stosowania, po ocenach jego użyteczności na terenie lokalnym, miał być wprowadzony w życie¹⁸.

Na politykę władz, której przedmiotem była organizacja cmentarzy, Kościół katolicki zareagował dopiero po wydaniu w 1970 roku przez WdsW ankiety w sprawie cmentarzy parafialnych. Wywołało to reakcję episkopatu Polski. Można przypuszczać, że z powodu dominującej liczby cmentarzy parafialnych kwestia ta nie ogniskowała pierwotnie zainteresowania władz kościelnych. Także mentalność polskiego społeczeństwa, utrwalona obyczajowością i przywiązanie do religii i Kościoła były naturalnymi zaporami przed rozwojem świeckich obrzędów grzebalnych. Tymczasem docelowo strategia władz, niewidoczna realnie, ale przygotowywana, miała na celu drastyczne zmniejszenie liczby cmentarzy wyznaniowych na rzecz komunalnych. Jednakże ze względu na przyjęty sposób działania przez stronę rządową, tzn. wykorzystanie naturalnego procesu wyczerpywania się powierzchni grzebalnej w cmentarzach parafialnych i tworzenie cmentarzy komunalnych, Kościół nie mógł decyzji kontestować czy zaskarżyć w żaden sposób.

W marcu 1970 roku WdsW Prezydium WRN na ZZiP rozpięły ankietę statystyczną w sprawie cmentarzy parafialnych. Na tę inicjatywę zareagował episkopat¹⁹. Przygotował ją ks. P. Ilnicki z Referatu Prawnego Sekretariatu Episkopatu Polski. Zarzucono w niej, że rozpisano kwestionariusz nie opierając się na żadnym przepisie prawnym ani upoważnieniu ustawowym (art. 4 ust. 2 i 3 oraz art. 33 ust. 2 Konstytucji PRL z 1952 r. i art. 4 Kpa). Po drugie uznano, że ustawa z dnia 31 I 1959 roku o cmentarzach (Dz.U. Nr 11, poz. 62) i wydane rozporządzenie wykonawcze zmierzają do ograniczenia lub pozbawienia Kościoła posiadanych przez niego cmentarzy katolickich. Co prawda negatywną ocenę ustawy z 1959 r. (i pozostałych zarządzeń) episkopat wydał w 1970 roku, a więc 19 lat po uchwaleniu ustawy o cmentarzach. Episkopat potwierdził, że Kościół rzymskokatolicki i wierni mają niezaprzeczone prawo do posiadania i chowania zmarłych na cmentarzach katolickich (can. 1206 paragraf 1 prawa kan.). Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z dnia 20 III 1970 r. wydała polecenie, iż rządcy Kościołów (analogicznie zakony) posiadający w swym zarządzie cmentarze mogą na pytanie władz państwowych udzielać wyjaśnień odnośnie cmentarzy tylko o charakterze ogólnym, np. położenie, rodzaj ogrodzenia, obszar w całości w myśl księgi wieczystej. Nakazano wszak, aby wstrzymali się z udzieleniem wyjaśnień szczegółowych, np. co do wyposażenia, urządzeń cmentarnych, sprzętów, pracowników oraz obszaru zajętego na groby lub wolnego, planów cmentarzy, kaplicy itd.²⁰. Podjęta przez Kościół akcja nie mogła

¹⁸ Tamże, k. 135.

¹⁹ Uchwała w sprawie ankiety statystycznej odnośnie do cmentarzy parafialnych rozpisanej przez UdsW, Sekretariat Episkopatu Polski, ks. P. Ilnicki, Referat Prawny, Olsztyn 24 marca 1970 r.

²⁰ Sekretariat Episkopatu Polski, ks. P. Ilnicki, Referat Prawny, Uchwała w sprawie ankiety statystycznej odnośnie do cmentarzy parafialnych rozpisanej przez UdsW, Olsztyn 24 marca 1970 r, w: AAN, UdsW, sygn. 126/69, k. 99.

przeciwstawić się akcji MGK, gdyż nie dysponował on dowodami na nierespektowanie prawa kościołów do posiadania własnych cmentarzy.

Sprawy cmentarnictwa obejmowały różnorodne zagadnienia. Między innymi w okresie powojennym pojawił się problem odbudowy i renowacji zabytkowych pomników i nagrobków, zwłaszcza stosowania pisowni niemieckiej. Wedle danych UdsW i GUKPPiW (zwłaszcza konsultacje w Komitecie Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk) okazało się, że problem ten nie został uregulowany po wojnie, a w okresie międzywojennym były wydane jedynie niepublikowane zarządzenia dla ówczesnych organów policyjnych, obecnie trudno dostępne i prawdopodobnie nieodpowiadające polityce PRL w tym zakresie. Z terenu województw położonych na ZZiP nadchodziły pytania, w jakim języku należy wykonywać napisy na nagrobkach w związku ze sprostaczeniami, że na tych właśnie ziemiach zaczęto ustawiać nagrobki z napisami dla zmarłych obywateli polskich i cudzoziemców w języku niemieckim. Zaobserwowana praktyka dowodziła do pewnego stopnia odczucia tymczasowości tych ziem w świadomości obywateli.

Kierownictwo partyjne uznało sygnały z terenu ZZiP za dowód na konieczność uregulowania tego zagadnienia, przede wszystkim ze względu na ważny aspekt społeczno-polityczny (wydźwięk polityczno-propagandowy). Kwestię tę miał załatwić przepis, zamieszczony w opracowanym przez Ministerstwo Gospodarki Komunalnej projekcie ustawy o zmianie ustawy z 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. Nr 11, poz. 62) upoważniający ministra gospodarki komunalnej – w celu utrzymania cmentarzy w należytym stanie, do określenia obowiązków ciążących na administracji cmentarzy w tym zakresie oraz do wydawania przepisów porządkowych. W związku z powyższym Ministerstwo Gospodarki Komunalnej proponowało kierować się zasadami, które mogłyby uregulować omawiany problem napisów na nagrobkach w języku obcym obok języka polskiego:

1. dla zmarłego obywatela polskiego narodowości niepolskiej – napis na nagrobku w języku polskim, a na żądanie osoby ustawiającej nagrobek – poniżej napisu polskiego napis w języku narodowości, do której należał zmarły,
2. dla zmarłego cudzoziemca – napis na nagrobku w języku cudzoziemca i poniżej w języku polskim.

Z MGK wystosowano do UdsW prośbę o zajęcie stanowiska, co do potrzeby i sposobu uregulowania przedstawionego zagadnienia. W UdsW sprawą tą zajmowali się Merker i Goras. Ostatecznie Merker uznał 24 IX 1970 r., „że Goras miał rację wyciągając określone wnioski”²¹. MGK zwracając się do UdsW nie tylko zwróciło uwagę na problem, ale i zaproponowało konkretne rozwiązanie. UdsW wyraził swoją opinię na ten temat, a następnie przekazał sprawę do kierownictwa PZPR.

²¹ Pismo Stanisława Bonarka, wicedyrektora Departamentu Usług Komunalnych Ministerstwa Gospodarki Komunalnej do UdsW, z dnia 19 IX 1970 r., w: AAN, UdsW, sygn. 125/522, k. 48.

Pogrzeb Juliana Przybosia

Precedensowym przykładem przejmowania cmentarza katolickiego i przekształcenia go w cmentarz komunalny była sprawa pochówku poety Juliana Przybosia zmarłego 6 października 1970 roku. Zgodnie z jego wolą i rodziny miał zostać pochowany w rodzinnej miejscowości w Gwoźnicy Górnej pow. Strzyżów nad Wisłą. Tymczasem ks. Marian Bał, proboszcz tej parafii, mimo odbytej z nim przez organizatorów pogrzebu, tj. przedstawicieli terenowych organów władzy państwowej, rozmowy, odmówił pochowania na cmentarzu rzymskokatolickim zwłok Juliana Przybosia, utrzymując, że jako ateista pisarz nie może być pochowany na cmentarzu parafialnym. Sprawę tę Wydział Gospodarki Komunalnej i Wydział Spraw Wewnętrznych PRN w Strzyżowie przekazały do Wydziału Gospodarki Komunalnej Prezydium WRN w Przemyślu (Rzeszowie) i do WdsW Prez. WRN w Przemyślu (Rzeszowie), a stamtąd informacja dotarła do ministra gospodarki komunalnej i dyrektora UdsW. W UdsW uznano, że stanowisko ks. Bała naruszyło przepisy ustawy z 31 I 1959 r. „o cmentarzach i chowaniu zmarłych” (Dz.U. Nr 11, poz. 62), dokładnie art. 8 punkt 2 i 3. Księdzu groziła za to kara aresztu do trzech miesięcy lub grzywny do 4500 zł. Zgodnie z art. 17 punkt 1 wyżej wymienionej ustawy minister gospodarki komunalnej w porozumieniu z UdsW na wniosek Prezydium WRN mógł w takim przypadku zarządzić przejście cmentarza wyznaniowego na rzecz państwa z przeznaczeniem na cmentarz komunalny²². Ks. Bał zapowiedział, że porozumie się w tej sprawie jeszcze z kurią przemyską. Dziewiątego października odbyła się rozmowa z ks. Balem na szczeblu powiatowym. Pogrzeb przewidziany był na 10 X 1970 roku. Władze wojewódzkie gotowe były i do rozmów, i do przeprowadzenia pogrzebu bez względu na sprzeciw księdza. I Sekretarz KW tow. Władysław Kruczek był zdania, że w razie potrzeby należy aresztować ks. Bała.

Stanowisko UdsW było jednoznaczne. „Zważywszy, że chodzi w tym przypadku o pogrzeb powszechnie znanego i szanowanego twórcy, a postępowanie proboszcza może spowodować oburzenie w kołach literackich, należy podjąć środki dozwolone prawem nawet w tym przypadku, gdyby ks. Bał w ostatniej chwili zmienił stanowisko. Chodzi bowiem o przeciwdziałanie podobnym sytuacjom w innych miejscowościach. Postawa społeczno-polityczna ks. Bała jest zdecydowanie negatywna”²³. W związku z tym UdsW zaproponował zorganizowanie świeckiego pogrzebu na

²² Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. „o cmentarzach i chowaniu zmarłych” zezwalała organom państwowym na zamykanie cmentarzy wyznaniowych oraz wymagająca ich zgody a tworzenie nowych. Do 1971 r., w rzadkich przypadkach odmowy pochowania zwłok a cmentarzach katolickich, które miały miejsce po wydaniu ustawy z 1959 r., do środka tego nie sięgano. Jednym z powodów tego była, co może dziwić, „finansowa nieopłacalność prowadzenia cmentarzy komunalnych przez prezydium gromadzkich rad narodowych”.

²³ Notatka (UdsW) w sprawie przejścia cmentarza rzymsko-katolickiego w Gwoźnicy Górnej pow. Strzyżów n/W (nad Wisłą) z przeznaczeniem na cmentarz komunalny. 1970?, (dot. pogrzebu Przybosia) w: AAN, UdsW, sygn. 125/522 k. 51(81)

cmentarzu wyznaniowym (rzymskokatolickim) w Gwoźnicy Górnej²⁴. Zakaz pochowania został cofnięty po interwencji władz. Ostatecznie na cmentarzu parafialnym przy kościele św. Antoniego Padewskiego odbył się świecki pogrzeb, w którym udział wzięła delegacja państwowa, z ministrem kultury i sztuki – Lucjanem Motyką na czele. Obecni byli także twórcy kultury i współpracownicy poety. Większość na tę uroczystość przybyła autokarami. Pierwotnie kierownictwo MKiS miało zamiar stworzyć mauzoleum twórcy na jednym z okolicznych wzgórz, dlatego m.in. krążyły pogłoski jakoby pogrzeb z 10 X miał być tymczasowy. Nie można jednak wykluczyć, że informacje na temat „tymczasowości” pogrzebu wynikały z jego świeckiego charakteru. Odmowa pochowania Juliana Przybosa na cmentarzu katolickim w jego rodzinnej wsi była wielokrotnie wykorzystywana przez stronę państwową w rozmowach z przedstawicielami episkopatu. W 1971 roku Wincenty Kraśko w rozmowie z sekretarzem episkopatu bp. Bronisławem Dąbrowskim powołał się na przykład odmowy strony kościelnej pochowania Juliana Przybosa jako „odwet za jego ateistyczne przekonania”. Posłużył on do wyjaśnienia stanowiska władz, które deklarowały respektowanie zasady wolności sumienia i wyznania, ale jednocześnie opowiadały się przeciwko „wszelkiej presji moralnej w tej dziedzinie”. Kraśko miał złożyć oświadczenie, iż „odrzucając metody powstrzymywania ludzi przy pomocy środków administracyjnych od udziału w praktykach religijnych, nie będziemy też tolerancyjni wobec nietolerancji. Żądamy zaniechania wszelkich form moralnego przymuszania ludzi do udziału w praktykach religijnych”²⁵.

Zamykanie i porządkowanie cmentarzy

Odrębne zagadnienie stanowił proces zamykania bądź likwidacji cmentarzy. Najczęściej cmentarze likwidowano wtedy, gdy były ulokowane na obszarze, który zgodnie z planami zagospodarowania przestrzennego miał być przeznaczony np. pod budownictwo mieszkaniowe. Przykładowo w 1971 roku Wydział Spraw Komunalnych i Mieszkaniowych PMRN w Poznaniu wszczął postępowanie w sprawie zamknięcia i likwidacji cmentarza na terenie parafii św. Rocha. Na miejscu, gdzie między innymi był usytuowany cmentarz, miało powstać nowe osiedle

²⁴ Notatka (UdsW) w sprawie przejęcia cmentarza rzymsko-katolickiego w Gwoźnicy Górnej pow. Strzyżów n/W (nad Wisłą) z przeznaczeniem na cmentarz komunalny. 1970?, (dot. pogrzebu Przybosa) w: AAN, UdsW, sygn. 125/522 k. 51(81); AP Wr., Prez. PRN) w Oławie, sygn. 577, Protokół Prez. WRN we Wrocławiu, nr 16/69 z dn. 29 XII 1969 r., k. 17; Prez. WRN we Wrocławiu rozpatrywało projekty uchwał przedłożone przez Wydział Gosp. Komun. i Mieszk. W sprawie wyrażenia zgody na zamknięcie i przedterminową likwidację nieczynnego cmentarza ewangelickiego w Mirsku pow. Lwówek Śląski, jako uchwałę nr 16/202/69, załącznik nr 23.

²⁵ AAN, UdsW, sygn. 125/39, Aleksander Merker, Naczelnik Wydz. Kościoła Rz-k UdsW, Tezy do rozmowy, „Miejsce Kościoła rzymskokatolickiego w kraju”, z dnia 13 I 1971 r., k. 227–228.

mieszkańciami Rataj²⁶. Biskup wyraził zgodę na likwidację, w zamian otrzymując inną nieruchomość.

Nakazy wydane w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dotyczące uporządkowania cmentarzy wyznaniowych były stopniowo realizowane. W latach osiemdziesiątych główną sprawą sporną między Ministerstwem Gospodarki Komunalnej i Ochrony Środowiska a episkopatem były wzory i napisy na tablicach informacyjnych o grobach i kwaterach wojennych usytuowanych na cmentarzach wyznaniowych. Spór dotyczył bardziej kwestii estetycznych niż merytorycznych. Strona rządowa podważyła wzornictwo zaproponowane przez episkopat.

W piśmie Edwarda Klimka, dyrektora Departamentu Usług Komunalnych, Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska skierowanym 25 XI 1981 roku do ks. F. Gościńskiego, dyrektora Sekretariatu Episkopatu Polski, zwrócono uwagę na niewłaściwe wzornictwo i napisy informacyjne tablic o grobach i kwaterach wojennych usytuowanych na cmentarzach wyznaniowych. Wzory te sekretariat episkopatu przesłał do MADTiOŚ 20 V 1981 r. Ministerstwo zaproponowało przedyskutowanie opracowanych wzorów przy współudziale przedstawicieli Urzędu do Spraw Wyznań i Pracowni Sztuk Plastycznych, w celu dokonania ewentualnych zmian bądź przyjęcia innych ustaleń w zakresie oznakowania kwater i grobów wojennych usytuowanych na cmentarzach wyznania rzymskokatolickiego²⁷. Ministerstwo nadmieniło, iż otrzymało wiele sygnałów wskazujących na konieczność zastosowania odpowiedniej informacji wizualnej o usytuowaniu grobów wojennych, a szczególnie w odniesieniu do dużych cmentarzy. Ostatecznie udało się uzgodnić wzornictwo, które spełniało wymogi estetyczne, informacyjne i religijne.

Podsumowując – polityka władz w zakresie organizacji i zarządzania cmentarzami i świecką obrzędowością pogrzebową była prowadzona ostrożnie. UdsW i jego WdsW szybko reagowały na ewentualne problemy. Zwykle rozwiązywały lub proponowały rozwiązanie takie, by za wszelką cenę unikać konfliktów społecznych, tzn. konfliktów między wiernymi Kościoła a przedstawicielami władz. Zakres przedmiotowy polityki wyznaniowej w tym zakresie obejmował z jednej strony sprawy prawne, administracyjne i czysto techniczne, materialne, a z drugiej odnosił się do sfery kulturowej (ideacyjnej), procesów laicyzacyjnych, światopoglądowych, obyczajowych, mentalnych.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

²⁶ AAN, UdsW, sygn. 125/107, Tezy do rozmów z Episkopatem, sprawa przekształcenia cmentarza, k. 118–122.

²⁷ Pismo Edwarda Klimka, dyrektora Departamentu Usług Komunalnych, Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska, do ks. F. Gościńskiego, dyrektora Sekretariatu Episkopatu Polski, z dnia 25 XI 1981 r., w: AAN, UdsW, sygn. 108/36, k. 201.

Zespoły:

Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska

Ministerstwo Gospodarki Komunalnej

Ministerstwo Kultury i Sztuki

Urząd do Spraw Wyznań (UdsW)

Archiwum Państwowe we Wrocławiu (AP Wr.)

Zespoły:

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu (PWRN)

Wydział do Spraw Wyznań PWRN we Wrocławiu (WdsW PWRN we Wrocławiu)

Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PWRN we Wrocławiu

Urząd Województwa Wrocławskiego i Miasta Wrocławia (UWWr. i m. Wrocławia),

Wydział do Spraw Wyznań UWWr. i m. Wrocławia

Dokumenty:

Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z dnia 31 I 1959 r.

Ustawa z dnia 31 I 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. Nr 11, poz. 62)

Ustawa z dnia 23 III 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. Nr 39, poz. 311)

Konwencja o ochronie ofiar wojny, podpisana w Genewie dnia 12 VIII 1949 r. (Dz.U. Nr 38 z 1956 r., poz. 171)

Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów Nr 45 z dnia 16 IV 1960 r. w sprawie pogrzebów osób szczególnie zasłużonych

Zarządzenie Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych oraz Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 16 V 1964 r. w sprawie ustalenia normatywu technicznego projektowania cmentarzy komunalnych (Dz.Urz. Budownictwa Nr 11, poz. 34)

Okólnik Ministra Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych oraz Ministra Gospodarki Komunalnej Nr 11 z dnia 3 VIII 1964 r. w sprawie stanu prawnego nieruchomości cmentarzy, stanowiących własność Państwa, pozostających w zarządzie i użytkowaniu organów resortu gospodarki komunalnej

The position of the communist regime on the religious and communal cemeteries in the 1970s.

Abstract

The government of the People's Republic of Poland's policy in the 1970s. on the religious and communal cemeteries was in accordance with the sectoral religious policy and laicization policy. It was dependent on the acquired political strategy and the law ensuring the safety and good health of the citizens. There had been many difficulties in the field of popularization of secular funeral rites. Despite developing a secular funeral ceremony and preparing a technical infrastructure there was one constant barrier: common religiosity of the people. It can be said that the complexity of the secularization processes, rooted religious traditions, and weakly developed services in the range of secular rituals were the most important difficulties.

Key words: People's Republic of Poland's religious policy, secular rituals, cemeteries, funeral sphere, Roman Catholic Church, funeral rites, laicization, secular ceremonies

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Andrzej Żebrowski

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Polska Rzeczpospolita Ludowa w zainteresowaniu służb specjalnych wybranych państw

Wstęp

Okres istnienia dwubiegunowego podziału świata to czas trwania zimnej wojny, której uczestnikami były dwa przeciwstawne bloki polityczno-wojskowe, sojusz północnoatlantycki i Układ Warszawski. Polska w wyniku ustaleń koalicji antyhitlerowskiej znalazła się w sferze wpływów Związku Radzieckiego. Członkostwo Polski w Układzie Warszawskim, potencjał ludnościowy, gospodarczy i militarny, a przede wszystkim jej położenie geograficzne miało strategiczne znaczenie zarówno dla NATO, jak i Związku Radzieckiego. Stanowiło to podstawę zainteresowania wywiadowczego państw członkowskich wymienionych organizacji polityczno-wojskowych, co stanowi przedmiot niniejszego artykułu.

Położenie geopolityczne Polski po zakończeniu drugiej wojny światowej

Zagrożenie ze strony faszyzmu i druga wojna światowa, to czasowa współpraca państw reprezentujących odmienne systemy ustrojowe. Koniec drugiej wojny światowej był jednocześnie początkiem nowego podziału świata na strefy wpływów. Miał on zapobiec powstawaniu zbrojnych konfliktów i zapewnić światu trwałą pokój. O kształcie świata po wojnie zdecydowały trzy konferencje: w Teheranie (1943), Jałcie (1945) i Poczdamie (1945)¹.

¹ Na konferencji w Teheranie spotkali się przywódcy koalicji antyhitlerowskiej: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Radzieckiego (Roosevelt, Churchill i Stalin). Przedmiotem prowadzonych rozmów była kwestia otarcia II frontu w Europie, a także sytuacja Niemiec po zakończeniu wojny. Niemcy miały znaleźć się pod okupacją państw alianckich, nie uzgodniono jednak charakteru tej okupacji. Stalin prezentował stanowisko, w którym wskazywał na wielki wysiłek armii radzieckiej w walce z III Rzeszą i wyraźnie dążył do opanowania terytorium wschodniej Polski, sięgając na zachód do tzw. linii Curzona. Szczegółowe uzgodnienia dotyczące kształtu granic przyszłej Europy i losu Niemiec zostały podjęte na konferencji w Jałcie. Ustalono tam przebieg polskiej granicy wschodniej oraz zdecydowano, że w Polsce odbędą się po wojnie wybory demokratyczne. Polska za utracone na wschodzie ziemie miałaby otrzymać jako rekompensatę ziemie na zachodzie (odłożono to jednak na później). W Jałcie zapadła również decyzja o udziale Francji w okupacji pokonanych Niemiec. Na trzeciej konferencji w Poczdamie ponownie spotkali się przywódcy trzech

Wynikiem tej współpracy, a także uzgodnień w ramach koalicji antyfaszystowskiej były porozumienia jałtańsko-poczdamskie, ustalające nowe granice i porządek polityczno-prawny w powojennej Europie. Koniec drugiej wojny światowej spowodował rozpad koalicji antyhitlerowskiej, zapoczątkował rozwój polityki konfrontacji i nowy porządek w sferze bezpieczeństwa międzynarodowego w Europie i na świecie. Decydujący wpływ na rozwój stosunków międzynarodowych miały odąd Stany Zjednoczone i Związek Radziecki.

Podział Europy na strefy wpływów jaki dokonał się w następstwie porozumień ówczesnej koalicji antyhitlerowskiej zmienił w zasadniczy sposób położenie geopolityczne i geostrategiczne praktycznie wszystkich państw. Kształtujący się podział przestrzeni międzynarodowej na dwa przeciwstawne bloki polityczno-wojskowe stanowił podstawę wypracowania nowej, uwzględniającej zaistniałe w środowisku międzynarodowym zmiany, strategii walki. W tym okresie na Zachodzie za strategię uznawano „sztukę i naukę rozwijania i stosowania politycznych, ekonomicznych, psychologicznych i militarnych sił niezbędnych w czasie pokoju i wojny, pozwalających na osiągnięcie celów polityki państwa dla uzyskania rezultatów sprzyjających uzyskaniu zwycięstwa i zmniejszeniu możliwości porażki”². Zupełnie inaczej pojmowano strategię w Związku Radzieckim i państwach Układu Warszawskiego, w których uznawano ją za „główny dział sztuki wojennej³, obejmującej teorię i praktykę przygotowania i prowadzenia wojny, jej poszczególnych kampanii i najważniejszych operacji”⁴. W przeciwieństwie więc do Zachodu, gdzie istota strategii wyrażała się w najogólniejszym, najbardziej generalnym podejściu do problemu wojny i zachowania pokoju, w koncepcji Układu Warszawskiego wyróżniano strategię globalną, strategię teatru wojny i strategię działań wojennych⁵.

Państwa należące do przeciwstawnych systemów polityczno-wojskowych do realizacji przyjętych strategii polityczno-militarnych wykorzystywały środki ideologiczne, polityczne, ekonomiczne, naukowo-techniczne i militarne ukierunkowane na wzajemne wywieranie presji.

mocarstw (Stany Zjednoczone reprezentował prezydent Harry Truman, a Wielką Brytanię premier Clement Richard Attlee, a Związek Radziecki Józef Stalin). Podjęto na niej bardzo ważne decyzje w sprawie Niemiec. Powołana została Sojusznicza Rada Kontroli, w skład której weszły: Stany Zjednoczone, Związek Radziecki, Wielka Brytania i Francja. Określono wspólną politykę aliantów wobec Niemiec; jej filarami miały być: denazyfikacja, demilitaryzacja, demokratyzacja oraz dekartelizacja (tzw. polityka cztery D).

² *Dictionary of Military and Associated Terms*, Washington 1987, s. 350.

³ Sztuka wojenna, to teoria i praktyka przygotowania państwa (koalicji) i sił zbrojnych do wojny oraz wykorzystania w czasie działań wojennych materialnych, moralnych i militarnych możliwości do realizacji celów i zadań (strategicznych, operacyjnych, taktycznych) narzeczonych przez politykę państwa oraz kierowanie prowadzonymi działaniami – *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 437.

⁴ *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1987, s. 308.

⁵ S. Koziej, *Teoria sztuki wojennej*, Warszawa 1993, s. 28.

W tym okresie powstały dwa główne ośrodki wzajemnego nacisku: pakt północnoatlantycki (4 kwietnia 1949 rok)⁶ i Układ Warszawski (14 maja 1955 rok)⁷.

Podobne sojusze wojskowe były utworzone przez Stany Zjednoczone w celu ograniczaniu strefy wpływów Związku Radzieckiego, i tak:

1. 1 września 1951 roku powstał ANZUS (Pakt Bezpieczeństwa Pacyfiku), którego sygnatariuszami były Australia, Nowa Zelandia i Stany Zjednoczone (ANZUS skrót od pierwszych liter nazw państw sygnatariuszy),
2. 8 września 1954 roku w Bangkoku powstało SEATO (*South East Asia Treaty Organization* – Organizacja Paktu Azji Południowo-Wschodniej) sojusz Stanów Zjednoczonych, Australii, Nowej Zelandii, Francji, Wielkiej Brytanii, Pakistanu, Tajlandii i Filipin (30 czerwca 1977 roku organizacja została rozwiązana),
3. 24 lutego 1955 roku został podpisany traktat bagdadzki i utworzona została organizacja CENTO (*Central Treaty Organization* – Organizacja Paktu Centralnego), w skład, którego weszły Stany Zjednoczone, Turcja, Iran i Pakistan, sojusz, który przetrwał do rewolucji w Iranie 1979 roku.

Państwa Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej obok kwestii polityczno-wojskowych uregulowały również problemy dotyczące współpracy gospodarczej, i tak:

1. państwa Europy Zachodniej zjednoczyły swoje wysiłki podpisując 18 kwietnia 1951 roku tzw. traktat paryski powołujący Europejską Wspólnotę Węgla i Stali⁸. Kolejny etap współpracy gospodarczej to utworzenie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG rozpoczęło swą działalność 1 stycznia 1958, na podstawie traktatów rzymskich podpisanych 25 marca 1957 roku⁹),
2. państwa Europy Środkowo-Wschodniej kwestie gospodarcze uregulowały 25 stycznia 1949 roku powołując Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG)¹⁰. Organizacja ta została rozwiązana 28 czerwca 1991 roku.

Oznaczało to, że EWG dla państw Europy Zachodniej, a RWPG dla państw Europy Środkowo-Wschodniej były swoistym łącznikiem w okresie trwania zimnej wojny poprzez budowanie więzi ekonomicznych w ramach jednego bloku.

*

⁶ 4 kwietnia 1949 roku w Waszyngtonie 15 państw podpisało układ o zorganizowaniu sojuszu północnoatlantyckiego (Belgia, Dania, Francja, Grecja – 1952, Holandia, Islandia, Kanada, Luksemburg, Norwegia, Portugalia, RFN – 1955, Turcja – 1952, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Włochy).

⁷ W dniu 14 maja 1955 roku w Warszawie 8 państw podpisało Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej (Albania – wystąpiła 1968, Bułgaria, Czechosłowacja, NRD, Polska, Rumunia, Węgry, Związek Radziecki).

⁸ Traktat podpisało 6 państw (Francja, RFN, Belgia, Holandia, Luksemburg i Włochy).

⁹ Członkowie założyciele: Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, RFN (od 1990 zjednoczone Niemcy), Włochy. W 1973 do EWG przystąpiły: Dania, Irlandia, Wielka Brytania; w 1981 Grecja; w 1986 Hiszpania i Portugalia. W 1995 członkami Wspólnoty Europejskiej zostały: Austria, Finlandia, Szwecja.

¹⁰ W skład RWPG w obok Związku Radzieckiego weszły: Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia i Węgry. W kwietniu 1949 roku wstąpiła do niej Albania, a w 1950 roku NRD.

Zimna wojna określana jest jako stan stosunków międzynarodowych między państwami zachodnimi, na czele ze Stanami Zjednoczonymi i Związkiem Radzieckim, a następnie Sojuszem Północnoatlantyckim i Układem Warszawskim, a później także całym blokiem państw socjalistycznych. Do rozpadu koalicji antyhitlerowskiej i rozwoju zimnej wojny doszło wkrótce po zakończeniu drugiej wojny światowej. Za początek zimnej wojny przyjmuje się wystąpienie Winstona Churchilla w Fulton w Stanach Zjednoczonych 5 marca 1946 roku, który opowiedział się za koniecznością stawienia przez Zachód oporu przed ofensywą komunizmu. Określił podział świata żelazną kurtynę, wystąpienie to uznano za obwieszczenie zimnej wojny: „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem, w poprzek kontynentu zapadła żelazna kurtyna, a kraje na wschód od niej znalazły się pod panowaniem Moskwy”.

Warto mieć na uwadze to, że sojusz północnoatlantycki i Układ Warszawski nadawały ówczesnej konfrontacji charakter dwubiegunowy, z zachowaniem równowagi sił. Obie strony obawiały się użycia broni masowego rażenia (BMR) ze szczególnym wskazaniem na broń jądrową.

Zimna wojna traktowana była również jako globalny konflikt, początek konfrontacji między Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi. Konflikt ten stopniowo się rozszerzał się i różnicował.

W historii zimnej wojny po 1945 roku można wskazać następujące jej fazy:

1. okres 1945–1947, w którym stopniowo narastały przesłanki zimnej wojny, kiedy Związek Radziecki kontynuował działania ofensywne zapoczątkowane pod koniec drugiej wojny światowej (umocnienie wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej, Grecja i Turcja, Iran, Daleki Wschód) i wskazał ideologiczną płaszczyznę konfrontacji (wyższość socjalizmu nad kapitalizmem). Natomiast przywódcy państw zachodnich pod przewodnictwem Stanów Zjednoczonych uznali za konieczne podjęcie działań stanowiących odpowiedzi na to wyzwanie, formułując ideę tzw. wolnego świata i krytykując system komunistyczny,
2. lata 1947–1950, kiedy nasilała się konfrontacja ówczesnych mocarstw (Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego przy aktywnym wsparciu państw satelickich) na różnych kontynentach. Głównym źródłem konfliktu była kwestia przyszłości Niemiec (zjednoczonych i neutralnych lub podzielonych i należących do dwóch bloków polityczno-wojskowych) oraz Berlina (1948/1949 blokada tego miasta przez Związek Radziecki), która została rozstrzygnięta w 1949 roku przez powstanie dwóch państw niemieckich (RFN – 7 września 1949 roku i NRD – 7 października 1949 roku), zahamowanie komunistycznej ekspansji w Europie (1948 rok przewrót w Czechosłowacji, ale również porażki komunistów we Francji, Włoszech i Grecji), ekspansja komunizmu na Dalekim Wschodzie (Chiny, wojna w Indochinach oraz konfrontacja w podzielonej Korei). W okresie tym blok radziecki uległ wzmocnieniu w wyniku centralizacji ruchu (1947 rok powstanie Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych) oraz zwycięstwa rewolucji komunistycznej w Chinach. Natomiast państwa zachodnie, którym przewodziły Stany Zjednoczone, sformułowały program przeciwstawienia się

- ekspansji komunizmu (doktryna powstrzymywania, doktryna Trumana, plan Marshalla, 1949 powstanie Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego),
3. lata 1950–1953 to pierwsza zbrojna konfrontacja na obszarze peryferyjnym (Korea) między blokiem Wschodnim a Zachodnim, umocnienie stref wpływów ustalonych wcześniej. W szczytowym okresie napięcia zmalały wszelkie kontakty między głównymi aktorami (Stany Zjednoczone i Związek Radziecki), a wojna informacyjna i wojna psychologiczna osiągnęły apogeum (izolacja bloku Wschodniego, powstanie Radia Wolna Europa, kryzys ONZ). Dla systemu sojuszy zachodnich (NATO, SEATO, CENTO, ANZUS) ważna była normalizacja stosunków z Japonią, która weszła w strefę demokracji i wolnego rynku,
 4. okres 1953–1956 to czas odprężenia, ale także konsolidacji głównych stron konfliktu; rokowania pokojowe doprowadziły do rozejmu w Korei oraz układów w sprawie Indochin, powstał ruch państw niezaangażowanych (1955 rok w Bandungu); ponadto utrwałała się neutralna strefa w Europie (Austria, Finlandia); w następstwie kryzysu władzy w Związku Radzieckim po śmierci Józefa Stalina, Stany Zjednoczone i ich państwa satelickie przyjęły doktrynę odpychania komunizmu, natomiast blok radziecki w Europie zjednoczył się i w 1955 roku utworzył Układ Warszawski. W 1956 roku doszło do interwencji Związku Radzieckiego na Węgrzech i nieskutecznej akcji Zachodu na Bliskim Wschodzie (kryzys Sueski). W 1954 roku powstała Unia Zachodnioeuropejska, która zajmować się miała europejską polityką bezpieczeństwa, należały do niej w latach pięćdziesiątych wszystkie państwa członkowskie EWG, oprócz Danii, Irlandii i Grecji,
 5. lata 1957–1962, okres tzw. falującego napięcia, gdzie oprócz trwającej konfrontacji Wschód–Zachód pojawił się konflikt radziecko-chiński. Blok Wschodni zintensyfikował działania ofensywne w państwach Azji i Afryki wyzwalających się spod rządów kolonialnych oraz krajach niezaangażowanych (wojna w Kongo, Bliski Wschód, Indochiny, 1959 rok rewolucja na Kubie), a także podjął zdecydowane działania w kwestii niemieckiej (ultimatum Nikity Chruszczowa i w 1961 roku budowa muru berlińskiego) oraz na Kubie (1962 rok). W trakcie kryzysu kubańskiego świat znalazł się na krawędzi wybuchu trzeciej wojny światowej z użyciem broni atomowej,
 6. lata 1963–1969, kiedy główne państwa angażowały się w konflikty peryferyjne; stale rosło zaangażowanie Stanów Zjednoczonych w wojnę w Wietnamie, a Związek Radziecki w konfrontację z Chińską Republiką Ludową; obok elementów odprężenia (1963 rok układ o zakazie prób jądrowych) pojawiły się nowe źródła konfliktu (1967 rok wojna na Bliskim Wschodzie). Wpływy państw bloku Wschodniego malały w niektórych państwach (Indonezja, Ghana), a system socjalistyczny w 1968 roku został zakwestionowany w Czechosłowacji, co spowodowało wojskową interwencję państw członkowskich Układu Warszawskiego, której uzasadnieniem była doktryna Breżniewa. Również sojusz północnoatlantycki został naruszony z powodu zaangażowania się Stanów Zjednoczonych w Indochinach, a także wycofania się Francji ze struktur wojskowych NATO,

7. lata 1970–1979 (czas odprężenia), na który składała się: normalizacja statusu obu państw niemieckich (RFN i NRD), wejście ChRL do struktur Organizacji Narodów Zjednoczonych, Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE), zakończona w 1975 roku podpisaniem Aktu końcowego w Helsinkach. Związek Radziecki traktował odprężenie jako środek ułatwiający dalszą ofensywę (Afganistan, Ameryka Łacińska, Angola, Etiopia, Indochiny, Jemen, Mozambik, ogromny program zbrojeniowy), natomiast Stany Zjednoczone w swojej polityce zagranicznej przywiązywały wagę do problematyki naruszania praw człowieka w bloku Wschodnim, pod koniec tego okresu wystąpiły przesłanki do nowej zimnej wojny. Kolejna kwestia to wybór w 1978 roku Polaka, kardynała Karola Wojtyły na papieża (Jan Paweł II) miał także znaczenie polityczne,
8. lata 1979–1985 (okres nowej zimnej wojny), początek radzieckiej interwencji w Afganistanie i kryzysu w Polsce (1980–1981). W tym czasie Zachód (zwłaszcza Stany Zjednoczone i Wielka Brytania) wykazał stanowczość w stosunkach ze Związkiem Radzieckim wspierając antykomunistyczną opozycję; jednocześnie pozycja ZSRR uległa osłabieniu (wojna w Afganistanie, kryzys ekonomiczny, technologiczny i ideologiczny oraz częste zmiany personalne na Kremlu). Front konfrontacji wydłużył się i skomplikował (Indochiny, Bliski Wschód, „róg Afryki”, międzynarodowy terroryzm, głównie palestyński i libijski, Afryka Południowa, Ameryka Środkowa i Region Karaibski), przenosząc się do wewnątrz radzieckiej strefy wpływów (Polska). Punktem kulminacyjnym był kryzys jesienią 1983 roku, kiedy państwa sojuszu północnoatlantyckiego nie ugięły się pod presją ZSRR i rozmieściły na swoim terytorium nowe rakiety amerykańskie w odpowiedzi na instalacje radzieckie,
9. lata 1985–1991 (schyłek zimnej wojny), stopniowo słabła pozycja Związku Radzieckiego jako supermocarstwa, do czego przyczyniały się starania Stanów Zjednoczonych i ich państw satelickich, aby zminimalizować, a nawet wyeliminować wpływy radzieckie w różnych punktach globu. Zachęcony przykładem Chin Michaił Gorbaczow podjął próby zreformowania systemu Związku Radzieckiego. Warunkiem pierestrojki Gorbaczowa było odprężenie międzynarodowe. Związek Radziecki i Stany Zjednoczone podpisały wiele porozumień ograniczających zbrojenia konwencjonalne i jądrowe. Pierestrojka doprowadziła jednak do dalszego osłabienia Związku Radzieckiego, któremu towarzyszył upadek rządów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej (1989–1990), zgoda Kremla na zjednoczenie Niemiec, rozwiązanie Układu Warszawskiego (1991 rok) i samego Związku Radzieckiego (1991 rok). Rozpad ZSRR pozwolił uregulować część konfliktów, w których wspierał on jedną ze stron (Nikaragua, Kambodża, konflikt izraelsko-arabski, reformy w RPA i porozumienia w Afryce Południowej).

Data zakończenia zimnej wojny budzi wiele dyskusji. Niektórzy uważają, że jest to rok 1956, inni 1975 rok, kiedy doszło do podpisania Aktu końcowego KBWE w Helsinkach. Natomiast znaczna grupa politologów uznaje za datę graniczną rok

1990, czyli roku zjednoczenia Niemiec i faktycznego rozpadu systemu państw socjalistycznych.

Pod koniec drugiej wojny światowej, siedem tygodni po kapitulacji Niemiec i sześć tygodni po zrzućeniu bomby atomowej na Hiroszimę, pięćdziesiąt państw podpisało 26 czerwca 1945 roku w San Francisco Kartę Narodów Zjednoczonych¹¹. Ówczesny świat wierzył, że społeczność międzynarodowa zrozumiała doświadczenia minionych wieków, a ONZ stworzy podstawy do pokojowego życia w skali globalnej. Cztery lata po tych wydarzeniach Europa stanęła w obliczu nowych zagrożeń, Karta Narodów Zjednoczonych nie stanowiła wystarczającej gwarancji ochrony. Tym zagrożeniem była wspomniana zimna wojna, której głównymi aktorami stały się Stany Zjednoczone i Związek Radziecki.

Skutki polityki konfrontacji zrodzonej po zakończeniu wojny, w różnych jej przejawach, zaowocowały brakiem zaufania i intensywnym wyścigiem zbrojeń. Pokój opierano na równowadze strachu i siłach zbrojnych – wielokrotnie przewyższających potrzeby. Takie rozwiązanie nie gwarantowało utrzymania pokoju, powodowało stałą eskalację zbrojeń oraz przyczyniało się do nadmiernego obciążenia gospodarki produkcją na rzecz sił zbrojnych, co [...] stało się podstawową przyczyną dalszej eskalacji działań¹².

*

Pozycja Polski w stosunkach międzynarodowych w latach 1945–1989 wynikała z nowego układu geopolitycznego, ukształtowanego w Europie po zakończeniu drugiej wojny światowej¹³. Polska, która znalazła się w strefie wpływów Związku Radzieckiego analogicznie jak inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej, realizowała cele polityczne tego mocarstwa. „Celem tym miał również służyć kształt relacji wzajemnych między tymi państwami, ustalany zgodnie z kanonem ideologicznych pryncypiów i w imię zasady umacniania wspólnoty socjalistycznej”¹⁴.

Położenie geostrategiczne Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wynikało ze wzajemnego położenia państw względem siebie oraz z dominacji Układu Warszawskiego i sojuszu północnoatlantyckiego na określonych obszarach. Główną cechą geostrategiczną było położenie Polski między dwoma organizacjami polityczno-wojskowymi z kluczową rolą Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego. Dysponowały one znacznym potencjałem militarnym o charakterze ofensywnym, gdzie broń jądrowa znajdowała się po obu stronach barykady. Po stronie NATO jej posiadaczami były: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja, natomiast po stronie Układu Warszawskiego broń tego rodzaju posiadał tylko Związek Radziecki.

¹¹ J. Kaczmarek, *Modele bezpieczeństwa europejskiego*, „Zeszyt Problemy Towarzystwa Wiedzy Obronnej” 1998, nr 2, s. 29.

¹² Tamże, s. 33 i 34.

¹³ R. Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010, s. 9.

¹⁴ R. Kupiecki, K. Szczepanik, *Polityka zagraniczna Polski 1918–1994*, Warszawa 1995, s. 43; R. Skobelski, *Polityka PRL...*, s. 9.

Położenie geostrategiczne naszego państwa było wyjątkowo trudne, ale i dogodne dla utrzymania bliskich kontaktów z wieloma państwami europejskimi. Polska znajdowała się pod nieustanną presją i ekspansją ze strony wielkich sąsiadów we wszystkich dziedzinach życia społecznego i funkcjonowania państwowego. Usytuowana w przewężeniu bałtycko-karpackim stanowiącym najważniejszy równoleżnikowy szlak lądowy między Europą Zachodnią i Wschodnią, a szerzej między Europą a Azją, co stanowi główny i decydujący wyznacznik jej bezpieczeństwa.

W latach 1945–1989 Polska graniczyła: na północnym wschodzie i wschodzie ze Związkiem Radzieckim, na południu z Czechosłowacją, a na zachodzie z NRD. Państwa te należały do Układu Warszawskiego, a Polska z uwagi na swoje położenie geograficzne sytuowała się w centrum tego sojuszu. Historia Europy Środkowej i Wschodniej pokazuje, że Polska zawsze znajdowała się w epicentrum wojen światowych. Stacjonująca na terytorium Polski Północna Grupa Armii Radzieckiej z dowództwem w Legnicy, stanowiła poważne zagrożenie w przypadku wybuchu konfliktu zbrojnego między Wschodem a Zachodem, co wiązało się m.in. z użyciem broni jądrowej przez państwa członkowskie sojuszu północnoatlantyckiego

Działalność wywiadowcza

Polska Rzeczpospolita Ludowa była drugim pod względem powierzchni, potencjałów ludnościowego, ekonomicznego i militarnego państwem Układu Warszawskiego. Przykładem potencjału militarnego jest skład bojowy polskich wojsk operacyjnych wydzielanych w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego (ZSZ UW) w latach 1955–1990 (wojska lądowe), co przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Zestawienie zmian składu bojowego polskich wojsk operacyjnych wydzielanych w skład ZSZ UW w latach 1955–1990 (wojska lądowe)

ROK PLAN	ZWIĄZKI OPERACYJNE I TAKTYCZNE				STAN OSOBOWY UZBROJENIE
1955 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – trzy KA (DZ i dwie DP) – DAPlot	2 Armia Ogól. – trzy KA (DZ i dwie DP) – DAPlot	4 Armia Ogól. – KA (trzy DP) – trzy DOW	Jedn. Frontu – dwa KZ – trzy DP – dwie DAP – dwie DAPlot	441 tys. żołnierzy
1958 PM–58	1 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DPanc – DP – DAPlot	2 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DPanc – DP – DAPlot	4 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DP	Jedn. Frontu – DPD – DA – DAPlot	445 tys. żołnierzy
1963 PM–63	1 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – dwie DZ – trzy DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – cztery DZ – BROT	Jedn. Frontu – BPD – BDes – BROT	378 tys. żołnierzy

1970 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – dwie DZ – trzy DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – cztery DZ – BROT	Jedn. Frontu – BPD – BDes – BROT	427 tys. żołnierzy 2,9 tys. czołgów 3,4 tys. transp. opanc. 24 wyrzutnie rakiet oper. 39 wyrzutni rakiet takt.
1975 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – dwie DZ – dwie DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – dwie DZ – trzy DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – cztery DZ – BROT	Jedn. Frontu – dwie RDZ – BPD – BDes – BROT	464 tys. żołnierzy 3,3 tys. czołgów 3,8 tys. transp. opanc. 24 wyrzutnie rakiet oper. 39 wyrzutni rakiet takt.
1980 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – trzy DZ – dwie DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – dwie DZ – trzy DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – trzy DZ – BROT	Jedn. Frontu – dwie RDZ – BPD – BDes – BROT	430 tys. żołnierzy 3,4 tys. czołgów 0,6 tys. bwp 3,8 tys. transp. opanc. 24 wyrzutnie rakiet oper. 43 wyrzutnie rakiet takt.
1985 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – trzy DZ – dwie DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – dwie DZ – trzy DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – trzy DZ – BROT	Jedn. Frontu – trzy RDZ – BPD – BDes – BROT	450 tys. żołnierzy 3,5 tys. czołgów 0,9 tys. bwp 3,6 tys. transp. opanc. 28 wyrzutni rakiet oper. 43 wyrzutnie rakiet takt.
1990 Prot. uzg.	1 Armia Ogól. – cztery DZ – DPanc – BROT	2 Armia Ogól. – trzy DZ – dwie DPanc – BROT	4 Armia Ogól. – trzy DZ	Jedn. Frontu – BPD – BOW – BROT	383 tys. żołnierzy 2,4 tys. czołgów 1,3 tys. bwp 3,6 tys. transp. opanc. 28 wyrzutni rakiet oper. 31 wyrzutnie rakiet takt.

Źródło: *Wojsko Polskie w Układzie Warszawskim 1955–1990* – Serwis-military.net

Kolejnym przykładem jest zestawienie porównawcze sprzętu pancernego armii ogólnowojskowych wydzielanych przez stronę polską w skład Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego (ZSZ UW), przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Zestawienie porównawcze sprzętu pancernego armii ogólnowojskowych wydzielanych w skład ZSZ UW

ROK	1 ARMIA				2 ARMIA				4 ARMIA			
	czołgi	bwp	trop	rozp	czołgi	bwp	trop	rozp	czołgi	bwp	trop	rozp
1975	899	–	1479		1183	–	1757		739	–	403	
1980	1176	320	1112	428	1258	320	1011	417	618	–	390	215
1985	1191	452	1033	446	1292	482	857	441	626	41	437	220
1990	930	607	495	446	930	616	497	449	528	73	221	246

Źródło: *Wojsko Polskie w Układzie Warszawskim 1955–1990* – Serwis-military.net

Na uwagę zasługują jednostki Wojska Polskiego wydzielane na czas „W” do składu Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego w 1990 roku, przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Wykaz ZT i jednostek SZ PRL wydzielanych w okresie „W” do składu Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego w 1990 roku

WYSZCZEGÓLNIENIE	ZT, ODDZIAŁY I PODODDZIAŁY
Jednostki podległe dowództwu Frontu Stan osobowy: 136.820 żołn.	6 BPD, 7 BOW, 1 bszturm 3 BROT, 15 PTBR, 5 BAA, 15 i 91 pappanc 25 i 28 ddrak 61 BRPlot, 1 BSap, 1, 4 i 5 ppont-most, 14 pbm, 1 pinż, 9 binż, 83 bmask, 84 bwiow 4 BChem, 12 bou, 1 boiwjw, 4 bchem, 1 bzadym 2 Błącz, 15 BRLK, 24 płącz TSD, 4 pzelek, 8 pżr, 9 prr, 10 prsrdk, 42 błącz 5 BRtech 2 i 3 Baza Rem Fr 8 i 16 BZab, 14 Baza Tyłów Fr, 10, 11 bzab SD, 12 bzab TSD 12 BDrog, 7 BKolej, 10 BMost 1 i 3 BSam
1 Armia Ogólnowojskowa Stan osobowy: 93.420 żołn.	8,12, 15 i 16 DZ, 20 DPanc 2 bspec 2 BROT, 18 PTBR, 6 BAA, 14 pappanc, 30 darp 55 paplot, 23 PTBRPlot 5 BSap, 3 ppont-most, 16 pbm, 88 bdes-przepr, 1 bdrog-ekspl 2 BChem, 5 bchem 4 płącz, 12 prlk, 12 brrel, 91 błącz TSD, 10 brtech 11 BRem 2 BZaop 5 pzab, 60 bzab SD, 61 bzab TSD
2 Armia Ogólnowojskowa Stan osobowy: 93.310 żołn.	2, 4 i 10 DZ, 5 i 11 DPanc 3 bspec 18 BROT, 11 PTBR, 23 BAA, 20 pappanc, 29 darp 69 paplot, 22 PTBRPlot 4 BSap, 6 ppont-most, 17 pbm, 45 bdes-przepr, 2 bdrog-ekspl 1 BChem, 6 bchem 10 płącz, 14 prlk, 11 brrel, 92 błącz TSD, 24 brtech 12 BRem 5 BZaop 6 pzab, 67 bzab SD, 75 bzab TSD
WYSZCZEGÓLNIENIE	ZT, ODDZIAŁY I PODODDZIAŁY
4 Armia Ogólnowojskowa Stan osobowy: 61.930 żołn.	1, 3 i 9 DZ 48 kspec 1 BAA, 126 pappanc, 65 bmeteo 15 paplot 2 BSap, 2 ppont-most, 15 pbm, 111 bdes-przepr, 3 bdrog-ekspl 3 pchem, 7 bchem 9 płącz, 13 prlk, 15 brrel, 93 błącz TSD, 34 brtech 14 BRem 9 BZaop 4 pzab, 91 bzab SD, 92 bzab TSD

Lotnictwo Frontu Stan osobowy: 46.240 żołn.	2 i 3 DLMB 4 DLM 32 plrt 49 i 56 pśb, 37 pśtr 13 pltransp 44 pśsanit 97 binż 6 płącz 8 pzab 1 10 BZab
Wojska OPK Stan osobowy: 73.570 żołn.	1 KOPK (1 i 10 plm, 3 BRPlot, 1 BRtech) 2 KOPK (28 i 34 plm, 4 i 26 BRPlot, 2 BRtech) 3 KOPK (11 i 62 plm, 1 BRPlot, 79 paplot, 3 BRtech)
Jednostki operacyjne Marynarki Wojennej Stan osobowy: 36.150 żołn.	3 FO 8 FOW (2 BODes, 16 doZOP, 12 dtrałbaz, 14 dtrał, 2 dkioo, 42 dowsp, 8 daplot, 1 dsapmorsk, 8 bsap, 3 bchem) 9 FOW (11 doZOP, 13 dtrał, 3 dkioo, 43 bsap, 2 bchem) 9 daplot 11 płącz, 6 prrel, 34 błącz, 6 bcz 7 plmorsk
Stan osobowy Frontu (bez wojsk OPK i MW) – 429 tys. żołnierzy. Uzbrojenie: 2448 czołgów (w tym: 757 T-72, 1661 T-55, 30 czołgów pływających PT-76), 1305 bojowych wozów piechoty, 1352 transporterów opancerzonych, 1267 rozpoznawczych samochodów opancerzonych, 28 wyrzutni rakiet taktyczno-operacyjnych, 31 wyrzutni rakiet taktycznych, 222 wyrzutnie artyleryjskie RM-70, BM-21 i BM-14, 1406 dział polowych pow. 122 mm, 510 armat ppanc 85 mm, 592 moździerze, 294 wyrzutnie przeciwpancernych pocisków kierowanych, 743 wyrzutnie rakiet plot, 680 armat plot Sprzęt lotnictwa Frontu: 283 samoloty bojowe, w tym: 48 MiG-21, 34 MiG-21 bis, 36 MiG-17, 108 SU-22, 12 SU-7, 24 MiG-21R, 21 SU-20R, 313 śmigłowców, w tym: 31 Mi-24, 249 Mi-2, 30 Mi-8 (Mi-17), 3 Mi-6, 69 samolotów transportowych, w tym: 1 AN-12, 12 AN-26, 4 Ił-14, 52 AN-2.	

Źródło: *Wojsko Polskie w Układzie Warszawskim 1955–1990* – Serwis-militarny.net

Powyższe zestawienia pokazują siły i środki wydzielane ze składu Sił Zbrojnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego (ZSZ UW). Wielkość i jakość tego potencjału zależała zarówno od potencjału gospodarczego i naukowo-technicznego, jak i ludnościowego. Suma tych potencjałów, a także położenie geograficzne Polski w pełni uzasadniało zainteresowanie ze strony służb specjalnych państw członkowskich sojuszu północno-atlantycznego.

*

Warto mieć na uwadze to, że położenie geograficzne Polski pomiędzy Związkiem Radzieckim a państwami niemieckimi (RFN i NRD) miało strategiczne znaczenie w razie wybuchu konfliktu zbrojnego między dwoma blokami polityczno-wojskowymi. Wyjście Polski z Układu Warszawskiego i RWPG zagrażałoby pozycji politycznej i militarnej Związku Radzieckiego w NRD. Służby wywiadowcze państw członkowskich NATO dużą wagę przywiązywały do rozpoznania jednostek radzieckich stacjonujących w Polsce (szczególnie na Pomorzu Zachodnim i Dolnym

Śląsku). Obszar ich zainteresowań to strategiczne drogi kolejowe i lądowe na osi Wschód–Zachód, miejsca stacjonowania wojsk radzieckich i polskich, rafinerie ropy naftowej, elektrownie, główne centra administracyjne i gospodarcze. Dlatego celem amerykańskiego ataku konwencjonalnego lub jądrowego były przede wszystkim mosty na Odrze i Wiśle, a także innych rzekach płynących z południa na północ. Wojskowi w państwach członkowskich sojuszu północnoatlantyckiego dostrzegali newralgiczne znaczenie dla armii radzieckiej transportu kolejowego i drogowego na obszarze Polski. Przykładowo brytyjscy sztabowcy zamierzali zniszczyć ten system komunikacyjny w razie wojny, za pomocą ataków jądrowych na 50 najważniejszych węzłów komunikacyjnych, znajdujących się najczęściej w dużych miast. Również w planach ćwiczeń Wojska Polskiego i Układu Warszawskiego z lat sześćdziesiątych zakładano, że państwa członkowskie NATO przeprowadzą zmasowane uderzenie atomowe na linię Wisły, wykorzystując m.in. amerykańskie głowice jądrowe.

Intensywny rozwój broni raketowej doprowadził na początku lat sześćdziesiątych do powstania amerykańskiej triady atomowej, w skład której weszły samoloty lotnictwa strategicznego B-52, rakiety balistyczne wystrzeliwane z silosów na lądzie i rakiety odpalane z atomowych okrętów podwodnych. Wraz z postępem naukowym i technicznym środki rozpoznania i przenoszenia broni jądrowej były doskonalone, co wpływało na skuteczność planowanych uderzeń.

Taki kierunek działań wymagał zbudowania jednolitego systemu wyszukiwania celów do nuklearnego ataku, ich zatwierdzania i przydzielania do zniszczenia poszczególnym rodzajom Sił Zbrojnych Stanów Zjednoczonych. Temu celowi służył amerykański zintegrowany plan operacyjny (*Single Integrated Operational Plan – SIOPI*), który był sposobem wykorzystania amerykańskiego potencjału nuklearnego na wypadek wojny w latach 1960–2003. Jego podstawę stanowił pierwszy amerykański plan uderzenia nuklearnego na Związek Radziecki i pozostałe państwa członkowskie Układu Warszawskiego (w tym i PRL), oraz ChRL. Plan obowiązywał od 1 kwietnia 1961 roku, a od roku budżetowego nosił nazwę SIOPI-62. Plan ten uwzględniał możliwość przeprowadzenia uderzenia wyprzedzającego na Związek Radziecki. W tym przypadku miano użyć 3200 głowic nuklearnych, skierowanych na 1060 celów w ZSRR, Chinach oraz krajach z nimi sprzymierzonych w Europie i Azji. Z kolei w wariantcie odwetowym, gdyby Amerykanie zostali zaatakowani przez Związek Radziecki, zakładano atak skierowany na 725 obiektów w bloku komunistycznym przy użyciu 1706 ładunków nuklearnych. Według tego planu obiektami ataku miały być wyrzutnie i miejsca stacjonowania bombowców zdolnych do przenoszenia broni jądrowej, ośrodki kierowania państwem i dowodzenia armią, zgrupowania wojsk, główne ośrodki przemysłowe i wielkie aglomeracje miejskie. Nie jest znana szczegółowa lista celów ataku nuklearnego uwzględnionych w planie SIOPI-62, ale należy przyjąć, że położenie geograficzne Polski uzasadniało zainteresowanie strategów NATO terytorium naszego państwa.

Zintegrowany plan operacyjny z 1962 roku był modyfikowany i dostosowywany do zmian zachodzących w środowisku międzynarodowym, a także uwzględniał doktryny polityczne kolejnych prezydentów Stanów Zjednoczonych, i tak¹⁵:

1. w planie SIOP-63 zakładano różne warianty przeprowadzenia uderzeń nuklearnych na państwa Układu Warszawskiego. W przypadku realnej groźby radzieckiej napaści, zakładano przeprowadzenie ataku na silosy z raketami, bazy atomowych okrętów podwodnych i lotniska, na których stacjonowały samoloty z bombami atomowymi. SIOP-63 wraz z kolejnymi zmianami przetrwał aż do połowy 1975 roku,
2. plan SIOP-64 zakładał zniszczenie nuklearnego potencjału Związku Radzieckiego i ChRL, a jego celem było zakończenie wojny z państwami członkowskimi Układu Warszawskiego. Działaniom o tym charakterze miała towarzyszyć likwidacja ośrodków przemysłowych i miejskich, które zabezpieczały potrzeby sił zbrojnych. Strona amerykańska planowała zrealizować przyjęte założenia strategiczne planując trzy warianty wyboru celów:
 - w pierwszym, nazwanym Alpha, przewidywano zniszczenie radzieckich i chińskich strategicznych środków przenoszenia broni nuklearnej znajdujących się poza miastami, a także likwidację wojskowych i politycznych centrów kierowania państwami bloku komunistycznego,
 - w drugim, nazywanym Bravo, zakładano likwidację konwencjonalnych sił przeciwnika znajdujących się poza obszarami miejskimi,
 - w trzecim, nazywanym Charlie, zamierzano zniszczyć radziecki i chiński potencjał nuklearny, położony na terenach zurbanizowanych, oraz 70% ośrodków przemysłowych, niezbędnych dla prowadzenia wojny,
3. plan SIOP z 1969 roku zakładał pięć wariantów ataku na państwa bloku komunistycznego. Wariant pierwszy to uderzenie wyprzedzające na cele z wariantu Alpha (3200 bomb i głowic nuklearnych przeznaczonych do zniszczenia 1700 obiektów). Drugi stanowił atak wyprzedzający na cele w wariantach Alpha i Bravo (3500 bomb i głowic nuklearnych do zniszczenia 2200 celów). W trzecim zakładano przeprowadzenie ataków celów kategorii Alpha, Bravo i Charlie (4200 bomb i głowic nuklearnych do zniszczenia 6500 obiektów, z których część znajdowała się w tych samych miejscach). Ponadto plan zakładał inne (dwie) możliwości odpowiedzi na atak Związku Radzieckiego. W pierwszej z nich uderzono by w cele kategorii Alpha, Bravo i Charlie (4000 bomb i głowic nuklearnych do ataku na 6400 obiektów). Ostrożniejszy wariant zakładał zniszczenie tylko celów Alpha i Bravo (3200 bomb i głowic nuklearnych do zaatakowania 2100 obiektów). Skuteczność tych działań zależała od tego, ile amerykańskich rakiet przetrwałoby radziecki atak. W planie uwzględniono możliwość wyłączenia jako miejsca ewentualnego ataku państwa komunistyczne w Europie i Azji (w tym Chin), jeśli nie brałyby one udziału w wojnie. Zamierzano także powstrzymać się

¹⁵ Opracowano na podstawie J. Tebinka, *Grzyby nad Polską*, http://cms.polityka.pl/polityka/print2.jsp?place=Text03&news_cat_id=&news_id=268867&layout=15&page=text [12.05.2011].

od uderzenia na centra kierownicze w Moskwie i w Pekinie w przypadku, gdyby chciano zachować możliwość komunikowania się z radzieckimi i chińskimi przywódcami. Liczba głowic jądrowych przeznaczonych do ataku na Polskę nie jest znana. Mając na uwadze znaczenie strategiczne Polski, można przyjąć, że celem dla taktycznych głowic nuklearnych o mniejszej sile rażenia, przynoszonych głównie przez lotnictwo NATO były obiekty nie tylko o charakterze wojskowym i przemysłowym, ale i inne znajdujące się na liście amerykańskich celów ataków nuklearnych,

4. następane wersje planów określane jako: SIOP-5, SIOP-6 i SIOP-7 przyjęte zostały w latach 1974, 1982 i 1988. Uwzględniały one wykorzystanie nowych środków przenoszenia ładunków jądrowych, a także elastyczne wykonanie uderzeń w zależności od sytuacji strategicznej. Na uwagę zasługuje, że w planie SIOP-5 zakładano możliwość zmiany celów dla poszczególnych środków przenoszenia broni jądrowej oraz koordynację uderzeń jądrowych z atakami przy użyciu broni konwencjonalnej.

Należy podkreślić, że powyższe warianty Alpha, Bravo i Charlie straciły swą ważność po 1989 roku, kiedy wraz z rozpadem systemu państw socjalistycznych, rozwiązaniem Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, a także Związku Radzieckiego nastąpiła zmiana amerykańskiej doktryny nuklearnej.

*

Wspomniane położenie geograficzne i potencjał obronny (wojenny) państwa¹⁶, a przede wszystkim przynależność do Układu Warszawskiego i RWPG stanowiło podstawę do działania służb specjalnych sojuszu północnoatlantyckiego na kierunku polskim. W okresie istnienia dwóch przeciwstawnych bloków polityczno-wojskowych działalność ich służb specjalnych miała charakter totalny. Dotyczy to zarówno działalności wywiadowczej, jak i kontrwywiadowczej.

Pamiętać należy o tym, że jedną z odwiecznych, niezmiennych zasad prowadzenia tak wojny, jak i polityki w czasie pokoju, jest dążenie do zdobywania wiadomości o przeciwniku i do zapewnienia bezpieczeństwa własnych działań¹⁷. Służby specjalne państw kapitalistycznych, m.in. Stanów Zjednoczonych, Kanady, Wielkiej Brytanii, Francji, Danii, RFN¹⁸, prowadziły aktywne działania wywiadowcze

¹⁶ Potencjał obronny (wojenny) państwa, to całokształt możliwości materialnych i moralnych państwa (lub koalicji państw), które mogą być wykorzystane do realizacji celów wojny. Skład i wzajemne powiązania elementów potencjału wojennego stanowią jego strukturę [...]. Najogólniej potencjał wojenny dzieli się na potencjał moralno-polityczny, potencjał wojskowy, potencjał obrony cywilnej i potencjał ekonomiczno-wojenny – *Mała encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1970, s. 761; zob. też *Słownik z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002, s. 106.

¹⁷ K. Czechowicz, *Służba wywiadowcza*, Londyn 1955, t. IV-VI, s. 59.

¹⁸ Stany Zjednoczone (DIA – Agencja Wywiadu Obronnego, CIA – Centralna Agencja Wywiadowcza); Kanada (CSIS – Canadian Security Intelligence Service); Wielka Brytania (MI5 i MI6); Francja (SDECE – Służba Dokumentacji Wywiadu i Kontrwywiadu, DST – Dyrekcja Bezpieczeństwa Państwa, DB – wywiad wojskowy); Dania (Wydział Wywiadowczy Sztabu Generalnego, od 1967 roku podporządkowany Ministrowi Obrony); RFN (Organizacja Geh-

o charakterze politycznym, ideologicznym, społecznym, psychologicznym, jak również ekonomicznym i wojskowym. Wykonywały one także zadania z zakresu dywersji ideologicznej i ekonomicznej. Nieobce były im również szantaż, prowokacja, działalność wywrotowa, spiski a nawet morderstwa.

Podstawową funkcją każdej służby wywiadowczej jest dostarczanie informacji, na których powinna opierać się polityka zagraniczna danego państwa zarówno w czasie pokoju, jak i wojny. Jest oczywiste, że służba wywiadowcza stanowi tylko jedno ze źródeł informacji dla uprawnionych podmiotów władzy wykonawczej, co stanowi m.in. podstawę kształtowania własnej racji stanu. Uprawnione podmioty władzy wykonawczej cywilne i wojskowe muszą wiedzieć, gdzie, kiedy i jakie należy zastosować środki działania, które by pozwoliły na realizację założonego celu (celów). W związku z tym podmioty te muszą posiadać odpowiednią do sytuacji wiedzę na temat:

- jak dane państwo zareaguje na dane posunięcie polityczne i jakimi środkami przeciwdziałania dysponuje,
- słabych stron państwa (państw) znajdujących się w ich zainteresowaniu,
- jakie podejmie decyzje i działania w celu wyeliminowania swoich słabych stron i jak przygotowuje swój potencjał (wojenny) obronny.

Na funkcji informacyjnej służb specjalnych państw członkowskich sojuszu północnoatlantyckiego oparty był proces decyzyjny władzy wykonawczej. Na tej podstawie, jak i w oparciu o informacje placówek dyplomatycznych, placówek konsularnych, ataszatów wojskowych, misji wojskowych, misji handlowych, rozpoznania rodzajów sił zbrojnych, rozpoznania elektronicznego wypracowywane były kierunki pracy operacyjno-rozpoznawczej w stosunku do Polski.

W tym celu służby wywiadowcze prowadziły (prowadzą) dwie wyodrębnione, ale wzajemnie powiązane operacje wywiadowcze, tj. działalność obserwacyjną i działalność analityczno-studyjną. Analiza kierunków zainteresowania wywiadów państw członkowskich NATO w stosunku do państw socjalistycznych (w tym i Polski) pozwala wskazać przedmiot ich szczególnie aktywnej działalności operacyjno-rozpoznawczej¹⁹:

1. naczelne organy władzy państwowej i politycznej,
2. resorty obrony, spraw wewnętrznych i zagranicznych,
3. centralne instytucje polityczne i gospodarcze,
4. zakłady z produkcją specjalną oraz instytucje i placówki naukowo-badawcze prowadzące prace o szczególnym znaczeniu dla obronności i gospodarki narodowej,
5. środowiska twórcze, kulturalne i naukowe mające wpływ na kształtowanie opinii publicznej w państwie,
6. środowiska robotnicze i młodzieżowe, zwłaszcza w większych ośrodkach miejskich,

lena, a od 1956 roku BND – Federalna Służba Wywiadowcza, BfV – Federalny Urząd Ochrony Konstytucji, MAD – Służba Ochrony Sił Zbrojnych RFN).

¹⁹ F. Bielak, *Służby wywiadowcze Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 1985, s. 32.

7. poszczególne osoby mające dostęp do źródłowych informacji poszukiwanych przez służby wywiadowcze.

Warto mieć na uwadze to, że w zależności o rozwoju sytuacji w środowisku międzynarodowym i otoczeniu wewnętrznym państw socjalistycznych zmieniały się proporcje między poszczególnymi sferami zainteresowania wywiadowczego, co wpływało m.in. na metody zdobywania informacji.

Podstawowym zadaniem zintensyfikowanych działań wywiadowczych było wywieranie wpływu na państwa realnego socjalizmu w celu zmiany istniejącej sytuacji politycznej w zależności od potrzeb polityki państw członkowskich NATO i sytuacji na arenie międzynarodowej.

W procesie rozpoznania Polskiej Rzeczpospolitej Polskiej obok podmiotów oficjalnych (na przykład placówki dyplomatyczne i konsularne, misje handlowe, ośrodki kulturalne), istotną rolę odgrywały służby wywiadowcze i kontrwywiadowcze Republiki Federalnej Niemiec, które prowadziły wzmoczoną penetrację wywiadowczą²⁰.

Do uwarunkowań, które determinowały zagrożenie Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej za strony Niemiec Zachodnich można zaliczyć²¹:

1. uwarunkowania historyczne (parcie na wschód, rewizjonizm, antykomunizm),
2. uwarunkowania geograficzne i polityczne (bliskość granic, przynależność RFN do sojuszu północnoatlantyckiego, główna baza wypadowa przeciwko Polsce, potęga ekonomiczna i militarna),
3. uwarunkowania strategiczne (RFN stanowiło pierwszą i znaczącą siłę w Europie skierowaną przeciwko Czechosłowacji, NRD i PRL i stąd wynikały zadania dotyczące rozpoznania tych państw),
4. uwarunkowania operacyjne, doświadczenie z przeszłości i dorobek z zakresu rozpoznania Polski, znajomość kultury, zwyczajów i mentalności narodu polskiego, szeroka baza potencjału werbunkowego (niemiecka mniejszość narodowa), kontakty rodzinne itp.

Według katalogu zadań opracowanego przez generała majora Ericha Dethleffsa, ówczesnego kadrowego pracownika BND, przedmiotem wywiadowczego rozpoznania za granicą było²²:

1. w polityce zagranicznej – długoterminowe planowanie polityczne, taktyczne środki osiągania celu, oznaki nowych tendencji, nowe zawarte układy, struktura kierownicza i sposób jej działania, odpowiedzialne za politykę zagraniczną osoby i ich cechy charakterologiczne,

²⁰ Wzmoczona penetracja wywiadowcza, to zintensyfikowane, dobrze zorganizowane i skrycie prowadzone na obszarze określonego państwa działania elementów nieprzyjaznego mu podmiotu międzynarodowego (organizacji, państwa) w celu szczegółowego rozpoznania jego systemu obronnego – S. Dworecki, *Od konfliktu do wojny*, Warszawa 1996, s. 72.

²¹ A. Żebrowski, W. Wróblewski (red.), *Polityka obronna Polski i jej Siły Zbrojne w latach 1981–1989*, Szczecin 2006, s. 15.

²² F. Bielak, *Służby wywiadowcze...*, s. 144 i 145.

2. w polityce militarnej – potencjał, planowanie, uszeregowanie, dyslokacja, wyszkolenie, wartość bojowa, paktów międzynarodowe, ustalenie jednolitych cech charakterystycznych, sprzedaż broni do państw Trzeciego Świata, bazy i zaopatrzenie baz za granicą,
3. w zakresie działalności wywrotowej – integracja w sferę zagadnień społeczno-politycznych innych państw, prowadzenie wojny psychologicznej,
4. w dziedzinie spraw gospodarczych – moce produkcyjne, źródła energii, występowanie surowców, komunikacja (drogi, koleje, rurociągi, transport wodny), rolnictwo, stosunki handlowe, zmiany rynkowe, plany gospodarcze, współpraca gospodarcza, pomoc rozwojowa,
5. w dziedzinie nauki i techniki – badania w dziedzinie nauk przyrodniczych i technologii (szczególnie badania nuklearne) oraz rozwój takich badań naukowych, które mogą prowadzić do zachowania równowagi sił między mocarstwami,
6. w polityce wewnętrznej – stosunki między rządem a narodem, partie polityczne, opozycja, zmiany struktury społecznej, sytuacja psychologiczna.

Powyższe obszary zainteresowania BND świadczą o totalnym charakterze zainteresowań tej służby wywiadowczej. Warto pamiętać, że nie występują tutaj ograniczenia terytorialne, co było (i jest) właściwe dla służb wywiadowczych każdego państwa. Te uogólnienia w zależności od rozwoju sytuacji w środowisku międzynarodowym lub otoczeniu wewnętrznym państwa zainteresowania oraz potrzeb informacyjnych uprawnionych podmiotów cywilnych i wojskowych były przekładane na zadania szczegółowe.

Do zadań ówczesnej Federalnej Służby Wywiadowczej (BND) należało informacyjne wspieranie rządu w podejmowaniu decyzji politycznych. W związku z tym BND w okresie istnienia dwubiegunowego podziału świata zajmowała się²³:

1. zbieraniem informacji z każdej dziedziny o obcym państwie,
2. sporządzaniem raportów sytuacyjnych głównie na temat ZSRR, NRD, Polski i innych państw socjalistycznych,
3. sporządzaniem analiz o państwach Trzeciego Świata,
4. rejestrowaniem zmian w polityce państw sojusznicznych i neutralnych,
5. udzielaniem pomocy rządów zaprzyjaźnionym z Bonn, pozyskiwaniem ich dla realizacji polityki RFN, m.in. poprzez pomoc wywiadowczą,
6. pilnowaniem interesów RFN tam, gdzie państwo to nie mogło występować oficjalnie.

Oznacza to, że tam gdzie kończą się uprawnienia rządu i dyplomacji w dziedzinie informacji i wywieraniu wpływu na obce państwa, rozciągała się baza operacyjna BND, z konieczności usytuowana na marginesie legalności.

W odniesieniu do Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wywiad RFN miał za zadanie zbierać informacje polityczne o:

1. metodach i formach działania opozycji, o czołowych twórcach programów antypartyjnych,
2. warunkach kształtowania prozachodnich elit władzy,

²³ Tamże, s. 146.

3. stanie dyscypliny społecznej, nastrojach, popularności PZPR i jej przywódców,
4. stosunkach Polska–ZSRR, w tym stosunku społeczeństwa do ZSRR i polityki ZSRR wobec Chin,
5. opinii różnych grup społecznych w Polsce, kierownictwa PZPR i MSZ na temat zjednoczenia Niemiec i stosunków Polska–RFN, Polska–NRD, RFN–NRD i RFN–ZSRR,
6. koncepcjach przesiedleń po zrealizowaniu postanowień Zapisu Protokolarnego,
7. planach realizacji wymiany kulturalnej i młodzieży,
8. atutach strony polskiej ułatwiających wywieranie nacisku w ramach realizacji postanowień podręcznikowych,
9. zakresie porozumień państw socjalistycznych dotyczących wywiadowczego rozpoznania RFN.

Zadaniem ówczesnej służby wywiadowczej RFN było również rozpoznanie polskiej emigracji i dążenie do skupienia na terytorium Niemiec wszystkich jej ośrodków dyspozycyjnych w celu politycznego i operacyjnego opanowania i doprowadzenie do zerwania związków z krajem.

Jeżeli chodzi o sferę gospodarczą to wywiad prowadził aktywne rozpoznanie zdolności produkcyjnych przemysłu polskiego, zasobów surowcowych i organizacji zarządzania gospodarką, gdzie BND korelowała swoje działania z wywiadem przemysłowym koncernów. Ponadto w dużym stopniu służba ta korzystała zarówno z ich zasobów kadrowych, jak i informacyjnych.

Oprócz rozpoznania potencjału obronnego i wydatków PRL na uzbrojenie wywiad gospodarczy RFN zmierzał do pozyskania informacji na następujące tematy²⁴:

1. wrażliwość polskiej gospodarki na bieżące napięcia ekonomiczne i wewnętrzną dynamikę gospodarczą,
2. rzeczywisty stan zadłużenia Polski, wypłacalność i plany poprawy bilansu handlowego,
3. kręgi osób i czynniki decydujące o wyborze modeli polityki gospodarczej i strategii powiązań z zagranicą,
4. gospodarcze implikacje powstania Doradczego Komitetu Politycznego Państw Układu Warszawskiego,
5. postulaty i argumenty przygotowywane przez polskie koła gospodarcze na kolejnej sesji Rządowej Komisji Mieszanej RFN–Polska,
6. plany marketingu w RFN,
7. skuteczność i dopuszczalny zakres nacisku ekonomicznego w stosunkach RFN–Polska,
8. naukowcy i polskie ośrodki badania stosunków gospodarczych Polski z RFN,
9. bilans energetyczny i surowcowy Polski oraz niezbędne potrzeby importowe,
10. struktura powiązań RWPG,
11. przedsięwzięcia kooperacyjne Polski z krajami kapitalistycznymi.

Powyższe zainteresowania miały ścisły związek z rozwojem rodzimego przemysłu zbrojeniowego, powiązaniemi kooperacyjnymi z państwami członkowskimi

²⁴ Tamże, s. 148 i 149.

Układu Warszawskiego, co miało ścisły związek z wyposażeniem i modernizacją sił zbrojnych.

Przykładem szczegółowego zainteresowania wywiadu RFN stanowiły zagadnienia dotyczące przemysłu okrętowego, i tak²⁵:

1. perspektywy rozwoju polskiego okrętownictwa i specjalizacji w budownictwie statków,
2. profil produkcyjny poszczególnych stoczní, typy i przeznaczenie budowanych statków oraz jakie statki mają być budowane w poszczególnych stoczníach i dla jakiego armatora,
3. plany konstrukcyjne działu kotłów Centralnego Ośrodka Konstrukcyjno-Badawczego Przemysłu Okrętowego, produkcja kotłów okrętowych z wyszczególnieniem zakładów kooperacyjnych oraz kwestii technicznych i zamierzeń eksportowych w tym zakresie,
4. plany zakupu licencji na palniki ropowe i produkcja palników własnych,
5. konferencje specjalistów krajów RWPG z dziedziny budowy kotłów (np, w Warnie i Leningradzie),
6. polityka importowa w przemyśle okrętowym, funduszu dewizowego, limitów dewizowych instytucji i central handlowych,
7. wyposażenie okrętowe sprowadzane z zagranicy, zapotrzebowanie na zakup palników od zagranicznych kontrahentów handlowych,
8. statki i inne urządzenia dostarczane do poszczególnych państw, współpraca z zakładami przemysłowymi, ceny statków,
9. możliwości produkcyjne stoczní,
10. struktura organizacyjna stoczní, Centralnego Ośrodka Konstrukcyjno-Badawczego Przemysłu Okrętowego, obsada personalna różnych stanowisk, z uwzględnieniem charakterystyk poszczególnych osób,
11. składy osobowe central handlowych, zmiany personalne w tych instytucjach i charakterystyka poszczególnych osób.

Zachodniemieckie służby specjalne w procesie realizacji swoich zadań wykorzystywały osobowe i pozaosobowe źródła informacji²⁶. Oto przykład zainteresowania tych służb, które indagowały naszych obywateli przebywających czasowo w RFN²⁷:

1. zagadnienia wojskowo-obronne PRL, a przede wszystkim lokalizacja poszczególnych jednostek i obiektów wojskowych,
2. zagadnienia z dziedziny polityki, które można określić jako szeroko stosowane badania polskiej opinii publicznej,
3. zagadnienia gospodarcze, rozpatrywane bardzo szczegółowo,

²⁵ Tamże, s. 182 i 183.

²⁶ Osobowe źródła informacji – agentura, osoby zaufane, oficjalne kontakty służbowe, ogólnodostępne źródła informacji; pozaosobowe źródła informacji (rozpoznanie techniczne) – akustyczne, obrazowe, pomiarowe i sygnowane, radiolokacyjne, elektromagnetyczne.

²⁷ F. Bielak, *Służby wywiadowcze...*, s. 173.

4. rozpoznanie osobowości i możliwości wywiadowczych osób indagowanych,
5. sprawy paszportowe i okoliczności wyjazdu do RFN.

Wywiad Zachodnioniemiecki brał również aktywny udział w dywersyjno-propagandowej działalności przeciwko Polsce. Istotną cechą tej działalności była ścisła współpraca służb specjalnych z instytucjami naukowymi, wyższymi uczelniami i ośrodkami antysocjalistycznymi, które uczestniczyły w procesie pozyskiwania i opracowywania informacji o charakterze wywiadowczym. Szczególną rolę w tej dziedzinie wyznaczano tzw. grupom studyjnym. W ich skład wchodził: pracownicy ośrodków naukowych i badawczych, specjaliści z dziedziny polityki, gospodarki, socjologii, psychologii i prawa, wykładowcy i studenci wydziałów slawistycznych różnych uczelni, przedstawiciele środowisk twórczych, działacze katolicy, uczniowie i działacze organizacji młodzieżowych (w tym często osoby zajmujący się profesjonalnie Polską). „W odniesieniu do sytuacji wewnętrznej w Polsce grupy studyjne interesowały się również problemami opozycji i stosunków Państwo–Kościoł. Ponadto zbierały one dane na takie tematy jak: możliwości eksportowe i płatnicze, zmiany w organizacji handlu i przemysłu, zarobki, braki w zaopatrzeniu, budownictwo mieszkaniowe, możliwości produkcyjne PGR i chłopskich gospodarstw indywidualnych, implikacje wyboru Jana Pawła II na stosunki Państwo–Kościoł, sytuacja ludności autochtonicznej”²⁸.

Efektom pracy służb specjalnych były (i są) opracowania, takie jak: przewodniki, monografie, przeglądy strategiczne, opracowania specjalistyczne, komunikaty, których forma przyjmowała (przyjmuje) postać encyklopedii wywiadowczych. Pozwalały (pozwalają) one właściwym podmiotom politycznym i wojskowym na poznanie państwa będącego obiektem planowanego ataku nie tylko militarnego, ale i pozamilitarnego. Obszary zainteresowania służby wywiadu państw członkowskich sojuszu północnoatlantyckiego przedstawia tabela 4.

Powyzsza encyklopedia wywiadowcza z uwagi na dezaktualizację musiała być systematycznie uzupełniana o zmiany, jakie zachodziły w państwie (państwach) zainteresowania, co dotyczyło również Polski.

Polska Rzeczpospolita Ludowa znajdowała się także w operacyjnym zainteresowaniu służb wywiadowczych państw członkowskich Układu Warszawskiego. Na przykład Związku Radzieckiego – KGB, czy Niemieckiej Republiki Demokratycznej – STASI.

Należy mieć na uwadze to, że zmiany w środowisku międzynarodowym na początku lat siedemdziesiątych XX wieku w relacji Układ Warszawski–NATO, stworzyły nowe warunki dla działalności ich służb specjalnych.

Zaniepokojenie skutkami układu normalizującego PRL–RFN z 7 grudnia 1970 roku (władz NRD) jest wyraźne, prognoza dalszej polityki RFN wobec wschodnich sąsiadów w zasadzie pokrywała się z głównymi nurtami wydarzeń w drugiej połowie lat siedemdziesiątych: polityka kredytowa jako instrument przyszłych wpływów w sferze polityki, zainteresowanie środowiskami opiniotwórczymi i wzmocnieniem roli Kościoła, rozmiękczenie elit komunistycznych przez intensyfikację

²⁸ Tamże, s. 178.

wszelkiego rodzajów kontaktów typu studyjnego czy seminaryjnego²⁹. Z danych STASI wynika, że stosunki z PRL stanowiły punkt ciężkości „polityki wschodnioeuropejskiej imperializmu (NATO/RFN). Cel: przy pomocy środków politycznych, ideologicznych, ekonomicznych i innych podkopać i rozsądzić socjalistyczny porządek ustrojowy PRL; psuć stosunki PRL z innymi państwami socjalistycznymi (zwłaszcza ze Związkiem Radzieckim i NRD); wygrywać PRL przeciw Związkowi Radzieckiemu i NRD; stworzyć stosunek zależności ekonomicznej wobec Zachodu – połączone ze wzmoczeniem działalności bezpośrednio wrogiej”³⁰. „Rząd RFN zainteresowany tym, aby tajne służby inspirowały silniejsze i skuteczniejsze reakcje polskich antysocjalistycznych organizacji emigracyjnych w RFN na wydarzenia w PRL. Przez to można by oficjalnie pozostać bardziej w cieniu i jednocześnie szeroki ogół ciągle konfrontować z polskimi przemianami. Modelowy rozwój sytuacji w Polsce nie powinien bowiem zostać zaprzeczony przez fałszywe i błędne państwowe przedsięwzięcia i reakcje”³¹.

Tabela 4. Encyklopedia wywiadowcza

ROZDZIAŁY ENCYKLOPEDII	SZCZEGÓŁY POSZCZEGÓLNYCH ROZDZIAŁÓW ENCYKLOPEDII
Ogólna charakterystyka	położenie, granice, przestrzeń, historia, struktura państwa i administracja,
Charakter państwa	forma powierzchni, gleba, klimat, źródła wody,
Ludność	narodowość, język, podział ludności, rozmieszczenie, zdrowie, struktura społeczna,
Gospodarka	rolnictwo, przemysł, handel i rzemiosło, energetyka, gospodarka morską,
Transport	koleje, drogi, lotnictwo, porty, wewnętrzne drogi wodne,
Geografia wojskowa	szczegółowe mapy sztabowe,
Siły zbrojne	– wojska lądowe: Ordre de Bataille, oznaczone punkty obronne, instalacje wojskowe, – marynarka: Ordre de Bataille, flota, instalacje wojskowe na wybrzeżu, morską flotą powietrzną, zaopatrzenie, – lotnictwo: Ordre de Bataille, wojskowe siły lotnicze, instalacje lotnicze, zaopatrzenie,
Specjalne dodatki	– dane biograficzne czołowych postaci rządowych, – miejscowa terminologia geograficzna, – spis rzek, jezior i kanałów, – lista i specyfikacje przemysłowych obiektów energetycznych, – lista lotnisk i ważniejszych przystosowanych do lądowania, – spis głównych linii telekomunikacyjnych, – system monetarny, wag i miar, – plaże w aspekcie lądowo-morskich operacji wojskowych,

Źródło: F. Bielak, *Służby wywiadowcze Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 1985, s. 29 i 30

²⁹ Informacja (Berlin 12 listopad 1980 rok) o ocenie sytuacji w PRL przez wiodące kręgi imperialistyczne o skierowanych przeciw PRL dalszych, planach, zamiarach i działaniach imperializmu i innych wrogich sił – W. Borchiej, J. Kochanowski, *PRL w oczach STASI*, cz. I *Dokumenty z lat 1971, 1980–1982*, Warszawa 1995, s. 11.

³⁰ Tamże, s. 16.

³¹ Tamże, s. 70.

Przykłady te świadczą, że rozwojem wydarzeń w Polsce interesowały się nie tylko służby specjalne państw członkowskich sojuszu północnoatlantyckiego, ale i Układu Warszawskiego.

Podsumowanie

Polska ze swoim potencjałem wojennym (obronnym), a także z uwagi na położenie geograficzne pomiędzy Związkiem Radzieckim, a państwami niemieckimi (RFN i NRD) stanowiła szczególnie obszar zainteresowania dla państw członkowskich sojuszu północnoatlantyckiego i Układu Warszawskiego. Ukształtowanie terenu, strategiczne linie komunikacyjne (drogowe i kolejowe), a także dwie naturalne przeszkody wodne (Wisła i Odra) w ewentualnym konflikcie zbrojnym między Wschodem i Zachodem uzasadniały aktywność służb specjalnych stron konfliktu. Służby wywiadowcze państw członkowskich NATO dużą wagę przywiązywały do rozpoznania jednostek Wojska Polskiego i potencjału wojennego (obronnego) naszego państwa. Szczególną aktywność przejawiały zachodnioniemieckie służby specjalne, które w ramach współpracy wywiadowczej wspierane były przez służby Stanów Zjednoczonych, Kanady, Danii, Francji, Wielkiej Brytanii. Polska znajdowała się również w zainteresowaniu służb specjalnych państw sojuszniczych. Ponieważ wyjście Polski z Układu Warszawskiego i RWPG zagrażałoby pozycji politycznej i militarnej Związku Radzieckiego w NRD.

Bibliografia

- Bielak F., *Służby wywiadowcze Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 1985
- Borchiej W., Kochanowski J., *PRL w oczach STASI, cz. I Dokumenty z lat 1971, 1980–1982*, Warszawa 1995
- Czechowicz K., *Służba wywiadowcza*, Londyn 1955, t. IV–VI
- Dictionary of Military and Associated Terms*, Washington 1987
- Dworecki S., *Od konfliktu do wojny*, Warszawa 1996
- Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1987
- Kaczmarek J., *Modele bezpieczeństwa europejskiego*, „Zeszyt Problemy Towarzystwa Wiedzy Obronnej” 1998, nr 2
- Koziej S., *Teoria sztuki wojennej*, Warszawa 1993
- Kupiecki R., Szczepanik K., *Polityka zagraniczna Polski 1918–1994*, Warszawa 1995
- Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979
- Mała encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1970
- Polityka obronna Polski i jej Siły Zbrojne w latach 1981–1989*, red. A. Żebrowski, W. Wróblewski, Szczecin 2006
- Skobelski R., *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010
- Słownik z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002
- Tebinka J., *Grzyby nad Polską*, http://cms.polityka.pl/polityka/print2.jsp?place=Text03&news_cat_id=&news_id=268867&layout=15&page=text
- Wojsko Polskie w Układzie Warszawskim 1955–1990* – Serwis-militarny.net

People's Republic of Poland in the interest of special services of selected countries

Abstract

The existence of NATO and the Warsaw Pact was the start of intensified competition for spheres of influence. Beneficiaries who were leading those political-military organizations, the United States and the Soviet Union, in the process of implementing their strategic objectives used a wide range of forces and assets owned. Their secret services, whose activities were of total character, took an active part in this rivalry. It is difficult to say what those services were not interested in. They were active participants in the information war, which supported primarily foreign policy and military operations.

Their satellite states, which were of interest to intelligence services because of their military potential, were also involved in the ongoing political and ideological confrontation. One such example was Poland, which was recognized not only by the intelligence of the NATO countries (U.S., Canada, Denmark, France, Great Britain, West Germany), but also by intelligence of its allies (the Soviet Union and East Germany).

Key words: socialist countries, geopolitics, special services, intelligence

Marta Poslad

University of Cambridge

Electoral democracy in Central and Eastern European member states of the European Union: values, efficacy, incongruities and their relevance to socio-political alternatives¹

Introduction

Electoral democracy is a form of representative governance. Historically, electoral democracy lay at the heart of both philosophical and political debates which aimed at devising the optimum method of translating the ideals and values of democracy into the practices of democratic societies. Today electoral democracy seems so natural and obvious that it is almost considered to be an *a priori* form of governance for democratic communities and those who aspire to join them. Free and fair elections have become a symbol of modern democracy.

The emergence of modern political representation was, in part, due to the demands of reconciling the size of the sovereign body, the resources available for fulfilling the political nature of the individual, and the democratic spirit. This has informed a 'new conception of citizenship', which is far removed from the initial ideas underlying democratic thought. 'The people' has, since then, been considered 'primarily as the source of political legitimacy, rather than as persons who might desire to hold offices themselves' (Manin 1997, p. 92). The notion of popular consent overrode alternative forms such as the equal distribution of public offices among citizens. When it was first introduced, the egalitarian spirit embodied by the notion of popular consent contrasted sharply with more traditional forms of power distribution such as hereditary systems. Another prevalent view, as expressed by Jean-Jacques Rousseau, was that 'democratic government works best, when the people, who, above all, are the Sovereign, have the fewest possible occasions to make particular decisions as the Government' (Manin 1997, p. 75).

When the first modern democratic governments were established, other methods of selecting representatives had already fallen out of favour. Allocation of office by lot or rotation – methods which played a significant role in Athenian democracy and the Italian republics of the Middle Ages and Renaissance – were later considered to be consistent with 'the nature of democracy' by both Montesquieu

¹ This paper is submitted as part of SPACE – Socio-Political Alternatives in CEE Workshop.

and Rousseau (Manin 1997, p. 74). Perhaps surprisingly, they associated the idea of elections with aristocratic rule. Modernity has comprehensively rejected allocation of office by lot and settled upon a different perception of the political role of the individual. Modernity gave birth to what we now call liberal democracy. If general consent and legitimacy are the goal, elections are an appropriate method of reaching it, on the condition that 'the people' elect through the means of voting. This leads us to the question: What are the consequences and ramifications if 'the people' do not vote in democracies?

The main goal of this paper is to present an investigation and discussion of the current status and efficiency of electoral democracy as represented by the example of the CEE member states of the European Union and, consequently, political parties, and as considered from a participatory angle. The European Union is a democratically-defined community which draws together countries with different backgrounds. The analysis conveyed herein highlights these differences and poses numerous questions about the underlying reasons for them. Nevertheless, this study only touches upon a greater issue. Liberal democracy, 'one of the sturdiest political systems in the history of the modern West' (Barber 1984, p. 3), presupposes that elections should be free and fair and settled in a competitive contest between multiple (and distinct) political parties. This definition became the unquestioned motto and *idée fixe* of the democratic community, and eventually it eroded the democratic spirit and the purposes for which it was originally intended. Elections ought to be free and fair in order that people can participate in them – in accordance with the standards of democracy – but the mere fact that they are free and fair (due to institutional arrangements) does not equate to their fulfillment of the ideals of democracy.

Another argument against this assessment of the evolution of democracy maintains that there are alternative ways of participating in liberal democracy. These ways include; activism within the local community, volunteering and joining pressure groups. The above cannot be underestimated. They are valuable contributions to society and it should be noted that these forms of participation are becoming substitutes for the real political power which should be in the hands of the people. However, these substitutes for participation are not always legitimated by popular consent, and their influence is rarely ever comparable to that of national elections or decision-making outcomes at a national level. The various forms of civic participation, ranging from voting to acting within local communities, should not be dismissed as a façade or a method of releasing the tensions of the electorate, but as a crucial condition of democracy.

There is an alarming electoral trend characteristic to post-communist new member states. Their most recent processes of democratisation can be more informative, as they are not biased by a long tradition of liberal democracy which could produce misleading results from the perspective of a researcher.

'Liberal democrats have little sympathy for the civic ideal that treats human beings as inherently political' (Barber 1984, p. 8). These words, though harsh, reveal some truth about political systems and cultures. The 'game' of being elected and

staying in power – as expressed by political campaigns and the spin that surrounds them – have subverted the very ideals which the ‘game’ was created to serve. In the first decade of the twenty-first century, we find ourselves somewhat confused by the system of political parties, where some adopt the views of their opposition, and where all centre around compromises. These compromises are the result of, for example, elements of global governance, or at the very least transnational processes. We live in a century in which the resources – such as means of communication – which originally contributed to rendering direct democracy impractical are no longer a barrier. Moreover, improvements in this area have been vast and reflected in various aspects of social life. Therefore, highlighting the shortcomings and incongruities of modern liberal democracies, and refocusing the political imagination using the prism of the ideals of democracy is a way to go forward in seeking socio-political alternatives.

Review

The term democracy has often justifiably been considered to have a dual nature; both as a form of government and as a political value, or even ideology. The question of *democracy: with or without the people?* may sound slightly confrontational. However, challenging democracy in this way allows one the opportunity to answer the question of civic factors in governance, as determined by certain principles inherent to modern democracy. The story of democracy has its roots in the fifth and fourth centuries BC and ancient Athens, when its dual natures – institutional and ideological – were united. However, ‘no modern population can govern themselves in the same sense’ (Dunn 2006, p. 18). ‘In the same sense’ implies direct modes of participation and contributions to political life, which have both positive and negative connotations. Democracy, in its present form of liberal democracy, is, in most cases, a product of social consensus and no longer makes demands of its citizens which would be incompatible with the individualistic modern lifestyle. Yet it was not until modern times that everyone – regardless of gender, social class or race – was recognised as a citizen with equal political status and a right to vote in countries belonging to the democratic community. Modern forms of democracy are also capitalist in nature; intertwined with global processes and transformations. The story of democracy has reached the point where the assumptions upon which it was initially based have been distorted. Much has been said about possible causes of this state of affairs, but far less has been done to attempt to analyse its import, or what bearing it has on the political status of individuals. Is modern democracy – as a form of government – still worthy of the name? Or would it be more appropriate to think of democracy instead as a political value, ‘imperfectly embodied in any actual form of government’ (Dunn 2006, p. 162)?

These are very broad – and, in this work, rhetorical – questions. This method of thinking about democracy is typical of a school of thought which prioritises civic participation. When dealing with the topic of democracy, one has to emphasize the

existence of a variety of approaches, definitions and systems of classification. For the purposes of this paper, it suffices to say that *democracy* is understood here as a value which is shaped and characterised by other value-laden terms. This way of understanding democracy is often accused of minimalism, as it conflicts with more technical and complex measures of extant democracies in the modern world.

According to Welzel and Inglehart, who tend to refer to democracy literally – as ‘government by the people’ (Welzel 2009, p. 75) – democracy can only be considered genuine if mass preferences shape public policy (Welzel and Inglehart 2008, p. 126). The latter assumption echoes the discussion of *democracy assessment*, and what elements ought to be taken into account in that assessment. Democracy, seen as a method of institutionalising ‘people power’, leads to the assumption that the model of representative regimes – those most common in modern states – is dependent on free, fair, competitive and regular elections. Therefore within this school of thought, the substantive efficacy of a given democracy could be assessed through an examination of the most common form of participation: the institution of elections. Voter turnout, as one of the indicators measured by this approach, is ‘democracy’s unresolved dilemma’ (Lijphart 1997, p. 1–14). There are social scientists, however, who claim that equal participation, especially in elections, is not as necessary to democracy (Estlund 2008, Heyd and Segal 2006) as other standards, such as the institutional protection of one’s political rights and civil liberties, which democracy guarantees. Another justification for considering mass electoral participation to not be necessary to democracy is that civic apathy may even be ‘functional’ for democracy – ‘fortunately for the democratic system, those with the most undemocratic principles are also those who are least likely to act’ (Prothro and Grieg 1960, p. 294). Similar sentiments were also expressed by Seymour Martin Lipset who, while analysing working-class authoritarianism, noticed that high turnout may involve participation by those with antidemocratic attitudes (Lipset 1960).

Furthermore, there are also explanations deriving from the need to preserve stable democracies – ‘Democratic governments require a healthy degree of authoritarianism not only for the sake of congruence between government and other aspects of society, but for the even simpler reason that a representative government must govern as well as represent – must satisfy two values which, on the evidence, are not easily reconcilable’ (Eckstein 1966, p. 265). This surprisingly pessimistic vision was shared by Samuel Huntington, who warned that post-industrial societies may, in fact, face a problem of *overparticipation* – ‘widespread education tends to produce too much interest and participation which leads in turn to political stalemate. Innovation is easier when substantial portions of the population are indifferent’ (Huntington 1974, p. 177). The term ‘democracy’, although often ambiguous and extremely complicated in nature, has, however, always been associated with the maxim ‘one person, one vote’ (Birch 2009, p. 23). This is why one should not neglect studying democracy and democratisation from a participatory angle.

Following the discussion in the literature about ‘democracy’ as perceived as a value affecting the condition of individuals within the political system, it should

be noted that 'the participatory ideals of democracy were pushed to the margins of mainstream liberal democratic theory and ideology' (Warren 2002, p. 678) and that presently the 'political landscape is more favourable to participatory ideals than in the recent past'. According to some authors, this notion exceeds even institutionalised forms of participation, and brings 'innovative ways of civic engagement' to the debate (Marien, Hooghe and Quintelier 2010, p. 187). It has been found that non-electoral participation significantly increased in the democratic world at the time during the period 1967–1987 (Verba, Scholzman and Brady 1995, p. 72). Opinion surveys also suggest that there is 'widespread popular support for the institutions of direct democracy' (Bowler, Donovan and Karp 2007, 351), which undermines assumptions of civic apathy, and could in theory be extrapolated to voting behaviour or activism aimed at policy-making. Essence of the latter validates the possibility that the ideals of democracy are broken, as argued, for example, by Norberto Bobbio who claimed that 'the people do not constitute an agent in the manner of a sovereign' any longer, if significant electoral participation in changing government personnel is taken into account (Bobbio 1987, p. 27–36). On the same basis Pippa Norris concludes that there is 'a growing tension between ideals and reality' within democracy which may have led to the emergence of 'disenchanted democrats' (Norris 1999, p. 27).

Steven Fish lists Schumpeter, Huntington, Di Palma, Bobbio, Sartori, Shapiro and Dahl as authors who 'avoid the error of defining democracy as elections alone' (Fish 2005, p. 17). Among the traits shared by their approaches, there are the communicative and associational 'rights necessary for the electors to be informed and capable for organizing themselves for political participation'. In reaching this threshold, a country may be considered to be a democracy. To differentiate between countries which reach this stage, participation levels may be taken as further measures of the exercise of the basic requirements for democracy.

After the World War II, it was common to link the sustainment of democracy to economic development. In other words, researchers claimed that the wealthier a country was, the greater the chance its society stood to participate in politics and suppress the 'appeals of irresponsible demagogues' (Shannon 1958, p. 367). The language of hypotheses of this kind was strongly influenced by concerns related to transitions in political regimes after the War. Nonetheless, it centred around participation as a way of maintaining the substantive characteristics of democracy. Lipset, whilst testing the social and economic preconditions theory, took into account the following variables: wealth, industrialization, urbanization and education. He proved it right; higher levels of these factors were attributed to more democratic countries (Lipset 1964, p. 50).

These empirical findings also have firm, compelling, theoretical foundations. Daniel Lerner sees the same variables as the means of the modernization process, the developments of which lead to the 'crowning institution of the participatory society' (Lerner 1958, p. 84). It has to be noted that in Lerner's work 'education' was rated at a basic level (i.e. literacy) which would, in theory, strengthen such

institutions as voting (Lerner 1958, p. 60). Contemporary circumstances, especially among what we call 'established democracies', differ and it would be appropriate to change the thresholds from literacy to, for example, the percentage of citizens who attain higher education. This angle is often criticised for its maximalist character, which is rooted in the socialist tradition and its idea of democracy. For some authors, involving socio-economic variants in the set of conditions for assessing a political regime is an excess resulting in the creation of 'overly restrictive and demanding' definitions (Fish 2005, p. 18). However, this approach should not be neglected, as the unavoidable economic and social differences between democratically defined countries may transpire to be an additional explanatory tool for levels of electoral participation within certain societies. What should be taken away from looking at democracy from this perspective is the fact that socially embedded features may influence the 'democraticness of democracy'.

Substantive participation – rarely considered in the literature to be a crucial factor in the assessment of democracy – allows for an interpretation of the efficacy of electoral democracy which presupposes that it is required to fulfil democratic ideals. This rule is proposed by Robert Dahl and vindicated by emphasizing the requirement for maintaining equality in participation (Dahl 2006, p. 15–16). Besides playing a role of a symptom of democracy, participation may also be a factor resulting in consequences for the stability of the democratic system (Lipset 1964, p. 216). In general, political participation consists of 'legal activities by private citizens that are more or less directly aimed at influencing the selection of government personnel and the actions they take' (Verba, Nie and Kin 1978, p. 46). Although this is 'not confined to the electoral process nor is it limited by any particular type of political act' (Verba 1967, p. 56), the act of voting remains the main institutionalised and most legitimate means of political participation. In addition, 'participatory' or 'citizenship' theories, (Pateman 1970) which presuppose the significance of voting, are recognised in the literature as methods of developing other 'positive democratic character traits' (Finkel 1987, p. 442). One of those most likely to be affected is legitimacy (Thompson 1970). Many participatory theorists stress the legitimising function of participation (Ginsberg 1982, Olsen 1982). This method of considering democracy posits that political efficacy is fostered when participation occurs (Finkel 1987, p. 444). Political efficacy is a central concept within theories of participation (Acock, Clarke and Stewart 1985, p. 1062). One of the founding fathers of this school of thought, Angus Campbell, defined political efficacy as 'the feeling that individual political action does have, or can have, an impact upon the political process, i.e., that it is worthwhile to perform one's civic duties' (Campbell, Gurin and Miller 1954, p. 187).

The literature offers many competing paradigms and references to the distinction between 'pure' democracy and its empirical forms; such as *electoral* versus *representative democracy*. Joseph Schumpeter described electoral democracy as 'the rule of the politician' (Schumpeter 1994, p. 285). In his seminal work *Capitalism, Socialism and Democracy*, Schumpeter argued that electoral democracy had been

reduced to the struggle of politicians for citizens' votes, through which they gained the power to govern. Niklas Luhmann went even further, defining democracy as 'the bifurcation of the top of the differentiated political system by the distinction of government and opposition' (Luhmann 1990, p. 232). Other authors, however, found positive compatibilities between democracy's electoral and representative factors – 'the claim connecting democracy and representation is that under democracy governments are representative because they are elected' (Przeworski, Stokes and Manin 1999, p. 29).

This reasoning leads one to the conclusion that both electoral and representative democracy can be assessed in two separate dimensions; representativeness and electoral efficacy. Modern electoral democracies are perfect examples of distortions in the ideals initially associated with democracy. One of the core assumptions of democracy ought to be electoral participation, a reasonable and sufficient degree of which should guarantee the maintenance of the ideals behind the concept of democracy; the involvement and approval of the people. Political participation is a broad notion, the significance of which is often contested; its modern popular forms should not be considered as substitutes for direct democracy, but rather as 'a way for democracy to constantly recreate itself and improve' (Urbinati 2006, p. 223).

Since the 1960s, there has been a declining trend in voter turnout in established democracies (Niemi, Weisberg 2001, p. 31). Much of this decline has been attributed to dismay at what electors have got for their votes (Dunn 2006, p. 166) and their preferences for private and individual enjoyments (Putnam 2001). These are very general explanations which are difficult to measure with methodological tools on a large scale. Social scientists also offer many different – often highly detailed – arguments; such as discussions of the characteristics of institutional arrangements and electoral systems which may, or may not, encourage citizens to cast a ballot (Franklin 2006, p. 160).

Electoral context theoreticians argue that considering micro-level observations could serve as a means of answering macro-level questions. Traditionally, any electoral context was considered to be a 'locality' – in the geographical sense – as it was the setting for social interactions (Marsh 2002, p. 211). More recent assessments of electoral contexts have considered communication networks, which exceed closeness and cultural boundaries, and are therefore less tangible. In general, however, it is relatively easier to assess electoral democracy through the institutional approach, as the variables are more stable.

The second school of thought – one centred around participatory values and political culture – also aims at providing explanations on a macro level, suggesting less tangible measures. However, this drawback negates neither its usefulness nor its applicability. The literature on this approach introduces reasonable and often research-based theories which account for differences in the levels of voter turnout between countries. Even democratically defined countries differ in political culture. Prominent theorists in the field, such as Sidney Verba, argue that it is citizens'

‘subjective orientation to politics’ which reveals their commitment to participation and, thus, democracy (Verba 1965, p. 513). ‘Where cultures are more participatory, citizens display heightened enthusiasm for politics: they exhibit greater political satisfaction with and pride in their institutions and are generally more efficacious in the role they and their fellow citizens play in politics’ (Jackman 1987, p. 405).

The value-based approach to explaining democracy through the method of mass participation is currently represented by Ronald Inglehart and Christian Welzel, who see the possible development of ‘effective democracy’ as happening via values and resources which enable citizens to pressure the elites (Welzel, Inglehart 2008, p. 126). The conviction that values are determinants of political attitudes and behaviours is also reflected in the extensive World Values Survey, which they coordinate. Inglehart and Welzel link the issue of values to democratization processes. ‘This is why values are important. To advance democracy, people have not only to be capable to struggle for its advancement; they also have to be willing to do so’ (Welzel 2009, p. 84). In support of this statement, both authors make reference to the ‘habituation model’ introduced by Dankwart Rustow, a social scientist known for breaking from a prevailing school of thought which sees social and economic conditions as undeniable foundations for democracy; claiming instead that democracy can be maintained only if citizens accumulate enough experience to exercise freedoms and practice democratic tools – such as participation – and then embrace voting in elections as a part of the ‘game’ (Rustow 1970).

Welzel and Inglehart developed Rustow’s idea by saying that it is not only first-hand experiences of democracy which may shape the character of, for example, participation, but also that one possesses resources which enable one to assess the utility of the freedoms and rights ascribed to democracy (Welzel and Inglehart 2008, p. 130). This assumption was first independently presented by Walt Rostow, an American economist and political scientist. In the 1960s, Rostow claimed that the more resources people have, the more they require the freedom to make use of them (Rostow 1971). However, many later researchers warned against reductionist theories ‘that treat all political attitudes as if they were simply derivative of economic conditions’ (Rose, Mishler and Haerpfer 1998, p. 157). This was the conclusion drawn by Geoffrey Evans and Stephen Whitefield, who focused on the contexts of post-communistic countries in the early 1990s (Evans and Whitefield 1995, p. 469). Both research groups found that ‘economic and political factors determine levels of popular support for democracy’, but whilst these are expressed via participation, other factors matter more (Chu et. Al. 2008, p. 75). Most of the scholars within this school of thought, which stresses citizens’ status and involvement, agree that there are other paths to democracy, besides participatory and political culture; such as its imposition by foreign powers, or its adoption through elites. However, as they often emphasise, only ‘mass responsive democratization’ can lead to socially embedded and ‘sustainable’ democracy (Welzel 2009, p. 89).

Analysis

CEE democratic electoral systems without compulsory voting 1990–2023: Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia

Table 1. Voter turnout in parliamentary elections 1990–2013; BG=Bulgaria, CZ=Czech Republic, EE=Estonia. HU=Hungary, LV=Latvia, LT=Lithuania, PL=Poland, RO=Romania, SK=Slovakia, SL=Slovenia

	VI									
	BG	CZ	EE	HU	LV	LT	PL	RO	SK	SL
1990		96.33	78.2	56.94	81.2				96.33	
1991	83.87						43.2			
1992		84.68	67.84			75.22		76.29	84.68	85.9
1993					89.88		52.08			
1994	75.23			68.92					75.41	
1995			68.91		71.9					
1996		76.29				52.92		76.01		73.67
1997	58.87						47.93			
1998		74		56.69	71.89				84.25	
1999			57.43							
2000						58.18		65.31		70.36
2001	66.63						46.18			
2002		57.95		73.51	71.17				70.07	
2003			58.24							
2004						46.07		58.51		60.64
2005	55.76						40.57			
2006		64.47		64.39	60.98				54.67	
2007			61.91				53.88			
2008						48.59		39.2		63.1
2009	60.2									
2010		62.6		64.37	62				58.83	
2011			63.5		59.49		48.92			65.6
2012						52.93		41.76		
2013	51.33	59.48								
AVERAGE	64.55	71.97	65.14	64.13	71.06	55.65	47.53	59.51	74.89	69.87

The strong correlations of data from the ten elements in this sub-set are not coincidental. All these countries started their most recent democratic history at the same moment, as a result of the same historical event. The fall of communism in the late 1980s and early 1990s was, in most of these cases, crowned by their first free and fair elections in over forty years, or the first elections ever held in the newly-emergent states.

The numbers are alarming. The decline in the number of voters exercising their franchise – expressed as the result of simple subtraction between the first and most recent elections – may not be very accurate in statistical terms, but highlights a trend

which should be considered more descriptive than statistical. The vast majority of the new member states present an outstanding pattern of the evolution of electoral democracy – considered from a participatory angle – over a relatively short period of time. This is worthy of further examination and elaboration.

Discussion and conclusions

There is a worrying, decreasing electoral pattern in post-communist member states of the European Union, which embarked on their democratic paths in the early 1990s. This poses a new question which is worthy of further consideration – how does one explain the declining trend, which first started among most established democracies with the European Union and then repeated itself with greater intensity in cases of Central and Eastern European countries? If a slight simplification can be applied, countries in Europe can be divided into two groups; those which are representative of older democracies which emerged from the first and the second wave of democratisation combined, and those from the more recent third wave (Huntington 1991, p. 14). Obviously, various factors shape the processes of democratisation, many of which are unique (such as culture and geography), but the distinction between these two groups remains valid. However, from a more general perspective, the division can be used for the purposes of comparing kinds of transformations into democracy. In the case of this particular study, it is useful to examine the implementation of electoral democracy under the different circumstances arising from the social and political changes which occurred over the period of time between waves of democratisation. What happened between the moment when second wave democracies were created and the later collapse of communism?

Social change and electoral participation

It is no accident that I have linked cross-national voting patterns with social change. As the ultimate explanation for a decline in electoral participation in member states of the European Union has not been arrived at by the analysis of the previous chapter, it would be reasonable to examine the background which shapes general electoral contexts. The political landscape after World War II was referred to as an ‘institutionalised class conflict’ (Dahrendorf 1959), or ‘democratic class struggle’ (Lipset 1960). Class-oriented parties and class ideologies – such as socialism and liberalism – played a ‘central role’ within these configurations (Pakulski and Waters 1996, p. 132). As the divisions (or inequalities, as some authors would have it) between classes were both apparent and significant. Each class had broad and distinct interests. In many ways, to paraphrase Gyorgy Lukacs, the party was an expression of class. According to Jan Pakulski and Malcolm Waters, ‘a reversal in this trend took shape between 1960 and 1990’. The conclusions of these scholars do not directly answer the main question of this study, but are definitely one of the means of formulating an answer. Pakulski and Waters pointed out three processes: a decline of class voting and class-based allegiance to political parties, a decline of class-based

organisations and a decline of the use of class imagery and consciousness in politics (Pakulski and Waters 1996, p. 133). These were hotly contested, and the debate was settled despite contradictory comments and empirical investigations.

The degree of decline of class significance is a separate issue and it is not addressed by this study. Undoubtedly though, there have been significant changes in class stratification. Thus the party system – formerly based on strong class divisions – has also experienced a transformation. This transformation is said to diffuse the electorate in a new way, which is hard to conceptualise; namely through the decline of ‘cleavage politics’. ‘This breakdown of traditional linkages involves nothing less than the disintegration of cleavage politics, which in turn, makes it possible for other factors to play an increasing role in influencing voter choice’ (Franklin, Mackie and Valen 1992, p. 408). Frankie, Mackie and Valen’s study found that between 1960 and 1990, social structure became a far less useful variable for explaining voting behaviour, as party alignment was less predetermined. No similar studies – such as that of Alford Index (Alford Index 1963, p. 80) – considered electoral participation rates as a consequence of disaffiliation to be noteworthy. It should be noted that both declines – one in the significance of party alignments basis of class and the other one in voter turnout – began at the same time and intertwined with each other in one crucial dimension of social life; selecting representatives via elections.

As Pakulski and Waters claim, ‘the waves of class conflict that washed across Western societies in the 1950s and 1960s have since diminished to a ripple’ (1996, p. 141). Changes in property ownership, progressive capitalism and increasing consumerism led to the growth of the middle-class at the cost of a significantly diminishing working class and less visible upper class. Therefore, as more social groups gravitated towards the centre stratum, their fundamental ‘class sentiments’ (Graetz 1983, p. 80) also became more unified. The middle class (or as some commentators prefer, middle classes) do not have a single set of clearly defined interests, as they are ‘not internally coherent’ (Giddens 2009, p. 452). Undoubtedly, the middle class is far less cohesive than the working class. The latter, especially in its heyday of the early and mid-twentieth century, was strongly associated with the leftist parties which represented their interests (or, at least, the party agendas touched upon issues relevant to their needs).

The relation between the state and the market was also different in the two decades following the end of the World War II. ‘Embedded liberalism’, which essentially meant governments’ interventionism (Ruggie 1982, p. 383), was ‘some sort of class compromise between capital and labour’ (Harvey 2005, p. 10), which had very distinct interests. Robert Dahl and Charles Lindblom went even further and saw this new approach as a result of the collapse of both capitalism and communism (1953, p. 23). As history showed, the initial prosperity and growth was not long-lasting. The late 1960s brought the first signs of the inefficiency of the system. This facilitated a discussion between those who supported the idea of ‘social democracy and central planning’ on the one hand and those ‘concerned with liberating corporate and business power and re-establishing market freedoms’ on the other (Harvey 2005,

p. 13). The latter took over in the form of neoliberalism, which transferred control over the economy from the state to the market. This process was later termed the Washington Consensus (Williamson 1990), a concept which embraced a set of reforms which were implemented in established democracies of the European Union from the 1970s to the 1990s. These reforms included a change in public spending from subsidies to services, liberalisation of trade and foreign direct investment and privatisation of state entities.

Apparent affiliations with political parties merely reflecting the particular interests and values of certain classes is a plausible (if partial) answer to the question of why electoral contests of the 1950s and 1960s in Western Europe were met with high rates of voters. As the analysis of the voter turnout records showed, in some cases – such as those of Finland, France and Ireland – the first breakdown of the high participation rates occurred in the mid-1970s, or shortly after this period. It may not be a coincidence that these two processes – the start of the decline in electoral participation and the new policies which significantly transformed relations between the market, the state and its citizens – happened at the same time. This connection is easier to explain using the example of how particular ideological parties lost voters. For example, in the late 1970s forty percent of the working population were still considered to be working class, whilst now the figure is a mere eighteen percent, with a declining trend (Giddens 2009, p. 453). Parties on the left, over more or less the same period of time, are said to show a ‘consistent abandonment of social welfare state/distributive issues’ (Lipset 1991, p. 132). One reason for this ‘abandonment’ is the loss of the section of the electorate which would sought the reflection of their interests in party agendas. Furthermore, ‘a concomitant global shift to marketized strategies of economic growth’ in many ways deprived the state of its influence and introduced a new factor in governance; global governance. The latter concept is often contested and resolving the issue is not one of the aims of this discussion. However, there is no doubt to the genuineness of its apparent influence on various dimensions, which for decades was attributed only to the state.

Pierre Bourdieu argues that social stratification is no longer settled along economic lines but on the basis of ‘cultural capital’ which comprises of, for example, education and patterns of consumption (Bourdieu 1992). These aspects have also undergone an important transformation as the result of the gradual rise in general well-being of societies within established democracies after World War II. The generations growing up in these times has brought about new values and preferences, which Ronald Inglehart calls ‘post-materialist’ (1990, p. 43). What differentiates them from people of previous generations is that they no longer prioritise material well-being, or security, and advocate self-actualisation and individual quality of life. Pakulski and Waters interpret this as a shift away from class-based values towards a situation in which the generation is the ‘major social referent’ in political sociology (1996, p. 142). As the ‘new generations’ do not define their priorities in such a way that they could feasibly be fulfilled by the state (due to their individualistic components) political parties do not have much to offer them. Therefore, electoral

contests may seem to be less exciting than they once were, when their outcomes were strongly correlated with citizens' priorities.

Neoliberalism is strongly correlated with globalisation, which is not only economic, but also echoes the spirit of social change which began in the last century. One of the dimensions often considered as being under the influence of globalisation is citizenship. Many theorists – ranging from August Comte to Anthony Giddens – expressed hopes that humanity would 'transcend national boundaries by moving toward a global culture and society' (Norris 2005, p. 287). This was followed by many scholars foretelling the end of the nation-state and the emergence of cosmopolitan citizens. However, empirical research proved that there is 'little evidence of growing cosmopolitan identities' (Norris 2005, p. 288). The reason for this contradiction may lie in commentators confusing different processes – economic globalisation happens at a faster pace than its political and cultural counterparts. Hence, whilst many economic issues are decided on the behalf of the state by the intergovernmental or transnational bodies, civic identities remain on a national level. This may also give rise to confusion regarding the allocation of electoral votes.

Daniel Bell argues that national government is 'too small to respond to big questions' and, at the same time, 'too big too to deal with the small questions' (1987, p. 8). This is why many commentators suggest that this now signals the end of the governance as we have known it for over a century. It is argued that the changes occurring around us are too rapid to be handled by governments, and that global forces, such as market forces, should be allowed to manage further developments at their own pace. This cutting-edge approach does not seem consistent with the ideology and values of pure democracy. The latter vindicates the political subjectivity of the individual, and as there are undoubtedly 'big' and 'small' questions, the citizenry cannot be completely deprived of the ability to have their say in resolving them. It has been proven that market forces are by no means democratic, especially given the fact that they lack legitimacy of any kind. David Held strongly contests the opinion that governments are inadequate, and argues that in a global age there is an even greater need both for government and a deepening of democracy on three levels – local, national and global (Held 2004). In order to achieve this, he recommends a global social democracy, which on one hand would be adjusted to the circumstances of our times, and on the other hand would return decision-making processes to the people, provided that each level was associated with accountability.

New democracies in post-communist countries

Analysing voter turnout records of member states of the European Union reveals a clear pattern in post-communist countries. Briefly, their current voter turnout rates are *low* or *very low*, and the majority show a decreasing trend. Eight out of ten countries in this group had a *very high* turnout in their first free and fair electoral contest. I argue that this particular outcome was the result of hopes and expectations of a regime change to the democracy which these societies had desired for so

long. Furthermore, I argue that the sharp decline in voter turnout observed in these countries has been occurring as a consequence of social change (as described in the previous subsection of this chapter) but at an increased pace.

Post-communistic countries show the pure correlation between social change and electoral participation. Societies within these states have not experienced gradual social and global changes similar to those in established democracies between the 1960s and the 1990s. This excludes the possible factor of socialisation; citizens of established democracies may, for example, be more accustomed to voting and this could explain why the decline in their electoral participation rates are not as sharp as those of new member states of the European Union.

The implementation of democratic regimes and transitions to capitalism in the early 1990s happened at a time when the majority of the other European states were established capitalistic democracies. Societies previously associated with the former USSR or its allies suddenly found themselves in a globalised world which contrasted to their pre-transition experiences. New Central and Eastern European democracies promptly started applying to and joining intergovernmental organisations and altering various dimensions of their legislation to adjust to the international arena. Besides making significant economic transitions, they also joined the ranks of liberal democracies. The efficiency of this could easily be called into question, partly because it was at this time that the first concerns were raised regarding the efficacy of electoral democracy, considered from a participatory angle. Many political observers optimistically expected the revival of class politics (Pakulski and Waters 1996, p. 146) and the arrival of a new breed of democracy, but post-communistic countries failed to define their own democratic models. The legacy of Soviet-style regimes and social arrangements – such as social policies – found few reflections in these new constellations. These disappointments were expressed by voter attrition, especially as ‘the transition itself raises expectations’ (Haggard and Kaufman 1999, p. 89).

Rapid changes in occupational structures contributed to the accelerated process of dealignment. Social democratic parties have gradually been failing to cater for the part of the electorate which had many pre-transition sentiments. This helped ferment signs of apparent nationalism in political agendas and the interim popularity of nationalistic parties, which emerged due to the fact that freshly defined democracies ‘could not cope with an increasingly interdependent, globalizing world’ (Snyder 2000, p. 17). In the case of post-communist countries which have joined the European Union, these opposition forces have not managed to halt the adoption of the common (and conventional) “ways and means” of liberal democracies which are embedded in capitalism and globalisation.

‘We care about formal democracy because it tends to be more than merely formal. It tends to be real to some extent. Giving the many a real voice in the formal collective decision-making of a country is the most promising basis for further progress in the distribution of power and other forms of substantive equality’ (Huber, Rueschemeyer and Stephens 1992, p. 10). This optimistic view concerning the

implementation of formal liberal democracy in transitioning countries, whilst overlooking the ideals and values of democracy, has been proved incorrect and was also revised later by its authors. As the analysis in this dissertation shows, new member states of the European Union have not advanced towards participatory or social democracy. According to the Freedom House scoring (<http://www.freedomhouse.org/>), their formal democratic arrangements have significantly improved, but at the same time their legislative bodies have been increasingly losing their legitimacy to govern. Hence, electoral democracy and political parties prove to be inefficient when implemented under modern circumstances, due to processes that make “the people” disinclined to participate in decision-making.

Bibliography

- Acock, Alan and Clarke, Harold and Stewart, Marianne (1985) ‘A New Model for Old Measures: A Covariance Structure Analysis of Political Efficacy’, *The Journal of Politics* 47(4): 1062–1084
- Bobbio, Norberto (1987) *The Future of Democracy*, University of Minnesota Press: Minneapolis
- Bowler, Shaun and Donovan, Todd and Karp, Jeffrey (2007) ‘Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies’, *Political Research Quarterly* 60(3): 351–362
- Campbell, Angus and Gurin, Gerald and Miller, Warren (1954) *The Voter Decides*, Row Peterson: Evanston
- Chu, Yun-han and Bratton, Michael and Lagos, Marta and Shastri, Sandeep and Tessler, Mark (2008) ‘Public Opinion and Democratic Legitimacy’, *Journal of Democracy* 19(2): 74–87
- Dahl, Robert (1971) *Polyarchy*, Yale University Press: New Haven
- Dahl, Robert (2006) *On Political Equality*, Yale University Press: New Haven
- Dunn, John (2006) *Setting the People Free: The Story of Democracy*, Atlantic Books: London
- Finkel, Steven (1987) ‘The Effects of Participation on Political Efficacy and Political Support: Evidence from a West German Panel’, *The Journal of Politics*, vol. 49: 441–464
- Franklin, Mark (2006) *The Dynamics of Electoral Participation* in LeDuc, Lawrence and Niemi, Richard and Norris, Pippa eds. *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*, Sage: London
- Huntington, Samuel (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press: Oklahoma
- Jackman, Robert (1987) ‘Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies’, *The American Political Science Review* 81(2): 405–423
- Lijphart, Arend (1985) *Degrees of Proportionality of Proportional Representation Formulas* in Lijphart, Arend and Grofman, Bernard eds. *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Agathon Press: New York
- Lipset, Seymour (1996) *American Exceptionalism*, Norton: New York
- Norris, Pippa (2008) *Driving Democracy: Do Power-Sharing Institutions Work?*, Cambridge University Press: New York

- Norris, Pippa eds. (1999) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, Oxford University Press: Oxford
- Pateman, Carole (1970) *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press: Cambridge
- Przeworski, Adam and Teune, Henry (1982) *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Robert E. Krieger Publishing Company: Malabar, Florida
- Putnam, Robert (2001) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster: New York
- Rose, Richard and MacKie, Thomas (1991) *The International Almanac of Electoral History*, Macmillan: London
- Rostow, Walt (1971) *The Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto*, Cambridge University Press: Cambridge
- Rustow, Dankwart (1970) *Philosophers and Kings: Studies in Leadership*, George Brazillier: New York
- Schumpeter, Joseph (1994) *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge: London
- Urbinati, Nadia (2006) *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, University of Chicago Press: Chicago
- Verba, Sidney (1965) *Conclusion: Comparative Political Culture* in Pye, Lucian and Verba, Sidney eds. *Political Culture and Political Development*, Princeton University Press: Princeton
- Verba, Sidney (1967) 'Democratic Participation', *Annals of American Academy of Political and Social Science* vol. 373: 53–78
- Verba, Sidney and Nie, Norman and Jae-On, Kin (1978) *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*, Cambridge University Press: New York
- Verba, Sidney and Schlozman, Kay and Brady, Henry (1995) *Voice and Equality: Civic Volunteerism in American Politics*, Harvard University Press: Cambridge, MA
- Warren, Mark (2002) 'What Can Democratic Participation Mean Today?', *Political Theory* 30(5): 677–701
- Welzel (2009) *Theories of Democratization* in Haerpfer, Christian and Bernhagen, Patrick and Inglehart, Ronald and Welzel, Christian eds. *Democratization*, Oxford University Press: New York
- Welzel, Christian and Inglehart, Ronald (2008) 'The Role of Ordinary People in Democratization', *Journal of Democracy* 19(1): 126–140

Electoral democracy in Central and Eastern European member states of the European Union: values, efficacy, incongruities and their relevance to socio-political alternatives

Abstract

This paper is based on research into levels and characteristics of electoral participation in CEE states currently belonging to the European Union. The data covers the time period from 1989 to 2013 and excludes Croatia as the youngest formal member of the community. An analysis of voter turnout records proves the pattern of formal participation decline at an accelerated rate and with graver consequences in post-communist countries which joined the democratic community in the early 1990s. The author's paradigm in the paper upholds the initial ideals and values of democracy - which presuppose the subjectivity and participation

of citizens – and differentiates between these and the practical implications of modern forms of democracy, such as liberal democracy. That leads towards a discussion which highlights the social changes which occurred over the time period in question as the main cause of the observable inefficiency of electoral democracy in modern circumstances. Last but not least the paper makes an argument for socio-political alternatives and high probability of their flourishing in Central and Eastern Europe.

Key words: democracy, electoral democracy, electoral behavior, transition, Central and Eastern Europe

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Barbara Myślik

Ohlone College San Francisco

Semantic Networks Analysis of Political Party Platforms: Coalition Prediction Based on Semantic Distances in Scottish Elections 1999–2011¹

People often use spatial references while describing or discussing political terms; “this party leans to the right on fiscal issues, and when it comes to social issues though, it leans more towards the center”. Similar spatial logic applies to illustrating political positions, the right has come to represent more conservative views, while the left is thought to mirror more liberal positions. The same spatial metaphor applies to the relationships among political actors and their voters. Often parties are described as closer or further away from each other on some issue, representing their positions on a left to right spectrum. Budge describes that tradition of spatial rhetoric in *Estimating the Policy Positions of Political Actors* (2001). Also, he discusses the importance of being able to establish the position of political actors in that space to analyze their relationships.

Communication scholars, however, will more likely be interested in how these positions are expressed. McNair (2003) defines political communication as all “Verbal and written statements as well as visual means of signification... that might be said to constitute a political image or identity”. In agreement with his definition, communication researchers analyzing ideological expressions are interested in which communication tools, channels and devices mirror political parties’ positions and allow scientists to place a particular political actor in a common ideological space. One of the indicators of parties’ political positions is their party platform, program, or manifesto. This document is published every election and in most multi-party democracies is considered a reference point for estimating parties’ current ideological stands, future plans, and relation to political competitors (Pogorelis, Maddens, Swenden & Fabre, 2005). Party manifestos have been used to estimate parties’ ideological positions (Laver & Garry, 2000). The method most often used in manifesto’s analysis is content analysis (Volkens, 2001, Laver & Budge, 1992;

¹ This article was presented at the International Communication Association Conference in London on

Budge, 2001), and occasionally computer-assisted text analysis (Laver, Benoit & Garry, 2003; Atteveldt, Kleinnijenhuis & Ruigrok, 2008; Bäck, 2003).

This paper examines party manifestos to predict coalition formation. A manifesto, as a tool of political communication, represents a party's ideology, and therefore a semantic analysis of words expressed in each manifesto reflects that stand. Traditionally, visualizing parties as "close" or "far apart" is rooted in either interpretations of their ideological placement on the right-left spectrum, or the history of their relations. Semantic analysis of party manifestos represents a new way of examining parties' relations. Parties that are closer together have the potential to share common goals. Coalitions can be seen as the fulfillment of that potential. Therefore, similar rhetoric and strong ties in discourse about important issues using a similar set of words can be an indicator of coalition potential. If parties are close to each other in ideological terms, they are likely to form coalitions. That fact should be seen in the semantic relationship of their manifestos. The distance among political parties based on word usage in their manifestos, provides another facet that may be added to the traditional spatial view of political relationships.

Semantic Networks

Semantic network analysis is a method for examining text that infers meaning based on the use of symbols and themes in text by analyzing the words of which it is composed, their frequencies, clusters of words or symbols that appear in the text and graphic representation of central themes. Semantic networks can be used to describe the structure of connections between people, political parties, organizations, countries and any other actor in terms of communication content (Danowski, 1982). In this research, semantic networks are used to analyze structural relations among political parties based upon their shared meanings. Shared meaning is operationalized as shared word use in party manifestos.

Semantic networks analysis grew out of social and communication network analysis (Carley, 1993; Danowski 1982; Doerfel, 1998; Woelfel, 1997) and is different than most commonly used set of methods of text analysis. Semantic network analysis does not require prepared categories or manual coding that can often be problematic when analyzing language. Also, it emphasizes the words used in text, and the context in which they are used tracing trends beyond the meaning of the individual words and eliminates the need to analyze meaning and categories before beginning the analysis. Instead, semantic network analysis allows the structural examination of text, including the relationships between words and their frequency of occurrence. From this analysis, themes central to the text may be inferred. Semantic networks can also be visualized, by mapping the concepts central to the text and comparing them either within one corpus or between different documents.

Semantic networks analysis has been used to analyze variety of texts in different contexts. For example, it has been used to assess cultural differences in translations of Universal Declaration of Human Rights (Kwon, Barnett & Chen, 2009), to analyze

titles of papers presented to the International Communication Association (Doerfel & Barnett 1999), and to examine cultural differences in organizational communication (Jang & Barnett, 1994). It has also been used in the political context. Doerfel and Marsh (2003), Doerfel and Connaughton (2009) analyzed U.S. presidential debates. Other topics include political blogs (Wallsten, 2007; Meraz, 2008), the analysis of newspaper articles with focus on language (Atteveldt, et al., 2008), causality in political networks (Fowler et al., 2011) and political speeches (Klebanov, Diermeier & Beigman, 2008). Some researchers have focused on linguistic or semantic analysis of party manifestos (Gabel & Huber, 2000; Laver, et al., 2003). However, no one has used semantic analysis of party manifestos as a method to predict coalition formation.

It is beyond the scope of this paper to fully analyze methods of predicting coalitions. However, none of the existing approaches considers multi-level party system characteristics. Further, none of the mechanisms has been shown to work in predicting existing coalitions. For broader review addressing types of coalitions, methods of predicting them and problems related to these methods, see Laver and Shofield (1998) and Bäck (2003).

There are two unique contribution of this research: one, it describes the Scottish political system and its multiparty character, and two, it analyzes party manifestos as potential indicators of coalition formation. Manifestos, platforms, or as they are called in some countries, are documents that political parties publish for each election. They serve several important purposes. First, even though their messages get abbreviated and simplified during the campaign, party manifestos are the basis of communication with voters during elections. Nothing that reaches voters in form of campaign slogans, candidates' speeches, or even posters can contradict what is stated in the manifesto. Secondly, being published for every election, its manifesto is a way for a party to adjust its positions on the political spectrum, update its profile and address issues central to specific elections. Thus analyzing manifestos over time provides a valuable opportunity to track changes in party's rhetoric, as well as, to compare issues central to particular elections. Finally, manifestos are a way for the party to place itself on the political stage in relation to its competitors and the electorate, make promises and establish itself as a potential ruling party or an opposition force, and frame its program (Laver & Shofield, 1998).

As a communication tool, manifestos are an essential device with which political parties achieve all of the above mention goals. As such, party manifestos may be considered a viable factor to consider when looking for potential predictors of a party's choice in the selection of coalition partners. Examining semantic similarities and differences among a set of manifestos for any particular campaign, and comparing them across the parties that took part in that year's election should clarify which parties would be more or less likely to form a coalition. Predictions are based on the assumption, that ideological similarities and differences are mirrored in parties' main documents, that year's election manifestos. Parties whose statements, values and election promises differ drastically should be semantically distant, while

parties closer together, could be perceived as potential coalition partners (Laver, et al, 2003). Further, if manifestos are similar in the issues they are addressing, and in the contexts in which they are discussed, it should be visible in the manifestos' semantic structure. If the manifestos' semantic structures are similar that would be indicative not only of similar meanings and use of symbols, but also similar relationships between those symbols. This suggests that parties with similar ideological outlooks, which consider the same issues as important, would put forth manifestos that mirror ideological and semantic commonalities. Parties that reside on the same side of political spectrum share meaning assigned to crucial issues and the analysis of their manifestos should be similar even without prior knowledge of the country's political landscape.

Finally, the party that obtains the largest number of votes should be reflected in the centrality of the issues discussed in its manifesto (Doerfel, & Connaughton, 2009).

Thus, two research questions and two hypotheses may be posed:

RQ1: Are semantic distances indicative of parties' political and ideological similarities such that parties that are close to each other ideologically will be close to each other in terms of semantic distances?

RQ2: Is it possible to predict political coalitions based on the semantic analysis of party platforms?

H1: Centrality within the semantic network is related to the proportion of votes received, such that the more central a party, the greater proportion of votes.

H2: In situations where no one party wins a majority, the greater the similarity between the semantic structures of two political party platforms, the greater the likelihood that they would form a coalition.

The Scottish Political System

To answer the research questions, the manifestos of Scottish political parties were analyzed. Political competition in Scotland can be seen as balancing act between the United Kingdom's party politics and the Scottish context. Some of the parties in Scottish elections are independent, and specifically Scottish, while others are branches of the United Kingdom's national parties, with different degrees of independence and dissimilar relations to the central parties. Another aspect that makes the Scottish context unique is that since the establishment of the Scottish parliament there have only been four elections, with the same parties participating. The Scottish Parliament was first elected on May 6, 1999, and began to function in its full legislative capacity that June. Three more election have taken place since in 2003, 2007, and most recently in 2011, which allows researchers to track changes in party relations over a manageable time period with the same actors. The Scottish parliament consists of 129 representatives called MSP's, Member of Scottish Parliament.

Political Parties in Scotland

There are five major political parties in Scotland. Their history, their role in past elections, party's structure, characteristics of its political profile and its electorate will be described, and past coalitions discussed.

Scottish Labour Party (SLP)

The Scottish Labour Party is a part of British Labour Party and is represented in Scotland by regional party structures such as Scottish Conference, Scottish Executive Committee, Scottish Head Office and Scottish Policy Forum. The SLP has its own leaders, party structures and separate party platform issued for Scottish elections. It is a separate document from the Labour party platform issued for elections to Westminster. It is seen as more towards the left, than the left-to-center British Labour. The Scottish Labour Party is becoming a separate political body specifically representing Scottish interests. Since the first election in 1999 the SLP leader is elected without input from the central party (Laffin, Shaw & Taylor, 2004).

The Scottish Labour Party won both the 1999 and 2003 elections. In 2007 and 2011, it came in second behind the Scottish National Party (SNP). In 2011, however, the SNP's victory was much greater. In 1999 and 2003, SLP formed a coalition government with the Scottish Liberal Democrats, establishing majority government (Burnside, Herbert & Curtis, 2003). Of all the parties, the Liberal Democrats are the closest in profile to the Scottish Labour Party, however, their electorate is sufficiently different to form a strong base bridging voter types. While Scottish Labour enjoys its strongest support among middle class urban voters, the Liberal Democrats have strong rural support.

Scottish Liberal Democrats

Similar to the Scottish Labour and Conservatives, the Scottish Liberal Democrats has representation both at a regional and national level. Unlike the Scottish Labour Party, the autonomy of the Scottish organization is more broadly and better defined. The Scottish Liberal Democrats have a decentralized structure. They enjoy strong rural support and its main source of electoral strength lies in a few candidates who are well known political activists. The Scottish Liberal Democrats came in fourth in all the elections. In 1999 and 2003, they formed coalition governments with Scottish Labour. In comparison to the SLP, the Scottish Liberal Democrats are more centrist, although not without a strong left preference.

Scottish National Party (SNP)

The Scottish National Party was founded in Scotland, and throughout its existence has represented only Scottish interests, with no central structures overlooking its policies, or direct tie to any other party present in the U.K. SNP's electorate is similar to the Labour Party's, comprising mostly of the urban lower middle and middle class. SNP took second place in both 1999 and 2003, and won the 2007 elections (Herbert et al, 2007). That victory was significant because for the first time, the party in power was different that the one holding a majority in Westminster.

The Scottish National Party was unable to form a coalition, but formed a minority government supported by the Scottish Green Party. Finally, in the 2011 election it won a majority.

Scottish Green Party

Due to its small size and relatively weak parliament representation the Scottish Green Party has placed as fifth in all three Scottish elections. In 2007, it supported Scottish National Party's minority government and drew attention to issues beyond their environmental positions. It supported Scotland's striving towards independence.

Scottish Conservative and Unionist Party

The Scottish Conservative and Unionist Party is a regional branch of Conservative and Unionist Party in Great Britain. It has had its present name since 1965. Before that the Scottish regional conservative party was called the Scottish Unionist Party. Similar to the Scottish Labour Party and the Scottish Liberal Democrats, Scottish Conservatives prepare separate platforms for Scottish elections differentiating on issues of regional importance. In Scotland, the Conservative Party has never enjoyed the level of support of Labour. In the 2010 election when the Conservatives won national elections with 55.7% of votes, only 16.8% came from Scottish districts and added up to only one of 308 Conservatives seats in parliament (Kimber, 2011).

Method

This study analyzed the texts of the party manifestos of the five Scottish political parties that took part in all of the elections, 1999 to 2011. There were two reasons for choosing these five parties: one, they all took part in all Scottish elections, and two, they all received enough votes to secure representation in parliament.

The study used the CATPAC software to analyze the party manifestos. CATPAC is a computer program designed to analyze text (Woelfel & Stoyanoff, 2007). CATPAC scans the text, determines which words are used most frequently and the co-occurrences among these words. CATPAC also reports the semantic structure using Ward's cluster analysis to determine clusters of words. From these clusters, meaning can be inferred about themes/clusters in the text (Doerfel & Connaughton 2009).

The most frequently used words were compared on several levels. In order to compare word frequencies ten matrices were created. Those would be used to visualize the data. Also, the matrices allowed the comparison of word frequencies between parties for each election. After obtaining the word frequencies and clusters and making the matrices of most common used words by party, next step was to analyze visual representation of data. UCINET/NETDRAW was used for that purpose (Borgatti, Everett & Freeman, 1999). UCINET/NETDRAW is a program for visualizing social networks.

Finally, semantic distances between parties were calculated and visualized. The closer the nodes (parties) were to each other, the more words they shared and the greater the overlap in the relations among the word, hence the more similar the manifestos in meaning. The assumption was that parties that entered a coalition would share the most words in their manifestos. The distances between parties were extracted from UCINET. Also, multidimensional scaling revealed the location of each party in two-dimensional space, such that the party that was most central (used most words associated with issues central to that year's election) was closest to the origin of the space (Woelfel & Fink, 1980). Centrality is defined as the average distance of one party to all others, with the party sharing the most words is the most central (Jang & Barnett, 1994).

Two other properties were analyzed based on the semantic network analysis. First, tie strengths were compared to explore words central to each election and how often each party used those words (how strong is the tie between each party and the central words). Second, eigenvector centrality was calculated in order to determine if centrality in the network corresponds with the proportion of votes that party obtained for each election. The analysis was repeated for each election year, resulting in four visual representations –1999, 2003, 2007 and 2011.

Results

The 1999 Election

The Labour Party won the 1999 election with 43.4% of the votes (56 MSP's) and formed a coalition government with the Liberal Democrats. The Scottish National Party (SNP) came in second with 35 MSPs (Scottish Information Center, 1999). The Liberal Democrats and Conservatives came third and fourth with only one seat difference, 18 to 17. The Green Party was last with only one seat. After calculating distances using the parties' coordinates in the two-dimensional space SNP is closer to Labour (.087) than the Liberal Democrats (.280). When presenting the distances, no units are given because the calculations of distance are an estimation resulting from converting a multidimensional model into two-dimensional-space and are used as symbols to present the distances among the nodes. As a result, there is no specific metric unit. They simply indicate how many words the parties' manifestos share. Parties that are closer to each other in terms of semantic distances share more words and meanings than parties that are further apart. The parties' distances from each other in MDS are presented in Table 2.

Stress level, which is a measure of goodness of fit, was .078, below the accepted .2 value (Borgatti, Everett & Freeman, 1999). Stress estimates the difference between original distances and those in two-dimensional space, as presented in Figure 1. Bonacich normalized eigenvalue centrality measure (Bonacich, 1972), indicates that SNP is the most central party in the 1999 election. SNP presented the most issues central in the semantic space, relative to the other parties. Second most central is Labour, followed by Liberal Democrats. This measure of centrality

accounts for 94.2% of variance in 1999 election data. The eigenvector centrality values for all parties for each election can be found in Table 1.

Table 1. Eigenvector centrality measures for all parties for each election year

	Green	Conservatives	SNP	Liberal Dems	Labour	
1999		16.00	44.59	89.05	62.8	76.7
2003		37.04	43.09	74.99	59.14	87.46
2007		33.39	26.84	56.37	81.95	90.95
2011		22.09	26.46	103.12	57.24	70.02

Figure 1. 1999 election two-mode words by party network, tie strength 70

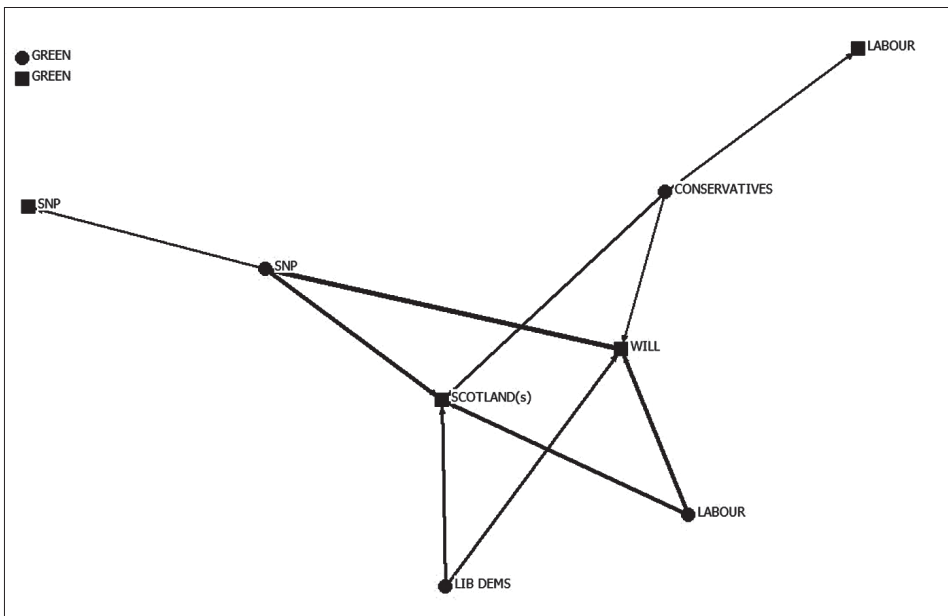


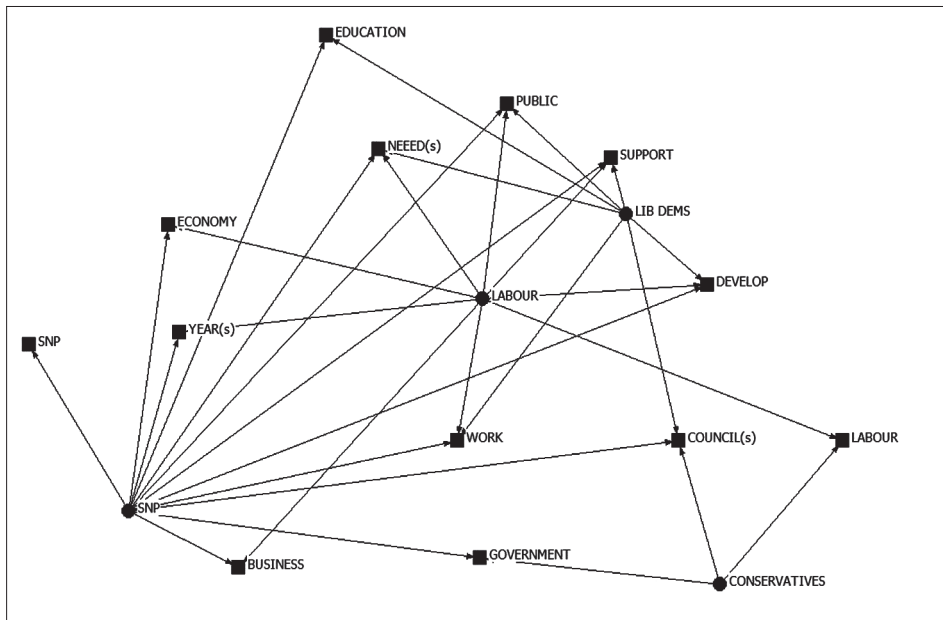
Table 2. Semantic Distances between Parties All Election Years

1999	Conservatives	Labour	SNP	LibDems	Green
Conservatives	.452	.463	.699		.846
Labour	.087		.280	.853	
SNP		.237		.770	
LibDems			.799		
2003	Conservatives	Labour	SNP	LibDems	Green
Conservatives	.585	.551	.964		.912
Labour	.170		.390	.650	
SNP		.431		.814	
LibDems			.828		

2007	Conservatives	Labour	SNP	LibDems	Green
Conservatives	.612	.775	.658	.839	
Labour	.279	.055	.543		
SNP	.293		.802		
LibDems			.512		
2011	Conservatives	Labour	SNP	LibDems	Green
Conservatives	.745	.581	.626	.721	
Labour	.167	.362	.604		
SNP	.26		.6		
LibDems			.857		

A two-mode network illustrating words and parties on the same graph (Figure 2) is interesting. First, all of the parties' strongest ties are with the word Scotland. However, Labour and SNP, the two parties that received the majority of votes had the strongest ties with the words Scotland. Second, the Conservatives, which received only half of the votes of SNP and came in third, had most often mentioned competition. The Conservatives was the only party that linked with the word Labour. This might suggest that negative campaigning doesn't bring positive results in Scotland's politics.

Figure 2. 1999 election two-mode network, tie strength 25, with words shared by four major party eliminated



Based on the analysis of the semantic network for the 1999 election, the coalition that formed the government could not be predicted based solely on semantic network. Therefore, the second hypothesis was not supported. The parties that

were closest to each other in terms of shared words were the SNP and Labour, while parties, which entered the coalition this election, were Labour and the Liberal Democrats. The first hypothesis was not supported. The SNP was closest to the center of the network. This suggests that its strong position as the only regional party and thus, the one considered closest to issues crucial in Scottish elections. SNP's central position indicates that proportion of votes obtained does not indicate centrality. However, the Labour Party, which in terms of centrality was second, obtained the largest number of votes, which means that issues mentioned in their manifesto were second in terms of centrality and interconnectedness in that election.

Also, after setting tie strength at 25 and eliminating the words shared by all four major parties, and eliminating the words only one party used and doesn't share, SNP shares the most words with at least one other party. SNP shares 11 words with at least one other party, Labour has 9, Liberal Democrats 7, and the Conservatives 3. The rationale for eliminating the words shared by all four major parties is that these words do not differentiate the parties. They include such words as Scotland, will, and parliament and represent boilerplate in the manifestos. The Green party was not considered in this analysis because requiring a tie strength at 25 and eliminating all the words that are shared by all five parties, Green party showed no connections with any other party, and became an isolate connected only to the word Green. Figure 2 shows the revised semantic network without the common words.

2003 Election

2003 election results maintained the status quo. The Labour Party once more obtained the largest number of votes, and received 50 (38.8%) MSP seats. SNP came in second, even though it lost voter support. In 1999, SNP obtained 27% of the seats, and in 2003 dropped to 20% (27 MSP's). The Conservatives and Liberal Democrats maintained the same percentages of seats, 14.0% for the Conservatives (18 MSP's), and 13.2% for the Liberal Democrats (17 MSP's). Again, Labour formed a coalition government with the Liberal Democrats.

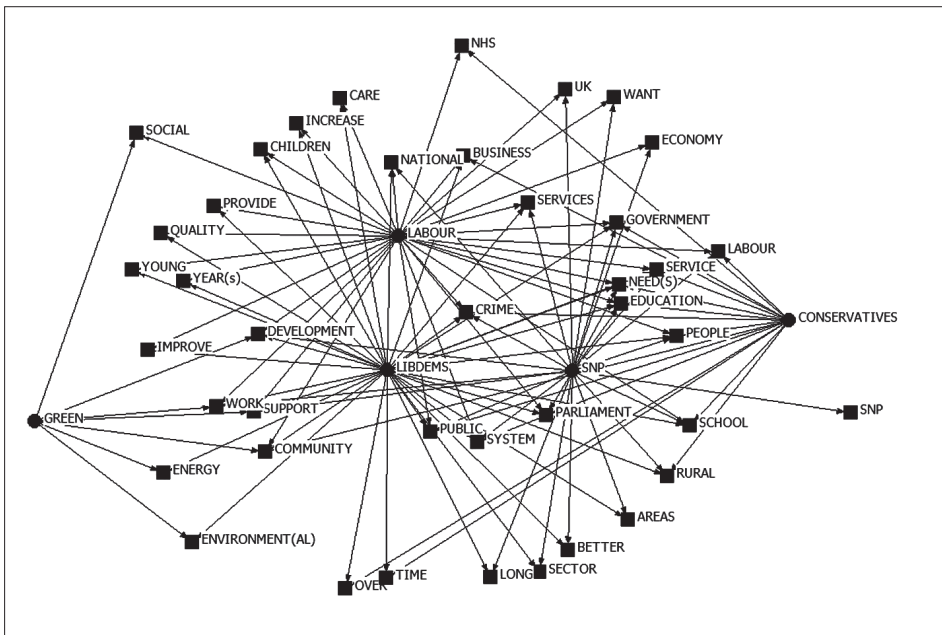
The graphic representation of distances between parties again places Labour closer to SNP than the Liberal Democrats, but this time Labour and SNP are not as close as in 1999. The Conservatives again seem removed from the Liberal Democrats-Labour- SNP trio. This time, however, the Green Party's distance to those three is equal to the Conservatives. The calculated distances confirm that SNP is closer to Labour than the Liberal Democrats. SNP is not that much further from Liberal Democrats than Labour. The Conservatives are closest to the SNP, while the Green Party is closest to Labour, which shows that the difference between the Conservatives and Green in terms of peripheral position is small. Again, the Liberal Democrats, SNP and Labour share the most words and issues, despite similarities in number of votes the Conservatives seem to be left out of this triangle.

The stress value for the MDS for the 2003 election was .124. The Labour Party is most central, which mirrors the fact that SNP did not address issues most central to that year election and therefore, their voter support dropped. The SNP is second

most central party, followed by the Liberal Democrats and the Conservatives. The Conservatives peripheral position confirms that they have less in common with their competitors in terms of language used in their manifestos than the three major parties: Labour, SNP and Liberal Democrats. The Green Party was much more central in 2003 than in 1999. This is indicated by their increase in obtained MSP's (1 in 1999 to 7 in 2003). When looking at the 2003 two-mode words by party network, it is clear that the Green Party did not share many words with the other parties, and even shared words only with one other party at a time. This placement, along with its measure of centrality, low vote count and small number of MSPs establishes its position as a peripheral party, ideologically separate from the others.

The Liberal Democrats have the most connections with other parties. After eliminating words common to all five parties at 25 words tie strength, and eliminating words the parties do not share, (Figure 3) the Liberal Democrats share the most words (33). Labour shares 30, and SNP 25 words. The Conservatives have 17 connections and the Green Party 7. The Liberal Democrats share many words with other parties, but fall third in centrality, because the analysis methods do not account for length of the manifesto. The Liberal Democrats have longer manifestos than their competitors. Thus, even though they will have more words in common with their competitors, the weight of those words in terms of interconnectivity and centrality of issues is weaker than the manifestos of Labour and SNP.

Figure 3. 2003 elections two-mode words by party network, tie strength 25, words shared by all five parties eliminated



Consistent with the 1999 election the three strongest parties that were considered the competitors and potential coalition partners were once again in the center of the network, indicating that the answer to the first research question is affirmative. Semantic distances mirror parties' commonalities, even if predicting coalitions based solely on shared meanings is not possible. The second research question and the second hypothesis were not supported. In the 2003 elections, the coalition could not be predicted based on semantic similarities of party manifestos. However, contradictory to 1999, centrality in 2003 was indicative of the number of obtained votes, Labour was the most central, supporting the first hypothesis. Semantic structure similarities do not indicate coalition partners, however they can be indicative of central and peripheral positions in power struggles, as well as importance of issues discussed in the manifesto.

2007 Election

The 2007 election brought big changes in Scottish politics. SNP won the election and formed a minority government with Green Party support. SNP won with a narrow margin (47 seats to Labour's 46) and a small percentage difference, 36.4% to Labour's 35.7% of available seats. However, the number of seats SNP won nearly doubled (27 to 47), while the number of seats maintained by Labour dropped by 4 (50 to 46). The Conservatives came in third with 13.2% seats (17 MSP's), distancing Liberal Democrats by only one seat (16 MSP's, 12.4% of seats). The Green Party dropped significantly, maintaining only 1.6% available seats, from 5.4% in 2003.

The graphic representation of semantic distances from 2007 shows some interesting changes. The SNP shared fewer words with Labour and the Liberal Democrats, who in turn appear much closer to each other than previously. Both the Conservative and Green parties maintained their peripheral position with the Greens a little closer to the Liberal Democrats and Labour with the Conservatives.

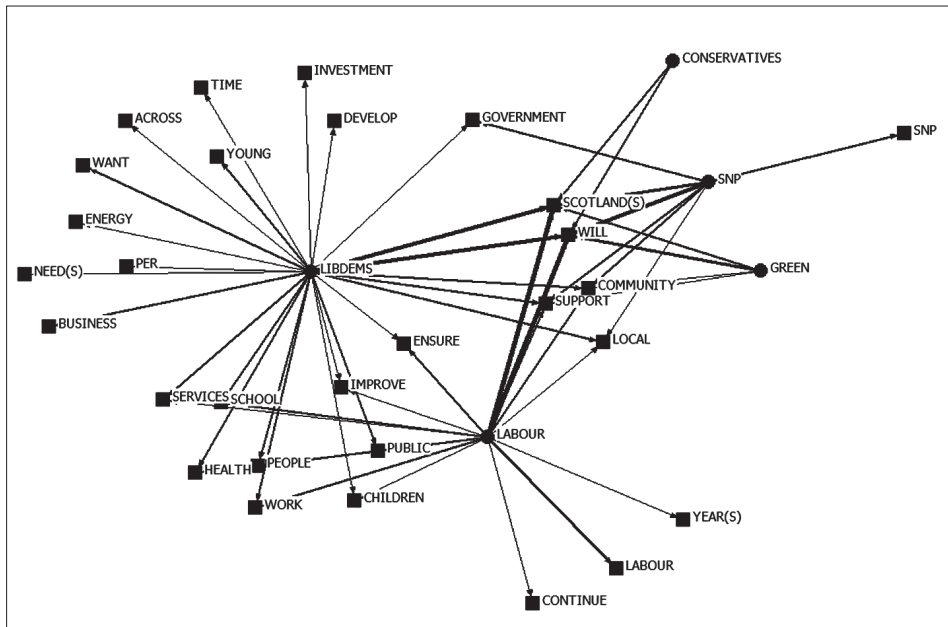
Calculating the distances confirms the visual observation. Of all the parties, Labour and the Liberal Democrats are the closest to each other. The SNP is almost equally distant from both. The Conservatives' closest competitor is Labour, and the Green Party is closest to the Liberal Democrats. Calculated distances among all the parties can be found in Table 2. The stress value for the MDS was .096. The amount of variance explained by the centrality measure was 91.6%. The measures of centrality provide the most unexpected results in 2007 election analysis. The SNP, the party that obtained the largest margin of votes was third most central in the network. The most central party was Labour, Liberal Democrats were second, and SNP third. This might indicate a change in voters' interest. The issues that were most mentioned in the manifestos, might not have been issues that the Scottish people most cared about that year. Therefore, the party that obtained the most votes was the party that discussed issues emerging in the political discourse. Therefore in 2007, centrality was not indicative of voters' support.

Predicting a coalition based on semantic distances was not possible. SNP did not form a coalition that year, initially entering talks with Liberal Democrats, settling for

a minority government with Green Party support. The Green Party that supported the SNP, which for the first and only time was more central than the Conservatives.

The two-mode network from 2007 suggests one of the limitations of the study. SNP, the party that obtained the greatest number of votes, did not mention many issues salient to the other parties. At tie strength set at 80, to examine only the strongest most often mentioned words, the Liberal Democrats were the most connected, sharing some words with both Labour and SNP (Figure 4). However, they uniquely mentioned a few individual issues. The same situation is found looking at Labour. In comparison, SNP is connected only to few of the shared words and have no “independent” words. Yet SNP won the election and captured most pressing issues on voters mind. That might suggest that the length of the manifestos distort the results. The Liberal Democrats have manifestos much longer in page length than the SNP. 2011 Election. In 2011, the Scottish National Party won the election by a large enough margin to form a majority government without a coalition partner. The SNP won the election securing 53.5% of all seats 69 MSP’s. Labour came in second, but unlike the previous election when the difference between winners and the runner up were few seats, it received about half the number that SNP won, only 37 (28.7%) seats, 32 less than SNP. Third were the Conservatives with 15 (11.6%). The Scottish Liberal Democrats found themselves in a weakened position securing only 5 (3.9%) seats, a two-thirds drop. The Green Party received only 1.6% of the votes and secured 2 seats, unchanged from the previous election.

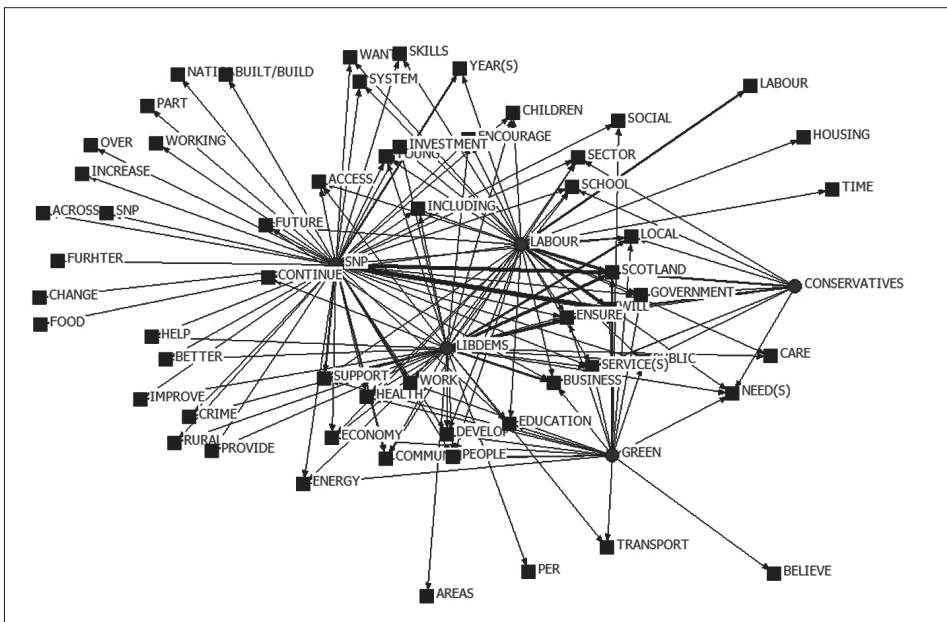
Figure 4. 2007 election two-mode words by party network, tie strength 80



In terms of semantic distances, Labour shared the most words with the winning SNP, the Liberal Democrats were more distant than previously and even though they are closer to SNP than to Labour, they are removed and are no longer close to the Liberal Democrat-Labour-SNP triad, as in 1999 and 2003. The coalition could not be predicted based on distances, because the SNP secured majority. The stress value for the two-dimensional multidimensional scaling was .122. Calculated distances show that even though Labour and SNP are sharing most words, their overlap wasn't as great as Labour and the Liberal Democrats in the previous election. The parties were particularly close to each other in 2011, and the SNP distanced competition by a large margin.

In 2011, the order of centrality corresponded with proportion of obtained votes with the SNP in the most central position, Labour second, the Liberal Democrats third, the Conservatives fourth and the Green Party last. The variance explained by this measure was 93.4%. Therefore, the 2011 election year data supports first hypothesis. The second research question and second hypothesis are not applicable to 2011 data, since SNP formed a majority government and did not form a coalition.

Figure 5. 2011 election two-mode words by party network, with tie strength set at 25



Looking at the two-mode words by party network representing the 2011 election, it is clear that the SNP has many words in its manifesto that were not shared by the other parties (Figure 5). Labour and the Liberal Democrats seem interconnected with other parties, while maintaining some individual issues. The Conservatives lacked unique words, and shared most words in the network with at least one other party. The SNP was very centrality despite sharing fewer words than Labour and

Liberal Democrats, indicates its position in establishing issues central to all parties, as well as the salience of issues they share. At the same time, while sharing interest in crucial issues with other parties, SNP effectively pursued issues specific to their party's national character, therefore making words they do not share salient for voters. They strengthen their position enough to make their issues most central, even though they were not mentioned by the other parties.

Discussion

The election results from 1999 through 2011 show that the SNP and Scottish Labour Parties are the central actors on the political scene. One of the differences between the two parties is that the SNP is the only actor without ties to United Kingdom politics. Therefore, all political decisions made by the SNP and all consequences of their political actions apply only to the Scottish electorate. Labour is in a different situation. While trying to win over the Scottish electorate, and to portray the party as representing the interests of the Scottish people, Labour has to consider that their political discourse will be interpreted within the larger context of the U. K. In terms of the electorate and overall political outlook the party closest to Labour is the SNP. One important difference between these parties is SNP's declared support for Scottish independence. This difference could be seen as the issue on which the parties differ, and if other issues make them close allies, a coalition could be possible. However, in the Scottish situation because SNP seeks independence from the very system of which Labour is a part any coalition potential, regardless of other ideological similarities is eliminated. Therefore, the first research question can be considered supported, since regardless of coalition potential ideological similarities indeed suggest Labour and SNP as close allies. In every election with the exception of 2011, Labour and SNP were closest in terms of semantic distances, and they were the most important contenders for Scottish votes representing similar agendas. The only time when Labour's closest partner in terms of semantic distances was not the SNP, but the Liberal Democrats, can also be seen as support for the first research question. By 2011, Labour and the Liberal Democrats had been effectively ruling Scotland for eight years with the same coalition government. Thus, it could be expected that this closeness and cooperation will be mirrored in mutual influence and change in the language of their party manifestos.

The answer to the second research question can be interpreted in more than one way. Taking into consideration just the semantic distances between parties, the assumption that the parties with the smallest semantic distances would form a coalition was not met. Therefore the answer to the question would be negative – it is not possible to predict coalition formation based on only the semantic distances between parties of their manifestos. However, considering the characteristics of the Scottish political system, and the fact that the parties closest to each other had little chance to enter a coalition, the answer becomes more complicated. Consider that the parties with the most common manifestos would not enter a coalition, it is

possible that the winner of the election would look towards other central actors, and choose a coalition partner from among them. This happened with Labour, twice picking the Liberal Democrats as their coalition partner. The vote count indicates the Liberal Democrats or the Conservatives as equally capable since difference in vote total was minimal. However, the Liberal Democrats were both more central, and closer in terms of semantic distance, therefore making a better coalition match. Even though there is not a direct relation between the semantic distances and coalition formation, the nature of this relationship seems to be curvilinear. If parties are too close they will not enter a coalition because they represent competition. If they are too far, they will not consider each other as potential partners because they are ideologically too dissimilar. If the potential rival is too ideologically close that party might not be a desirable coalition partner because of the danger that after forming a government together, the electorate will start either confusing the parties, or changing their votes because they do not see the distinctive difference between the two. To avoid this danger, parties might be reluctant to seek coalition partners among parties that are too similar.

The first hypothesis was partially supported. In 2003, Labour was the most central with the largest percentage of votes. In 2011, SNP was in the same situation. In both years, the party that was most central was the election winner. That might suggest that after forming a government and dominating political scene for four years, parties tend to set the political agenda and dictate the most important issues (Nabi & Oliver, 2010; McCombs & Shaw, 1972). Therefore, for the next election the issues that the governing party considers central become central to the political discourse further strengthening the party's position. Agenda setting theory put forth by McCombs and Shaw (1972) claims that the media influences our perception of issue importance. Its main postulate salience transfer suggests that the media have the ability to transfer their agenda to public agenda creating an impression of importance.

If one coalition dominates the political scene like the Labour – Liberal Democrat coalition, the issues emphasized by those two parties will be covered by media a great deal, which will lead to issue salience being skewed towards issues favored by the governing parties. The result might be voters' perception of those issues are more central than issues favored by opposition, which might not have been receiving equal media attention. To fully examine potential relationship between party manifestos, news sources and voters' perception of issue importance more research is needed.

Finally, the second hypothesis was not supported. Parties that were most similar in terms of semantic structure did not enter a coalition in election years when no one party won the absolute majority. The results suggest support for a curvilinear relation of semantic distances and coalition potential.

Although the majority of the research questions and hypotheses were not supported, semantic network analysis represents a viable method for the analysis of political party manifestos. Issue centrality and the semantic distances among parties

indicate that the words used in party manifestos mirror the power structure of the political system. Even though coalitions could not be predicted based on semantic distances, certain patterns were revealed in terms of coalition potential. First, the existing power structure was reflected in semantic distances. The SNP, Labour and Liberal Democrats, continued to maintain the most central position with the Conservatives and the Greens as peripheral players. While, the Conservatives had obtained a similar number of votes as the Liberal Democrats, they would not be considered a coalition partner in the context of Scottish politics. Second, in the elections that Labour won, their closest competitor in terms of semantic distances was the SNP and not the Liberal Democrats, it was expected that Labour would choose a different coalition partner than SNP. Both Labour and the Liberal Democrats are national parties and are therefore obligated to balance their interests on both regional and national levels. Labour by associating itself with SNP, a strong nationalistic party promoting independence might hurt its image nationally. However, the fact that its manifesto shares most semantic commonalities with SNP – a regional level party, might shed some light on their strong position in Scottish politics. Labour's manifesto promotes many of the same issues as the regional party might mean that regionally, it is successfully tailoring their message to the Scottish electorate, instead of maintaining the same political profile they assert nationally. That might explain their electoral victory in 1999 and 2003.

Another phenomena explained by semantic analyses might be that Labour and the Liberal Democrats over time have moved closer towards each other in terms of semantic distances. In the 1999 election, the distance between Labour and the Liberal Democrats was .28. In 2007, it measured merely .055. Maintaining a coalition government over time, the two parties have merged their policies and gotten closer, which is mirrored in their manifestos.

Semantic analysis can also help explain the shift in centrality between the 2007 and 2011 elections. Until 2003, Labour and the Liberal Democrats were ruling coalition partners with Labour winning both the 1999 and 2003 election. However, in 2007, SNP came into power by bringing up new issues and changing the direction of political discourse. In 2007 although they won the election, SNP was less central, with Labour and the Liberal Democrats still dictating which issues were salient. However, the people of Scotland decided that the issues discussed by Labour and the Liberal Democrats were no longer the most important and turned to SNP. By 2011, that change can be seen in SNP's centrality, clearly maintaining its position of power and making its issues more central.

Limitations and Future Research

One of the limitations of this study is not accounting for length of the manifestos. The parties with longer manifestos might become more central position because of the number of words in their manifestos. However, the Liberal Democrats, the party with the consistently longest manifestos had never achieved high levels

of centrality, suggesting that while influencing two-mode network comparisons, manifesto length can be accounted for by centrality, since the latter considers the interconnectedness of issues, as well as, the word count. In future research the proportion of words used in particular manifestos instead of word frequency may resolve this issue.

Another limitation is that the words shared by all the political parties have not been accounted for in the analysis. If all parties share certain words, then they don't change the relations among the parties, but add to the number of ties, and this influences the centrality measures. A valuable addition to future research would be to compare results with and without the common words.

Finally, the capability to generalize the results to multi-party democracies is limited by using only one country as an example. The Scottish political situation had most likely influenced coalition outcomes, and it would be useful for future analyses to compare Scottish findings with those of a country with only one level of government. Conclusion In spite of the fact that most of the hypotheses were unsupported, this research adds to the discussion about how to analyze political text. There are two points that one can take away. One, there are more factors in choosing a coalition partner than semantic similarities. Two, even though coalition formation could not be predicted from semantic analysis of party manifestos this approach to analyzing the political landscape provides an accurate picture of the division of power and centrality of issues for a given election. Analyzing party manifestos using semantic networks opens an unexplored branch of political communication that focuses on the expression of meanings during campaign. There is great potential in examining political text with focus on the tools of political communication, as well as looking specifically at party manifestos. It can reveal information about country's politics, making it possible to obtain information without previous knowledge of country's political context, and therefore without bias.

Bibliography

- Atteveldt von, W., Kleinnijenhuis, J., & Ruigrok, N. (2008). Parsing, Semantic Networks, and Political Authority: Using Syntactic Analysis to Extract Semantic Relations from Dutch Newspaper Articles. *Political Analysis*, 16, 428–446
- Baäck, H. (2003). Explaining and predicting coalition outcomes: Conclusions from studying data on local coalitions. *European Journal of Political Research*, 42, 441–472
- Bonacich, P. (1972). Factoring and Weighting Approaches to Status Scores and Cliques Identification. *Journal of Mathematical Sociology*, 2, 113–120
- Borgatti, S.P., Everett, M.G. & Freeman L. C. (1999). *Ucinet 5 for Windows: Software for Social Network Analysis*. Natick: Analytical Technologies
- Budge, I. (2001). Validating the Manifesto Research Group Approach. In *Estimating the Policy Positions of Political Actors*, Michael Laver (Ed.) (pp. 50–66). London: Routledge
- Burnside, R., Herbert, S., & Curtis, S. (2003). *Election 2003*, Scottish Information Centre (SPICe), 03/25

- Carley, K.M. (1993). *Coding choices for textual analysis: A comparison of content analysis and map analysis*. *Sociological Methodology*, 23, 75–126
- Danowski, J.A. (1982). Computer-mediated communication: A network-based content analysis using a CBBS conference. In M. Burgoon (Ed.), *Communication yearbook 6* (pp. 905–924). Beverly Hills, CA: Sage.
- Doerfel, M.L. (1998). *What constitutes semantic network analysis? A comparison of research and methodologies*. *Connections*, 21, 16–26
- Doerfel, M.L., & Barnett, G.A. (1999). *A semantic network analysis of the International Communication Association*. *Human Communication Research*, 25, 589–603
- Doerfel, M.L., & Connaughton, S.L. (2009). Semantic networks and competition: Election year winners and losers in U.S. televised presidential debates, 1960–2004. *Journal of the American Society for Information and Science Technology*, 60, 201–218
- Doerfel, M.L., & Marsh, P.S. (2003). Candidate-issue positioning in the presidential debates. *Journal of Applied Communication*, 31, 212–237
- Fowler, J.H., Heaney, M.T., Nickerson, D.W., Padgett, J.F., Sinclair, B. (2011). *Causality in political networks*. *American Politics Research*, 39, 437–480
- Gabel, M., & Huber, J. (2000). Putting Parties in Their Place: Inferring Party Left-Right Ideological Positions from Party Manifesto Data. *American Journal of Political Science*, 44, 94–103
- Herbert, S., Burnside, R., Earle, M., Edwards, T., Foley, T., & McIver, I. (2007). *Election 2007*, Scottish Parliament Information Centre (SPICe), 07/21
- Jang, H., Barnett, G.A., (1994). *Cultural Differences in organizational communication: A semantic network analysis*, *Bulletin de Methodologie Sociologique* 44, 31–59
- Kimber, R. *Political Science Resources*. Retrieved from <http://www.politicsresources.net>, Last Modified: 28 May 2011
- Klebanov Beigman, B., Diermeier, D., & Beigman, E. (2008). *Lexical cohesion analysis of political speech*. *Political Analysis*, 16, 447–463
- Kwon, K., Barnett, G.A., Chen, C. (2009). Assessing Cultural Differences in Translations: A Semantic Network Analysis of the Universal Declaration of Human Rights. *Journal of International and Intercultural Communication*, 2, 107–138
- Laffin, M., Shaw, E., & Taylor, G., (2004). *Devolution and Party Organisation in Britain: How Devolution has changed the Scottish and Welsh Labour Parties*. ESRC Research programme on Devolution and Constitutional Change
- Laver, M.J., & Budge, I. (1992). Measuring Policy Distances and Modeling Coalition Formation. In M.J. Laver & I. Budge (Eds.) *Party Policy and Government Coalitions*. (pp. 15–41). New York, NY: St. Martin's Press
- Laver, M.J., & Shofield, N. (1998). *Multiparty government: The Politics of Coalition in Europe*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
- Laver, M.J., & Garry, J. (2000). Estimating Policy Positions from Political Texts. *American Journal of Political Science*, 44(3), 619–634
- Laver, M.J., Benoit, K., & Garry, J. (2003). *Extracting policy positions from political texts using words as data*. *American Political Science Review*, 97, 311–331
- McCombs, M.E., & Shaw, D.L. (1972). *The agenda-setting function of the mass media*. *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 176–187
- McNair, B. (2003). *An Introduction to Political Communication*. London, Routledge

- Meraz, S.A. (2008). *The networked political blogosphere and mass media: Understanding how agendas are formed, framed, and transferred in the emerging new media environment*. Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences 68: 12-A, 4905. www.proquest.umi.com
- Nabi, R.L., & Oliver, M.B. (2010). Mass Media Effects. In C.R. Berger, M.E. Roloff & D.R. Roskos-Ewoldsen (Eds.), *Communication Science* (pp. 255–271). Thousand Oaks: Sage
- Pogorelis, R., Maddens, B., Swenden, W., & Fabre, E. (2005). *Issue Saliency in Regional and National Party Manifestos in the UK*. *West European Politics*, 28(5), 992–1014
- Volkens, A. (2001). Manifesto Research since 1979: From Reliability to Validity. In *Estimating the Policy Positions of Political Actors*, ed. Michael Laver. London: Routledge
- Wallsten, K. (2007). *Agenda Setting and the Blogosphere: An Analysis of the Relationship between Mainstream Media and Political Blogs*. *Review of Policy Research*, 24, 567–587
- Woelfel, J. & Fink, E.L. (1980). *The Measurement of communication processes: Galileo theory and method*. New York: Academic Press
- Woelfel, J. (1997). Attitudes as nonhierarchical clusters in neural networks. In G.A. Barnett & F. Boster (Eds.), *Progress in communication sciences 13* (pp. 213–227). Norwood, NJ: Ablex Publishing
- Woelfel, J., & Stoyanoff, N.J. (2007). The Galileo System: A rational alternative to the dominant paradigm for social science research. In M. Hinner (Ed.), *Freibergerbeiträge zur interkulturellen und wirtschaftskommunikation: A forum for general and Intercultural business communication*. Vol. 3. The role of communication in business transactions and relationships (pp. 433–462). Berlin: Peter Lang

Semantic Networks Analysis of Political Party Platforms: Coalition Prediction Based on Semantic Distances in Scottish Elections 1999–2011

Abstract

This paper conducts a semantic network analysis of Scottish political party manifestos from the 1999, 2003, 2007 and 2011 elections to predict coalition formation. A manifesto is a tool of political communication that represents a party's ideology and discusses issues considered crucial for each election. Semantic analysis of party manifestos represents an innovative method for examining the relations among political parties. Parties that are closer in the semantic network have a greater potential to form political coalitions. Semantic distances and two-mode semantic network analysis also proved to be a viable method for describing a country's political climate and power structure, without requiring prior knowledge of country's political makeup, and without pre-conceived notions. The results indicate that a semantic analysis of political party manifestos can be used to predict coalitions, but factors other than semantic similarity must be considered. Semantic network analysis provides an accurate picture of the distribution of power and centrality of issues for any given election.

Key words: political parties, coalitions, Scotland, Scottish political parties system

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Dominika Kasprovicz i Łukasz Zweifel

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

„Nowe wino w starych butelkach” – nowe partie w systemach partyjnych, na przykładzie Holandii

*Minor and new parties tend to be forgotten
by analysts of parties and party systems. Good as well as bad reasons account
for this neglect. The neglect ought, however, to be remedied,
since it can be argued that minor, and especially new minor parties
play an important role in the transformation of party systems.*

(Pedersen 1982)

Partie nowe w systemach politycznych to nie nowe zagadnienie, stanowiły i nadal są obiektem zainteresowania wielu badaczy, stąd mnogość ujęć teoretycznych i danych empirycznych na ich temat. Partie nowe są uważane za zjawisko kluczowe w procesie analizy zmian politycznych, zwłaszcza że zgodnie z konstatacją Petera Maira i Roberta Katza są ściśle zależne od swojego, wielowymiarowego środowiska, stanowią nieodłączny element systemu politycznego, ale też odzwierciedlają złożone procesy społeczne oraz instytucjonalne – polityczne¹. Traktowane są nie tylko jako „pas transmisyjny” w procesie polityzacji interesów indywidualnych i grupowych (kierunek oddolny), ale także jako podmiot aktywnie kształtowany w ramach działań państwa (kierunek odgórny). Na tle partii politycznych *per se*, partie nowe dają możliwość pogłębionej analizy tych procesów, choćby dlatego że, jak pisał Piero Ignazii: „[...] nie tylko dostarczają świeżej krwi, czy otwierają nowe kanały dla wyrażania [interesów], przez co zmniejszają atrakcyjność innych, nie-partyjnych organizacji, ale także dlatego, że swoim członkom oferują nowe role”².

Partie nowe jako jednostka analizy

Konceptualizacja tego zagadnienia stanowi dla badaczy wyzwanie, które wynika bezpośrednio z dynamiki życia społecznego i politycznego, którego „nowość” jest

¹ P. Mair, R. Katz, *Three Faces of Party Organization: Adaptation and Change*, European Policy Research Unit Working Paper 4/90, University of Manchester, 1990, s. 18.

² P. Ignazii, *The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties*, „Party Politics”, vol. 2 (4), 1996, s. 553–554.

nieodłącznym elementem. O ile (z pozoru) łatwiej jest wskazać i analizować nowe podmioty w sytuacjach radykalnej zmiany systemu politycznego, np. demokratycznej transformacji, kiedy pluralizacji politycznej towarzyszy powstawanie wielopartyjnych systemów, kategoria nowości rozmywa się i komplikuje wraz z upływem czasu w systemach stabilnych czy też skonsolidowanych³. To jednak nie oznacza niemożności wskazania i analizy znaczenia nowej politycznej oferty. W siedemnastu analizowanych przez Nicole Boyller skonsolidowanych demokracjach, do grona partii nowych, które uzyskały reprezentację parlamentarną w ostatnich 40 latach zaliczono aż 140 podmiotów. Choć większość z nich nigdy nie osiągnęła wysokiego poziomu relewancji, jedna trzecia zniknęła po jednorazowej bytności w parlamencie, pozostają nieodłączną i ważną częścią także tych systemów⁴.

Jak konceptualizuje się nowatorski charakter partii politycznych? Należy nadmienić, że jest on rozumiany na wiele sposobów, które, upraszczając, za Sholomit Barneą i Gideonem Rahatem zawrzeć można w dwóch ogólnych kategoriach: „chronologicznej” i „jakościowej”⁵. Pierwsza grupa definicji uznaje partie nowe za podmioty powstałe ostatnio, aktualne. Przykładem skrajnej najbardziej minimalistycznej – technicznej definicji – były partie nowe rozumiane jako nowe podmioty formalnie zgłoszone w rejestrze partii. Taka konceptualizacja, choć łatwa do operacjonalizacji (i przydatna choćby na gruncie polskim), nie spełnia jednak wymogu uniwersalizmu – nie wszystkie państwa prowadzą bowiem podobne rejestry. Jakościowe ujęcie utożsamia nowość z różnymi aspektami działania partii – programami, strukturą organizacyjną, strategiami politycznymi, które różnią się od istniejących. Tutaj, skrajnym przykładem subiektywnych, jakościowych kategorii wyznaczających nowatorski charakter partii byłyby np. deklaracje ich założycieli, co do faktu, iż dany podmiot jest podmiotem partyjnym i nowym. Kryterium to, choć pojęciowo rozmyte, może stworzyć unikatową grupę jednostek analizy, o których, niezależnie od obiektywnych zmiennych, komunikuje się, iż są podmiotami nowymi⁶.

Dowodzi tego interesująca analiza Alana Sikka, który przedstawia przykłady partii nowych wkraczających w pole polityki i odnoszących sukces przede wszystkim ze względu na sam fakt nowatorskości. Komunikowanie o podmiocie, jako o nowym jest strategią o dużym potencjale wyborczego poparcia. Okazuje się (w niektórych przypadkach), że jest też wystarczającym argumentem do przechwycenia elektoratu partii już istniejących, nawet jeśli nie oferuje się alternatywy programowej⁷.

³ Por. I. van Biezen, *Political parties in New Democracies*, Nowy Jork, 2003, rozdz. 1–3.

⁴ N. Bolleyer, *New Parties in Old Party Systems Persistence and Decline in Seventeen Democracies*, Oxford 2013.

⁵ S. Barnea, G. Rahat, *Out in the old, In with the “new”: What constitutes a new party*, „Party Politics”, vol. 17 (3), 2011, s. 303–320.

⁶ Por. D. Kaspróvicz, *Dlaczego partia? Polskie partie pozaparlamentarne w procesie konceptualizacji partii politycznej*, [w:] *Partie polityczne w Polsce i w Europie. Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*, red. A. Paczeński, M. Winclawska, Wrocław–Toruń 2013, s. 221–278.

⁷ A. Sikk, *Newness as a winning formula for new political parties*, „Party Politics”, vol. 18, 2012, s. 456.

Te wyniki stanowią interesujące uzupełnienie badań prowadzonych do tej pory, a zakorzenionych we wspomnianych wyżej jakościowych definicjach i motywacjach stojących za sukcesami partii. Klasyczne studia z tego zakresu łączą bowiem genezę i sukcesy nowych partii z nowymi tematami, które nie są podejmowane przez zastane ugrupowania lub które nie są darzone zaufaniem bądź pozostają nieskuteczne w realizacji interesów swoich elektoratów, jak w przypadku partii Nowej Polityki, o których będzie mowa w dalszej części artykułu⁸.

Biorąc pod uwagę cel niniejszego artykułu, którym jest możliwie najszersza konceptualizacja i egzemplifikacja nowych partii, definicja nasza, bazując na obserwacjach A. Sikka, miała za zadanie łączyć powyższe ujęcia, przez co plasować się na pograniczu ujęcia ilościowego i jakościowego. Z jednej strony chcieliśmy wziąć pod uwagę na nowo rejestrowane w poszczególnych etapach ewolucji systemu partyjnego podmioty, z drugiej, uwzględnić te, które, choć nienowe w sensie formalnym, oferowały „nową jakość”, czy to programową, czy z zakresie strategii politycznych na szczeblu parlamentarnym.

Systemem partyjnym, doskonale obrazującym wielowymiarowe znaczenie tego terminu i bogatym w przykłady tak szeroko rozumianych, nowych partii jest, naszym zdaniem, Holandia.

Studium holenderskiego systemu wielopartyjnego

Można pokusić się o stwierdzenie, że pojawianie się licznych nowych partii politycznych przed każdymi wyborami parlamentarnymi stanowi polityczną tradycję tego państwa. W latach 1946–2012 na holenderskiej arenie parlamentarnej zaistniało 28 nowych partii politycznych, choć zgodnie ze wzorem opisanym przez N. Bolleyer, większość z nich statusem partii relewantnej cieszyło się jedną elekcją, by po krótkiej przygodzie z *Tweede Kamer* (Druga Izba Stanów Generalnych – izba niższa Stanów Generalnych, parlamentu Holandii) zniknąć ze sceny politycznej (patrz tabela 1). Te o najwyższym poziomie relewancji, które współtworzyły gabinety, powstawały w wyniku przekształcenia istniejących już wcześniej partii lub w wyniku fuzji kilku działających podmiotów (nowe jakościowo). Równolegle pojawiały się podmioty oryginalne, niezakorzenione w istniejących wcześniej partyjnych strukturach, które oferowały ilościowe i jakościowe innowacje⁹. Ich różnorodność pozwala na zobrazowanie czynników (odgórnych i oddolnych) w kluczowych procesach szerzej rozumianej polityczno-społecznej zmiany.

⁸ Mowa o pracach autorów takich jak: M. Tavits, *Party System Change*, „Party Politics” 2006, vol. 12, s. 99–119, S. Hug, *Altering Party System*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press 2001, P. Lucardie, *Prophets, Purifiers and Prolocutors*, „Party Politics” , vol. 6, 2000, s. 175–85.

⁹ W ostatnich wyborach przed wojną (1937) wzięło udział 20 partii politycznych, z czego połowa weszła do parlamentu, tak duża liczba partii startujących w wyborach parlamentarnych pojawiła się dopiero w 1967 roku, co było pokłosiem przemian społecznych tamtych lat.

Ogólnie ewolucję holenderskiego systemu partyjnego można podzielić na trzy etapy – przejście od systemu ekstremalnie wielopartyjnego z dwiema głównymi partiami (1946–1971) do względnej stabilizacji, gdzie holenderska wielopartyjność miała charakter umiarkowany z równowagą pomiędzy partiami (jedynie 3–5 partii zyskiwało w wyborach więcej niż 3% poparcia, zaś liczba mandatów przydzielonych komitetom nieznacznie się różniła). Trzeci etap znaczy rok 1994, kiedy system partyjny ponownie przybrał formę ekstremalnie wielopartyjności, z dominującą trójką – CDA, PvdA i VVD¹⁰.

Tabela 1. Wybrane cechy charakterystyczne holenderskiego systemu partyjnego w latach 1946–2012

Rok	Liczba podmiotów uczestnicząca w wyborach	Liczba nowych podmiotów uczestnicząca w wyborach	Liczba partii w parlamencie	Liczba pod nowych względem ilościowym i jakościowym partii w parlamencie	Wszystkie nowe partie w parlamencie
1946	10	7	7	0	4
1948	12	6	8	1	2
1952	13	4	8	0	1
1956	10	2	7	0	0
1959	11	3	8	1	1
1963	17	7	10	1	2
1967	23	13	11	1	1
1971	28	13	14	3	3
1972	20	4	14	1	1
1977	24	11	11	0	1
1981	28	13	10	0	1
1982	20	1	12	2	2
1986	27	13	9	0	0
1989	25	10	9	1	1
1994	26	11	12	3	3
1998	22	7	9	0	0
2002	16	6	10	2	2
2003	19	6	9	0	0
2006	24	14	10	2	2
2010	18	8	10	0	0
2012	21	9	11	1	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.nlverkiezingen.com> oraz J. Thomassen, *How New is Dutch Politics?*, [w:] *Politics in the Netherlands. How much change?*, s. 75.

Zmiany te zachodziły w specyficznym społeczno-politycznym układzie, ponieważ w Holandii od początku XX wieku, w oparciu o podziały religijne rodem z poprzednich wieków, wykształciły się charakterystyczne dla tego kraju subkultury

¹⁰ S. Batko-Jakubiak, *System partyjny Holandii*, [w:] *Systemy partyjne państw Unii Europejskiej*, red. B. Kosowska-Gąstoł, Kraków 2010, s. 167–168.

ideologiczne (filaryzacja). Podział na subkultury ideologiczne miał odzwierciedlenie w systemie partyjnym. Każdy filar posiadał swoją reprezentację parlamentarną¹¹. Identyfikacja poszczególnych grup społecznych z własną reprezentacją polityczną połączona z konsensualnym modelem prowadzenia polityki, umożliwił pokojową egzystencję podzielonego pod względem religijnym holenderskiego społeczeństwa. Filaryzacja przetrwała do końca lat sześćdziesiątych, kiedy to w wyniku ukształtowania się społeczeństwa postindustrialnego i procesów sekularyzacyjnych nastąpiły kluczowe zmiany¹². Dotychczas najważniejszy podział socjopolityczny (religijny) przestał odgrywać w Holandii kluczową rolę. W pewnym stopniu dotyczyło to też innych podziałów socjopolitycznych, które uległy osłabieniu. Tak stało się z podziałem ekonomicznym, co było związane ze wzrostem dobrobytu, coraz większym znaczeniem dla części społeczeństwa wartości postmaterialnych oraz osłabieniem statusu klasy robotniczej. W wyniku przejścia z epoki industrialnej do postindustrialnej część klasy robotniczej awansowała i znalazła się w szeregach średniej klasy¹³. Wzrost zamożności, nie tylko w Holandii, ale i innych państwach zachodnich przyniósł też zmiany kulturowe. Wyrazem tego było akcentowanie przez część członków nowej kasy średniej przywiązania do innego kanonu wartości, różniącego się od tego typowego dla poprzedniej epoki.

Jeśli w epoce industrialnej kluczowe znaczenie miało dążenie do sukcesu materialnego, dyscyplina, hierarchia, tradycyjna obyczajowość i religia, to w epoce postindustrialnej skupiono się m.in. na zastępowaniu religii obyczajowością świecką, nacisk kładziono na indywidualizm, prawa człowieka, kwestie dyskryminacji mniejszości oraz ekologię. Okazało się, że tego typu zmiany miały swe odzwierciedlenie w polityce, nastąpiła m.in. indywidualizacja aktywności politycznej, co w efekcie doprowadziło do osłabienia stabilnych dotąd więzi wyborców z partiami politycznymi¹⁴. Defilaryzacja wywołała także zmiany w systemie politycznym – tradycyjne podziały socjoekonomiczne i religijne przestały być jedynymi wyznacznikami strukturyzującymi elektorat.

Nowy konflikt wartości materialnych z niematerialnymi, nakładał się według niektórych badaczy na te już istniejące. Wartości postmaterialne wygenerowały tzw. Nową politykę¹⁵, która znaczyła nowy etap ewolucji holenderskiego systemu partyjnego. „Nowa polityka” zawierała postulaty zwiększonej partycypacji oraz

¹¹ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych w Holandii i ich odzwierciedlenie w systemie politycznym w XX i XXI wieku*, Katowice 2013, s. 89.

¹² Filarowość zaczęła się kształtować w drugiej połowie XIX wieku, oznaczała wtedy segmentację społeczeństwa holenderskiego na część protestancką, katolicką i bezwyznaniową (liberalną), szerzej A. Głowacki, *System konstytucyjny Holandii*, Warszawa 2003, s. 12.

¹³ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 164.

¹⁴ J. Thomassen, J. van Deth, *How New is Dutch Politics?*, [w:] *Politics in the Netherlands: How Much Change?*, eds. H. Daalder, G.A. Irwin, New York 1989, s. 61–68.

¹⁵ Wartości postmaterialne wygenerowały w polityce nurt zwany „nową polityką”, dla której charakterystyczne jest m.in. promowanie indywidualizmu, feminizmu, praw mniejszości oraz ekologiczny styl życia. Szerzej K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2010, s. 83.

innego stylu uprawiania polityki, wszystko pod wpływem rozczarowania zbiurokratyzowanymi i nieresponsywnymi strukturami tradycyjnych partii masowych, które marginalizowały znaczenie pojedynczych członków i nie dawały poczucia przynależności do wspólnoty. To, zwłaszcza młodych, wykształconych i aktywnych, mobilizowało do poszukiwania innych sposobów artykulacji interesów.¹⁶

Powstały ugrupowania, które swoje przesłanie skierowały głównie do nowej klasy średniej, mowa o partiach Zielonych i liberalno-lewicowych. Jednocześnie, odpowiedzią na forsowaną przez elity rządzące politykę wielokulturowości był wzrost znaczenia partii skrajnej prawicy (widzianych jako alternatywna wersja tego samego procesu defilaryzacji w Holandii i „Nowej polityki” w Europie), których pojawienie się i rosnąca popularność była powiązana ze wzrostem liczby niezachodnich imigrantów, którzy stanowili ok. 11% holenderskiego społeczeństwa. Związane z tym przemiany społeczne wywołały znaczne obawy u części Holendrów, które to z kolei nie znalazły oddźwięku w programach oferowanych przez tradycyjne partie. Skorzystały z tego nowe ugrupowania polityczne populistycznej skrajnej prawicy, takie jak Lista Pima Fortuyna i później Partia Wolności¹⁷.

Tak więc, ważne dla holenderskiego systemu politycznego przemiany społeczne, które dokonały się pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku (sekularyzacja i defilaryzacja) oraz te późniejsze, z przełomu XX/XXI wieku, związane z masową imigracją z krajów z niezachodniego kręgu kulturowego (próba utworzenia społeczeństwa wielokulturowego), doprowadziły do zmian systemu partyjnego. Na każdym z etapów formuła partii nowej była często wykorzystywana zarówno jako oręż nowych aktorów politycznych, jak i partii tradycyjnych. Warto wspomnieć, że dużemu znaczeniu partii nowych w tym okresie nie towarzyszył zanik, czy nawet jak chciał Piero Ignazii „poważny kryzys” tradycyjnych partii politycznych. Te ostatnie, choć mniej efektywne w zmianie struktur i haseł, pod wpływem nowych społecznych warunków z czasem modyfikowały swoje struktury i programy wyborcze, czyli przyjmowały strategie przekształcania się w podmioty „jakościowo” nowe.

Wspominana powyżej defilaryzacja, a przede wszystkim upadek filarów religijnych, protestanckiego i katolickiego miało swoje bezpośrednie przełożenie w systemie partyjnym. Niektóre ugrupowania protestanckie i katolickie zjednoczyły się tworząc nową partię chrześcijańską, Apel Chrześcijańsko-Demokratyczny (CDA). Posunięcie to miało na celu zahamowanie spadku poparcia, a konsekwencją powstania CDA był koniec tzw. wielkiej piątki¹⁸, kluczowego na arenie gabinetowej układu trzech partii wyznaniowych: Katolickiej Partii Ludowej (KVP), Partii

¹⁶ P. Ingazii, *The Crisis of Parties...*, s. 554.

¹⁷ D. Kasproicz, *Skrajnie prawicowy natywnizm – głos w dyskusji nad tożsamością europejską*, [w:] *Kwestie narodowościowe w świetle procesów integracyjnych w Europie*, red. D. Mikucka-Wójtowicz, R. Kopeć, Kraków 2009, s. 185–187.

¹⁸ Należały do niej trzy partie wyznaniowe: Katolicka Partia Ludowa (KVP), Partia Antyrewołucyjna (ARP), Unia Chrześcijańsko-Historyczna (CHU) oraz liberalna Partia Ludowa na rzecz Wolności i Demokracji (VVD) i socjalistyczna Partia Pracy (PvdA). Do wyborów w 1967 roku układ ten zawdzięczał stabilność religijnemu podziałowi socjopolitycznemu (filaryzacji). Szerzej Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 175.

Antyrewolucyjnej (ARP), Unii Chrześcijańsko-Historycznej (CHU) oraz liberalnej Partii Ludowej na rzecz Wolności i Demokracji (VVD) i socjalistycznej Partii Pracy (PvdA). Układ partyjny, który dominował do wyborów w 1967 roku i zawdzięczał stabilność religijnemu podziałowi socjopolitycznemu (filaryzacji), został przekształcony – na miejscu piątki, pojawiła się tzw. wielka trójka¹⁹. Należała do niej wspomniana CDA oraz VVD i PvdA²⁰. Upadek subkultur ideologicznych (filarów) przyczynił się poza zmianami w liczbie partii dominujących do osłabienia dwóch najważniejszych partii z tzw. wielkiej trójki: PvdA i CDA. Mimo to nadal owe partie należały do dominujących na arenie parlamentarnej i gabinetowej. Zauważalny był także powolny spadek notowań tych ugrupowań (tendencja ta nie dotyczyła należących do wielkiej trójki liberałów, VVD). Dodatkowo socjalistów osłabiły spory ideologiczne, których apogeum przypadło na 1970 rok. Wtedy to z PvdA odeszły grupy działaczy przeciwne zmianom ideowym wprowadzanym przez frakcję Nowej Lewicy, tworząc konkurencyjne socjaldemokratyczne ugrupowanie, DS '70, które w 1971 roku weszło w skład rządu razem z KVP, VVD, ARP, CHU²¹.

Poza tym na holenderskiej arenie parlamentarnej pojawiło się kilka całkowicie nowych, z punktu widzenia ilościowego i jakościowego ugrupowań, obok ugrupowań skrajnej prawicy „Nowej polityki” do najbardziej znaczących należeli Demokraci '66.

Tabela 2. Nowe ugrupowania na arenie parlamentarnej w latach 1965–1990

Partia	Ideologia, wartości	Rok powstania	Reprezentacja w parlamencie
Demokraci '66 (<i>Politieke Partij Democraten 66 – D'66</i>)	postmaterialne, postępowi liberałowie	1966	1967 (7), 1971 (11), 1972 (6), 1977 (8),
Polityczna Partia Radykałów (<i>Politieke Partij Radikalen – PPR</i>)	Wartości postmaterialne, takie jak ochrona środowiska, rozbrojenia nuklearne, demokratyzacja gospodarki i społeczeństwa	1968	1971 (2), 1972 (7), 1977 (3),
Partia Socjalistyczna (<i>Socialistische Partij – SP</i>)	marksistowsko-maoistyczna	1972	w parlamencie od 1994
Apel Chrześcijańsko-Demokratyczny (<i>Christen-Democratisch Appèl – CDA</i>).	chadecja	1977	1977 (49)
Demokratyczni Socjaliści '70 (<i>Democratisch Socialisten '70 – DS '70</i>)	antykomunistyczna, socjaldemokratyczna	1970	1971 (8), 1972 (6), 1977 (1),
Partia Centrum (<i>Centrumpartij – CP</i>)	prawicowa, populistyczna	1980	1982 (1)
Zielona Lewica (<i>GroenLinks – GL</i>)	lewicowa, ekologiczna	1989	1989 (6)

Źródło: G.A. Irwin, *Parties having achieved representation in Parliament since 1946*, [w:] *Politics in the Netherlands. How Much Change?*, red. H. Daalder, G.A. Irwin, London 1989, s. 160

¹⁹ Tworzyły ją VVD, PvdA i CDA, ugrupowanie powstałe w wyniku połączenia się ARP, CHU i KVP. Patrz tamże, s. 185.

²⁰ Tamże, s. 175.

²¹ Tamże, s. 187.

Partie nowe w obrębie tradycyjnych rodzin partii

Zgodnie z przytaczanymi w pierwszej części artykułu modelami stojącymi za powstaniem lub/i sukcesem partii nowych, a zwłaszcza badaniami Sikka, systemy partyjne pozostają niejako skazane na pojawianie się partyjnych innowacji nawet w obrębie dobrze prosperujących na rynku wyborczym rodzin partii. Śledząc losy podmiotów nowych w obrębie holenderskich, ideologicznych tradycyjnych rodzin partyjnych łatwo tę tezę uzasadnić.

Grupę partii lewicowych chronologicznie otwiera po II Wojnie Światowej powstała w 1946 roku, Partia Pracy, *Partij van de Arbeid*. PvdA to kontynuacja przedwojennej Socjaldemokratycznej Partii Pracy (SDAP), Wolnej Unii Demokratycznej (VDB) i Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU)²². PvdA błyskawicznie stała się jedną z najważniejszych sił politycznych w Holandii i nadal nią pozostaje. Wybory w 2012 roku potwierdziły jej wysoką pozycję (otrzymała ona wtedy ponad 24% głosów, zaraz po VVD (26%))²³.

W 1959 roku po raz pierwszy startowało w wyborach nowo powstałe, lewicowe ugrupowanie Pacyfistyczna Partia Socjalistyczna, *Pacifistisch Socialistische Partij* (PSP), zdobyła wtedy dwa mandaty. PSP była obecna w parlamencie od 1959 do 1989 roku, a jej poparcie wyborcze wahało się między 1–3%²⁴. W 1990 roku Pacyfistyczna Partia Socjalistyczna utworzyła wraz z innymi partiami lewicowym Zieloną Lewicę, *Groen Links* (GL).

Przemiany kulturowe, jakie zaszły pod koniec lat sześćdziesiątych w Holandii, sprzyjały powstawaniu nowych lewicowych ugrupowań. Jedną z nich była Polityczna Partia Radykałów (*Politieke Partij Radicalen* PPR) (1968). Radykałowie zalecali w swoim programie zdecydowaną demokratyzację państwa i społeczeństwa, poświęcenie większej uwagi ochronie środowiska naturalnego oraz sytuacji ekonomicznej i społecznej krajów Trzeciego Świata²⁵. Kolejną partią lewicową było założone w 1970 roku, ugrupowanie o nazwie Demokratyczni Socjaliści '70, *Democratisch Socialisten '70*, (DS '70). DS '70 powstało w wyniku sporów ideologicznych, jakie miały miejsce w drugiej połowie lat sześćdziesiątych w Partii Pracy, część jej członków niezadowolonych z rezygnacji z umiarkowanego, socjaldemokratycznego programu na rzecz bardziej radykalnych haseł lewicowych, wystąpiła z PvdA, tworząc nowe ugrupowanie. DS '70 określało się jako ugrupowanie socjaldemokratyczne, centrolewicowe, ale przeciwne zmianom kulturowym dokonującym się w tym czasie w Holandii²⁶.

²² S. Velden, *Links*, Amsterdam 2010, s. 118 i dalsze.

²³ *Tweede Kamerverkiezingen 2012* (uitslag), http://www.parlement.com/id/vj30am-7m74k2/tweede_kamerverkiezingen_2012_uitslag [22.03.2014].

²⁴ *Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP)*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/psp> [18.03.2014].

²⁵ *Politieke Partij Radicalen*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/ppr> [22.03.2014].

²⁶ Szerzej patrz Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 179–180.

Kolejnym chronologicznie nowym, lewicowym ugrupowaniem, była Partia Socjalistyczna, *Socialistische Partij*. Program swój oparła na ideologii marksistowsko-leninowskiej oraz maoistycznej²⁷. Po wyborach w 2012 roku PS jest czwartą siłą polityczną kraju. Z racji tego, że ugrupowanie określa się przez cały czas jako antyrządowe, zgodnie z hasłem lat dziewięćdziesiątych „*Stem tegen, stem SP*”, („Głosujesz przeciw, głosuj na PS”), nie brała dotąd udziału w żadnej koalicji rządowej pozostając ciekawym przykładem sukcesu antypartyjnej retoryki.

W latach osiemdziesiątych nie powstało żadne lewicowe ugrupowanie o statusie partii relewantnej, bo raczej za takie ugrupowanie nie uznamy progresywnej i często współpracującej z lewicą, utworzonej w 1981 roku Ewangelickiej Partii Ludowej *Evangelische Volkspartij* (EVP). Dopiero w 1990 roku w wyniku fuzji wspomnianej Ewangelickiej Partii Ludowej, Komunistycznej Partii Holandii, Politycznej Partii Radykałów i Pacyfistycznej Partii Socjalistycznej, powstaje Zielona Lewica, *Groen Links*²⁸. GL łączy troskę o środowisko naturalne z kwestiami lewicowymi²⁹.

Ugrupowaniem ekologicznym, podobnie jak GL, jest powstała w 2002 roku Partia na rzecz Zwierząt, *Partij voor de Dieren*, PvdD, chociaż jej liderzy uważają, że program PvdD wykracza poza tradycyjne podziały lewica/prawica, jednak analiza ich programu politycznego, gdzie mowa o zrównoważonym rozwoju, ochronie nie tylko zwierząt, ale także ludzi, którzy są uciskani i dyskryminowani, wskazuje raczej na bliższe powinowactwo z partiami lewicowymi, takimi jak GL i SP, niż prawicowymi, VVD czy CDA. Partia na rzecz Zwierząt, jak sama nazwa mówi, stara się przede wszystkim poprawić warunki bytowania zwierząt. Postuluje wprowadzenie regulacji prawnych chroniących zwierzęta i ograniczających spożycie mięsa (specjalny podatek od mięsa). Ponadto partia ta jest zdecydowanym przeciwnikiem polowań. W 2011 roku za sprawą PvdD w Holandii rozpoczęła się dyskusja na temat ubojów rytualnych zwierząt przeprowadzanych przez muzułmanów i Żydów³⁰. Partia na rzecz Zwierząt poza obroną praw zwierząt, działa na rzecz ochrony środowiska naturalnego, chce m.in. wprowadzenia specjalnego podatku od paliwa lotniczego, rozwoju oraz kontroli transportu publicznego przez państwo³¹.

Liberałowie stanowili już w XIX wieku znaczącą siłę polityczną w Holandii, w czasach filaryzacji byli powiązani z bezwyznaniową częścią społeczeństwa, stojąc w opozycji do filarów religijnych. Najważniejsza obecnie partia na hollenderskiej scenie politycznej, to utworzona w 1948 roku Partia Ludowa na rzecz Demokracji, *Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (VVD). VVD powstała z przekształcenia istniejących przed drugą wojną światową partii ruchu liberalnego. Jest

²⁷ A. Głowacki, *System konstytucyjny Holandii*, Warszawa 2003, s. 51.

²⁸ S. Velden, *Links...*, s. 204–205.

²⁹ A. Głowacki, *System konstytucyjny...*, s. 52.

³⁰ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 241.

³¹ P. Lucardie, *PvdD partijgeschiedenis*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvdd/geschied> [25.03.2014].

ugrupowaniem liberalnych konserwatystów, reprezentującym interesy burżuazyjnej klasy średniej³².

Progresywni liberałowie swoją reprezentację polityczną mieli dopiero od 1967 roku, chodzi o Polityczną Partię Demokracji '66, *Politieke Partij Democraten* 66. Partia ta nie jest tak kluczową siłą polityczną w Holandii jak VVD lecz posiada swoich przedstawicieli w parlamencie i kilka razy uczestniczyła w tworzeniu koalicji rządowych³³. D '66 to ugrupowanie utworzone przez politycznego nowicjusza, dziennikarza Hansa van Mierlo, późniejszego lidera ugrupowania³⁴.

Holandia przez długi czas była państwem, w którym kościoły konfesjonalne skupiające podzieloną pod względem religijnym ludność, odgrywały ważną rolę w życiu społecznym. Fakt ten miał swoje polityczne konsekwencje. Jedną z nich to była duża liczba wpływowych, religijnych ugrupowań politycznych. Już zaraz po drugiej wojnie światowej powstała Katolicka Partia Ludowa, *Katholieke Volkspartij* (KVP), założona w 1945 roku jako kontynuacja Narodowej Partii Rzymskokatolickiej, *Rooms-Katholieke Staatspartij* (RKSP)³⁵. KVP w pierwszych po powstaniu ugrupowania wyborach odnotowała prawie identyczne poparcie jak jej poprzedniczka w 1937 roku³⁶. Katolicka Partia Ludowa do 1977 roku odgrywała kluczową rolę w holenderskim systemie politycznym, wchodząc w skład wszystkich gabinetów, jakie wtedy powstały. W okresie 1946–1977, 6 z 14 urzędujących w tamtych latach premierów, wywodziło się z tego ugrupowania³⁷.

Jednak od 1967 roku zauważalny spadek poparcia stał się potem bezpośrednią przyczyną nawiązania współpracy z ugrupowaniami protestanckimi i utworzenia w 1977 roku wspólnie chadeckiej partii. KVP była partią chrześcijańsko-demokratyczną, kierującą się zasadami nauczania Kościoła katolickiego³⁸.

Kolejnym nowym katolickim ugrupowaniem, które w następnych latach pojawiło się na holenderskiej scenie politycznej, była Katolicka Partia Narodowa w 1952 roku. KNP to partia konserwatywnych katolików, która jednak na długo nie zagościła w Drugiej Izbie holenderskiego parlamentu – już po wyborach 1956 roku ugrupowanie to znalazło się poza parlamentem. KNP utworzyła grupa działaczy katolickich skupionych wokół *Lijst Welter*, powstałej w 1948 roku³⁹.

³² A. Głowacki, *System konstytucyjny...*, s. 50.

³³ *Democraten 1966 (D66)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy0/democraten_1966_d66 [22.03.2014].

³⁴ *Democraten 1966 (D66)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy0/democraten_1966_d66 [22.03.2014].

³⁵ *Katholieke Volkspartij (KVP)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/kvp> [22.03.2014].

³⁶ *Katholieke Volkspartij (KVP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtf/katholieke_volkspartij_kvp [22.03.2014].

³⁷ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 195–196.

³⁸ *Katholieke Volkspartij (KVP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wtf/katholieke_volkspartij_kvp [22.03.2014].

³⁹ *Repertorium kleine politieke partijen 1918–1967*. Katholieke Nationale Partij, <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinpolitiekepartijen/PartijDetail?Id=63> [22.03.2014].

W tym samym czasie co Lista Weltera powstała partia protestancka, Polityczna Liga Protestantów, *Gereformeerde Politiek Verbond* (GPV), ugrupowanie działające w latach 1948–2004. Reprezentowało ono ortodoksyjnych protestantów, którzy oparli swój program polityczny na tezach biblijnych. Ugrupowanie zostało założone przez działaczy, którzy opuścili Partię Antyrewołucyjną. W 2000 roku GPV wraz z bliską programowo RPF zawiązały federację pod nazwą Unia Chrześcijańska, *ChristenUnie* (CU). Obie partie w 2001 roku połączyły swoje grupy parlamentarne. 1 stycznia 2004 r. CU została przekształcona w jednolitą formację, tym samym Polityczna Liga Protestantów przestała istnieć.

Do lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku nie powstała żadna nowa partia wyznaniowa, dopiero w 1975 roku grupa ortodoksyjnych protestantów opuściła Partię Antyrewołucyjną, co spowodowane było m.in. rozmowami prowadzonymi z działaczami Katolickiej Partii Ludowej i planami utworzenia wspólnego chrześcijańskiego ugrupowania. Założyli oni Reformowaną Federację Polityczną (*Reformatoische Politieke Federatie*, RPF), działającą do 2004 roku. RPF po raz pierwszy startowała w wyborach parlamentarnych w 1977 roku, nie uzyskała wtedy jednak żadnego mandatu. Dopiero w wyborach w 1981 roku do *Tweede Kamer* partia wprowadziła dwóch posłów. Od tego czasu do wyborów w 1998 roku była reprezentowana wyłącznie w niższej izbie holenderskiego parlamentu przez 1, 2 lub 3 deputowanych. Poparcie dla RPF w wyborach wynosiło od 0,9% do 2%. Program polityczny oparty był na Biblii.

W 2000 roku RPF wraz z bliską programowo GPV zawiązały federację pod nazwą *Christen Unie*, Unia Chrześcijańska. Obie partie w 2001 roku połączyły swoje grupy parlamentarne. W 2004 CU została przekształcona w partię polityczną, tym samym Reformowana Federacja Polityczna przestała istnieć. Dwa lata po powstaniu RPF (w 1977 r.) w wyniku porozumienia zawartego pomiędzy Katolicką Partią Ludową (KVP) oraz protestanckimi ugrupowaniami, Partią Antyrewołucyjną (ARP) i Unią Chrześcijańsko-Historyczną (CHU), powstał Apel Chrześcijańsko-Demokratyczny *Christen-Democratisch Appèl* (CDA). Oficjalna data utworzenia CDA, to rok 1980, ale ugrupowanie to pod nową nazwą startowało w wyborach parlamentarnych w 1977 roku.

Apel Chrześcijańsko-Demokratyczny, to partia, która określa się jako centrowprawicowa i chadecka, gdzie Biblia jest postrzegana tylko jako źródło inspiracji dla jej członków. CDA prowadziła we wszystkich wyborach aż do 2010 roku, kiedy to z pierwszego miejsca spadła na czwarte⁴⁰. Choć dobry wynik w ostatnich wyborach samorządowych w Holandii (19.03.2014 r.) może świadczyć, że ta tendencja spadkowa ulega odwróceniu⁴¹.

Rok po powstaniu CDA zawiązała się (1981) Ewangelicka Partia Ludowa, *Evangelische Volkspartij* (EVP), ugrupowanie protestanckie, progresywne, ekologiczne i lewicujące. W latach 1982–1986 EVP miało jeden mandat w *Tweede Kamer*.

⁴⁰ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 102.

⁴¹ *CDA grootste partij in gemeenten*, <https://www.cda.nl/actueel/toon/cda-grootste-partij-in-gemeenten> [24.03.2014].

W 1990 roku Ewangelicka Partia Ludowa wraz z paroma ugrupowaniami lewicowymi utworzyły nowe ugrupowanie o nazwie Zielona Lewica⁴².

Na początku XXI wieku powstała Unia Chrześcijańska, *ChristenUnie* (CU). Utworzona przez kilka ortodoksyjnych partii protestanckich w 2004 roku CU opiera swój program polityczny na Biblii, jest konserwatywna w kwestiach społecznych, ale określa się jako ugrupowanie ekologiczne. W 2007 roku Unia Chrześcijańska weszła w skład koalicji rządowej⁴³.

Partie „Nowej polityki” – populiści i populistyczna skrajna prawica

Nie ma zgody wśród badaczy co do tego, czy populizm stanowi spójną na równi z innymi ideologię. Jednak w wymiarze politycznym jego rdzeniem jest bez wątpienia demofilia (występująca przynajmniej w sferze deklaratywnej) – umiłowanie ludu, któremu towarzyszą hasła antyestablishmentowe oraz silne przywództwo charyzmatycznego lidera⁴⁴. Listę prawicowych partii populistycznych otwiera konserwatywno-liberalna partia protestu, *Boerenpartij*, Partia Chłopska, która w latach 1963–1981 miała kilku przedstawicieli w Drugiej Izbie, partia ta jednak nigdy nie weszła w skład koalicji rządowej. Od drugiej połowy lat osiemdziesiątych ugrupowanie to w praktyce przestało istnieć na holenderskiej scenie politycznej.

Następną partią populistyczną była powstała w 1970 roku Holenderska Partia Klasy Średniej, *Nederlandse Middenstands Partij*, później zmieniono jej nazwę na Nowa Partia Klasy Średniej *Nieuwe Midden Partij* (NMP). W wyborach w 1971 roku zdobyła dwa mandaty w Drugiej Izbie, to był jedyny sukces wyborczy tej partii. NMP w założeniu miała reprezentować interesy małych i średnich przedsiębiorców. Było to ugrupowanie protestu, które poza drobnymi przedsiębiorcami, chciało przyciągnąć wszystkie grupy społeczne „zapomniane” przez rządzące elity polityczne⁴⁵.

Partia Centrum, *Centrumpartij* (CP), powstała w 1980 roku, to kolejne ugrupowanie populistyczne, tym razem skrajnie prawicowe. Część programu politycznego była wymierzona w cudzoziemców osiedlających się w Holandii. W jedyńskich dla partii wyborach w 1982 roku PC uzyskała 0,8% głosów, co dało jej jeden mandat w izbie niższej parlamentu⁴⁶.

Era holenderskich skrajnie prawicowych populistów w pełni rozpoczęła się w kolejnej dekadzie. Zmiany, jakie zaszły w społeczeństwie na przełomie XX/XXI wieku, wywoływane masowym napływem niezachodnich allochtonów (imigrantów

⁴² *Evangelische Volkspartij (EVP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxtl/evangelische_volkspartij_evp [26.03.2014].

⁴³ *ChristenUnie CU*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy9/christenunie_cu [26.03.2014].

⁴⁴ Patrz szerzej np. M. Canovan, *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*, [w:] *Democracies and populist challenge*, eds. I. Meny Ives, I. Surel, Nowy Jork 2002, s. 25–45.

⁴⁵ *Nieuwe Midden Partij (NMP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1wzj/nieuwe_midden_partij_nmp [25.03.2014].

⁴⁶ H. Daalder, G. Irwin, *Politics in the Netherlands*, London 1999, s. 158.

z niezachodnich kręgów kulturowych) i związana z tym polityka tworzenia społeczeństwa wielokulturowego, która okazała się nie do przyjęcia dla części autochtónów, miały swoje odzwierciedlenie w systemie partyjnym. Rosnący sprzeciw wobec polityki wielokulturowości pozwoliło zaistnieć ugrupowaniom politycznym, które krytycznie odnosiły się do tej kwestii.

W polityce holenderskiej u progu XXI wieku pojawił się Pim Fortuyn, który poruszył sprawy lekceważone przez ówczesne elity polityczne. Stał się znany m.in. dzięki telewizyjnej debacie (1997 r.), podczas której spierał się z politykiem PvdA na temat zagrożeń, jakie niesie islam dla otwartej kultury holenderskiej⁴⁷. Lista Pima Fortuyna została założona po wykluczeniu tego polityka z partii Przyjaznej Holandii, *Leefbaar Nederland* (LN), po tym jak udzielił kontrowersyjnego wywiadu na temat imigrantów jednej z holenderskich gazet⁴⁸. Przekonywał, że bezkrytycznie afirmowana i implementowana wielokulturowość oraz polityczna poprawność zagrożają wolności wyznawania swoich poglądów. Fortuyn ponadto wskazywał, jakie niebezpieczeństwo dla emancypacji kobiet i mniejszości homoseksualnych stanowi islam, wyznawany przez większość imigrantów. Dyskusja, jaką rozpętał, „zburzyła mur multikulti”⁴⁹. Antyimigranckie hasła zdobyły posłuch wśród Holendrów. Znalazło to wyraz w poparciu, jakiego udzielono jego ugrupowaniu w 2002 roku. Program LPF był populistyczny, wymierzony przeciwko „zamkniętym” elitom politycznym oraz tym imigrantom, którzy mieli problemy z asymilacją z kulturą holenderską. LPF tym m.in. różniła się od późniejszych ugrupowań skrajnej prawicy, przede wszystkim od Partii Wolności, która jest przeciw wszystkim imigrantom (ostatnio lider ugrupowania – Geert Wilders zaatakował pracowników z Europy Wschodniej, zatrudnionych w Holandii)⁵⁰.

Przyjazna Holandia, *Leefbaar Nederland* (LN), z której wykluczono Fortuyna, powstała rok wcześniej od LPF, była partią populistyczną, postulującą walkę z biurokracją, zaostrzenie kar dla przestępców, zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom oraz powstrzymanie napływu imigrantów. W pierwszej fazie działalności Przyjazna Holandia działała głównie na szczeblu samorządowym (m.in. w Rotterdamie). W 2002 roku startowała w wyborach parlamentarnych, co przyniosło jej dwa mandaty, kolejne, zakończyły się porażką⁵¹. W 2007 roku LN definitywnie zakończyła swoją ogólnokrajową działalność⁵².

⁴⁷ Pim Fortuyn in Historic Debate, http://www.liveleak.com/view?i=cdf_1268351624 [24.03.2014].

⁴⁸ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 208.

⁴⁹ Tamże, s. 144–145.

⁵⁰ J. Langelaar, Ruim 46.000 klachten bij PVV-meldpunt Oost-Europeanen, <http://www.elsevier.nl/Politiek/nieuws/2012/2/Ruim-46000-klachten-bij-PVV-meldpunt-Oost-Europeanen-ELSEVIER330973W> [25.03.2012].

⁵¹ A. Głowacki, *System konstytucyjny...*, s. 53.

⁵² *Leefbaar Nederland definitief ontbonden*, <http://www.nu.nl/algemeen/1229321/leefbaar-nederland-definitief-ontbonden.html> [25.03.2012].

Kolejną partią skrajnej prawicy jest Partia Wolności, *Partij voor de Vrijheid* (PVV) założona w 2006 roku i wypełniająca lukę powstałą po rozpadzie LPF (Pim Fortyyn zginął jeszcze przed wyborami 2002 r. w zamachu z rąk obrońcy praw zwierząt, co zapoczątkowało demontaż jego ugrupowania pozbawionego charakterystycznego przywódcy). Program PVV jest eurosceptyczny, antyimigrancki i antyislamski. Partia dąży do powstrzymania imigracji, w szczególności z krajów muzułmańskich. Uznaje, że imigranci mieszkający w Holandii powinni dostosować się do norm panujących w tym kraju. W kwestiach ekonomicznych głosi hasła liberalne. Po wyborach w 2010 roku stała się trzecią najważniejszą siłą polityczną w Holandii⁵³. Jednak porażka w przyspieszonych wyborach w 2012 roku przyniosła ponowny spadek poparcia⁵⁴. To, czy PVV utrzyma się w gronie najważniejszych partii politycznych w Holandii, wykażą najbliższe wybory parlamentarne, które mają odbyć się w 2017 roku.

To, że pośród nowych ugrupowań na holenderskiej arenie wyborczej liczne okazały się wszelakiego rodzaju podmioty wyznaniowe, nie powinno dziwić, bowiem do sekularyzacji, która miała miejsce pod koniec lat sześćdziesiątych, Holendrzy uchodzili za bardzo religijnych. Jednym z tego typu ortodoksyjnych religijnych ugrupowań, to „Bóg z nami” *God met Ons* (GMO). Partia utworzona przez konserwatywnych katolików, działająca w latach 1980–1990. Jej działacze nie mogli pogodzić się ze zmianami światopoglądowymi, jakie dokonały się w Holandii. Liberalizację światopoglądową zamierzali powstrzymać m.in. przez zakazanie aborcji, powrót modlitwy w mowie tronowej i powrót do prostego języka, jakiego ich zdaniem używali politycy przed przemianami społecznymi lat sześćdziesiątych⁵⁵. Poparcie wyborcze dla tego ugrupowania było bardzo niskie, wyniosło ono odpowiednio w roku 1981 – 0,01% (918 głosów), w 1982 roku 0,04% (3157 głosów), a w 1986 roku – 0,03% (2375 głosów)⁵⁶.

Nie tylko partie religijne podejmowały kwestie moralne. Do takich ugrupowań należała startująca w 1998 roku partia *IdeAlisten* (IJ), którą poparło 0,03% wyborców (2,5 tys.), w swoim programie postulowała liberalizm z ludzką twarzą, socjalizm bez potęgi państwa i chrześcijaństwo bez Boga, którego – jak twierdził lider tego ugrupowania, J. Verschure – należy znaleźć w każdym człowieku. Zastosowanie tego programu zdaniem jego twórcy miało ludzkości pozwolić wejść na wyższy stopień rozwoju cywilizacyjnego i duchowego⁵⁷. Podobny podmiot pojawił się w wyborach

⁵³ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych...*, s. 238.

⁵⁴ *Tweede-Kamerverkiezingen 2012*, http://nlverkiezingen.com/TK_2012.html [25.03.2012].

⁵⁵ *GMO lijst 9*, http://pubnnp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/EK/gmo1989/God_met_ons_1989_verkiezingsprogr_EP.pdf [25.03.2012].

⁵⁶ Na podstawie *Verkiezingen Tweede Kamer 1918–2012*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxux/verkiezingen_tweede_kamer_1918_2012 [25.03.2012].

⁵⁷ *Loesje wil in de Tweede Kamer*, <http://www.refdag.nl/oud/bin/980504bin09.html> [25.03.2012].

w 2010 roku, była to Partia dla Ludzi i dla Ducha, *Partij voor Mens en Spirit* (MenS)⁵⁸, która w wyborach otrzymała 0,28% (26 tys. głosów) a w 2012 – 0,19% (18 tys. głosów). Według MenS polityka powinna płynąć z serca (*politiek vanuit het hart*) ma opierać się na miłości i szacunku dla wszystkich, bowiem każda istota ma swoje unikalne cechy, niezbędne dla prawidłowego rozwoju całego społeczeństwa. Na swojej stronie internetowej Partia dla Ludzi i dla Ducha zapewnia, że bogatsze życie wewnętrzne, duchowe, zaowocuje harmonią w życiu społecznym, a odnowa społeczeństwa może się głównie dokonać poprzez poszerzenie naszej świadomości⁵⁹.

Poza wymienionymi już ugrupowaniami lewicowymi, prawicowymi, liberalnymi, populistycznymi i religijnymi, ciekawym przykładem ugrupowań nowych są partie „jednego tematu”, które pojawiły się lub nabrały znaczenia w erze „Nowej polityki” reprezentowały interesy wiekowo wydzielonej grupy społecznej – osób starszych. Choć partie w swoim programie stawiające kwestie seniorów były obecne na holenderskiej arenie wyborczej od końca lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, jednak swoich reprezentantów w parlamencie miały dopiero w latach dziewięćdziesiątych. Jedną z pierwszych tego typu partii, była Partia Seniorów *Bejaardenpartij 65+*, która w wyborach w 1971 roku otrzymała ponad 5 tys. głosów, przy całkowitej liczbie biorących udział w wyborach ponad 7 mln. W tamtych wyborach startowały jeszcze inne ugrupowanie, które w swojej nazwie bezpośrednio odnosiły się do seniorów. Była to Ogólnokrajowa Partia na rzecz Seniorów, *Landelijke Partij voor Bejaarden*. Ugrupowanie to podobnie jak wspomniana Partia Seniorów, postawiło sobie za cel ochronę interesów wszystkich osób starszych niezależnie od religii i przekonań politycznych. Postulowało m.in. zwolnienie najbiedniejszych z płacenia składek na ubezpieczenie zdrowotne⁶⁰.

Następne to *Bejaardenpartij Algemeen Belang*, *Algemene Bejaardenpartij Nederland*, *Stichting Gedupeerde Groepen 18+/65+*, ta ostatnia, reprezentująca najmłodszych i najstarszych obywateli, żadne z tych ugrupowań nie dostało się do parlamentu w 1971 roku *Algemene Bejaardenpartij Nederland* otrzymało z nich największy procent głosów – 0,43. W następnych latach powstało m.in. *Bejaarden Centraal*, które w wyborach w 1989 roku, zebrało 0,1% głosów⁶¹. Kolejne ugrupowanie to *Seniorzy 2000*, *Senioren 2000*, którzy w 1998 roku otrzymali 0,4%, co nie wystarczyło, by dostać się do parlamentu.

Pierwszym ugrupowaniem tego typu, które miało swoją reprezentację w niższej izbie holenderskiego parlamentu, była założona w 1992 roku Unia 55+, *Unie 55+*. W 1994 roku zdobyła ona jeden mandat poselski. Rok później powstało

⁵⁸ *Politiek vanuit het hart*, <http://mensenspirit.nl/politiek-vanuit-het-hart> [25.03.2012].

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ *Verkiezingsprogramma van de Landelijke Partij Voor Bejaarden (1971)*, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/lpvb1971/lpvb71.pdf> [25.03.2012].

⁶¹ *Verkiezingen 1989*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/verkiezingen_1989 [25.03.2012].

Powszechne Stowarzyszenie Osób Starszych, *Algemeen Ouderen Verbond* (AOV), która w latach 1994–1998 miała 6 miejsc w *Tweede Kamer*⁶².

W 2011 roku powstało kolejne ugrupowanie reprezentujące seniorów, 50Plus, które zdobyło dwa mandaty w wyborach w 2012 roku. Wszystkie te partie koncentrowały się przede wszystkim na ochronie interesów osób powyżej 50 lat⁶³.

Nowe wino w starych butelkach?

Tak duża liczba regularnie pojawiających się na scenie politycznej partii znaczyła kolejne etapy ewolucji systemu partyjnego, jednak ich wpływ pozostaje kwestią sporną, przede wszystkim dlatego, że nowe partie polityczne nie wpłynęły znacząco na zmianę układu głównych sił politycznych w Holandii. Zdarzało się, że znalazły się na arenie gabinetowej, ale nadal na niej dominowały stare ugrupowania.

Liczne ugrupowania pojawiające się na arenie wyborczej mogą świadczyć o dobrze rozwiniętym społeczeństwie obywatelskim i wysokim poziomie instytucjonalizacji partii politycznej jako typu społecznej organizacji. Obywatele chcący zmian próbują tego dokonać w ramach istniejącego systemu politycznego, na drodze legalistycznej, wnosząc coś do niego nowego, a nie próbując go znieść. Wskazuje to na wysoki stopień akceptacji dla istniejących procedur i praktyk w systemie politycznym. Duża liczba członków różnorodnych partii politycznych, pomimo zauważalnego prawie we wszystkich państwach demokratycznych spadku zaufania do tego typu instytucji, świadczy o tym, że są one trwale zakorzenione w społeczeństwie holenderskim⁶⁴. Warto też pamiętać, że równoległe do zmniejszającej się liczby członków dużych partii, w partiach średnich i małych zachodzi proces odwrotny, od początku XXI wieku rośnie liczba ich członków, tak jest m.in. w przypadku D '66⁶⁵. Dotyczy to też takich partii jak Zielona Lewica, 50Plus⁶⁶.

Równocześnie, regularnie pojawiające się jakościowo nowe oferty, rozumiane jako partie powstałe dzięki zapleczu wcześniej istniejących (w wyniku fuzji, podziału, zmiany nazwy) dają obraz (w stopniu ograniczonym, ale jednak) czujnych wobec zmieniających się bieżących tematów i wymagań wyborczych partii tradycyjnych. Warto też pamiętać, iż zmiana w ich obrębie często dokonywała się pod wpływem działania nowych ilościowo i jakościowo konkurentów.

⁶² *Algemeen Ouderen Verbond* (AOV), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrptxwu/algemeen_ouderen_verbond_aov [25.03.2012].

⁶³ *50Plus*, <http://www.parlement.com/id/vim2ddkt5cs3/50plus> [25.03.2012].

⁶⁴ *Ledental GroenLinks sterkst gedaald-50Plus*, D66 en SGP groeien, <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/02/03/ledental-groenlinks-gedaald-50plus-en-d66-groeien> [26.03.2014].

⁶⁵ *D66 ledentallen (1966-)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/d66/leden>.

⁶⁶ *Ledental GroenLinks sterkst gedaald-50Plus*, D66 en SGP groeien, <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/02/03/ledental-groenlinks-gedaald-50plus-en-d66-groeien> [26.03.2014].

Tabela 4. Porównanie wyników wyborczych partii nowych i Wielkiej Trójki w latach 2002–2012

Nowe partie	Poparcie w (%) i rok 2002	2003	2006	2010	2012
Partia dla zwierząt PvdD	–	0,49%	1,83%	1,30%	
Unia Chrześcijańska CU	2,54%	2,12%	3,97%	3,24%	
Lista Pima Fortuyna LPF	17%	5,70%	0,21%	-	
Przyjazna Holandia LN	1,61%	0,40%			
VijftigPLUS (50PLUS)*	–	–	–	-	1,88%
Partia Wolności PVV			5,89%	15,45%	
Wielka trójka (CDA+PvdA+VVD)	27,93% +15,11% +15,44%	28,62% +27,26% +17,91%	26,51% +21,19% +14,67%	13,61% +19,63% +20,49%	
Skład koalicji gabinetowych	CDA, LPF, VVD	CDA, VVD, D66	CDA, PvdA, CU	VVD, CDA, (wspierany przez PVV)	VVD, PvdA

* *VijftigPLUS* (50PLUS) Od 2011 roku istnieje nowe ugrupowanie reprezentujące interesy ludzi po 50. roku życia. W 2012 po raz pierwszy startowało w wyborach parlamentarnych, zdobyło w nich dwa mandaty. 50 Plus można zaliczyć do ugrupowań centrolewicowych. Szerzej: *VijftigPLUS (50PLUS)*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/50plus> [12.11.2012].

Źródło: *50Plus*, <http://www.parlement.com/id/vim2ddkt5cs3/50plus> [25.03.2012], s. 217

Podsumowując, holenderski system partyjny jest więc nie tylko doskonałą ilustracją różnorodnych motywów powstawania partii odpowiadających duchowi czasów. Jest także przykładem sytuacji, w której nowa i z pozoru konkurencyjna oferta polityczna (niczym nowe wino ożywiający stare naczynie) przyczynia się do stabilizacji systemu polityczno-społecznego.

Bibliografia

- 50Plus*, <http://www.parlement.com/id/vim2ddkt5cs3/50plus> [25.03.2012]
- Algemeen Ouderen Verbond* (AOV), http://www.parlement.com/id/vh8lnhrptxwu/algemeen_ouderen_verbond_aov [25.03.2012]
- Batko-Jakubiak S., *System partyjny Holandii*, [w:] *Systemy partyjne państw Unii Europejskiej*, red. B. Kosowska-Gąstoł, Kraków 2010
- Bolleyer N., *New Parties in Old Party Systems Persistence and Decline in Seventeen Democracies*, Oxford 2013
- Canovan M., *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*, [w:] *Democracies and populist challenge*, eds. I. Meny Ives, I. Surel, Nowy Jork 2002
- CDA grootste partij in gemeenten*, <https://www.cda.nl/actueel/toon/cda-grootste-partij-in-gemeenten> [24.03.2014]
- ChristenUnie CU*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy9/christenunie_cu [26.03.2014]
- D66 ledentallen* (1966–), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/d66/leden>
- Daalder H., Irwin G., *Politics in the Netherlands*, London 1999, s. 158

- Democraten 1966 (D66)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy0/democraten_1966_d66 [22.03.2014]
- Dooren R., *Traditie en transformatie*, Amsterdam 2005
- Evangelische Volkspartij (EVP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpftl/evangelische_volkspartij_evp [26.03.2014]
- Głowacki A., *System konstytucyjny Holandii*, Warszawa 2003
- GMO lijst 9*, http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/EK/gmo1989/God_met_ons_1989_verkiezingsprogr_EP.pdf [25.03.2012]
- Het gelijk van de realisten en het ongelijk van de federalisten*, <http://www.sp.nl/nieuwsberichten/11077/tw> [25.03.2014]
- Hug S., *Altering Party System*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press 2001
- Ignazii P., *The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties*, „Party Politics”, vol. 2 (4), 1996
- Irwin G. A., *Parties having achieved representation in Parliament since 1946*, [w:] *Politics in the Netherlands. How Much Change?*, red. H. Daalder, G.A. Irwin, London 1989
- Kasprowicz D., *Dlaczego partia? Polskie partie pozaparlamentarne w procesie konceptualizacji partii politycznej*, [w:] *Partie Polityczne w Polsce i w Europie*, red. A. Pacześniak, M. Winławska, Wrocław–Toruń 2013.
- Kasprowicz D., *Skrajnie prawicowy natywizm – głos w dyskusji nad tożsamością europejską*, [w:] *Kwestie narodowościowe w świetle procesów integracyjnych w Europie*, red. D. Mikucka-Wójtowicz, R. Kopeć, Kraków 2011
- Katholieke Volkspartij (KVP)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/kvp> [22.03.2014]
- Langelaar J., *Ruim 46.000 klachten bij PVV-meldpunt Oost-Europeanen*, <http://www.elsevier.nl/Politiek/nieuws/2012/2/Ruim-46000-klachten-bij-PVV-meldpunt-Oost-Europeanen-ELSEVIER330973W> [25.03.2012]
- Ledental GroenLinks sterkst gedaald-50Plus, D66 en SGP groeien*, <http://www.nrc.nl/nieuws/2014/02/03/ledental-groenlinks-gedaald-50plus-en-d66-groeien> [26.03.2014]
- Leefbaar Nederland definitief ontbonden*, <http://www.nu.nl/algemeen/1229321/leefbaar-nederland-definitief-ontbonden.html> [25.03.2012]
- Loesje wil in de Tweede Kamer*, <http://www.refdag.nl/oud/bin/980504bin09.html> [25.03.2012]
- Lucardie P., *Prophets, Purifiers and Prolocutors*, „Party Politics”, vol. 6, 2000, s. 175–85
- Lucardie, P., *PvdD partijgeschiedenis*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvdd/geschied> [25.03.2014].
- Mair P., Katz R., *Three Faces of Party Organization: Adaptation and Change*, European Policy Research Unit Working Paper University of Manchester, 1990.
- Nieuwe Midden Partij (NMP)*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1wzj/nieuwe-midden_partij_nmp [25.03.2014]
- Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP)*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/psp> [18.03.2014]
- Pim Fortuyn in Historic Debate*, w: http://www.liveleak.com/view?i=cdf_1268351624 [24.03.2014]
- Politiek vanuit het hart*, <http://mensenspirit.nl/politiek-vanuit-het-hart> [25.03.2012]
- Politieke Partij Radicalen*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), w: <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/ppr> [22.03.2014]

- PvdA ledentallen (1946-)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/leden> [23.03.2014]
- Repertorium kleine politieke partijen 1918–1967. Katholieke Nationale Partij*, <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumkleinepolitiekepartijen/PartijDetail?Id=63> [22.03.2014]
- Sikk A., *Newness as a winning formula for new political parties*, „Party Politics”, vol. 18, 2012
- Sobolewska-Myślik K., *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2010
- Tavits, M. *Party System Change*, „Party Politics”, vol. 12, 2006, s. 99–119
- Thomassen J., J. van Deth, *How New is Dutch Politics?*, [w:] *Politics in the Netherlands: How Much Change?*, eds. H. Daalder, G.A. Irwin, New York 1989
- Tweede Kamerverkiezingen 2012*, http://www.parlement.com/id/vj30am7m74k2/tweede_kamerverkiezingen_2012_uitslag [22.03.2014]
- Tweede-Kamerverkiezingen–12 september 2012*, <http://nlverkiezingen.com/TK2012.html> [25.03.2012]
- van Biezen I., *Political parties in New Democracies*, Nowy Jork 2003
- Velden S., *Links*, Amsterdam 2010
- Verkiezingen 1989*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/verkiezingen_1989 [25.03.2012]
- Verkiezingen Tweede Kamer 1918–2012*, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrp-mxux/verkiezingen_tweede_kamer_1918_2012 [25.03.2012]
- Verkiezingsprogramma van de Landelijke Partij Voor Bejaarden (1971)*, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/lpvb1971/lpvb71.pdf> [25.03.2012]
- VijftigPLUS (50PLUS)*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/50plus> [12.11.2012]
- VVD ledentallen (1948-)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/vvd/leden> [23.03.2014]
- Zweifel Ł., *Dynamika zmian społecznych w Holandii i ich odzwierciedlenie w systemie politycznym w XX i XXI wieku*, Katowice 2013

“New wine in old bottles” – new parties in party systems. The case of Netherlands

Abstract

The main focus of the article is „new political party” concept and its implications in the established democracies. In the course of the article the authors combine two ranges of existing conceptualizations (quantitative and qualitative) and explore the specific multiparty system of the Netherlands. On the basis of a wide range of examples several types of new parties and their influence on party system’s development has been presented.

Key words: consolidated democracies parties, new parties, Netherlands’ party system, pillarisation

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Małgorzata Pacek

Uniwersytet Warszawski

Migracje czy mobilność – *case study* Holandia

Specjaliści badający przepływy ludności od dziesiątków lat posługują się pojęciami „emigrant”, „imigrant”, „ruchy migracyjne”. Ważną kwestią jest jednak, czy terminy te znaczą dziś to samo co kiedyś.

W powszechnym przekonaniu współczesne ruchy migracyjne są jednym z ważnych skutków globalizacji. Francuski profesor ekonomii, Daniel Cohen, zwrócił uwagę, że imigranci stanowią współcześnie jedynie około 3% ludności świata, podczas gdy w 1913 roku wskaźnik ten wynosił 10%. Czy epoka globalizacji ogarniając i podporządkowując współczesne życie niemal we wszystkich wymiarach, wywołuje masowe ruchy migracyjne? Czy nie mamy do czynienia z pewną mylną konotacją: globalizacja – wszechogarniający ruch – łatwość przemieszczania się – masowy przepływ – łatwość migrowania? D. Cohen mówi nawet: „Dzisiejsza globalizacja jest niemobilna” i przytacza fakt, że towary wytwarza się i wprowadza na rynek w skali całej planety, ale wielu mieszkańców krajów biorących udział w tym obrocie zna inne społeczeństwa z programów telewizyjnych albo wakacji w egzotycznym dla nich kraju¹.

Powszechnie wiemy i czujemy, że odległość jako kategoria przestała mieć takie znaczenie jak dawniej. I to nie tylko w wyniku ulepszenia środków komunikacji i transportu. Jak podkreśla Anthony Giddens, w dzisiejszym świecie wiadomości z bardzo odległych miejsc mają niejednokrotnie większe znaczenie dla określonego odbiorcy, niż coś pochodzącego z najbliższego otoczenia². Rozwój takich komunikatorów jak *facebook*, *twitter* czy *skype* spowodował, że rozmowa z kimś oddalonym o setki kilometrów jest częstsza i ważniejsza niż zdawkowa rozmowa z sąsiadem.

Jan Zamojski na konferencji poświęconej migracjom mówił o trzech czynnikach motywujących do wyjazdu z kraju pochodzenia: ciekawości, ekonomii (poszukiwaniu lepszych warunków życia) i demografii (dysproporcjach między liczbą ludności

¹ D. Cohen, *Globalization and Its Enemies*, MIT Press 2006.

² A. Giddens, *Socjologia*, przeł. O. Siara, A. Szulżycka, P. Tomanek, Warszawa 2004.

a zdolnością do zaspokajania jej potrzeb na danym terenie)³. Ważna w toku podjętych rozważań wydaje się odpowiedź na pytanie, co w globalizującym się świecie sprzyja migracjom? Przyjmując jako początek zjawiska globalizacji lata 80. ubiegłego wieku wśród przyczyn wzrostu zainteresowania zmianą miejsca zamieszkania wymienimy zniesienie dwublokowego układu politycznego, rozwój środków transportu i obniżenie jego kosztów, wzrost otwartości gospodarek narodowych, standaryzację kwalifikacji zawodowych czy wreszcie wzrost otwartości tradycyjnych społeczeństw na przybyszów innych kulturowo⁴. Przy tradycyjnej analizie czynników wypychających i przyciągających migrantów konieczne jest uwzględnienie obiektywnych przeszkód ograniczających mobilność ludności mimo „otwartości” świata: barier językowych, kulturowych, infrastrukturalnych czy niekiedy politycznych.

Niezwykle przydatne w analizowaniu zjawiska migracji jest zastosowanie pojęcia mobilnego świata dokonanego przez Zygmunta Baumana. Mówi on mianowicie o istnieniu dwóch mobilnych światów. „Pierwszy świat” to z każdym rokiem bardziej kosmopolityczna grupa ludzi biznesu, kultury, administracji międzynarodowej, naukowców i ekspertów, eksterytorialny świat potrzebnych, ekspansywnych, efektywnych. Dla nich kontynenty stoją otworem, kontrole graniczne, paszporty, wizy nie stanowią ograniczenia. Jednocześnie trwają emigracje z biednej Afryki, ciągle zapalnego Bliskiego Wschodu, biednej wciąż Europy Wschodniej. Ale to dotyczy „drugiego świata” według klasyfikacji Z. Baumana, przed którym „piętrzą się coraz wyżej mury kontroli imigracyjnej, prawa stałego pobytu, polityki «czystych ulic» i «zerowej tolerancji»”⁵.

Z. Bauman używa w swoich rozważaniach pojęcia mobilnego świata, ale równie często stosuje pojęcie migracji. Czy są to zatem pojęcia tożsame, podobne, czy jednak nieco odmienne? We współczesnej Europie obserwować można dwa rodzaje przemieszczania się ludności. Są to oczywiście emigracje z biednego Południa czy Wschodu, łączenie rodzin czy przybysze z europejską „niebieską kartą”. Ale równocześnie, żeby pracować w Brukseli nie trzeba już do niej emigrować z rodziną, wystarczy przylecieć tam z Warszawy (Paryża, Sztokholmu, Berlina) w poniedziałek i wrócić do domu w piątek. Żeby zapewnić obsługę informatyczną firmy ubezpieczeniowej czy banku nie trzeba opuszczać rodzinnego Delhi, Warszawy, Budapesztu, wystarczy świetnie obsługiwać komputer i posługiwać się wspólnym językiem na linii pracodawca–pracownik. Uwagi te powodują, że prosta z pozoru relacja: globalizacja–wzrost migracji znacznie się komplikuje. To z kolei rodzi pytanie, czy nie należałoby poszukać nowego języka do opisywania zjawisk współczesnego świata w zakresie przemieszczania się ludności? Jeśli sięgniemy po takie przykłady, których dostarczają chociażby pracownicy instytucji i organizacji międzynarodowych, tysiące osób żyjących z dala od własnych krajów, niepłacących w nich podatków, składek na ubezpieczenie zdrowotne czy emerytalne, przemieszczających się

³ J. Zamojski, *Migracje – dzieje i aktualia. Refleksje*, [w:] *Migracje: dzieje, typologia, definicje*, red. A. Furdal, W. Wysoczański, Wrocław 2006, s. 97.

⁴ M. Okólski, *Migracje a globalizacja*, [w:] *Globalizacja od A do Z*, Warszawa 2004.

⁵ Z. Bauman, *Globalizacja*, Warszawa 2000, s. 106.

z niewiarygodną łatwością z jednego krańca kuli ziemskiej na drugi (koszty nie grają tu najczęściej znaczącej roli), żyjących we własnych znakomicie funkcjonujących światach – czy nazwiemy ich emigrantami? Czy aparat narzędziowy do badania mobilności/procesów migracyjnych nie wymaga zatem modyfikacji?

Migracje a swobodny przepływ pracowników w Holandii

Holandia to kraj o tradycjach emigracyjnych i imigracyjnych. Są tu we wspólnym tygłu odmienni kulturowo migranci z byłych kolonii (Indonezyjczycy, Surinamczycy), ekonomiczni migranci z czasów boomu ekonomicznego w Europie w latach sześćdziesiątych (Turcy, Marokańczycy, mieszkańcy byłej Jugosławii, Włosi, Hiszpanie), pracownicy migrujący z krajów Unii Europejskiej (Polacy, Słowacy, Rumuni, Bułgarzy) i wysoko wykwalifikowani pracownicy organizacji międzynarodowych, menedżerowie międzynarodowych koncernów, kadra akademicka czy wreszcie muzycy i malarze, którzy tu wybrali swoje miejsce do życia. Wybór tego kraju jako *case study* zjawisk migracyjnych jest zatem ze wszech miar uzasadniony.

Holandia już od czasów średniowiecza uchodziła za tolerancyjny i zamożny kraj, godny podjęcia decyzji o osiedleniu się tam i rozpoczęciu nowego życia. Tam trafili uciekający przed prześladowaniami hugenoci, protestanci z Francji czy wschodnio- i środkowoeuropejscy Żydzi. W okresie nacjonalizmu, który przyniosły lata trzydzieste i czterdzieste XX wieku liczba emigrantów przewyższyła w Holandii liczbę imigrantów, ale to jeden z nielicznych takich okresów w historii kraju. Trwał on jeszcze przez pewien czas po zakończeniu drugiej wojny światowej, gdyż Holendrzy w obawie przed bezrobociem i trudną sytuacją ekonomiczną wyjeżdżali do odległych i niedotkniętych wojną krajów jak Kanada, Australia, USA. Ale ten powojenny okres przyniósł też falę imigrantów z Indonezji, której niepodległość Holandia uznała w 1949 roku – wróciło wtedy ok. 300 tys. kolonizatorów i ich potomków, ale przybywali także rdzenni Indonezyjczycy, którzy mieli do tego prawo jako obywatele Królestwa Niderlandów. Rok 1975 przyniósł niepodległość Surinamu i kolejny exodus jego obywateli z niestabilnego samodzielnego państwa do Holandii. Koniec lat pięćdziesiątych i lata sześćdziesiąte dla Europy Zachodniej to okres prosperity. Rząd holenderski podpisał wtedy umowy bilateralne z Turcją, Marokiem, ówczesną Jugosławią i Włochami kontraktujące pracę obywateli tych państw w Holandii. Ale jak powiedział Max Frisch, zapotrzebowanie było na ręce do pracy, a przyjechali ludzie. Zaczęli zakładać rodziny, ściągali rodziny z krajów pochodzenia, przychodziły na świat dzieci. A przemyślanej, dalekowzrocznej polityki integracyjnej w stosunku do nich rząd holenderski nie opracował. Co prawda sytuacja i tak wyglądała lepiej niż w państwach ościennych, bowiem władze holenderskie nie chciały wprowadzać asymilacyjnego modelu adaptacji, zapewniły dzieciom naukę języka ojczystego, wyraziły zgodę na budowę meczetów, nie stawiały wymagań co do noszonych strojów i podtrzymywania rodzinnych tradycji. Jak słusznie zauważa Łukasz Zweifel, liczyły na to, że „dzięki nienaruszaniu więzów z krajem rodzinnym imigrantom łatwiej

będzie podjąć decyzję o powrocie do rodzinnych stron”⁶. A to oznaczało budowę społeczeństwa wielokulturowego, takiego, które zakłada współistnienie wielu kultur na danym obszarze. Obecnie w składzie etnicznym imigrantów w Holandii wyróżnić można następujące grupy:

Kraj pochodzenia	Liczba osób	Udział procentowy
Turcy (w tym Kurdowie)	392,923	2,3
Indonezyjczycy	374,847	2,24
Marokańczycy	368,838	2,2
Surinamczycy	344,734	2,06
Inni, w tym:	1437,462	8,63
Niemcy	372,720	2,22
Polacy	167,000	0,99
łącznie	16,779,575	100

Źródło: CBS StatLine. Population: sex, age, marital status, origin and generation, 1 January, 28 May 2013

Kryzys naftowy w 1973 roku zmodyfikował politykę otwartych drzwi dla imigrantów. Państwa Europy Zachodniej, w tym Holandia, zaczęły ograniczać przyjazdy z krajów-partnerów umów bilateralnych. Ale procesy łączenia rodzin trudno już było zatrzymać. Zdecydowane zaostrzenie polityki migracyjnej Holandii przyniósł rok 2001. Na lata 2002–2007 powołany został Minister Imigracji i Integracji, działający w tych dziedzinach wspólnie z Ministerstwem Sprawiedliwości. Politycy holenderscy wydawali się eksperymentować kompetencje w tej sferze, bowiem w latach 2007–2012 realizacja zadań została powierzona Ministerstwu Sprawiedliwości, ale w 2010 roku powołano urząd Ministra Imigracji, Integracji i Azyłu, który miał wspólnie z Ministerstwem Pracy i Spraw Społecznych (zatrudnianie cudzoziemców), Ministerstwem Obrony (kontrola granic) i Ministerstwem Mieszkalnictwa, Planowania Przestrzeni i Środowiska (warunki mieszkaniowe) objąć nadzór nad cudzoziemcami w Królestwie Niderlandów. W 2007 roku Ministerstwo Sprawiedliwości wyposażono w dodatkowe narzędzie wspomagające kontrolę nad niechcianymi migrantami – instytucję odpowiedzialną za deportację osób niepożądanych i nieposiadających legalnego statusu.

Wydarzenia pierwszych lat XXI wieku wpłynęły w istotny sposób na postrzeganie społeczeństwa wielokulturowego w Holandii. W majowych wyborach 2002 zaistniała partia Pima Fortuyna (zdobyła 17,9% głosów), nawołująca do zamknięcia granic dla imigrantów i stworzenia programów adaptacyjnych dla tych, którzy znaleźli się już w granicach Holandii. Partie polityczne pozbywają się z programów wyborczych pojęcia „wielokulturowy” zastępując je nowym: „zintegrowany”, rozumiejący i czujący holenderską kulturę, tradycję, mentalność. W 2004 roku na jednej z ulic Amsterdamu zostaje zamordowany reżyser filmowy i potomek znanej

⁶ Ł. Zweifel, *Dynamika zmian społecznych w Holandii i ich odzwierciedlenie w systemie politycznym w XX i XXI wieku*, Katowice 2013.

holenderskiej rodziny, Theo van Gogh. Zabójcą jest młody Marokańczyk, urodzony i wychowany w Holandii, a powodem zabójstwa nakręcenie przez van Gogha filmu *Submission*, obrazującego los kobiet w kulturze muzułmańskiej. Zdarzenie to pokazało, jak łatwo można osiągnąć granice nietolerancji w tolerancyjnym społeczeństwie holenderskim. I zmieniło klimat polityczny wokół problematyki migracyjnej. Wydalono wtedy z Holandii ok. 30 tys. nielegalnych imigrantów oraz ok. 20 tys. osób ubiegających się o azyl⁷. Polityczna debata na temat integracji podszyta została spekulacjami o zagrożeniu terrorystycznym, a dyskurs o wielokulturowości zastąpiła dyskusja o bezpieczeństwie i obronie wartości europejskich. Zmiany klimatu dyskusji opisuje Paul Scheffer, filozof i profesor urbanistyki na Uniwersytecie Amsterdamskim, zwolennik polityki otwartych drzwi dla migrantów, gdyż:

[...] imigracja jest trwałym elementem świata, w którym żyjemy. Prognozy demograficzne dla takich krajów europejskich, jak Holandia, Francja i Niemcy ukazują, że w połowie obecnego wieku ponad jedna czwarta ich ludności będzie prawdopodobnie składać się z imigrantów i ich dzieci. Jest to tak istotna zmiana, że kluczową sprawą staje się stworzenie przejrzystej polityki imigracyjnej. [...] obywatele muszą zrozumieć naturę i zasięg imigracji, którą uznaje się za pożądaną. Pomoże to uzasadnić kontynuowanie imigracji i dzięki temu zaakceptować również głębokie zmiany w składzie ludności⁸.

Tło zmian opisanych powyżej zostaje uzupełnione kolejnym wydarzeniem o daleko idących skutkach – akcesją do Unii Europejskiej 10 państw Europy Środkowej i Wschodniej. A co za tym idzie, rozszerzeniem na nie dyrektywy 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich.

Holandia wdrożyła dyrektywę 2004/38/WE do swojego porządku prawnego przez następujące akty prawne:

- a) ustawę z 7 lipca 2006 o modyfikacji Ustawy ws. zatrudnienia i świadczeń społecznych, Ustawy ws. finansowania studiów wyższych z 2000 r., Ustawy ws. partycypacji w kosztach edukacji szkolnej oraz Ustawy ws. cudzoziemców z 23 listopada 2000 r.
- b) rozporządzenie w wykonawcze w ww. sprawach z 25 sierpnia 2006 r.

Inną istotną dla sytuacji pracowników migrujących regulacją jest dyrektywa 96/71/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 16 grudnia 1996 r. dotycząca delegowania pracowników w ramach świadczenia usług. Do ustawodawstwa holenderskiego została wdrożona Ustawą ws. warunków zatrudnienia pracowników transgranicznych z 2 grudnia 1999 r. w dziedzinach dotyczących maksymalnego czasu zatrudnienia, okresu wypoczynku, płacy minimalnej, równego traktowania oraz niedyskryminacji. Uznano, że ustawodawstwo obowiązujące w Holandii w momencie wejścia w życie dyrektywy wypełnia jej postanowienia.

⁷ Za: A. Chodubski, *Możliwości i bariery imigracyjne w Europie*, [w:] *Wokół problematyki migracyjnej. Kultura przyjęcia*, red. J. Balicki, M. Chamarczuk, Warszawa 2013.

⁸ P. Scheffer, *Druga ojczyzna. Imigranci w społeczeństwie otwartym*, Wołowiec 2010.

Obie wspomniane wyżej dyrektywy regulują pobyt i pracę pracowników migrujących na terytorium Królestwa Niderlandów. W kontekście wcześniejszej analizy pojęć „migracja” i „mobilność” można i tu pokusić się o sprecyzowanie terminologii. Otóż władze i politycy holenderscy wrzucają najchętniej wszystkich cudzoziemców w swoim kraju do jednego migracyjnego „worka”. Łatwiej wtedy manipulować populistycznymi argumentami o braku integracji migrantów, obciążaniu systemów socjalnych, zagrożeniu bezpieczeństwa narodowego itd., podczas gdy polscy, bułgarscy, niemieccy czy słowaccy pracownicy znajdują się tu na rynku pracy na podstawie właśnie dyrektywy 2004/38/WE w sprawie swobodnego przepływu osób, pracowników mobilnych, którzy wykorzystują jedną z czterech swobód zawartych w prawie UE do poprawy swoich warunków życiowych.

Najbardziej zauważalną grupą narodową, która skorzystała z prawa do wspomnianej swobody, byli Polacy. Nie nastąpiło to zaraz po akcesji, ale w 2007 roku, czyli po upływie trzyletniego okresu przejściowego, z którego skorzystała Holandia. Część polityków holenderskich niezwykle sceptycznie odnosiła się do decyzji o otwarciu rynku pracy dla pracowników z państw nowej dziesięcioletki, choć analizy i prognozy mówiły wtedy o 16–20 tys. migrantów. Dane z 2013 roku, podane przez holenderski urząd statystyczny CBS, mówią o 167 tys. Polaków przebywających w Holandii⁹. Nie są to dane precyzyjne, gdyż znaczna część polskich obywateli nie rejestruje swojego pobytu w urzędach gminy, choć prawo europejskie nakłada na nich taki obowiązek, jeśli przebywają dłużej niż trzy miesiące. Wynika to z kilku przyczyn: językowych – jeśli rejestracji nie dokona pracodawca, trzeba to zrobić samodzielnie (a znajomość języka niderlandzkiego wśród polskich pracowników jest niemal zerowa, angielskiego na niewiele wyższym poziomie); ekonomicznych – po zarejestrowaniu pracownika pracodawca musi odprowadzać podatki komunalne za niego i liczba zakwaterowanych pod jednym adresem osób podlega wtedy kontroli gminy. Duża rotacja pracowników sezonowych także osłabia motywację pracodawców do rejestrowania nowo przybyłych.

Według danych opublikowanych przez holenderski Instytut Badań Społecznych (SCP) w 2012 r. 80% Polaków mieszkających obecnie w Holandii przyjechało tu w celu podjęcia pracy, 14% z przyczyn rodzinnych. Większość migrantów to ludzie młodzi: 75% w wieku poniżej 36. roku życia¹⁰.

Polscy pracownicy są zatrudniani na holenderskim rynku pracy głównie przez agencje pracy tymczasowej i agencje pośrednictwa pracy – jest ich w Holandii około 12 tys. Poza rejestracją w Izbie Handlowej nie muszą spełnić żadnych szczególnych warunków, aby działać na rynku. Tylko ok. 400 uzyskało certyfikat Stowarzyszenia Przestrzegania Układu Zbiorowego Pracy dla Pracowników Tymczasowych SNCU, fundacji, która kontroluje przestrzeganie Układu przez swoich członków. Pozostałe

⁹ <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/eu/publicaties/archief/2012/2012-3589-wm.htm>

¹⁰ <http://wirtualnapolonia.com/2013/07/12/70-polskich-migrantow-w-holandii-ma-srednie-lub-wyzsze-wykształcenie> [12.03.2014].

zmieniają swoich holenderskich, marokańskich czy tureckich właścicieli dość szybko i ukaranie ich za niewłaściwe traktowanie pracowników jest niezwykle trudne.

Polacy pracują głównie w takich sektorach gospodarki jak rolnictwo, ogrodnictwo, sektor mięsny czy budownictwo. Są to sektory mało popularne wśród pracowników niderlandzkich, zwłaszcza, że Polacy wykonują wielokrotnie tę samą pracę, ale za niższe dopuszczalne wynagrodzenie. Warunki pracy osób zatrudnionych tymczasowo są regulowane przez Układ Zbiorowy dla Pracowników Tymczasowych CAO¹¹. Znajdują się w nim zarówno wszystkie obowiązki, które powinien wykonywać pracownik tymczasowy w Holandii, jak i lista jego praw. CAO obejmuje swoim zakresem praktycznie każdy aspekt dotyczący zatrudnienia – począwszy od wynagrodzenia, a na emeryturze kończąc.

Oferta pracy dla polskich (i innych cudzoziemskich) pracowników przygotowana przez agencje pracy tymczasowej zawiera umowę, zgodnie z którą otrzymuje się pakiet pracowniczy zawierający umowę o pracę, przejazd do miejsca jej wykonywania i zakwaterowanie. Niejednokrotnie pierwsza umowa podpisywana jest przez agencję werbkunkową w Polsce, zaś druga, często sporządzona w języku niderlandzkim, już po przyjeździe do Holandii. Holenderski system pracy opiera się na trójfazowych umowach o pracę.

Faza A trwa od tygodnia do 78 tygodni pracy. Często jest traktowana analogicznie do polskiej umowy na okres próbny. Jeśli przerwa w trakcie umowy w fazie A byłaby krótsza niż 26 tygodni, to od końca przerwy tygodnie nadal są naliczane aż do końca 78. tygodnia i przechodzi się do fazy B. Jeśli nie, niestety wraz z zakończeniem przerwy dłuższej niż 26 tygodni, następuje powrót do początku fazy A i trzeba przepracować od początku całe 78 tygodni do momentu uzyskania prawa do przejścia do fazy B. Faza B trwa odpowiednio przez dwa lata lub przez osiem kolejnych podpisanych umów o pracę. Tutaj także obowiązują, analogicznie do fazy A, reguły odnośnie przerw w pracy. Jeśli przerwa trwa krócej niż 13 tygodni, wlicza się ona do okresu maksymalnego fazy B, czyli dwóch lat pracy. Przerwa o długości pomiędzy 13 a 26 tygodniami skutkuje powrotem do fazy B. W najgorszym przypadku, czyli przerwy w pracy dłuższej niż 26 tygodni, trzeba powrócić do fazy A. Jeśli pracownik w fazie B przepracuje odpowiednio dwa lata lub podpisze dziewiątą umowę z tą samą agencją zatrudnienia tymczasowego, automatycznie przechodzi na umowę w fazie C. Jest to umowa o pracę już na czas nieokreślony. I tutaj mamy także do czynienia z możliwymi przerwami. Granicznym momentem jest 13 tygodni. Po przekroczeniu tego okresu istnieje opcja powrotu do fazy B, a nawet A¹².

Opisany system nie jest na ogół znany polskim pracownikom, zwłaszcza tym, którzy trafiają na holenderski rynek pracy po raz pierwszy. Agencje pracy tymczasowej, zwłaszcza małe i nastawione na szybki zysk, nie są zainteresowane dokładnym informowaniem pracowników o regułach rządzących rynkiem pracy, gdyż

¹¹ *Układ zbiorowy pracy dla pracowników tymczasowych na lata 2009–2014*, za: http://www.fnvbondgenoten.nl/site/doelgroepen/pools/downloadblokken/NBBU-cao_Polski.pdf [12.03.2014].

¹² Tamże.

świadomy swych praw pracownik jest znacznie bardziej roszczeniowy i trudniej nim manipulować. Podmioty zaangażowane w problematykę pracowniczą, takie jak holenderskie Ministerstwo ds. Zatrudnienia i Spraw Socjalnych, polskie Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, inspekcje pracy obu krajów, placówki dyplomatyczne i konsularne publikują na swych stronach wiele informacji na temat pobytu i pracy w Holandii, tyle tylko, że niewiele osób chce się z nimi przed wyjazdem zapoznać. Polscy obywatele, często bez pracy, zdesperowani, wolą oprzeć swą wiedzę na opowiadaniu sąsiada, niż rzetelnie przygotować się do wyjazdu. Można by oczekiwać także, że to władze holenderskie poddadzą kontroli agencje pracy tymczasowej i agencje pośrednictwa pracy, ale polityka w tym zakresie jest taka, że w latach 90. został zliberalizowany rynek pracy i w tej formule powinien się sam uzdrowić. Ta skądinąd zdrowa zasada ma jednakże pewną słabą stronę. Otóż funkcjonuje właściwie w stosunku do pracowników holenderskich, którzy, w odróżnieniu od tych z innych państw członkowskich, po utracie z dnia na dzień pracy w fazie A wracają do swoich mieszkań, idą po należący się im zasiłek dla bezrobotnych, otrzymują dodatek mieszkaniowy itd. Podczas gdy imigrant, jeśli z pakietu: praca, przejazd, mieszkanie traci pierwszy element, zostaje praktycznie na ulicy, bez środków do życia ani na powrót do kraju pochodzenia. Nie bez znaczenia jest też fakt, że w interesie pracodawcy, jakim jest agencja pracy tymczasowej, jest pozostawianie pracownika jak najdłużej w fazie A, gdzie jego prawa i zabezpieczenie socjalne są najmniejsze.

Do najczęstszych nadużyć w stosunku do pracowników na holenderskim rynku pracy można zaliczyć: umowy o pracę sporządzane w języku niderlandzkim, wypłacanie niższego uposażenia niż ustawowa płaca minimalna, kontrakty na zero godzin – pracownicy *stand by*, brak wynagrodzenia za nadgodziny czy dni świąteczne, niewypłacanie dodatku urlopowego, nieuczciwa rejestracja czasu pracy, niezgłaszanie choroby pracownika do UWV (firma wypłacająca zasiłki), zrywanie umów o pracę w przypadku choroby pracownika i odsyłanie w celu leczenia do kraju pochodzenia, nieodprowadzanie zasiłków na ubezpieczenie społeczne. Fundacje i punkty porad prawnych dla pracowników rozszerzyłyby ten katalog o wiele kolejnych pozycji, choć i tak przedstawiony jest niebagatelny. Istotnym problemem są też częstokroć warunki mieszkaniowe – wielu pracowników, szczególnie sezonowych, mieszka na kempingach albo po kilkunastu w jednym mieszkaniu. Problem ten był wielokrotnie podnoszony w dyskusjach społecznych, co zaowocowało częstszymi kontrolami ze strony władz gmin, straży pożarnej czy inspekcji budowlanej.

Przedstawiona sytuacja może nie odnosi się dokładnie do opisanego przez Z. Baumana „drugiego świata”, gdyż prawo pobytu i pracy osób z tej kategorii zagwarantowane jest przez prawo europejskie i nie piętrzą się przed nimi problemy wizowe i graniczne, niemniej jednak ich historie ocierają się często o sferę handlu ludźmi i współczesnego niewolnictwa. Nie są to praktyki nagminne, ale medialnie i społecznie znacznie bardziej widoczne. Obok tego typu migrantów funkcjonują osoby, które radzą sobie bardzo dobrze na holenderskim rynku pracy. Wiele osób pracuje poniżej swoich kwalifikacji i wykształcenia, o co nietrudno, jeśli się weźmie pod uwagę, że według holenderskiego Instytutu Badań Społecznych (SCP) 70%

polskich migrantów w Holandii ma średnie lub wyższe wykształcenie¹³. Na podobne tendencje wśród migrantów wskazują też redaktorzy tygodnika „De Groene Amsterdammer” w jednym z kwietniowych numerów 2013 r.¹⁴ Według szacunków tygodnika co roku przyjeżdża do Holandii około 12 tysięcy młodych, dobrze wykształconych imigrantów z Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej. I przypomina on słowa niemieckiego ministra spraw społecznych, który nazwał dobrze wykwalifikowanych imigrantów „darem bożym” w starzejących się europejskich społeczeństwach¹⁵.

Do społeczności migrantów, a może pracowników mobilnych, w Holandii należą też wysoko wykwalifikowani pracownicy organizacji międzynarodowych, zwłaszcza z zakresu wymiaru sprawiedliwości. To w Królestwie Niderlandów, a tak naprawdę Hadze, znalazły siedziby takie instytucje międzynarodowe, jak np.: Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości, Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii, Międzynarodowy Trybunał Karny, Stały Trybunał Arbitrażowy, Europol, Eurojust i wiele innych. Pracują w nich przedstawiciele różnych państw. Tym, co ich łączy, są wysokie kwalifikacje zawodowe. John Salt, brytyjski specjalista w zakresie badań nad wysoko wykwalifikowaną migracją, zalicza do tej grupy „profesjonalistów, menedżerów i specjalistów technicznych, z których większość ma wyższe wykształcenie lub jego ekwiwalent”¹⁶. Niejednokrotnie spędzają poza swoim krajem wiele lat. Niektórzy przenoszą się do państwa przyjmującego wraz z rodziną, inni przyjeżdżają sami i odwiedzają bliskich tak często, jak pozwoli im praca, jeszcze inni jako single rozpoczynają tu nowy etap życia. Stanowią część „pierwszego świata” według podziału mobilnego świata dokonanego przez Baumana. Imigranci pochodzący z różnych krajów i przebywający w kraju przyjmującym czasowo oraz zajmujący w tym kraju stanowiska wymagające wysokich kwalifikacji oraz szczególnych kompetencji często nazywani są w literaturze przedmiotu ekspatriantami (ekspatami)¹⁷.

Ekspaci to ciekawa grupa migrantów, których liczba rośnie w globalizujących się gospodarkach. Warto poświęcić im nieco uwagi także w warstwie teoretycznej, zaczynając od pojęcia przestrzeni transnarodowej, gdyż właśnie w takiej przestrzeni porusza się ta grupa migrantów. Otóż przestrzeń transnarodową tworzy sieć powiązań społecznych budowana przez jednostki oraz organizacje niepaństwowe, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowane, mające różny zasięg i intensywność¹⁸. Udział

¹³ <http://wirtualnapolonia.com/2013/07/12/70-polskich-migrantow-w-holandii-ma-srednie-lub-wyzsze-wyksztalzenie> [12.03.2014].

¹⁴ *Nederland, goed voor je cv, De Groene Amsterdammer*, groene.nl/2013/17/nederland-goed-voor-je-cv.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ J. Salt, *Migration processes among the highly skilled in Europe*, „International Migration Review”, vol. 26 (2), 1992, s. 484–505.

¹⁷ P. Leonard, *Expatriate identities In postcolonial organizations: working whiteness*, Aldershot 2010.

¹⁸ T. Faist, *The border-crossing expansion of social space: concepts, questions and topics*, [w:] *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*, eds. T. Faist, E. Özveren Aldershot 2004.

wysoko wykwalifikowanych migrantów we wspomnianych transnarodowych przestrzeniach społecznych powoduje, że nazywa się ich transnarodowymi elitami czy transnarodową klasą kapitalistyczną. Użycie w stosunku do nich takich określeń wskazuje na „ich uprzywilejowaną sytuację materialną oraz liczne powiązania kulturowe, społeczne i ekonomiczne rozciągające się ponad granicami krajów”¹⁹.

Badacze zajmujący się zjawiskiem transnarodowości dochodzą do wniosku, że wzmożona mobilność przestrzenna wysoko wykwalifikowanych migrantów skutkuje tym, że społecznym i kulturowym punktem odniesienia nie jest dla nich zatem jakiegokolwiek społeczeństwo lokalne, lecz owa transnarodowa przestrzeń, w której się poruszają i egzystują²⁰. Wspomniana grupa migrantów najczęściej otrzymuje wsparcie przy tworzeniu nowego domu w państwie przyjmującym – istnieją w tym zakresie wyspecjalizowane instytucje i struktury. Mogą to być firmy wysyłające, wyspecjalizowani pośrednicy, fachowe struktury organizacji docelowych. Migranci owi przemieszczają się do kolejnego miejsca w czymś, co można nazwać bezpiecznymi korytarzami, bez konieczności podejmowania swoistej walki o miejsce w nowej społeczności lokalnej. Są w tym zakresie uprzywilejowani w grupie migrantów.

Organizowanie sobie życia przez wysoko wykwalifikowanych pracowników, jest ułatwione dzięki wspomnianemu instytucjonalnemu wsparciu i nie przypomina problemów omówionych wyżej w odniesieniu do pracowników migrujących. Podtrzymywanie przez nich więzi i relacji społecznych, istotnych z punktu widzenia równowagi psychicznej i osobowości jest niejednokrotnie możliwe dzięki funkcjonowaniu w środowisku szkół międzynarodowych i stowarzyszeń, do których tworzenia przyczyniają się sami cudzoziemcy, a głównie ich żony, również wysoko wykwalifikowane, ale przybywające do państwa przyjmującego najczęściej jako partnerki życiowe ekspatów, a nie pracownicy. „Tymczasem pracujący w korporacjach mężczyźni spotykają się w innego rodzajach przestrzeniach, tj. klubach biznesowych, sportowych czy ‘ekspackich’ barach i restauracjach, gdzie łączą życie towarzyskie ze sprawami zawodowymi”²¹. W ten sposób powstają swoiste mikroświaty, obserwowane i analizowane przez badaczy tej grupy.

Przedstawiona w tekście mozaika grup migracyjnych w Królestwie Niderlandów, od migrantów z państw trzecich i byłych kolonii począwszy, przez pracowników migrujących/mobilnych, po wysoko wykwalifikowanych pracowników organizacji międzynarodowych, pozwala docenić wagę problemu, jakim jest znalezienie skutecznej i akceptowanej polityki adaptacyjnej, korzystnej dla wszystkich grup społecznych współegzystujących w tym kraju. Podstawowe modele adaptacyjne konstruowane przez badaczy zjawisk migracyjnych to: asymilacja, integracja, multikulturalizm, marginalizacja i segregacja. Dwa ostatnie są kontrowersyjne (niepoprawne) politycznie, asymilacja, jak wskazuje przykład Francji, jest mało skuteczna.

¹⁹ A. Piekut, *Wysoko wykwalifikowani wewnątrzunijni migranci w Warszawie – w przestrzeni społecznej czy w transnarodowej przestrzeni przepływów?*, CMR Working Papers 63/121, Warszawa 2013, s. 13.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

Wielokulturowość, praktykowana przez wiele ostatnich lat w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Holandii zdaje się przeżywać poważny kryzys, ogłoszony przez ważnych na europejskiej scenie polityków, w osobach Angeli Merkel i Davida Camerona. Model, gdzie państwo przyjmujące przyznaje migrantom takie same prawa jak swoim obywatelom, nie żądając od nich wyrzeczenia się swojej tożsamości oznacza w pewnym sensie życie w społeczeństwach równoległych według liberalnej zasady „żyj i pozwól żyć”. Przy zapewnieniu dużego zakresu swobód nie promuje on jednak integracji społecznej. Pozostaje zatem integracja, czyli proces wzajemnego uczenia się od siebie przybyszów i społeczeństw przyjmujących. Według definicji Międzynarodowej Organizacji do spraw Migracji integracja oznacza dwustronny proces wzajemnego przystosowywania się imigrantów i społeczeństwa przyjmującego w wymiarze ekonomicznym, społecznym, kulturowym i politycznym. A zatem „przybysz” stara się przyswoić sobie cechy i wartości społeczeństwa przyjmującego, a ono zwrótnie włącza cechy i wartości migranta do swego systemu. Jednostki migrujące nawiązują kontakty i wchodzą w związki z członkami społeczeństwa przyjmującego nie rezygnując z własnej „inności”, odrębności. Wymaga to otwarcia się społeczeństwa przyjmującego na ową inność, chęć włączania przybyszów do swoich struktur społecznych, ekonomicznych, kulturowych. Wymaga przygotowania owego społeczeństwa na przyjęcie innych, głęboko wpojonej tolerancji, przekonania o korzyściach płynących z udziału „obcych” w życiu grupy większościowej.

Z inicjatywy British Council wydawany jest corocznie „Indeks Polityki Integracji Migrantów”. Bierze on pod uwagę sześć elementów składowych integracji: antydyskryminację, dostęp do rynku pracy, łączenie rodzin, dostęp do obywatelstwa, udział w życiu politycznym i pobyt stały. Takie właśnie elementy są badane w każdym z krajów europejskich i oceniane w skali od 1 do 100. Zebrane wyniki pokazują, że kraje europejskie, uważane za demokratyczne i praworządne, w zakresie integracji są dopiero w połowie drogi. Może zatem warto się przyjrzeć uważniej modelowi integracyjnemu, zwłaszcza jeśli kraj chce uniknąć konfliktów społecznych, a prognozy demograficzne dla społeczeństw europejskich są bardzo niekorzystne. A i czynniki ekonomiczne powinny do tego skłaniać. Według holenderskiego think tanku SEO każdy nowy imigrant z Europy Środkowej i Wschodniej, bez względu na to, czy jest dobrze, czy słabo wykształcony, oznacza dla holenderskiego budżetu 1800 euro czystego zysku rocznie. W sumie imigracja z Polski i państw regionu przyniosła według SEO niderlandzkiej kasie państwowej tylko w 2012 roku ponad 360 milionów euro zysku²². Czy zatem mają rację bytu postawy prezentowane przez niektórych holenderskich polityków demonstrujące niechęć do migrantów? Choćby takie jak ministra ds. polityki społecznej i zatrudnienia, Henka Kampa, ministra spraw wewnętrznych, Pieta Heina Donnera i ministra pracy Gerda Leersa z kwietnia 2011 roku, gdy w liście skierowanym do parlamentu mówili o planowanych wydaleniach z Holandii tych obywateli polskich, którzy stracili pracę lub są bezdomni²³.

²² <http://praag.org/?p=9701>: Dutsch fear rise in immigration after EU law changes

²³ Tzw. List Kampa: *Działania wobec migracji zarobkowej z Europy Centralnej i Środkowej*, skierowany do Parlamentu KN 14 kwietnia 2011 r.

Spotkało się to z ostrą krytyką i pytaniami skierowanymi do rządu holenderskiego przez polityków europejskich, szczególnie ówczesnej komisarz Viviane Reding, odpowiedzialnej za prawa podstawowe i sprawiedliwość oraz komisarza Laszlo Andora, odpowiedzialnego za politykę społeczną UE.

W lutym 2012 roku populistyczny polityk holenderski Geert Wilders z Partii Wolności PVV na specjalnie stworzonej stronie internetowej, zamieścił zakładkę przeznaczoną do składania donosów na Polaków i innych imigrantów z Europy Środkowej i Wschodniej. Ambasadorowie krajów Europy Środkowo-Wschodniej wezwali w liście holenderskich polityków do odcięcia się od inicjatywy PVV, jednak holenderski rząd odmówił zamknięcia strony argumentując, że to wyłączna sprawa partii. Strona została zamknięta przez Wildersa w styczniu 2013 roku. Uruchomienie jej spotkało się z krytyką wielu polityków, ale też zwykłych holenderskich obywateli, a jednocześnie zwróciło ich uwagę na spychany czasem na margines problem migrantów. Z perspektywy czasu utworzenie i działanie strony Wildersa raczej wzbudziło sympatię do pracowników z Europy Środkowej i Wschodniej niż niechęć. W marcu 2014 roku ten sam polityk w wyborach lokalnych w Holandii podniósł kwestię ograniczenia liczby Marokańczyków w Hadze, co wzbudziło protesty tej grupy etnicznej, ale też podniosło notowania polityka. Może to świadczyć o wyborze przez część elektoratu tej samej populistycznej ścieżki, jak to miało miejsce w przypadku Niemiec w kontekście postaw wobec kontrowersyjnej książki Thilo Sarrazina *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*²⁴.

W 2013 roku pojawił się w dyskusji politycznej nowy wątek migracyjny – turystyka zasiłkowa, nadużywanie świadczeń społecznych, zasiłki na dzieci pracowników migrujących, zwłaszcza tych przebywających z matką bądź dziadkami, w Polsce. Nie padają w tym kontekście żadne liczby, nie pokuszono się o przeprowadzenie badań czy choćby zacerpnięcie realnych danych z firm wypłacających zasiłki i świadczenia socjalne SVB i UWV, ale problem zaczął żyć swoim życiem. Przyczynił się do tego wzrost bezrobocia, które w 2013 roku wynosiło 7%, a także klimat ogólnoeuropejski. Podobne zastrzeżenia zgłosił w styczniu 2014 roku David Cameron – ogłosił, że Wielka Brytania zamierza przestać wypłacać dodatek pieniężny na dzieci imigrantów, które nie mieszkają z rodzicami na Wyspach. Premier Wielkiej Brytanii zasugerował również, iż stanowisko to podzielają inne państwa członkowskie. Szef Centrum Badań nad Migracjami na londyńskim uniwersytecie UCL, John Salt zwrócił politykom i opinii publicznej uwagę, że pomysł obcięcia dodatków na dzieci dla imigrantów może się obrócić przeciwko brytyjskiemu rządowi. Mówił, że likwidacja tych zasiłków może spowodować napływ dzieci, ale też innych członków rodziny na

²⁴ T. Sarrazin, *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, Deutsche Verlags-Anstalt, 2010. (*Niemcy likwidują się same: Jak wystawiamy nasz kraj na ryzyko*). W swojej książce Sarrazin zarzuca imigrantom z państw muzułmańskich, że tworzą *równoległe społeczeństwo*, swoiste państwo w państwie, przez co ich integracja jest utrudniona. Szczególną uwagę zwraca on na to, że emigranci z krajów islamskich przysparzają państwu również więcej kosztów socjalnych, niż dostarczają korzyści rozwojowi gospodarki. Książka Sarrazina okazała się bestsellerem, osiągając do końca 2010 r. nakład blisko 1,2 mln egzemplarzy.

Wyspy, co jeszcze bardziej obciążąłoby brytyjski system socjalny²⁵. W marcu 2014 krytyczne opinie na temat zasiłków pojawiły się w Niemczech. Dziennik „Bild” podaje, że Niemcy wypłacają zasiłki dla blisko 145 tys. polskich dzieci, ale ponad 40 tys. z nich nie mieszka nawet w Niemczech²⁶. Te i podobne opinie podnoszą temperaturę dyskusji politycznych, ale trudno im przypisać rolę inną niż populistyczną, bowiem zgodnie z prawem unijnym zapomoga może być wypłacana także rodzicom (regulującym składki na ubezpieczenie społeczne), z którymi dzieci nie mieszkają.

Podsumowanie

Korzyści i straty wynikające z migracji ponoszą państwa przyjmujące jak i wysyłające. Ważne, żeby mieć tego świadomość. Podnoszenie kwalifikacji zawodowych, nauka języka obcego, poprawa sytuacji materialnej, transfery finansowe powinny bilansować się z życiem daleko od bliskich, „eurosieroctwem”, drenażem mózgow, odpływem rąk do pracy. Wpływy z podatków płaconych przez migrantów, dopływ wykwalifikowanych kadr, poprawa sytuacji demograficznej – z koniecznością podejmowania działań integracyjnych, wypłacania zasiłków socjalnych i dostawiania systemów edukacyjnych do potrzeb dzieci pracowników migrujących.

Nastroje społeczne w stosunku do migrantów zależą w dużej mierze od sytuacji ekonomicznej kraju przyjmującego, tradycji migracyjnych, skali różnic kulturowych, ale też od mobilności obywateli. Im częściej odwiedzają państwa wysyłające, im więcej małżeństw mieszanych, wspólnych projektów naukowych i pracy we wspólnych zespołach zawodowych, tym większy poziom zrozumienia i wzajemnej akceptacji a także wspólnego tożsamościowego mianownika. Traktat z Maastricht wprowadził obywatelstwo Unii Europejskiej – dla każdego obywatela państwa członkowskiego. Ale to wymiar formalnoprawny. Tożsamość europejska nie może zostać wprowadzona jednym aktem prawa wspólnotowego. Musi być stopniowo i konsekwentnie budowana. W działaniach polityków na poziomie narodowym da się odczuć brak tej konsekwencji. Polityka migracyjna, zarówno ta wobec państw trzecich, jak i ta dotycząca swobodnego przepływu osób, jest znakomitą miarą wielkiego europejskiego projektu integracyjnego i czas pokaże, czy zakończy się on sukcesem, czy fiaskiem.

Bibliografia

- Bauman Z., *Globalizacja*, Warszawa 2000
Chodubski A., *Możliwości i bariery imigracyjne w Europie*, [w:] *Wokół problematyki migracyjnej. Kultura przyjęcia*, red. J. Balicki, M. Chamarczuk, Warszawa 2013
Cohen D., *Globalization and Its Enemies*, MIT Press 2006
Faist T., *The border-crossing expansion of social space: concepts, questions and topics*, [w:] *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*, eds. T. Faist, E. Özveren, Aldershot 2004

²⁵ <http://forsal.pl/artykuly/772162,jesli-cameron-obetnie-zasilki-imigranci-moga-sprawadzic-na-wyspy-cale-rodziny.html> [15.03.2014].

²⁶ <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/bild-beda-zmiany-w-zasilkach-dla-dzieci-z-polski/lct70> [15.03.2014].

- Giddens A., *Socjologia*, przeł. O. Siara, A. Szulżycka, P. Tomanek, Warszawa 2004
- Leonard P., *Expatriate identities In postcolonial organizations: working whiteness*, Aldershot 2010
- Okólski M., *Migracje a globalizacja*, [w:] *Globalizacja od A do Z*, Warszawa 2004
- Piekut A., *Wysoko wykwalifikowani wewnątrzunijni migranci w Warszawie – w przestrzeni społecznej czy w transnarodowej przestrzeni przepływów?*, CMR Working Papers 63/121, Warszawa 2013
- Salt J., *Migration processes among the highly skilled in Europe*, "International Migration Review", vol. 26 (2), 1992
- Sarrazin T., *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, Deutsche Verlags-Anstalt, 2010
- Scheffer P., *Druga ojczyzna. Imigranci w społeczeństwie otwartym*, Wołowiec 2010
- Układ zbiorowy pracy dla pracowników tymczasowych na lata 2009–2014*, za: http://www.fnvbondgenoten.nl/site/doelgroepen/pools/downloadblokken/NBBU-cao_Polski.pdf
- Zamojski J., *Migracje – dzieje i aktualia. Refleksje*, [w:] *Migracje: dzieje, typologia, definicje*, red. A. Furdal, W. Wysoczański, Wrocław 2006
- Zweiffel Ł., *Dynamika zmian społecznych w Holandii i ich odzwierciedlenie w systemie politycznym w XX i XXI wieku*, Katowice 2013

Migration or mobility – Netherlands case study

Abstract

The article focuses on the phenomenon of the mobility, isolation, and differentiation of the emigrant groups or mobile workers, whose status is being regulated by the European law and the internal law of the acquiring country. The example chosen for analysis is the Netherlands. Different categories of Dutch immigrants, solutions used on the Dutch labor market, and elements of the political discourse oriented around this issue have all been presented here. The factors which influence the observable differentiation are: history (migration from the former colonial countries), open European market (migration in order to find work, including the increasing percentage of Polish employees), and the international industrial space. This means that expatriates are a special group among the mobile workers (these are highly qualified workers of the international corporations or institutions not connected with the industry). From the Dutch point of view, finding an efficient and acceptable adaptation policy, which will be beneficial for every social group coexisting in this country is an important challenge.

Key words: mobility, migration, Dutch labor market, adaptation policy

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Grzegorz Foryś

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Polityka sporu.

Poza polityką instytucjonalną?

Wprowadzenie

Tak zwana polityka pozainstytucjonalna odgrywa we współczesnych demokratycznych systemach politycznych i wysokorozwiniętych systemach społecznych coraz bardziej znaczącą rolę. Dzieje się tak co najmniej z kilku powodów.

Współcześnie mamy do czynienia z kryzysem demokracji przedstawicielskiej, który przejawia się nie tylko słabnącym uczestnictwem obywateli w wyborach, ale również rosnącą presją ze strony coraz liczniejszych grup społecznych na rzecz bezpośredniego uczestnictwa obywateli w procesie podejmowania decyzji. Przekształcenia struktury społecznej, które charakteryzują najbardziej rozwinięte społeczeństwa, prowadzą do upodabniania się jednostek pod względem cech wyznaczających ich pozycję w hierarchii społecznej ważności. W coraz większym stopniu unieważnia to tradycyjne podziały klasowe, a co za tym idzie w coraz mniejszym stopniu możemy dziś mówić o jednej czy kilku wielkich klasach społecznych, o głosy których zabiegałyby partie polityczne. Przeciwnie, mamy do czynienia z podobieństwem pozycji społecznych jednostek, które organizują się wokół wąsko pojmowanych interesów, najczęściej artykułowanych poprzez działania o charakterze kontestacyjnym. Swego rodzaju „potencjał protestacyjny” jest współcześnie usytuowany we wszystkich miejscach struktury społecznej¹ i dotyczy wielu kwestii, które nie dają się ulokować wzdłuż tradycyjnej osi konfliktu dwudziestowiecznego społeczeństwa, która przebiegała pomiędzy kapitałem i pracą. „Wszystkie te procesy przyniosły osłabienie roli czynników strukturalnych decydujących o podziale klasowym w społeczeństwie, zwłaszcza modelu działań zbiorowych klasy robotniczej”².

Wspomniane przesunięcie osi konfliktu społecznego we współczesnym społeczeństwie w stronę wymiaru kulturowego spowodowało istotny wzrost liczby spornych kwestii lokujących się w tym wymiarze. Kwestie takie jak: ochrona środowiska,

¹ D. Rucht, *Rosnące znaczenie polityki protestu*, [w:] *Zachowania polityczne*, T. 2, red. R.J. Dalton, H.D. Klingemann, przeł. T. Płudowski, Warszawa 2010.

² D. della Porta, M. Diani, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, przeł. A. Sadza, Kraków 2009, s. 43.

prawa obywatelskie, zdrowy styl życia czy tożsamość płciowa są dziś artykułowane przez nowe ruchy społeczne i zyskują w debacie publicznej rangę kluczowych.

Od lat sześćdziesiątych XX wieku, a zwłaszcza w wieku XXI, mamy do czynienia z rosnącą rolą ruchów społecznych, o czym coraz wyraźniej mówią badacze, używając w stosunku do współczesnego społeczeństwa określenia 'społeczeństwo ruchów społecznych'³, sięgających po różne formy protestów realizacji swoich celów.

Nie bez znaczenia dla rozwoju polityki kontestacji mają media masowe i ich rosnąca pozycja. Ich rola materializuje się w dwojaki sposób: z jednej strony, tak zwane nowe media pozwalają na tworzenie względnie trwałych sieci relacji pomiędzy protestującymi, podnosząc ich możliwości mobilizacyjne i pozwalając na zmianę skali działania protestacyjnego i przejście z poziomu lokalnego na narodowy, z narodowego na ponadnarodowy⁴. Pełnią istotną rolę w dyfuzji niezadowolenia społecznego. Relacje przeprowadzane przez media z działań o charakterze kontestacyjnym stanowią często impuls do działania dla części grup społecznych czy całych społeczeństw, czego przykładem były działania kontestacyjne przeciwko skorumpowanemu autokracie w Tunezji w 2010 roku, które, m.in. pod wpływem informacji medialnych, natychmiast przeniosły się do sąsiedniego Egiptu. Jest to nieco uproszczony przykład roli mediów i nie należy sądzić, że sam fakt propagowania obrazów kontestacji automatycznie spowoduje podobne reakcje w innych społeczeństwach. Potrzeba do tego innych czynników, jak chociażby odpowiedniego poziomu deprywacji wśród obywateli czy strukturalnych warunków do wybuchu niezadowolenia społecznego. Niemniej rola mediów masowych jest tu również istotna.

Rolę sprzyjającą działaniom protestacyjnym odgrywa sposób prowadzenia polityki przez rządy, które w znacznej mierze prowadzą ją w oparciu o sondaże, co uświadamia społeczeństwom, że skoro mogą wywierać wpływ na proces podejmowania decyzji poprzez wyrażanie swojej opinii w sondażach, to tym bardziej jest to możliwe w wyniku podejmowania działań protestacyjnych. Wzmożenie działań kontestacyjnych jest efektem postępującej emancypacji społeczeństw i wzrostu podmiotowości jednostek i całych społeczeństw, które świadomie włączają się w walkę o swoje cele.

Przedstawione przyczyny wzrostu znaczenia działań protestu nie miały wyczerpać pełnej ich listy, ale jedynie uzmysłwić rosnące znaczenie tych działań we współczesnej polityce. Ważne wydaje się pytanie o to, czy ten rodzaj aktywności politycznej mieści się w ramach tzw. konwencjonalnej, tradycyjnej, czy inaczej mówiąc instytucjonalnej polityki, czy też stanowi jedynie przejaw rosnącego, we współczesnych systemach politycznych i społecznych, znaczenia „polityki sporu” (*contention*

³ Zob. A. Melucci, *Challenging Codes*, Cambridge/New York 1996; D.S. Meyer, S. Tarrow (red.), *The Social Movement Society*. MD: Rowman & Littlefield, Lanham 1998, s.1–28.

⁴ S. Tarrow, D. Mc Adam, *Scale Shift in the Transnational Contention*, [w:] D. della Porta, S. Tarrow (red.), *Transnational Protest and Global Activism*, Lanham 2004, s. 121–147. Szerzej ta kwestia jest omówiona w: D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics of Contention*, New York 2001.

politics)⁵, która przynależna byłoby tzw. polityce nieinstytucjonalnej? Zasadne jest postawienie tezy, że polityka sporu jest równoprawnym składnikiem szeroko rozumianej polityki i staje się działaniem w coraz większym stopniu zinstytucjonalizowanym. Możliwe, że ten rodzaj polityki stanowi swego rodzaju łącznik pomiędzy polityką instytucjonalną a społeczeństwem oraz jest równoległym do tradycyjnej polityki przejawem działania o charakterze politycznym.

Prawdziwość tej tezy jest jednak warunkowana przyjęciem określonej definicji samej polityki, a także definicji polityki sporu oraz protestu. Jak zatem powinniśmy traktować protest, politykę sporu oraz politykę jako zjawisko inkluzyjne względem dwóch pozostałych? Jakie są ich charakterystyki? Wreszcie jakie są relacje pomiędzy nimi? Pytania te określają konstrukcję tekstu, dlatego punktem wyjścia będą rozważania nad politycznym charakterem protestu, w dalszej kolejności przejdę do omówienia polityki sporu, by na końcu usytuować ją w kontekście polityki jako takiej.

Protest jako działanie polityczne

Według definicji zawartej w słowniku języka polskiego protest oznacza „ostre wystąpienie przeciw jakiemuś działaniu uważanemu za niesłuszne, przeciwstawienie się, sprzeciw [...]”⁶. Z tak rozumianym protestem mamy do czynienia w wielu codziennych sytuacjach i może on przybierać różne formy. Definicja ta jest jednak zbyt ogólna, aby móc ją zastosować do obszaru polityki, a już na pewno nie pozwala na stwierdzenie, że protest jest działaniem o charakterze politycznym. Aby ta definicja stała się przydatna do analizy w przyjętym wyżej kontekście, konieczne jest wprowadzenie do niej dwóch warunków. Po pierwsze, należy dodać, że protest społeczny jest zachowaniem zbiorowym. Wówczas część działań o charakterze indywidualnym, chociaż spełni warunki bycia protestem w szerokim znaczeniu, to nie będzie miała odniesienia do szerszego kontekstu społecznego i politycznego. Po drugie, należy uznać, że protest społeczny jest działaniem o charakterze politycznym, a co za tym idzie konieczne jest wyraźnie określenie, jakie przesłanki decydują o tym, że protest społeczny ma z natury charakter polityczny.

Aby spełnić wymienione warunki, odwołam się do definicji protestu zaproponowanej przez Jerry’ego Rose’a: „protest jest zachowaniem zbiorowym, w którym protestujący wykorzystują nadzwyczajne środki działania, w celu uzyskania realizacji swoich żądań u prawomocnie ustanowionej władzy”⁷. Możemy zatem powiedzieć, za Rosem, że tak rozumiany „protest wyzwala mniej więcej równoczesne i skoordynowane żądania ze strony pewnej liczby osób [...]”, co powoduje, że „[...] protest jednej osoby przeciwko władzy nie jest protestem w rozumieniu zachowania zbiorowego, chyba że, wielu innych ludzi wspiera jej protest (np. solidaryzuje się z nią w sposób werbalny, w przypadku okupacji miejsc dostarcza środki żywności,

⁵ Pojęcie wprowadzone przez Sidneya Tarrowa, patrz szerzej: D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics...* .

⁶ *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1994, s. 711.

⁷ J.D. Rose, *Outbreaks. The Sociology of Collective Behavior*, New York 1982, s. 74.

itp. – GF), lub inne osoby w tym samym czasie (choć nie w tym samym miejscu – GF) podejmują działania o takim samym charakterze”⁸. Tak rozumiany protest jest zatem zawsze działaniem o charakterze zbiorowym i pojawia się, kiedy „pewna liczba osób (stosunkowo duża – GF) (1) żywi swego rodzaju pretensje w stosunku do ustanowionego porządku społecznego, (2) a ich niezadowolenie prowadzi do zbiorowej mobilizacji działań, (3) które są rezultatem obojętności władzy wobec wcześniej sformułowanych żądań”⁹. Zauważmy, że celem działań protestacyjnych jest pośrednio lub bezpośrednio władza państwowa. Kiedy mówimy, że protestujący wyrażają niezadowolenie wobec jakiegoś aspektu porządku społecznego, to wiemy równocześnie, że za kształt tego porządku odpowiada szeroko rozumiana władza polityczna. Możemy zatem dodać, że protest jest nie tylko działaniem zbiorowym, ale również politycznym.

Kolejnych argumentów na rzecz tego, że protest ma charakter polityczny dostarczają badacze zachowań zbiorowych, a zwłaszcza ruchów społecznych. Doug McAdam, Sidney Tarrow i Charles Tilly wprowadzają do analiz protestów i ruchów społecznych pojęcia: zbiorowych działań kontestacyjnych (*contentious collective actions*)¹⁰ oraz polityki kontestacji (*contentions politics*)¹¹. Pojęcia te pozwalają precyzyjniej wykazać polityczną naturę protestu.

Jak mówi Sidney Tarrow, zbiorowe działanie kontestacyjne jest podstawą wszystkich działań o charakterze protestu, rewolucji, ale również przynależy do aktywności ruchów społecznych. Pojawia się ono zawsze tam, gdzie ludzie wspólnie podejmują działania na rzecz realizacji nowych i/lub nieakceptowanych żądań nie mając jednocześnie wsparcia ze strony instytucji i nie będąc ich członkami. Działania takie prowadzą zawsze do spotkania kontestatorów z szeroko rozumianą władzą, ponieważ to ona tworzy i ustanawia normy, które organizują życie ludzkie, ale normy te nie zawsze są akceptowane przez społeczeństwo. W tym sensie zbiorowe działanie kontestacyjne w rozumieniu Tarrowa ma charakter polityczny ze względu na polityczny charakter żądań, które odnoszą się do ustanowionego porządku oraz, przede wszystkim, ze względu na adresata tych zadań, który reprezentuje sferę polityki i/lub władzy państwowej. Dla pełniejszego zobrazowania tego sposobu myślenia Tarrowa należy dodać, że protest może być skierowany przeciwko „innym” (*others*) lub władzom (*authorities*), co wskazywałoby, że adresat protestu nie musi być władzą polityczną, ale jednocześnie autor ten dodaje, że nawet w takim przypadku spotkanie protestujących z władzą jest wcześniej czy później nieuniknione, bo to ona właśnie tworzy prawa rządzące życiem społecznym¹². Rozumienie

⁸ Tamże, s. 74.

⁹ Tamże, s. 76.

¹⁰ S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics* (wyd. 2), New York 1998, s. 3.

¹¹ D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics...*, s. 5. Należy dodać, że polityka kontestacji jest też określana mianem polityki sporu. W tym artykule posługuję się przede wszystkim tym pierwszym określeniem.

¹² S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements...*, s. 3.

protestu proponowane przez Rose'a oraz zbiorowych działań kontestacyjnych sformułowane przez Tarrowa mają względem siebie charakter uzupełniający. Dwa zatem warunki mogą decydować o politycznym charakterze protestu, z jednej strony adresat żądań protestacyjnych, którego polityczna natura jest elementem stałym, z drugiej strony, charakter tych żądań może być polityczny, co jest składnikiem uzupełniającym.

Trafnie ten sposób myślenia podsumowują Donatella della Porta i Mario Diani, mówiąc, że „charakterystyczna dla protestu jest jego zdolność do mobilizacji opinii publicznej poprzez niekonwencjonalne formy działania, a także jego presja na podejmujących decyzję¹³, co czyni go metodą interweniowania w politykę podejmowania decyzji przez rządzących”.

Rozwinięciem pojęcia protestu i zbiorowych działań protestacyjnych jest koncepcja polityki kontestacyjnej (*contention politics*). Jej zalety deskryptywne i eksplanacyjne polegają przede wszystkim na tym, że dynamizuje ona układ zależności pomiędzy protestem jako zbiorowym działaniem kontestacyjnym a rządzącymi i opinią publiczną. Polityka kontestacji (*contention politics*) jest to „epizodyczna, publiczna, zbiorowa interakcja pomiędzy zgłaszającymi żądania i obiektami tych żądań w sytuacji, kiedy przynajmniej jeden z podmiotów to władza, która jest stroną w sporze, czyli obiektem żądań, wysuwającym żądania lub mediatorem, i kiedy spełnienie żądań ma wpływ na interesy przynajmniej jednej ze stron tej interakcji”¹⁴. Tytułem wyjaśnienia warto dodać, że określenie „epizodyczna” nie jest tu przypadkowe i oznacza, że w przypadku tego rodzaju polityki nie mamy do czynienia, tak jak ma to miejsce w ramach polityki konwencjonalnej, z regularnym i trwałym oddziaływaniem. Także jej publiczny charakter wskazuje, że nie oznacza ona każdego zdarzenia, które ma charakter sporu. Warto uzupełnić ten wątek o to, że polityka kontestacji odwołuje się do działań wychodzących poza konwencjonalną politykę, czyli przynależy tzw. *transgressive politics*, ale ma ona swoją kontynuację w ramach tradycyjnie rozumianej polityki (*contained contention*), czyli takiej, w której walka i spór odbywają się z udziałem zinstytucjonalizowanych aktorów, głównie partii politycznych. Pozwala to uznać pojęcie polityki kontestacji za swego rodzaju łącznik pomiędzy polityką konwencjonalną i niekonwencjonalną. Analogii pomiędzy polityką kontestacji i polityką instytucjonalną jest więcej, o czym będzie jeszcze mowa.

Aby lepiej zrozumieć eksplanacyjny potencjał pojęcia polityki kontestacji, warto odwołać się do schematu analitycznego odpowiedniego dla tego zjawiska. Wprawdzie nie ma tutaj miejsca na szczegółowe analizy wszystkich jego elementów, ale wskazanie tych podstawowych jest konieczne¹⁵. Są to tzw. możliwości

¹³ D. della Porta, M. Diani, *Social Movements*, Oxford 1999, s. 167.

¹⁴ D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics...*, s. 5

¹⁵ Szczegółowo konceptualizacja polityki kontestacji została omówiona przez Sidneya Tarrowa, Douga McAdama i Charlesa Tilly'ego. Ich koncepcja nawiązuje do szerokiego spektrum dorobku teoretycznego odnoszącego się do analiz ruchów społecznych. W związku z tym angażują oni w celu budowania schematu analitycznego dla polityki kontestacji między innymi takie teorie jak: teoria zachowań zbiorowych, teoria mobilizacji zasobów, teoria cy-

i zagrożenia, które odnoszą się do instytucjonalnego otoczenia działań protestacyjnych i tego, w jaki sposób to otoczenie sprzyja bądź ogranicza możliwość jego zaistnienia i rozwoju (np. system polityczny, regulacje prawne, prawdopodobieństwo represji ze strony władzy), a także to, w jakim stopniu protestujący rozpoznają potencjał możliwości protestacyjnych wynikający z takiego, a nie innego ich położenia. Kiedy mówimy o zagrożeniach, to odnoszą się one do wszystkich uczestników działania protestacyjnego, jak również pełnią funkcję czynnika mobilizującego lub ograniczającego działanie zbiorowe (np. strach przed represjami, niechęć opinii publicznej, obawy jednej ze stron wobec działań drugiej strony). Ważną rolę w analizie działań kontestacyjnych odgrywa proces mobilizacji zasobów, a więc tych wszystkich elementów, które mogą być wykorzystane przez działających we wzmacnianiu ich aktywności, osiągnięciu zamierzonych celów (np. budowanie struktury organizacyjnej, angażowanie opinii publicznej po swojej stronie, wykorzystywanie specjalistycznej wiedzy swoich członków, budowanie ideologii, itp.). Wskazany tu element wyraźnie nawiązuje do dorobku teorii mobilizacji zasobów, która jest amerykańską propozycją analizy ruchów społecznych¹⁶. Jest to proces ramifikacji znaczeń (*framing*) inicjowany przez protestujących, którzy w ten sposób zmierzają do ujmowania rzeczywistości w pewne ramy znaczeniowe i interpretacyjne. Stanowi przyjęty przez nich obraz rzeczywistości, który tworzy pewne ramy dyskursu wokół spornych kwestii, jak również ma za zadanie stanowić spójny przekaz skierowany do opinii publicznej. Ramifikacja w nowszych ujęciach jest postrzegana jako proces o charakterze interakcyjnym, w którym uczestniczą, oprócz protestujących, również ich przeciwnicy, państwo i jego instytucje oraz media. Istotnym elementem są metody działań protestacyjnych. Ujmowane są one jako przedsięwzięcia podyktowane z jednej strony doświadczeniami przeszłości (w jaki sposób wyrażano swoje niezadowolenie w podobnych konfliktach w przeszłości, np. organizowano demonstracje, blokady dróg, okupacje budynków itp.), z drugiej strony, stanowią one twórczą reinterpretację tych repertuarów podyktowaną bieżącą sytuacją, interakcjami z adresatami żądań czy kalkulacją i taktyką protestujących.

Wybrane elementy są tylko zarysem koncepcji polityki kontestacji zaproponowanej przez Tarrowa, McAdama i Tilly'ego. Według nich powyższe elementy powinny być brane pod uwagę w analizach działań kontestacyjnych, które w każdym przypadku różnią się od siebie co do treści, ale nie co do formy. Zwrócenie uwagi na zbiór zaproponowanych przez nich aspektów tych działań ma pozwalać na poszukiwanie ogólniejszych procesów i mechanizmów obecnych w ramach działań kontestacyjnych, które mają charakter powtarzalny. Zgodnie z tym zaleceniem wskazują oni trzy takie procesy, które są obecne w każdym sporze¹⁷. W efekcie

kli protestów, teoria ramifikacji znaczeń, czy teoria struktury możliwości politycznych. Zob. S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements...*; D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics...*

¹⁶ Koncepcja rozwinięta przez Johna D. McCarthy'ego i Meyera N. Zalda w latach 70. Szerzej w: Zald M. N., McCarthy J.D., *The Dynamics of Social Movements*, Winthrop 1979.

¹⁷ D. McAdam, S. Tarrow, Ch. Tilly, *Dynamics...*, s. 315.

działań kontestacyjnych ma miejsce powstanie nowych aktorów politycznych oraz ukonstytuowanie się nowych tożsamości politycznych. Dzieje się to dzięki dwóm mechanizmom: tzw. certyfikacji i procesowi konstytuowania się odrębnego podmiotu. Certyfikacja polega na uznaniu aktorów uczestniczących w działaniu kontestacyjnym i ich żądań przez podmioty zewnętrzne (np. partie polityczne), szczególnie władze państwowe. Tworzenie się podmiotu stanowiącego odmienną kategorię oznacza konstytuowanie się granic i tym samym odrębności pomiędzy działającymi aktorami uwikłanymi w protest a ich otoczeniem, zwłaszcza innymi aktorami zbiorowymi. Dochodzi zawsze do polaryzacji grup politycznych, które biorą udział w sporze. Mam tu na myśli poszerzenie się przestrzeni politycznej i społecznej pomiędzy tymi, którzy stawiają żądania, a grupami dotąd niezaangażowanymi, o umiarkowanej orientacji względem przedmiotu sporu. Oni zwykle opowiadają się po którejś ze stron konfliktu. Często w sporze politycznym zachodzi proces przesuwania się konfliktu politycznego z poziomu lokalnego na poziom ponadlokalny, czasami bywa, że na poziom narodowy i ponadnarodowy. Zachodzi to poprzez mechanizm dyfuzji informacji w ramach kanałów interakcyjnych lub poprzez tworzenie koalicji z innymi podmiotami, które tym samym stają się uczestnikami sporu i wzmacniają inicjatorów tego przedsięwzięcia. W konsekwencji mamy do czynienia z rozprzestrzenieniem się działań kontestacyjnych i zainteresowaniem nimi opinii publicznej. Powoduje to, że zaangażowani w politykę kontestacji rosną w siłę.

Na podstawie dokonanych analiz, choć mają one charakter ogólny, ale i porządkujący, możliwe jest stwierdzenie, że polityka kontestacji, która jest zawsze związana z działaniami o charakterze spornym, protestacyjnym i konfliktowym, jest działaniem politycznym. W jakim obszarze polityki można ją ulokować, będzie przedmiotem rozważań w kolejnej części artykułu.

Polityka kontestacji jako nieinstytucjonalny obszar polityki

Punktem wyjścia tej części artykułu będzie niełatwa próba zdefiniowania zjawiska polityki, co pozwoli nam usytuować analizowane tu działania kontestacyjne w szerszym kontekście. To, czym jest polityka, i jak należy ją rozumieć, jest przedmiotem analiz od ponad dwóch tysięcy lat, co mogłoby wskazywać, że zjawisko to jest precyzyjnie opisane i zdefiniowane. Jednak chociażby pobieżna analiza uzgodnień dotyczących tego najważniejszego obszaru ludzkiej aktywności pokazuje, że badacze są dalecy od ostatecznego konsensusu w tej sprawie. Ale paradoksalnie, ta, jakby powiedział Stanisław Ossowski, osobliwość nauk społecznych, polegająca na wieloznaczności pojęć i definicji, daje nam większe szanse dla interpretacji tego zjawiska, a tym samym wkomponowania w nie polityki kontestacji.

Klasyczne definicje odnoszą do rozumienia polityki w kontekście państwa. Z języka greckiego *politike* należy rozumieć jako sztukę rządzenia państwem, podobnie jak pojęcie *politea*, które oznacza zorganizowane społeczeństwo pozostające pod władzą polityczną, przede wszystkim państwa¹⁸. Na rzecz takiego rozumienia

¹⁸ A. Bodnar, *Nauka o polityce*, Warszawa 1984, s. 9.

polityki podawano szereg argumentów, między innymi te mówiące, że państwo: obejmuje swoim działaniem praktycznie całe społeczeństwo; stanowi organizację całościową; obejmuje swoją działalnością wszystkie dziedziny życia; tworzy normy prawne, które obowiązują wszystkich obywateli, oraz że jest organizacją najbardziej złożoną i wyspecjalizowaną¹⁹. Nie sposób jednak współcześnie poprzestać na takim rozumieniu polityki, który ignoruje wymiar socjologiczny tego pojęcia, dlatego od XX wieku przestano stosować ten termin tylko w kategoriach kulturowych²⁰. Również w odniesieniu do analizowanego tu działania kontestacyjnego takie rozumienie polityki wydaje się być bezużyteczne. Nawet socjologiczne podejście do polityki sformułowane przez Maxa Webera będzie miało tu ograniczoną wartość eksplanacyjną ze względu na swój mało inkluzyjny charakter. Weber definiuje politykę jako „dążenie do udziału we władzy lub do wywierania wpływu na podział władzy czy to między państwami, czy też w obrębie państwa między grupami ludzi, jakie ono obejmuje”²¹. W obu przywołanych tu przypadkach mamy do czynienia z zawężeniem polityki do instytucji państwowych lub do podziałów społecznych o charakterze klasowym. Współcześnie natomiast kwestia klasowości w życiu społecznym i politycznym, jeśli w ogóle istnieje, nabiera zupełnie innego charakteru niż w XX wieku. Pokróćce przedstawię kilka wybranych propozycji porządkujących rozumienie pojęcia polityki.

Pierwsza z nich wskazuje na pięć możliwych sposobów definiowania polityki²². Może to być: działalność instytucji państwowych; wzajemny stosunek władzy, wpływu i konfliktu; funkcja w systemie społecznym; proces podejmowania decyzji i sposób rozwiązywania problemów. Druga propozycja wskazuje na trzy typy określeń polityki: normatywne, traktujące politykę jako działalność, której celem jest osiągnięcie kompromisu dla dobra ogółu społeczeństwa; behawioralne, w którym polityka oraz związane z nią zjawiska i procesy ujmowane są w kategoriach zachowań politycznych, zwłaszcza osób zajmujących funkcje polityczne; konfliktowe, uwypuklające władzę i panowanie, a przede wszystkim konflikt sił społecznych w sferze wartości²³.

Komentując każdy z pięciu możliwych sposobów definiowania polityki zaproponowanych w ramach pierwszego stanowiska, można powiedzieć, że pierwsze ujęcie bliskie jest klasycznemu rozumieniu polityki i z punktu widzenia polityki kontestacji jest nieużyteczne. Pomija bowiem w całości obszar, w którym ona się rozgrywa. Drugie rozumienie wydaje się uwzględniać oprócz państwa, również obszar społeczny, i lokuje politykę także tam, gdzie mamy do czynienia z konfliktem społecznym, zatem działania kontestacyjne mieściłyby się w tak rozumianej polityce. Trzecie ujęcie kładzie nacisk na funkcje polityki w systemie społecznym,

¹⁹ Tamże, s. 11.

²⁰ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1996, s. 15.

²¹ M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków 1998, s. 56.

²² A.W. Jabłoński, *Polityka. Interpretacje definicyjne*, [w:] *Kategorie analizy politologicznej*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1991, s. 7.

²³ P. Dobrowolski, S. Wróbel, *Wprowadzenie do nauki o polityce*, Katowice 1987, s. 52.

zwłaszcza określania i realizowania istotnych dla społeczeństwa celów. Sądzę, że w kontekście działań kontestacyjnych również nie spełnia ono oczekiwań. Polityka jawi się tu bardziej jako pole działania elit i państwa, niż zbiorowości, choć dopuszcza element negocjacyjny między władzą a społeczeństwem. Kolejne ujęcia traktują politykę jako proces decyzyjny i wydaje się, że ujęcia te również zawężają ją do działań w ramach władzy państwowej, elit politycznych, czy szerzej uczestników gry o władzę. Ostatni, piąty sposób definiowania polityki, wydaje się najlepiej pasować do pojęcia polityki kontestacji. Zawiera on w sobie nie tylko element pozytywnego wartościowania polityki, dostrzegania jej, swego rodzaju, służebnej roli, ale również uwzględnia potrzebę włączania społeczeństwa w określanie kluczowych problemów społecznych. Możliwe jest stwierdzenie, że polityka kontestacji będzie w tym wypadku sposobem zgłaszania takich roszczeń.

Wśród trzech kolejnych porządkujących ujęć, przedstawionych w ramach drugiej propozycji, dwie pierwsze nie wydają się obejmować polityki kontestacji. Pierwsza jest wprawdzie dość ogólnikowa, ale odwołuje się raczej do rywalizacji politycznej i konsensusu na poziomie władzy państwowej, a więc dotyczy wąsko rozumianej polityki. Z kolei podejście behawioralne dotyczy przede wszystkim indywidualnego, a nie zbiorowego wymiaru polityki. Pod rozważę należałoby wziąć jedynie ujęcie konfliktowe, które odnosi nas do społeczeństwa i zbiorowych form rywalizacji politycznej, ale zorientowanej wokół wartości, co również ogranicza zakres takiego pojmowania polityki.

W związku z powyższymi ustaleniami wydaje się, że najbardziej istotne i pojemne jest podmiotowe ujęcie polityki, gdzie oznacza ona „jedną ze sfer aktywności ludzi dążących do osiągnięcia celów, realizacji planów, spowodowania określonego rezultatu lub doprowadzenia do, zamierzonego najczęściej, stanu rzeczy. Jest zatem dziedziną czynności ukierunkowanych, mających doprowadzić do pojawienia się skutków ponadjednostkowych, mających zbiorowy, grupowy, ogólnospołeczny lub publiczny charakter”²⁴. Pozwala to włączyć w jej zakres politykę kontestacji, jako obszar polityki niezinstytucjonalizowanej. Istnieje także cały szereg innych zalet tego podejścia: (1) nadaje ono kluczową rolę kwestii podmiotowości politycznej, która oznacza suwerenność działań politycznych. Aktorzy polityczni podejmują samodzielne działania, które są wyrazem dążenia do realizacji ich potrzeb, oczekiwań, interesów, ale również żądań; (2) działania polityczne mają charakter świadomy, celowy i racjonalny, reagują na zmianę otoczenia i dostosowują się do bodźców zewnętrznych; (3) pojawia się kwestia zdobywania władzy lub przynajmniej wpływu na władzę, poprzez uczestniczenie w procesie decyzyjnym; (4) działania polityczne mają tu charakter zbiorowy, który nadaje znaczenie podmiotowi politycznemu, i powoduje, że należy się z nim liczyć, ponieważ zyskuje wpływ na politykę dzięki swojemu zbiorowemu charakterowi; (5) w tak rozumianej polityce obecne są przynajmniej dwa podmioty polityczne, indywidualne lub zbiorowe, a relacje między nimi mają charakter powtarzalny, uwzorowany. Oznacza to, że chodzi tu o aktorów

²⁴ S. Wróbel, *Polityka i proces polityczny*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 23.

instytucjonalnych, którzy pozostają w stosunkach regulowanych prawem, co mogłoby wykluczać zbiorowe działania kontestacyjne. Ale jeśli weźmiemy pod uwagę poczynione wyżej ustalenia odnoszące się do polityki kontestacji oraz to, jak należy ją ujmować, wówczas okazuje się, że takie rozumienie polityki nie wyłącza działań aktorów pozainstytucjonalnych, takich jak grupy protestujących czy ruchy społeczne. Przybliża to jednocześnie tę politykę do pluralistycznego modelu polityki grupowej, według którego grupy społeczne mogą zyskiwać dostęp do procesu decyzyjnego.

Podsumowując ten wątek możliwe jest stwierdzenie, że definicja polityki kontestacji zaproponowana przez S. Tarrowa, Ch. Tilly'ego i D. McAdama mieści się w podmiotowym ujęciu polityki. Z jednej strony wprowadza ona działania nieinstytucjonalne, ale uwzorowane i uporządkowane, w sferę polityki jako takiej, przy jednoczesnej dbałości o to, aby z kręgu zainteresowań nie zniknęło państwo i stosunek władzy, czyli te elementy, które są obecne w węższym, klasycznym czy instytucjonalnym ujęciu polityki. Na rzecz tego stanowiska przemawia też pewne podobieństwo działań i procesów obecnych w polityce kontestacji, które odnajdziemy w polityce konwencjonalnej.

Analogie zjawisk politycznych

Zarówno polityka kontestacji, jak również polityka instytucjonalna posiadają pewne elementy wspólne. Jednym z nich jest sposób wyrażania się aktorów politycznych. Wspomniałem już o kontestacji, która odbywa się w ramach zinstytucjonalizowanej polityki (*contained contention*), gdzie jest prowadzona przez ukonstytuowane i zdefiniowane podmioty, które są rozpoznawalne w sferze publicznej. Natomiast nowi, nierozpoznawalni aktorzy polityczni realizują model transgresyjnego działania kontestacyjnego (*transgressive contention*), takiego które przekracza przyjęte w polityce konwencjonalne metody działania, jednocześnie jest sposobem wchodzenia nowych aktorów politycznych na scenę publiczną.

Istnieją również inne podobieństwa pomiędzy obydwojma wymiarami polityki. Należą do nich logiki, którymi posługują się protestujący w trakcie realizacji swoich celów. Della Porta i Diani wyróżnili trzy takie logiki działania²⁵. Pierwsza z nich to logika liczebności. Według niej protestujący dążą do maksymalizacji liczby uczestników protestów i poprzez ten fakt osiągają bezpośredni i pośredni wpływ na reżim polityczny. Znacząca liczba uczestników tych działań istotnie wpływa również na stopień zakłócenia rutyny dnia codziennego i obniża stopień kontroli władzy nad protestującymi. Ten typ logiki można odnieść do motywacji, jakimi kierują się partie polityczne dążąc do zwiększenia liczby swoich wyborców, co jest oczywistym wyrazem poparcia dla partii politycznej. W ten sam sposób liczba protestujących jest widocznym znakiem poparcia dla liderów protestu. Jednocześnie liderom chodzi o organizowanie wokół danej sprawy większości innej niż ta, która wynika z rozkładu głosów w parlamencie. Mamy zatem do czynienia w tej strategii działania z logiką obecną w ramach demokracji, czyli logiką większości.

²⁵ D. della Porta, M. Diani, *Social Movements...*, s. 173–180.

Można sformułować twierdzenie mówiące o tym, że w ramach omawianej tu logiki istnieje swego rodzaju konkurencja pomiędzy instytucjonalnym i nieinstytucjonalnym wymiarem polityki. Z jednej strony protestujący, zwykle skupiający się wokół ruchów społecznych, są zniechęceni do tego typu działań przez perspektywę wyborów, w związku z tym nie jest przesądzone, że porzucą swoje trwałe poparcie polityczne na rzecz chwilowo organizowanej większości, nawet wtedy kiedy się z tą większością w dane sprawie zgadzają. Z drugiej strony, ukształtowana w drodze wyborów większość, która ma charakter względnie trwały, często nie odzwierciedla dynamiki poglądów społeczeństwa, przynajmniej w niektórych sprawach, stąd protesty mogą wydawać się pociągającą alternatywą.

Kolejną logiką, do której odwołują się protestujący, jest logika szkód materialnych. Jak wskazuje jej nazwa, sposobem wywierania presji przez uczestników działań kontestacyjnych jest czynienie szkód materialnych. Ten typ motywacji może kryć się w zwykłym strajku przemysłowym, kiedy poprzez zaprzestanie produkcji protestujący czynią realne straty materialne swojemu pracodawcy. Podobny sposób myślenia kierował na przykład rolnikami w Polsce w latach 90. minionego wieku i na początku wieku XXI, kiedy wysypywali zboże na tory, lub niszczyli plody rolne. Podobnie na poziomie ponadnarodowym postępowali organizatorzy protestów przeciw Światowej Organizacji Handlu w Seattle w 1999 roku czy antyglobaliści w Genewie w roku 2001. Logika ta ma również swój odpowiednik w ramach polityki instytucjonalnej w postaci najbardziej ekstremalnej, kiedy wyraża się poprzez przemoc polityczną. Podobnie jak w przypadku logiki liczebności może ona rodzić dwojakiego rodzaju reakcje. Z jednej strony może zachęcać do angażowania się coraz większej liczby osób w tego typu działania, zwłaszcza jeśli towarzyszą im dramatyczne wydarzenia (w łagodnej postaci będą to np. aresztowania, a w skrajnych przypadkach nawet ofiary śmiertelne), które pełnią rolę swego rodzaju wyzwala-czy niezadowolonia społecznego. Z drugiej strony w przypadku eskalacji przemocy może dojść do alienacji zwolenników protestu i wzrostu represji ze strony państwa. Dochodzi wówczas do polaryzacji stron konfliktu i, jak pisze Tarrow, przekształcenia wzajemnych stosunków protestujących i władzy państwowej w „relacje pomiędzy pretendentami do władzy i władzami ze skomplikowanej, wieloaspektowej gry, w dwubiegunową, w której ludzie zmuszani są do wybierania stron konfliktu”²⁶. Niekoniecznie musi to być korzystne dla protestujących, którzy w ten sposób mogą stracić akceptację opinii publicznej dla swoich działań. Posługiwanie się tą logiką wymaga zatem sprawnego balansowania pomiędzy skutecznością działania a akceptacją społeczną dla tych działań. Nabiera to szczególnego znaczenia w sytuacji, kiedy w wyniku działań protestujących mogą ucierpieć niewinni ludzie, dlatego na przykład większość ruchów społecznych odżegnuje się dzisiaj od akcji wykorzystujących skrajne repertuary działań.

Ostatnim typem logiki, do której sięgają protestujący, jest logika postawy świadka. Opiera się ona na poszukiwaniu przez protestujących uznania w oczach potencjalnych zwolenników oraz opinii publicznej, że ich zaangażowanie w protest jest

²⁶ S. Tarrow, *Power in Movement. Social Movements...*, s. 104.

szczególnie silne, czego przykładem ma być gotowość do ponoszenia wszelkich negatywnych skutków podejmowanych przez nich działań. Siła protestujących nie jest budowana w tym przypadku na liczebności czy poczuciu zagrożenia dla istniejącego ładu, ale poprzez moralną przewagę protestujących nad władzą. Przewaga ta wynika z ponoszonych przez protestujących osobistych kosztów uczestnictwa w proteście oraz z gotowości do przyjęcia konsekwencji tego działania. Ten typ logiki jest bliski postawie obywatelskiego nieposłuszeństwa, w ramach której jednostki świadomie decydują się na nieprzestrzeganie prawa, ponieważ to prawo jest według nich niesprawiedliwe, i wykazują pełną gotowość do ponoszenia konsekwencji płynących z tej postawy. Chodzi tu zatem o wywarcie bezpośredniego wrażenia na obiekcie żądań i opinii publicznej, ale bez odwoływania się do przemocy. Uczestnicy takich działań przejawiają równocześnie dużą wrażliwość na wartości. Innym, łagodniejszym przejawem takiej postawy jest zaangażowanie działających osób na rzecz propagowania pewnych wartości. Repertuar działań będzie odwoływał się wówczas do organizowania konferencji, projekcji filmów czy przygotowywania i rozprowadzania czasopism w celu przekonania innych osób do podzielanych przez protestujących wartości. Przybliży to ten typ logiki działania do zasad demokracji uczestniczącej.

Warto dodać, że wymienione tu strategie działania, do których odwołują się protestujący, mogą współwystępować. Zwłaszcza mam tu na myśli logiki liczebności i szkód materialnych czy liczebności i postawy świadka. Protestujący mogą też różnicować logiki w zależności od etapu rozwoju działania protestacyjnego. Jest to zwykle elementem ich szerszej strategii i racjonalnej kalkulacji.

Warto na zakończenie tego wątku dodać, że na poziomie makropolitycznym system polityczny tworzy kontekst dla polityki kontestacji i w nim tkwią jej korzenie. Należy to rozumieć w dwojaki sposób. Po pierwsze, nader często polityka instytucjonalna wyzwała protestacyjną reakcję rozmaitych grup społecznych, i jednocześnie instytucje państwa są adresatem tych działań. Po drugie, system polityczny i instytucje go tworzące budują mniej lub bardziej otwartą strukturę możliwości politycznych, co stymuluje częstość i intensywność akcji protestacyjnych. Mamy zatem do czynienia z trwałą interakcją pomiędzy instytucjonalnym i nieinstytucjonalnym wymiarem polityki.

Zakończenie

W świetle przeprowadzonej analizy można ustosunkować się do postawionego na wstępie problemu przynależności polityki kontestacji do obszaru polityki konwencyjonalnej w trojaki sposób.

Bez wątpienia możemy stwierdzić, że polityka kontestacji staje się obecnie coraz bardziej istotnym składnikiem polityki instytucjonalnej, którego nie sposób pominać. Wskaźnikiem tego jest nie tylko rosnąca liczba działań kontestacyjnych, ale również coraz większe zaangażowanie państwa w ten rodzaj polityki. Powodowane to jest zespołem czynników, które odgrywają znaczącą rolę w rozwiniętych demokracjach ponowoczesnych społeczeństwach. Mam tu na myśli otwartość systemów politycznych, wzrost podmiotowości społeczeństw, wzrastający indywidualizm,

słabnącą rolę podziałów klasowych czy dominację wartości postmaterialistycznych, które odzwierciedlają zmieniającą się oś konfliktów społecznych. Powoduje to wzrost obecności zbiorowych działań kontestacyjnych w wymiarze politycznym, których państwo nie może ignorować.

Fakt, że ten rodzaj aktywności przybiera na znaczeniu, nie świadczy jeszcze, że można go uznać za równoprawny innym elementom przejaw zinstytucjonalizowanej polityki, choć na pewno oznacza to, że nie można go ignorować. Włączenie go w ten obszar polityki ma charakter warunkowy i zależy od tego, jaką definicją polityki się posłużymy. Dla tego zabiegu najlepsze wydaje się podmiotowe rozumienie polityki, które ma charakter stosunkowo szeroki i kładzie nacisk właśnie na podmiotowość ludzką, która jest istotą zbiorowych działań kontestacyjnych. Jednocześnie tak zdefiniowana polityka najpełniej i najbardziej trafnie wydaje się wpisywać w zarysowane powyżej tendencje obecne we współczesnych, najbardziej rozwiniętych społeczeństwach i systemach demokratycznych. Pomimo że dojrzałe demokracje wypracowały zinstytucjonalizowane mechanizmy włączania interesów obywateli w proces decyzyjny, to konieczne wydaje się, aby definiując współczesną politykę przesunąć środek ciężkości i uzupełnić jej aspekt instytucjonalny o komponenty pozainstytucjonalne. Świadczy o tym rosnący potencjał kontestacyjny w najbardziej rozwiniętych społeczeństwach, gdzie protest stał się „normalną” polityką i przestał być reliktem charakterystycznym dla systemów predemokratycznych i półdemokratycznych²⁷. W takim podejściu rozdział polityki na tę instytucjonalną i nieinstytucjonalną został po części unieważniony.

Analizując dorobek teoretyczny badaczy działań protestacyjnych i ruchów społecznych wyraźnie widać, że zbiorowe działania kontestacyjne czy szerzej polityka kontestacji charakteryzują się pewnymi regularnościami i dają się analizować za pomocą trwałych schematów analitycznych. W ich świetle można zaryzykować twierdzenie, że polityka kontestacji na przestrzeni od drugiej połowy XX wieku do dziś, podlega procesowi instytucjonalizacji i zyskuje rangę trwałego elementu konwencjonalnej polityki. Zarysowana jedynie w tym artykule propozycja Sidneya Tarrowa, Douga McAdama i Charlesa Tilly’ego stanowi chyba najbardziej rozwiniętą próbę konceptualizacji tego typu działań, która syntetyzuje europejski i amerykański dorobek naukowy w tej dziedzinie.

Biorąc pod uwagę sformułowane powyżej argumenty, jak również rosnące znaczenie polityki kontestacji we współczesnych demokracjach, warto kontynuować bardziej systematyczne analizy w ramach tego obszaru badań, których celem byłoby łączenie dwóch analizowanych tu obszarów polityki. Wydaje się, że przyjęta tu

²⁷ Dieter Rucht twierdzi nieco inaczej, ale jednocześnie dostrzega rosnącą rolę protestu we współczesnych demokracjach. Jak sądzę, obecnie protest nie jest zagrożeniem dla systemu demokratycznego i nie stanowi swoistego wyzwania dla rządzących. Zmiana otoczenia społeczno-politycznego dla tego rodzaju aktywności, zmiana tak zwanej struktury możliwości politycznych, uczyniła go pełnoprawnym sposobem uczestniczenia w polityce. Dzięki temu możemy mówić raczej o sanacji i rozkwicie protestów we współczesnych społeczeństwach. Por. D. Rucht, *Rosnące znaczenie polityki protestu*, [w:] *Zachowania polityczne*, red. R.J. Dalton, H.D. Klingemann, przeł. T. Płudowski, s. 356.

perspektywa mogłaby być punktem wyjścia dla szerszych analiz, które włączałyby w pole zainteresowań między innymi takie elementy jak: zachowania i działania polityczne, proces polityczny czy niektóre modele polityki grupowej.

Bibliografia

- Bodnar A., *Nauka o polityce*, Warszawa 1984
- Chmaj M., Żmigrodzki M., *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1996
- della Porta D., Diani M., *Social Movements*, Oxford 1999
- della Porta D., Diani, M., *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, przeł. A. Sadza, Kraków 2009
- Dobrowolski P., Wróbel S., *Wprowadzenie do nauki o polityce*, Katowice 1987
- Jabłoński A.W., *Polityka. Interpretacje definicyjne*, [w:] *Kategorie analizy politologicznej*, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1991
- Mały słownik języka polskiego*, Wydanie XI, Warszawa 1994
- Melucci A., *Challenging Codes*, Cambridge/New York 1996
- Rose J.D., *Outbreaks. The Sociology of Collective Behavior*, New York 1982
- Rucht D., *Rosnące znaczenie polityki protestu*, [w:] *Zachowania polityczne*, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, T. 2, przeł. T. Płudowski, Warszawa 2010
- Tarrow S., *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, (wyd. 2), New York 1998
- The Social Movement Society*, red. D.S. Meyer, S. Tarrow, MD: Rowman & Littlefield, Lanham 1998, s. 1–28
- Weber M., *Polityka jako zawód i powołanie*, przeł. A. Kopacki, Kraków 1998
- Wróbel S., *Polityka i proces polityczny*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 23
- Zald M.N., McCarthy J.D., *The Dynamics of Social Movements*, Cambridge, Winthrop 1979

Feud politics. Beyond institutional politics?

Abstract

The article is an attempt to present the growing importance of feud politics as an area beyond institutional politics. The issue discussed in the article seems to be up to date, especially in the context of modern day representative democracy crisis. It is possible to say that contestation policy is a connection of sorts between institutional politics and the society and it is a sign of taking public action parallel to traditional politics. The validity of this thesis is dependent, though, on the acceptance of the specific definition of politics itself, as well as definitions of feud and protest politics. The most accurate approach in this matter seems to be the subject-oriented one. It can be said without doubt that contestation politics is becoming an important part of institutional politics which cannot be omitted. This can be seen not only in the growing number of contestation actions, but also in the engagement of the country in this kind of politics. It seems that the perspective accepted in the article allows for further analysis of the subject, which would include such elements as: political behavior and actions, political process, or some models of group politics.

Key words: politics, feud politics, protest, democracy

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Ryszard Kozioł

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Forum Debaty Publicznej

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie działalności, zbyt mało wciąż docenianego, prezydenckiego Forum Debaty Publicznej (dalej FDP), a przede wszystkim wykazanie jego deliberatywnej specyfiki. Traktowanie FDP jako przejawu demokracji deliberytywnej wydaje się uprawnione z trzech zasadniczych powodów. Po pierwsze, formuła jego działania oparta została na mechanizmach demokracji deliberytywnej; po drugie, wśród deklarowanych celów odnaleźć można te, które promują poszerzenia pola polskiej demokracji o elementy deliberacji; po trzecie, dotychczasowe efekty działalności FDP zmierzają do modernizacji porządku ustrojowego RP poprzez wykorzystanie instrumentów i form instytucjonalnych mieszczących się w formule deliberatywnego wariantu demokracji: dialogu społecznego, porozumienia i konsensusu. By zrealizować te zamierzenia, tekst został podzielony na dwie części. W pierwszej z nich sygnalizuję wybrane aspekty teoretyczne dotyczące demokracji deliberytywnej, w drugiej natomiast koncentruję uwagę na praktycznej egzemplifikacji, jaką moim zdaniem stanowi FDP.

Obserwatorzy dyskursu politycznego w Polsce zwykle krytycznie oceniają jego jakość. W powszechnej świadomości debaty kojarzą się negatywnie. Przyczyniły się do tego działania elit politycznych, które konsekwentnie dyskredytowały tę formę aktywności w sferze politycznej. Co więcej, przedmiotem debat, nie stawały się sprawy mające istotne znaczenie, lecz kwestie budzące silne oburzenie lub silne uznanie. Wybierając kwestie „nienegocjowalne” lub trudno negocjowalne (aborcja, in vitro, katastrofa smoleńska itp.), debatowano o nich w sposób silnie konfrontacyjny. Celem nie było dążenie do porozumienia, lecz eskalowanie konfliktów i pogłębianie podziałów. Niejako ubocznym skutkiem takiej działalności stało się podważanie zaufania obywateli do demokratycznych mechanizmów. Diagnozowane przez badaczy przeświadczenie coraz większej rzeszy obywateli, że ich głos, ich potrzeby i wartości są marginalizowane, pomijane i lekceważone przez rządzących, wyrastało z przekonania, że funkcjonujący w demokracji mechanizm większościowy podatny jest na manipulacje, preferuje grupy silniejszych, sprawniejszych i bardziej zdeterminowanych, umożliwiając im realizować decyzje, które służą im

samym. Wadliwie funkcjonujący mechanizm demokracji, oparty na bezwzględnej walce o władzę, zasadach umożliwiających zwycięzcom realizowanie własnych celów przy pomocy wszelkich dostępnych przez system sposobów, przyczynia się do poczucia alienacji i deprivacji, hamując tym samym proces rozwoju społecznego. Towarzyszy temu zjawisko zatomizowania obywateli, będące konsekwencją rozpadu tradycyjnych więzi w ponowoczesnym społeczeństwie. Niezadowolenie i rodzący się dysonans między realną demokracją a jej aksjologicznymi założeniami (demokracją jako formą ładu społecznego, który stwarza szanse rozwojowe i możliwość realizacji własnych potrzeb wszystkim obywatelom, a nie tylko tym, którzy osiągnęli sukces) staje się w sposób naturalny przedmiotem żywej dyskusji i stymuluje poszukiwania zmierzające do jej naprawienia, czy też usprawnienia. Jednym z kierunków poszukiwań staje się obecnie demokracja deliberatywna¹.

Pod koniec ubiegłego wieku zagadnienia „demokracji deliberatywnej” absorbowwały uwagę wielu teoretyków. Wielokrotnie powtarzany postulat powrotu do debaty i dialogu jako kluczowego elementu demokracji powodował pojawienie się w literaturze przedmiotowej głosów, że w teorii demokracji nastąpił deliberatywny zwrot, świadczący o odejściu od teorii wyboru publicznego, traktowania demokracji jako obszaru mechanizmów rynkowych i marketingowych manipulacji, przywracający wiarę w możliwość pełniejszej, bardziej świadomej partycypacji obywatelskiej w demokratycznych procesach decyzyjnych². Trochę przedwcześnie głoszono wręcz, że demokracja deliberatywna jest już dojrzałym projektem zarówno pod względem normatywnym, opisowym jak i praktycznym³.

Popularność pojęcia, społeczna doniosłość, ogromna liczba publikacji oraz różnicowanie stanowisk, nie muszą jednak świadczyć o dojrzałości projektu, lecz o jego aktualności, wadze i znaczeniu⁴. Przegląd występujących w literaturze ujęć i wzorców deliberacji⁵ świadczy z jednej strony, że nie jest to jeszcze koncepcja spójna i ostatecznie zakończona, ale z drugiej strony, że posiada już swoiste, wyraziste cechy i elementy, akcentowane przez jej zwolenników w różnych wymiarach. W wymiarze politycznym (ustrojowym) to typ państwa, w którym proces podejmowania decyzji oparty jest na konsensie zrodzonym z debaty obejmującej możliwie dużą liczbę osób. W wymiarze społecznym, to typ społeczeństwa obywatelskiego, bazującego na wielopoziomowej i wielostopniowej komunikacji między ludźmi mającymi

¹ *Konflikt i porozumienie. Psychologiczne podstawy demokracji deliberatywnej*, red. J. Reykowski, Warszawa 2007, s. 9.

² J. Dryzdek, *Democratic Political Theory*, [w:] *Handbook of Political Theory*, eds. G.F. Gaus, Ch. Kukathas, London 2004, s. 145 [za:] A. Krzyniecki, *Rozum a porządek polityczny. Wokół sporu o demokrację deliberatywną*, Kraków 2010.

³ J. Bohman, *Survey Article: The coming of Age of Deliberative Democracy*, „Journal of Political Philosophy”, vol. 6 (4), 1998, s. 400–426.

⁴ A. Krzyniecki, *Rozum a porządek...*, s. 7.

⁵ Problematyką deliberacji zajmowali się m.in.: James Bohman, Joshua Cohen, John S. Dryzdek, Samuel Freeman, Amy Gutman, Jurgen Habermas, Mouffe Chantal, John Rawls, Ian Shapiro, Iris Marion Young i inni.

nieograniczony dostęp do informacji i powszechnej edukacji. W wymiarze kulturowym to typ kultury, w ramach której jej członkowie mimo dzielących ich różnic, opierają swoją indywidualną i zbiorową aktywność na akceptacji dwóch fundamentalnych wartości: demokracji i deliberacji. W wymiarze moralnym to typ stosunków i postaw, w których zaangażowanie wypływa z wzajemnego szacunku i uznaniu odrębnych punktów widzenia. W wymiarze antropologicznym to typ człowieka zaangażowanego wirtualnie i realnie (myślenie, mówienie i działanie) w sprawy wspólnot społecznych i politycznych.⁶

Demokracja deliberatywna to trudny do jednoznacznego ujęcia, wielowątkowy i zróżnicowany wewnętrznie projekt. Składają się na niego bowiem nie tylko rozważania teoretyczne, ale także między innymi: badania empiryczne, eksperymenty, działania praktyczne, czy wręcz ruchy społeczno-polityczne, propagujące i wcielające w życie rozmaite deliberatywne rozwiązania.

U podłoża tych wszystkich zjawisk leży jednak idea, która zakłada, że ważne problemy publiczne w skali makro (na poziomie państwa) i w skali mikro (na poziomie małych grup) powinny być rozwiązywane w trybie porozumienia. Zasada porozumienia i dochodzenie do konsensu powinny stanowić w demokracji istotne uzupełnienie zasady większości. Konsekwentne poszukiwanie porozumienia zwiększa bowiem szanse na podejmowanie decyzji, które lepiej odzwierciedlają potrzeby i preferencje obywateli niż polityczny układ sił. Koncepcja ta zakłada również, że za pomocą deliberacji, rozwiązywać można przynajmniej niektóre, istniejące między ludźmi sprzeczności i osiągać porozumienie.⁷ Decyzje polityczne wypracowywane powinny być przez samych zainteresowanych, w toku swobodnej i powtarzanej debaty, w trakcie której prezentowane i uzasadniane stanowiska powinny prowadzić do zbliżenia i klarownego zdefiniowania obszarów wspólnych, obszarów niezgody oraz obszarów kontrowersji możliwych w przyszłości do uzgodnienia. Jeśli osiągnięcie pełnego porozumienia nie jest możliwe, to nastąpi przynajmniej zminimalizowanie różnic między oponentami (zasada ekonomizowania moralnej niezgody) i w konsekwencji zdiagnozowanie zagadnień możliwych do uzgodnienia w przyszłości. Dzięki deliberacji pole niezgody obudowane zostaje polami kooperacji. Gęstnieje przy tym sieć więzi społecznych, wzajemne kontakty stają się intensywniejsze i częstsze, a uczestnicy interakcji lepiej siebie poznając, przestają traktować siebie jako wrogów. Deliberujący stają się oponentami w jednych sprawach, a partnerami w innych. Proces deliberacji sprzyja bowiem koncyliacji, eliminowaniu nieporozumień, zbliżaniu stanowisk w tych sprawach, które nie budzą fundamentalnych kontrowersji moralnych. Korzyści z tak rozumianej deliberacji są zatem wielorakie. Po pierwsze, dogłębne i wieloaspektowe rozpatrzenie problemu. Po drugie, wzrost legitymizacji decyzji zbiorowych. Po trzecie, upowszechnienie grupowej (wspólnotowej) perspektywy postrzegania spraw publicznych. Po czwarte,

⁶ M. Zgiep, *Demokracja deliberatywna. Główne stanowiska i próba definicji*, [w:] *Nowe spojrzenia w naukach o polityce*, red. T. Słomka, T. 3, Warszawa 2012, s. 57–71.

⁷ *Konflikt i porozumienie...*, s. 10.

eliminowanie pozornej różnicy zdań, będącej efektem uprzedzeń lub niewiedzy. Po piąte, osłabianie postaw wrogości i wzmacnianie relacji partnerskich⁸.

Dzięki deliberacji aktywni i poinformowani obywatele, jako członkowie wspólnot, w toku swobodnej debaty, na równych prawach wypracowują dobro wspólne stanowiące treść decyzji politycznych. Radykalni oraz umiarkowani zwolennicy deliberacji różnią się jednak w kwestii oceny konsekwencji i celów procedury deliberacyjnej (nowa forma sprawowania władzy czy usprawnienie demokracji bezpośredniej). W wersji radykalnej właściwym miejscem deliberacji powinno być społeczeństwo obywatelskie, przejmujące od państwa uprawnienia władcze, redukujące jego funkcje zgodnie z zasadą pomocniczości. Wypracowane dobro wspólne zatem, na mocy uprawnień w jakie system polityczny wyposaża wspólnoty obywatelskie (procedury deliberacyjne powinny być instytucjonalnie zagwarantowane), powinno stać się decyzją ostateczną, mającą formalno-prawny status decyzji politycznej. W wariacie umiarkowanym natomiast, miejscem deliberacji jest państwo, uzupełniane instytucjami społeczeństwa obywatelskiego, zatem wypracowane dobro wspólne musi podlegać proceduralnym mechanizmom demokracji przedstawicielskiej, stanowiąc swoisty wkład do formalnego procesu decyzyjnego (parlamentarnego, rządowego, samorządowego etc.)⁹. W ujęciu umiarkowanym, konsekwencją deliberacji jest zatem jedynie poszerzenie czy też usprawnienie form demokracji bezpośredniej, a nie jej zastąpienie. W większości ujęć zgodnie postuluje się konieczność „uspołecznienia” partycypacji obywatelskiej lub wręcz zmianę jej modelu. Z modelu reaktywnego, w którym zatomizowane jednostki podejmują jedynie działania zwrotne wobec decyzji władz publicznych (jedynie je legitymując), na model otwartej partycypacji, w której obywatele dzięki dyskursowi i debatom mają wpływ na treść decyzji politycznych, a nie tylko na ich legitymizację.

Wśród teoretyków deliberacji nie ma jednak zgody w kwestii uwarunkowań skuteczności deliberacji. Umieszczony poniżej przegląd wskazuje, iż większość stanowisk ma charakter polemiczny lub uzupełniający do propozycji innych autorów. Warunkiem koniecznym deliberacji – według Charlesa Wrighta Mills’a – jest istnienie publiczności następujących cechach: niewiele mniej ludzi wytwarza opinie niż odbiera; możliwa jest bieżąca odpowiedź na wygłaszane opinie; ukształtowane opinie znajdują ujście w działaniu; aparat władzy nie przenika do publiczności¹⁰. Z kolei, według Benjamina Barbera podstawą deliberatywnej demokracji jest dyskurs obywatelski (*discourse of civility*), który powinien cechować się: wspólnotowością – dążeniem do wspólnego dobra; krytyczną refleksyjnością i samorefleksyjnością; otwartością na wielość opinii; inicjatywnością – dialog publiczny toczy się nieustająco; zainteresowaniem – umiejętność słuchania równie ważna jak umiejętność dyskutowania; zdolnością do uczenia się; komunikacją lateralną (poboczną); wyobraźnią,

⁸ J. Wasilewski, *Czy demokracja deliberatywna naprawi współczesną demokrację?*, [w:] *Konflikt i porozumienie...*, s. 14.

⁹ Tamże, s. 18.

¹⁰ A. Peisert, *Demokracja deliberacyjna i co z niej wynika dla praktyki*, Warszawa 2010, <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/demokracjadeliberacyjna.pdf> [12.01.2014].

umożliwiająca przekształcenie interesów prywatnych w interes zbiorowy; wzmocnieniem, powodującym przekształcenie głosów obywatelskich w konkretne decyzje polityczne i działania praktyczne¹¹. William N. Dunn za podstawę deliberacji uznaje „praktyczną argumentację”, którą definiuje w pięciu warunkach: całościowość – poszczególne elementy perswazyjnego wywodu powinny się składać na całość; zgodność – elementy wywodu powinny być wewnętrznie zgodne; spójność – elementy wywodu powinny być ze sobą powiązane; funkcjonalne uporządkowanie – elementy wywodu powinny korespondować ze wzorem, który strukturyzuje daną wypowiedź; funkcjonalna prostota, oszczędność oraz skuteczność – elementy wywodu powinny w sposób jasny, klarowny przedstawiać cel danej argumentacji¹². Cztery warunki demokracji deliberatywnej proponuje Weyne Gabardi: istnienie wolnej sfery publicznej, w której obywatele mogą prowadzić debaty i dyskusje; obowiązywanie zbioru procedur, zapewniających sprawiedliwy, bezstronny udział wszystkim uczestnikom debat; racjonalność debat i kierowanie się wspólnym interesem danej społeczności; zgoda wypracowana podczas deliberacji podstawą decyzji politycznych¹³. Trzy podstawowe warunki deliberacji według Joshui Cohena to: perswazyjny sposób doboru argumentów (perswazja jako używanie otwartych argumentów, w odróżnieniu od manipulacji, posługującej się niejawnymi technikami wywierania wpływu); dążenie do konsensusu; publiczny charakter debat¹⁴. Reinterpretację tego ujęcia odnaleźć można w pracach Jürgena Habermasa: argumentatywny charakter; inkluzyjność i upublicznienie; wolność od przymusów zewnętrznych; wolność od przymusów wewnętrznych; dążenie do racjonalnie motywowanej zgody; podejmowanie problemów, które dają się rozwiązać w równym interesie wszystkich; reinterpretacja potrzeb oraz zmiana przedpolitycznych postaw i preferencji. Ponadto J. Habermas formułuje cztery ogólne uwarunkowania demokracji deliberatywnej: praktyczna neutralność ośrodków władzy; inkluzyjność umożliwiająca szeroki dostęp do deliberacji dla obywateli oraz instytucji społeczeństwa obywatelskiego; decyzyjność warunkującą trwałość i skuteczność debatujących gremiów; budującą zaufanie wzajemność, gwarantującą równy dostęp do głosu oraz wymienną angażowanych zasobów¹⁵. W literaturze odnaleźć można również przykłady czynników utrudniających lub uniemożliwiających realizację konkretnych przedsięwzięć deliberacyjnych: zbyt duża skala przedsięwzięcia,

¹¹ B. Barber, *The Discourse of Civility*, Pennsylvania 1999, [za:] T. Masłyk, *Obywatel w społeczeństwie informacyjnym. Teoria i praktyka*, Kraków 2010, s. 270.

¹² W.N. Dunn, *Public Policy Analysis. An Introduction*, New Jersey 1994, s. 7–8, [za:] J. Sroka, *Deliberacja i zarządzanie wielopasmowe. Teoria i praktyka*, Wrocław 2009, s. 40.

¹³ W. Gabardi, *Contemporary Models of Democracy*, „Polity: The Journal of the Northeast Political Science Association”, vol. 33 (4), 2001, s. 549, [za:] Zob. T. Masłyk, *Obywatel w społeczeństwie informacyjnym. Teoria i praktyka*, Kraków 2010, s. 265.

¹⁴ J. Cohen, *Deliberation and Democratic Legitimacy*, [w:] A. Hamlin, B. Pettit, *The Good Policy*, Oxford 1997, [za:] J. Sroka, *Deliberacja...*, s. 75–76.

¹⁵ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005, s. 324 i n.

uniemożliwiająca zachowanie bezpośredniego kontaktu; niereprezentatywny dobór uczestników; zbyt wygórowane oczekiwania uczestników debaty; apatia i brak zainteresowania; niepełna informacja¹⁶.

Promowanie koncepcji deliberatywnych, wyrastające z afirmacji wartości wspólnotowych, uwidacznia się w pozytywnym lub ambiwalentnym podejściu jej zwolenników do tradycyjnych form partycypacji politycznej (przynależność do partii politycznych i organizacji pozarządowych, uczestnictwo w wyborach, referendach, lobbying, nieposłuszeństwo obywatelskie, strajki, demonstracje, pikety etc.), ale przede wszystkim w propagowaniu i w tworzeniu nowych, eksperymentalnych form obywatelskiego uczestnictwa w życiu publicznym. Partycypacja publiczna (*community participation*) przejawia się między innymi w intencjonalnym stosowaniu procedur i metod konsultacyjno-deliberatywnych, takich jak: pisemne komentowanie projektów legislacyjnych, ławy obywatelskie, konferencje obywateli, wiece publiczne, elektroniczne wiece publiczne, deliberatywne badanie opinii publicznej, negocjacyjne tworzenie regulacji, obywatelskie komitety doradcze, konferencje zgody, visioning i grupy fokusowe. Przykładów praktycznego zastosowania i eksperymentalnego testowania modeli pogłębionej partycypacji jest już stosunkowo dużo¹⁷. W polskiej literaturze przedmiotowej odnaleźć można bardziej szczegółowe opisy zasad i działalności: komórek planistycznych (*die planungszelle, planning cells*) i konferencji konsensusu (*consensus conferences*); paneli obywatelskich lub obywatelskich ław przysięgłych (*citizens juries*), deliberatywnego ustalenia preferencji opinii publicznej i głosowania delibarytywnego (*deliberative polling*)¹⁸; zgromadzeń mieszkańców miast (*21st century town meetings*)¹⁹; citizens choicework (*Public Agenda Foundation*)²⁰.

Wymienione przykłady dowodzą, że demokracja deliberatywna nie jest już jedynie projektem teoretycznym, lecz praktyczną próbą uzupełnienia i wzbogacenia tradycyjnych form demokracji partycypacyjnej nowymi jakościowo rozwiązaniami. Co więcej, nie odnosi się tylko do przedsięwzięć realizowanych w skali mikro (organizacjach pozarządowych i społecznościach lokalnych), ale jest postulowana i realizowana w skali makro. Mechanizmy deliberatywne o charakterze ponadpaństwowym odszukać można między innymi w dorobku instytucjonalnym UE²¹. Fiasko referendów nad traktatem konstytucyjnym we Francji i Holandii w 2005 roku, spowodowało konieczność szukania rozwiązań zmierzających do rozbudowy europejskiej sfery publicznej, poszerzenia dialogu i osiągnięcia konsensu. Takie

¹⁶ S. Coleman, J. Gotze, *Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation*, London 2002, s. 14–17 [za:] J. Sroka, *Deliberacja...*, s. 124–125.

¹⁷ Zob. D. Długosz, J.J. Wygnański, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*, Warszawa 2005.

¹⁸ J. Sroka, *Deliberacja...*, s. 121–125.

¹⁹ J. Wasilewski, *Czy demokracja...*, s. 25–31.

²⁰ A. Krzynówek, *Rozum a porządek...*, s. 10.

²¹ K. Bachmann, *Konwent o przyszłości Europy. Demokracja deliberatywna jako metoda legitymizacji władzy w wielopłaszczyznowym systemie politycznym*, Wrocław 2004.

cele przyświecały Komisji Europejskiej realizującej „Plan D na rzecz demokracji, dialogu i debaty”²². W jego ramach realizowano szereg przedsięwzięć, bazujących na deliberatywnych przesłankach: konsultacje deliberatywne (*deliberative consultations of citizens*) i ogólnoeuropejskie deliberatywne badanie opinii publicznej (*Europe-wide deliberative poll*)²³. Kontynuację tych działań odnaleźć można również w kolejnych inicjatywach Komisji związanych z nową polityką komunikacyjną UE, świadcząca o przejściu od jednokierunkowej komunikacji skoncentrowanej na instytucjach, do komunikacji zdecentralizowanej, wielopasmowej, zorientowanej na obywateli²⁴. Wyraźnie deliberatywny wydźwięk i bezpośrednio powołanie się na koncepcję demokracji deliberatywnej pojawia się w dokumentach UE już od 2007 roku. Komitet Regionów uznał wówczas, że wszystkie obszary polityki i działalności UE wymagają bardziej konkretnego odwołania się do form „*participatory i deliberative democracy*”, które towarzyszyć powinny tradycyjnym formom demokracji przedstawicielskiej²⁵.

Deliberacja obecna jest również w Polsce. Powstało już wiele partycypacyjnych i deliberatywnych rozwiązań, umiejscowionych na różnych szczeblach władzy publicznej. Funkcjonują one nie tylko w postaci zamkniętych i otwartych klubów dyskusyjnych, wszelkiego rodzaju rad konsultacyjnych, ciał doradczych, ale także w postaci wszelkiego rodzaju gremiów skupiających na równych prawach niezależnych ekspertów, urzędników i obywateli. Dość licznie uzupełniają one formalne instytucje przedstawicielskie²⁶, a ich działalność staje się przedmiotem zainteresowania specjalistów (badano m.in.: wielostronne i trójstronne rady konsultacyjne działające przy jednostkach administracji centralnej, wojewódzkie i powiatowe rady zatrudnienia, Wojewódzkie Komisje Dialogu Społecznego, wybrane instytucje lokalnej partycypacji)²⁷. W raportach z badań, wśród wielu szczegółowych zastrzeżeń i uwag, powtarza się postulat kompleksowej modyfikacji o charakterze systemowym tj. stworzenie zintegrowanego systemu dialogu społecznego i obywatelskiego. Dotychczasowa praktyka obnaża bowiem nie tylko słabość funkcjonujących

²² *Wkład Komisji w okres refleksji i plany na przyszłość: Plan D na rzecz demokracji, dialogu i debaty*, COM (2005) 494.

²³ *Komunikat Komisji dla Parlamentu Europejskiego, Rady Europy, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Debata o Europie – wykorzystać doświadczenia Planu D na rzecz demokracji, dialogu i debaty*, COM (2008) 158.

²⁴ *Biała księga w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej*, COM (2006) 35.

²⁵ Opinia perspektywistyczna Komitetu Regionów w sprawie „Wkład władz lokalnych i regionalnych do strategii Unii Europejskiej na rzecz rozwoju zrównoważonego”, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 2007/C 197/05.

²⁶ Szerzej: W. Frieske, *Dialog społeczny: zasady, procedury i instytucje w odniesieniu do podstawowych kwestii społecznych*, Warszawa 1999; *Instytucje demokracji deliberatywnej w polskim systemie politycznym*, red. J. Sroka, Warszawa 2008.

²⁷ R. Herbut, J. Sroka, P. Sula, *Rozwój dialogu społecznego na poziomie regionalnym. Raport z badań*, Warszawa 2004; *Organizacje pozarządowe. Dialog obywatelski. Polityka państwa*, red. M. Rymsza, Warszawa 2007; W. Misztal, A. Zybala, *Partnerstwo społeczne – model rozwoju Polski*, Warszawa 2008.

rozwiązań, ale wręcz systemowy niedowład. Brak rozwiązań, które umożliwiałyby wdrażanie, odrzucanie, a nawet odpowiadanie na postulaty; hermetyczny, korporacyjny charakter; nieprecyzyjne umocowanie; odizolowanie; brak właściwego skomunikowania; wykorzystywanie powiązań politycznych; wykorzystywanie kontrolowanych zasobów, i tym podobne zjawiska powodują, że instytucje te tracą swój deliberacyjno-partycypacyjny charakter, upodabniając się do klasycznych grup nacisku²⁸. W kontekście powyższych krytyk, interesujące staje się pytanie, czy FDP udało się uniknąć sygnalizowanych błędów?

Przybliżenie działalności FDP (a w szczególności funkcjonującego w jej ramach zespołu „Samorząd Terytorialny dla Polski”), powołanego pod egidą Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, jest zasadne z uwagi na formę, skalę, zasięg, zakres deliberacji, a także zaawansowanie prac na rzecz partycypacji obywatelskiej. Uprawnione wydaje się postawienie tezy, iż istotą FDP jest zasada traktowania deliberacji jako środka, a partycypacji jako celu. Należy podkreślić przy tym, że impulsem do stworzenia tego projektu było docenienie w ośrodku prezydenckim wagi szeroko rozumianych przeobrażeń cywilizacyjnych. Interaktywność nowych form komunikacji elektronicznej, aktywizacja społeczności wirtualnych, świadomość znaczenia kapitału społecznego, procesy społeczno-gospodarcze, procesy zmiany pokoleniowej, wymusiły niejako konieczność poszukiwania nowych instrumentów partycypacyjnych.

Utworzone w 2010 roku FDP wykorzystuje instrumenty demokracji deliberatywnej, bowiem jego prace opierają się głównie na dyskusjach toczących się jej ramach oraz w toku częstych konsultacji z zainteresowanymi środowiskami. Dzięki zaproponowanej formule, od 2010 roku Pałac Prezydencki stał się ważnym ośrodkiem merytorycznej dyskusji nad kierunkami rozwoju Polski, inicjatorem dialogu społecznego i debat nad kluczowymi zagadnieniami współczesności. Już w publikowanych materiałach uzasadniających uruchomienie tego projektu odnaleźć można wyraźnie deliberacyjne akcenty. W wypowiedziach publicznych Bronisław Komorowski podkreślał, że rolą Prezydenta RP jest między innymi inspirowanie i wspieranie wszelkich oddolnych wysiłków reformatorskich oraz branie współodpowiedzialności za działania modernizacyjne. W tym celu należy szukać porozumienia nie tylko na poziomie politycznym, ale również eksperckim i obywatelskim²⁹. Odwołując się do odpowiedzialności polityków, dbałości o ponadpartyjny interes publiczny, apelując do mediów o promowanie tej inicjatywy, akcentował, że jakość demokracji zależy przede wszystkim od zaangażowania obywateli³⁰. Organizowanie debat i wykorzystanie potencjału społecznego, ujawnionego w trakcie ich trwania, miało bowiem na celu stworzenie sytuacji, w której jak największa część opinii publicznej zaakceptowałaby proponowane, czasem najtrudniejsze i niepopularne

²⁸ J. Sroka, *Deliberacja...*, s. 111.

²⁹ Bronisław Komorowski, *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Dwa lata prezydentury*, Opr. Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012, s. 63.

³⁰ Tamże, s. 85.

rozwiązania, dostrzegając płynące z nich korzyści³¹. Nie konsens zatem, ale dążenie do niego, świadczy o umiarkowanej i realistycznej ocenie sytuacji wyjściowej.

Rola Prezydenta RP w funkcjonowaniu FDP nie ograniczała się jedynie do udzielenia patronatu. W ciągu dotychczasowej działalności stworzono sześć merytorycznych zespołów³², koordynatorami których stali się członkowie kierownictwa kancelarii prezydenckiej (m.in. Sekretarze Stanu Olgierd Dziekoński i Dariusz Młotkiewicz, Podsekretarze Stanu Irena Wójcicka i Maciej Klimczak), doradcy Prezydenta RP (m.in. Jan Lityński, Tadeusz Mazowiecki, Henryk Wujec, Jerzy Osiatyński) oraz społeczni doradcy Prezydenta RP (m.in. Michał Kulesza, Jerzy Regulski, Paweł Swianiewicz, Jarosław Neneman). Ponadto, Kancelaria Prezydenta RP zapewnia instytucjonalną, organizacyjną i logistyczną obsługę debat, spotkań, seminariów i innych deliberycyjnych działań realizowanych w ramach tego przedsięwzięcia.

Od zainicjowania FDP we wrześniu 2010 roku do chwili obecnej odbyło się kilkadziesiąt debat w najpilniejszych sprawach publicznych. W okresie od 6.08.2010 do 1.07.2012 roku Prezydent RP był inicjatorem 43 spotkań w ramach FDP, osobiście uczestniczył w 21, czyli prawie połowie z nich, w tym w czterech głównych debatach poświęconych problematyce samorządowej, organizowanym przez Zespół „Samorząd terytorialny dla Polski”³³. Ponadto, w okresie od września 2012 do końca 2013 roku odbyły się 33 kolejne spotkania w ramach FDP, w tym szereg z nich bezpośrednio lub pośrednio związanych z problematyką partycypacji obywatelskiej. Najważniejsze z nich to: Organizacje obywatelskie w Polsce. Stan obecny i wyzwania na przyszłość – wrzesień 2012; Cele, granice, metody i koszty lokalnych konsultacji społecznych – październik 2012 i listopad 2012; Współdziałanie i współpraca społeczności lokalnych – praktyczne aspekty partycypacji wspólnotowej – maj 2013; Dialog na rzecz lokalnego rozwoju – kwiecień 2013; e-Umiejętności – lipiec 2013³⁴. Analiza bogatego materiału źródłowego FDP wskazuje ponadto, że problematyka partycypacji publicznej najczęściej pojawiała się w trakcie prac trzech zespołów: „Sprawne i służebne państwo”; „Społeczeństwo obywatelskie – kapitał społeczny”; „Samorząd terytorialny dla Polski”³⁵.

³¹ Wypowiedź w programie TVN „Fakty po faktach” z 23.11.2011, [w:] *Bronisław Komorowski. Prezydent...*, s. 148.

³² Zespoły FDP: Twórczość, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze bogactwem Polski; Gospodarka konkurencyjnej Polski; Sprawne i służebne państwo; Solidarne społeczeństwo, bezpieczna rodzina; Samorząd terytorialny dla Polski; Społeczeństwo obywatelskie – kapitał społeczny; Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju, www.prezydent.pl/dialog [3.01.2014].

³³ 1 grudnia 2010 roku, 26 stycznia i 30 marca 2011 roku, 29 lutego 2012 roku. Do czerwca 2013 roku Prezydent RP osobiście uczestniczył w 56 debatach FDP. <http://www.prezydent.pl/prezydent/trzy-lata/statystyka-3-lat-prezydentury> [4.12.2013].

³⁴ Harmonogram prac Forum Debaty Publicznej www.prezydent.pl/dialog [4.12.2013].

³⁵ Pobocznym, ale istotnym efektem działalności tych Zespołów jest „Witryna Obywatelska”, która została uruchomiona w ramach prezydenckiego portalu internetowego. Jest miejscem gromadzenia i rozpowszechniania dobrych praktyk, promując pozytywne starania

Przesłanką utworzenia w kwietniu 2011 roku Zespołu FDP „Sprawne i służebne państwa” było przekonanie, iż jedną z najważniejszych wartości w państwie jest partycypacja społeczna i przeświadczenie obywateli, że prócz obowiązków publicznych zachowują prawo współdecydowania o przyszłości kraju i małych ojczyzn, że prawo powinno być tworzone dla obywateli a debaty i konsultacje nie powinny być utrudnieniem w procesie jego tworzenia, lecz przejawem demokratyzacji życia publicznego. W celu właściwego unormowania relacji między obywatelami i administracją, w ramach prac tego zespołu, poszukiwano sposobów na usprawnienie procesu stanowienia i egzekwowania prawa, tak by otwartość administracji była skuteczną gwarancją obywatelskiego partycypowania we władzy. Równy dostęp do usług publicznych oraz otwartość, przejrzystość stanowienia i stosowania prawa – zdaniem uczestników – to podstawowe warunki poprawy jakości funkcjonowania państwa. Wymiernym efektem prac zespołu ma być przygotowanie tzw. zielonych ksiąg stanowiących kompleksową ocenę sytuacji i katalog konkretnych rekomendacji³⁶.

Wychodząc z założenia, że rozwój standardów życia publicznego nie jest możliwy bez współpracy z organizacjami pozarządowymi i obywatelami, w lipcu 2011 roku powołano w ramach FDP Zespół ds. Rozwiązań w zakresie Finansowania Działalności Społecznej i Obywatelskiej, złożony z przedstawicieli organizacji pozarządowych, rządu i samorządu. Jego celem było wypracowania rozwiązań służących finansowemu wzmocnieniu podmiotów prowadzących działalność społeczną i obywatelską oraz zmniejszenie obciążeń biurokratycznych w realizacji zadań publicznych przez organizacje społeczne. Uznano bowiem, iż Polacy wykazując ogromne zaangażowanie w sprawy społeczne i obywatelskie borykają się z przeszkodami, którym państwo powinno przeciwdziałać. Państwo powinno wspierać obywatelską aktywność, polityczną rozagę i sprawność organizacyjną, dzięki temu bowiem wiele problemów można rozwiązać szybciej, taniej i lepiej. Instytucje państwa nie powinny zatem zagospodarowywać przestrzeni, w której obywatele chcą i mogą działać razem i samodzielnie. W ramach Zespołu FDP pod hasłem „Społeczeństwo obywatelskie – kapitał społeczny” już w pierwszym roku jego działalności zorganizowano szereg spotkań dotyczących kwestii aksjologicznie powiązanych z demokracją deliberatywną: „Aktywność obywatelska – szanse i bariery, 23 marca 2011 r.” – diagnoza prawnych i praktycznych barier działalności nieformalnych grup obywateli; „Rozwój społeczeństwa obywatelskiego, 9 maja i 9 listopada 2011 r.” – szukanie nowych rozwiązań prawnych i źródeł finansowania działalności obywatelskiej, projektowanie Funduszu Inicjatyw Obywatelskich po 2013 roku, przeprowadzenie konsultacji i wprowadzenie nowych rozwiązań do projektu FIO; „Propozycje zmian w ustawie Prawo o stowarzyszeniach, 7 grudnia 2011 r.” – uproszczenie rejestracji,

wspólnot obywatelskich, partnerstwo samorządowe oraz udane obywatelskie inicjatywy lokalne, a jej celem jest pobudzanie obywatelskiej aktywności i zachęcanie do czynnego udziału w kształtowaniu własnego otoczenia. *List inauguracyjny do samorządowców i społeczników z 25 kwietnia 2012 roku. Bronisław Komorowski. Prezydent...*, s. 76.

³⁶ Tamże, s. 73–74.

zmiana dotychczasowej formy nadzoru etc.; „Sieć pospolita, 27 września 2011 r.” – debata, w trakcie której podejmowano zagadnienia komputeryzacji infrastruktury państwa, elektronicznych usług administracji publicznej, informatyzacji szkół i wykorzystaniu Internetu w edukacji (w tym edukacji obywatelskiej)³⁷.

Powyższa, krótka charakterystyka obszarów zainteresowań obu zespołów wyraźnie świadczy o partycypacyjnym kierunku postulowanych przeobrażeń. Również pominięta w tym tekście (z uwagi na ograniczoną objętość) analiza składu, stosowanych procedur, publikowanych materiałów potwierdza deliberacyjny charakter ich prac³⁸. Podjęte w ich ramach inicjatywy były jednak naturalną konsekwencją i kontynuacją głównego nurtu działań reformatorskich ośrodka prezydenckiego. Wydaje się bowiem, iż pierwszym i bezpośrednim impulsem, a zarazem pretekstem do dokonania oceny oraz przedstawienia korekt usuwających bariery, jakie nagromadziły się w zakresie partycypacji obywatelskiej stało się dwudziestolecie samorządu terytorialnego. Z tej bowiem okazji przedstawiciele samorządów złożyli na spotkaniu 24 września 2010 roku na ręce prezydenta dokument „Wnioski do Prezydenta RP do rozpoczęcia prac nad białą księgą samorządu terytorialnego w roku XX-lecia”. Nie była to inicjatywa odosobniona. W tym okresie, w publikacjach teoretyków i wypowiedziach praktyków samorządności, coraz częściej pojawiały się powtarzające się postulaty, zmierzające do „poszerzenia pola lokalnej demokracji”³⁹. Towarzyszyły temu liczne przedsięwzięcia podejmowane przez organizacje pozarządowe i instytucje publiczne⁴⁰.

³⁷ Tamże, s. 79–83.

³⁸ Wszelkie szczegółowe informacje dotyczące dotychczasowej i bieżącej działalności poszczególnych zespołów śledzić można na oficjalnym portalu prezydenckim: www.prezydent.pl/dialog [3.01.2014].

³⁹ Spośród długiej listy autorów wyróżnić można prace Marii Marczewskiej-Rytko (*Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2001; *Demokracja bezpośrednia. Wymiar globalny i lokalny*, red. M. Marczevska-Rytko, A.K. Piasecki, Lublin 2010; *Stan i perspektywy demokracji bezpośredniej w Polsce*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2010; *Stan i perspektywy demokracji bezpośredniej we współczesnym świecie*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2011; *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, red. S. Michałowski, M. Marczevska-Rytko, Lublin 2012); Andrzeja K. Piaseckiego (A.K. Piasecki, *Referenda w III RP*, Warszawa 2005; A.K. Piasecki, *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa 2009, A.K. Piasecki, *Władza w samorządzie terytorialnym III RP*, Zielona Góra 2002) oraz Ewy Olejniczak-Szałowskiej (E. Olejniczak-Szałowska, *Referendum lokalne w świetle ustawodawstwa polskiego*, Warszawa 2002; E. Olejniczak-Szałowska, *Prawo do udziału w referendum lokalnym*, Łódź 2002).

⁴⁰ Przykładem takich inicjatyw były między innymi: dyskusje na zjazdach i konferencjach związków i stowarzyszeń samorządowych, a w szczególności debaty na Zjeździe Związku Miast Polskich w Poznaniu w marcu 2010 roku; wyniki ankiety dotyczącej identyfikacji barier rozwoju samorządności przeprowadzonej przez Fundację Rozwoju Demokracji Lokalnej; konferencja „Szanse i wyzwania dla rozwoju samorządu terytorialnego w Polsce” zorganizowanej 6 października 2010 roku przez senacką Komisję STiAP, efektem której stał się senacki projekt ustawy o zmianie ustawy o referendum lokalnym; konferencja Regionalnych Izb Obrachunkowych w Kliczkowie w 2010 roku; inicjatywy stowarzyszenia „Demokracja Bezpośrednia”, przekształconego w 2009 roku w Stowarzyszenie „Więcej Demokracji”; dys-

Prezydent uznał, że wnioski i rekomendacje płynące z debat samorządowych powinny być kontynuowane w propozycjach konkretnych regulacji prawnych, a jego rolą powinno być wspieranie tych działań. To samorzady bowiem, mają największy wpływ na jakość codziennego życia. Filarem sprawnego i silnego państwa powinien być samorząd terytorialny, wspierany aktywnością obywatelską i zaangażowaniem mieszkańców na rzecz wspólnot lokalnych⁴¹. Konkretnie działania instytucjonalne poprzedził zatem etap wstępny, obejmujący dostrzeżenie wagi problemu oraz zbieranie propozycji dotyczących nowelizacji obowiązujących regulacji prawnych. Już w tej fazie działań, zgodnie z habermasowskimi zasadami inkluzyjności, wymienności i wzajemności, ośrodek prezydencki wykazywał się szeroką otwartością na sygnalizowane kwestie.

Kolejny, instytucjonalno-konceptualny etap działań nastąpił w październiku 2010 roku. Prezydent zainaugurował wówczas w Kancelarii działalność Zespołu FDP „Samorząd terytorialny dla Polski”. W trakcie czterech głównych debat i wielu spotkań roboczych z udziałem prezydenckich doradców, przedstawiciele władz centralnych, instytucji publicznych, organizacji pozarządowych, ekspertów i samorządowców wypracowano rozwiązania systemowe dotyczące wzmocnienia udziału mieszkańców w samorządzie terytorialnym oraz współdziałania gmin, powiatów i województw. W tej fazie działań, w opracowaniu dokumentu uczestniczyło łącznie 230 osób. Przygotowanie projektu ustawy (pierwsza wersja przedstawiona została 30 marca 2011 roku) oparto na założeniu, że jego treść musi być oparta na zgodnej woli organizacji samorządowych i pozarządowych, a w toku prac przeprowadzane będą szerokie konsultacje ze wszystkimi zainteresowanymi środowiskami.

Konsultacje organizowane przez Kancelarię Prezydenta RP, otwierające nowy etap prac, miały charakter publiczny, oparte zostały na zasadach jawności, otwartości i równości wszystkich podmiotów w nich uczestniczących. Przeprowadzono je od kwietnia 2011 roku, również w ośrodkach regionalnych (w Białymstoku, Kielcach, Gliwicach, Opolu, Poznaniu i Bydgoszczy). Projekt stał się przedmiotem konsultacji prowadzonych z przedstawicielami ogólnopolskich organizacji jednostek samorządu terytorialnego reprezentowanych w Komisji Wspólnej Rządu i Samorządu Terytorialnego, a także m.in. Związku Województw RP, Związku Powiatów Polskich, Unii Metropolii Polskich, Unii Miasteczek Polskich, Związku Miast Polskich, Związku Gmin Wiejskich RP. Wysyłano również otwarte zaproszenia do składania uwag, informowano o nich w prasie regionalnej, otworzono specjalne okno na prezydenckiej stronie internetowej i odbierano liczną korespondencję. Łącznie w konsultacjach brało udział ponad tysiąc osób, w tym indywidualni obywatele oraz ponad

kusje w specjalistycznych periodykach, zapoczątkowane artykułem M. Kuleszy, *O tym, ile jest decentralizacji w centralizacji, a także o osobliwych nawykach uczonych administratywistów*, „Samorząd Terytorialny” 2009 nr 12, s. 7–23.

⁴¹ Wystąpienie Prezydenta RP z okazji wyborów samorządowych 19.11.2010 roku. *Bronisław Komorowski. Prezydent...*, s. 144.

sto podmiotów instytucjonalnych reprezentujących środowiska samorządowe, eksperckie i pozarządowe⁴².

W maju 2011 roku rozpoczęto kolejny etap działań. Liczne wnioski uzyskane w trakcie konsultacji (952 uwagi i postulaty) stały się podstawą analiz, uzgodnień i weryfikacji pierwotnej wersji projektu ustawy. Trwające w następnych miesiącach robocze deliberacyjne konsultacje zmierzały do przygotowania dokumentu, który w największym stopniu uwzględniałby oczekiwania środowiska samorządowego i aspiracje organizacji pozarządowych. Ponadto, na zlecenie Kancelarii Prezydenta RP OBOP przeprowadził dwa badania sondażowe (sygnalizowane wcześniej: deliberatywne badanie preferencji opinii publicznej) na losowych, ogólnopolskich reprezentatywnych tysiącosobowych próbach, z których wynikało, że Polacy chcą uczestniczyć w funkcjonowaniu swojej społeczności lokalnej, a także potrzebują zmian w prawie oraz narzędzi, które zwiększą ich udział w samorządowym procesie decyzyjnym⁴³. W efekcie prowadzonych prac w październiku 2011 roku Zespół, uwzględniając wyniki konsultacji i realne możliwości ich realizacji, zaktualizował projekt ustawy⁴⁴.

Znajdujące się w nim regulacje, zmierzały do trzech podstawowych celów: po pierwsze, zwiększenia udziału mieszkańców w pracach samorządu terytorialnego (poprzez wzmocnienie dotychczasowych lub wprowadzenie nowych rozwiązań proceduralnych, takich jak: konsultacje społeczne, wysłuchanie obywatelskie, zapytanie obywatelskie, obywatelską inicjatywę uchwałodawczą, nowelizację ustawy o referendum lokalnym); po drugie, zwiększenie możliwości deliberatywnej współpracy między gminami, powiatami i województwami (m.in. lokalne fora debaty publicznej, konwenty powiatowe i konwenty delegatów samorządu lokalnego w województwie); po trzecie, zwiększenia samodzielności jednostek samorządu terytorialnego w realizacji zadań publicznych (m.in. poprzez wzmocnienie i urealnienie zasady generalnej właściwości JST w sprawach lokalnych i regionalnych)⁴⁵. Deliberacyjno-partycypacyjny charakter proponowanych zmian w dalszym ciągu dominował w przygotowanej wersji dokumentu.

Założenia projektu, przedstawione do publicznej dyskusji, wywołały żywe zainteresowanie środowisk samorządowych, partyjnych oraz instytucji państwowych.

⁴² Wykaz podmiotów konsultujących. Załącznik nr 2, [w:] *Sprawozdanie z przebiegu konsultacji społecznych dotyczących projektu ustawy o wzmocnieniu udziału mieszkańców w działaniach samorządu terytorialnego*, opr. KPRP, Warszawa 2011.

⁴³ Uzasadnienie do projektu ustawy o współdziałaniu w samorządzie terytorialnym na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego oraz o zmianie niektórych ustaw, s. 4, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/inicjatywy-ustawodawcze/projekt-ustawy-o-samorządzie> [4.01.2014].

⁴⁴ Bronisław Komorowski. *Prezydent...*, s. 77–78.

⁴⁵ Projekt ustawy o wzmocnieniu udziału mieszkańców w działaniach samorządu terytorialnego, o współdziałaniu gmin, powiatów i województw oraz o zmianie niektórych ustaw po konsultacjach społecznych. Lipiec 2011, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/inicjatywy-ustawodawcze/projekt-ustawy-o-samorządzie> [12.09.2012].

Oprócz pozytywnych reakcji pojawiło się wówczas również wiele krytycznych, nie zawsze spójnych ze sobą ocen. Z jednej strony zarzucano projektowi, że wiele proponowanych uregulowań już istnieje i dalsze zmiany nie są potrzebne, gdyż mogą spowodować utrudnienie wypełniania zadań publicznych, z drugiej natomiast, że jest za bardzo rewolucyjny, że nadmiernie ingeruje w konstrukcję ustroju samorządów, zmusza je do niepotrzebnych konsultacji społecznych z obywatelami, konfliktuje ze sobą samorządy, czy też nie wskazuje źródeł finansowania nowych zadań. Krytyczną opinię w liście do Prezydenta RP przedstawiła m.in. RPO Irena Lipowicz, której zdaniem: „Projekt ustawy tak mocno ingeruje w ustrój samorządu terytorialnego, że staje się w rzeczywistości potencjalną czwartą ustawą ustrojową”⁴⁶.

Fala krytyki spowodowała konieczność zmiany harmonogramu działań. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, po ostatecznej obróbce zamierzono projekt przekazać do Sejmu RP, najpóźniej pod koniec 2012 roku. Negatywne oceny wymusiły modyfikację stanowiska Bronisława Komorowskiego. Na posiedzeniu FDP pod hasłem „Samorządność filarem kapitału społecznego”, odbywającym się 29 lutego 2012 roku ogłoszono, iż prezydent nie zamierza forsować projektu ustawy bez szans jej przeprowadzenia, a dalsza szeroka dyskusja będzie służyć wypracowaniu takiej sytuacji, w której projekt prezydencki będzie akceptowany jako pomoc w lepszym dialogowaniu na rzecz lokalnego rozwoju⁴⁷.

W ramach toczących się w 2012 roku debat i konsultacji zgłaszano dalsze uwagi, w efekcie których w istotny sposób przebudowano dotychczasowy projekt, usuwając z niego szereg najbardziej kontrowersyjnych, ale też najbardziej deliberycyjnych rozwiązań. 20 grudnia 2012 roku przedstawiono do konsultacji nową wersję projektu ustawy o współdziałaniu w samorządzie terytorialnym na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego oraz o zmianie niektórych ustaw. Nowy projekt miał stanowić próbę odpowiedzi na niektóre zarzuty, a równocześnie uwzględnić postulaty zgłaszane nie tylko przez organizacje pozarządowe, ale też bardziej zachowawcze środowiska samorządowe⁴⁸. Zmiana nazwy ustawy symbolicznie jednak świadczyła o tym, iż rozwiązania deliberatywne, w tym kwestie wzmocnienia roli mieszkańców w funkcjonowaniu samorządu terytorialnego schodziły na nieco dalszy plan. W toku dalszych konsultacji i debat, usiłowano wypracować

⁴⁶ Sławomir Stalmach, *Prezydent reformuje samorząd*, <http://blog.rp.pl/goracytemat/2011/11/02/prezydent-reformuje-samorzad> [02.11.2011].

⁴⁷ Bardzo poważnym problemem Polski jest zanik dialogu i rosnące przekonanie wszystkich rządzących, że się wie lepiej – ocenił prezydent. [...] Można oczywiście z tego (projektu) zrobić manifest polityczny i powiedzieć: proszę bardzo, to jest projekt, który wam obywatele daje realny wpływ na władzę publiczną, a inni chcą was tego pozbawić. Ja wolałbym sprawę załatwić, przynajmniej rozkładając to na jakieś etapy – powiedział prezydent. Prezydent o samorządności i kapitale społecznym, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorzad-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,19,prezydent-o-samorzadnosci-i-kapitale-spoecznym.html> [20.12.2013].

⁴⁸ Nowa wersja projektu ustawy o samorządzie – konsultacje społeczne, 20 grudnia 2012, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorzad-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,25,nowa-wersja-projektu-ustawy-o-samorzadzie-konsultacje-spoeczne.html> [4.01.2013].

porozumienie z przedstawicielami władz samorządowych⁴⁹, parlamentarzystami i przedstawicielami rządu⁵⁰, środowiskami naukowymi i organizacjami pozarządowymi⁵¹. Pobocznym efektem tych działań stało się rozpoczęcie prac nad założeniami „Kanonu lokalnych konsultacji społecznych”⁵², głównym zaś celem szukanie poparcia dla prezydenckiego projektu ustawy, który wyraźnie zatracił swój pierwotny deliberacyjno-partycypacyjny charakter.

Deklaracje poparcia uzyskano, jednakże kontekst polityczny towarzyszący toczącym się rozmowom również w istotny sposób wpłynął na ostateczną wersję projektu ustawy samorządowej, skierowanego przez prezydenta do Sejmu 30 sierpnia 2013 roku⁵³. Szczegółowa analiza tego projektu wykracza poza objętość tego artykułu, warto jednak na koniec zasygnalizować zawarte w nim główne kierunki modernizacji rozwiązań normatywnych odnoszące się do istniejących już form demokracji lokalnej oraz proponowane nowe instrumenty aktywizacji mieszkańców.

W porównaniu do poprzedniej wersji z końca 2011 roku, wprowadzono w nim szereg istotnych ograniczeń. Osłabiono kwestie aktywności obywatelskiej w lokalnym życiu publicznym, wprowadzając kilka niewielkich uzupełnień w stosunku do obowiązujących przepisów: przewidziano funkcjonowanie stowarzyszeń i komitetów aktywności obywatelskiej jako nowych deliberatywnych form, wykorzystywanych do realizacji konkretnych inicjatyw obywatelskich; prawo do wprowadzenia inicjatywy uchwałodawczej mieszkańców pozostawiano w gestii gminnych i powiatowych organów stanowiących; zagwarantowano radom gmin i powiatów autonomię w określaniu zasad, trybu i form przeprowadzania fakultatywnych konsultacji społecznych; przewidziano wprowadzenie wysłuchania publicznego, jako nowej formy konsultacji w sprawach projektów uchwał. W porównaniu z wcześniejszymi propozycjami były to jednak rozwiązania znacznie mniej odważne, raczej potwierdzające dotychczasowy kierunek ewolucji demokracji lokalnej, niż jego znaczące przyspieszenie w kierunku demokracji deliberatywnej.

⁴⁹ *Spotkanie Konwentu Przewodniczących Sejmików Województw Rzeczypospolitej Polskiej*, 23 stycznia 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,26,spotkanie-konwentu-przewodniczacych-sejmikow-województw-rzeczypospolitej-polskiej.html> [24.01.2013].

⁵⁰ *Udział min. Olgierda Dziekońskiego w posiedzeniu Parlamentarnego Zespołu ds. Polityki Miejskiej*, 19 lutego 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,27,udzial-min-olgerda-dziekonskiego-w-posiedzeniu-parlamentarnego-zespołu-ds-polityki-miejskiej.html> [4.03.2013].

⁵¹ *Spotkanie nt. zapisów w projekcie ustawy samorządowej*, 21 lutego 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,28,spotkanie-nt-zapisow-w-projekcie-ustawy-samorządowej.html> [4.03.2013].

⁵² *FDP o dialogu w społecznościach lokalnych*, 16 kwietnia 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorząd-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,29,fdp-o-dialogu-w-społecznościach-lokalnych.html> [24.05.2013].

⁵³ *Prezydent skierował do Sejmu projekt ustawy samorządowej*, 30 sierpnia 2013, <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/art,2662,prezydent-skierowal-do-sejmu-projekt-ustawy-samorządowej.html> [4.09.2013].

W znacznie większym stopniu wyeksponowano kwestie deliberatywnego skomunikowania i współdziałania jednostek samorządu terytorialnego, co też uwidoczniło się w nazwie projektu ustawy oraz proponowanych czterech nowych rozwiązaniach: konwent powiatowy, jako nowy instrument koordynacyjny i opiniodawczy, umożliwiający współpracę gmin i powiatu; analogiczny konwent wojewódzki jako nowy instrument koordynacyjny i opiniodawczy, umożliwiający współpracę gmin i powiatu z samorządem województwa w sprawach regionalnych; zespół współpracy terytorialnej jako nowa forma współdziałania samorządowego, mieszcząca się między stowarzyszeniami JST a celowymi związkami komunalnymi, przewidziana do programowania i realizacji polityki rozwoju lokalnego i regionalnego; możliwość tworzenia związków komunalnych przez gminy i powiaty.

Utrzymano w projekcie niektóre propozycje zmian w czterdziestu innych ustawach (w tym ustawach ustrojowych). Do najważniejszych rozwiązań zaliczyć można: wprowadzenie starosty w miejsce zarządu powiatu, jako monokratycznego organu wykonawczego, powoływanego przez radę powiatu; uporządkowanie klauzuli generalnej kompetencji JST w sprawach lokalnych i regionalnych, celem wzmocnienia samodzielności w wykonywaniu zadań własnych; przekształcenie absolutorium dla organu wykonawczego w formułę skwitowania; uporządkowanie problematyki zmian granic gmin i powiatów; wprowadzenie możliwości reprezentacji jednostek samorządowych przez stowarzyszenia JST; pozostawienie JST praw strony w postępowaniach administracyjnych, sądowych i sądowno-administracyjnych; ujednoczenie zasad tworzenia spółek przez JST; możliwość jednolitego zarządzania drogami publicznymi w granicach miasta przez burmistrzów.

Zaproponowano również wprowadzenie istotnych zamian w ustawie o referendum lokalnym, w tym głównie dotyczących jego ważności. Z jednej strony bowiem rozwiązania zmierzały do zwiększenia roli tego instrumentu demokracji bezpośredniej, tj. zniesienia wymogu 30% frekwencji dla ważności w przypadku referendum merytorycznego. Zgodnie z zapisami projektu, referenda mają być ważne bez względu na liczbę uczestniczących w nim osób. Z drugiej strony jednak, wyjątkiem mają być referenda w sprawie odwołania organu JST. W projekcie przewidziano, że dla ważności takiego referendum konieczna jest frekwencja nie mniejsza niż w czasie wyborów tego organu⁵⁴. Oznacza to nie tylko podwyższenie dotychczasowych progów (z 30% w przypadku odwoływania organów stanowiących oraz z 3/5 w stosunku do faktycznej frekwencji w czasie wyborów wójtów, burmistrzów lub prezydentów miast), ale w praktyce stworzenie barier utrudniających, a wręcz uniemożliwiających odwołanie organów przed upływem ich kadencji.

Rozwiązanie to budziło najwięcej kontrowersji, bowiem polityczny kontekst proponowanych zmian wydawał się oczywisty. Wiązano te propozycje z organizowanym wówczas referendum w sprawie odwołania Hanny Gronkiewicz-Waltz,

⁵⁴ Projekt ustawy o współdziałaniu w samorządzie terytorialnym na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego oraz o zmianie niektórych ustaw. Grudzień 2012, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorzad-terytorialny-dla-polski/inicjatywy-ustawodawcze/projekt-ustawy-o-samorzadzcie> [10.04.2013].

prezydenta Miasta Warszawy. Nie ukrywał tego Prezydent RP, który prezentując projekt, wyrażał nadzieję, że partie polityczne – które nie są tutaj bez winy – zechcą pochylić się nad tą propozycją ze zrozumieniem, gdyż broni ona samorząd przed upartyjnieniem. Wprowadza m.in. logiczne ograniczenie w odwoływaniu władz lokalnych w drodze referendum, ponieważ skutkiem obecnych regulacji mniejszość rozstrzyga negatywnie o wcześniejszej decyzji większej liczby mieszkańców. Odwołując się do dotychczasowych doświadczeń (w okresie mijającej kadencji tylko 21 referendów merytorycznych i aż 79 referendów odwoławczych) podkreślał, że *recall* referenda zatraciły swój planowany charakter, stały się swoistymi prawyborami partii politycznych, urządzanymi za pieniądze publiczne, często organizowanymi bezpośrednio przed planowanymi w normalnym trybie wyborami. Tylko w jednym na dziesięć przebadanych przez Jerzego Regulskiego przypadków przyczyną ich rozpisania były zarzuty prokuratorskie. Celem projektowanej ustawy jest zatem odwrócenie dotychczasowych proporcji, by Polacy na szczeblu samorządowym jak najliczniej, jak najczęściej współdecydowali w kwestiach merytorycznych, a jak najrzadziej wplątywani byli w rozgrywki partyjne⁵⁵.

Niezależnie jednak od politycznych kontrowersji i ocen nowelizacji referendum lokalnego, podkreślić należy, iż stanowi ono istotną, ale niewielką jedynie część pakietu propozycji modernizujących system lokalnej partycypacji. Problematyka demokracji lokalnej oraz współpracy władz lokalnych z mieszkańcami stanowi w dalszym ciągu obszar zainteresowań Prezydenta RP, ale nastąpiło ledwo zauważalne, ale jednak istotne przesunięcie akcentów. Wydaje się, iż w dalszym ciągu deliberatywne procedury służą zmianie dotychczasowego, asymetryczno-reaktywnego modelu partycypacji publicznej, ale kierunek tych zmian uległ lekkiej modyfikacji. Pod wpływem presji zewnętrznej nieco odstąpiono od tworzenia otwartego modelu partycypacji deliberatywnej na rzecz wzmocnienia modelu pośredniego: partycypacji symetrycznej z istotną rolą ciał opiniodawczo-konsultacyjnych⁵⁶. Świadczą o tym kolejne inicjatywy podejmowane w ramach FDP. Nie przypadkowo bowiem już w trakcie sejmowych prac nad tym projektem (10 grudnia 2013 roku odbyło się wysłuchanie publiczne w sprawie projektu) w Pałacu Prezydenckim zorganizowano kolejne debaty. Podczas seminarium eksperckiego 25 listopada dyskutowano o doświadczeniach szwajcarskich w przeprowadzaniu referendów i inicjatyw obywatelskich⁵⁷, a 11 grudnia odbyła się kolejna debata FDP, z udziałem m.in. partnerów projektu „Decydujemy Razem”. Jej celem było poszukiwanie nowych rozwiązań znoszącymi bariery między władzami samorządowymi i inicjatywami obywatelskimi. Doradca Prezydenta RP prof. Jerzy Regulski zakończył spotkanie słowami, które

⁵⁵ *Prezydent skierował do Sejmu projekt...*

⁵⁶ J. Toerell, *Political Participation and Three Theories of Democracy: A Research Inventory and Agenda*, *European Journal of Political Research*, vol. 45, [za:] J. Sroka, *Deliberacja...*, s. 95–96.

⁵⁷ *Debata o szwajcarskich doświadczeniach referendalnych*, 25 listopada 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorzad-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,33,debata-o-szwajcarskich-doswiadczeniach-referendalnych.html> [28.11.2013].

mogą stanowić swoiste podsumowanie deliberatywnych celów działalności FDP: „obywatele i społeczności lokalne muszą móc podejmować decyzje, muszą umieć i chcieć”⁵⁸.

Bibliografia

- Bachmann K., *Konwent o przyszłości Europy. Demokracja deliberatywna jako metoda legitymizacji władzy w wielopłaszczyznowym systemie politycznym*, Wrocław 2004
- Barber B., *The Discourse of Civility*, Pennsylvania 1999
- Biała księga w sprawie europejskiej polityki komunikacyjnej, COM (2006) 35
- Bohman J., *Survey Article: The coming of Age of Deliberative Democracy*, „Journal of Political Philosophy”, vol. 6 (4), 1998
- Bronisław Komorowski. *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Dwa lata prezydentury*, opr. Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012
- Cohen J., *Deliberation and Democratic Legitimacy*, [w:] A. Hamlin, B. Pettit, *The Good Policy*, Oxford 1997
- Coleman S., Gotze J., *Bowling Together: Online Public Engagment in Policy Deliberation*, London 2002
- Długosz D., Wygnański J.J., *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*, Warszawa 2005
- Dryzdek J., *Democratic Political Theory*, [w:] *Handbook of Political Theory*, eds. G.F. Gaus, Ch. Kukathas, London 2004
- Dunn W.N., *Public Policy Analysis. An Introduction*, New Jersey 1994
- Frieske W., *Dialog społeczny: zasady, procedury i instytucje w odniesieniu do podstawowych kwestii społecznych*, Warszawa 1999
- Gabardi W., *Contemporary Models of Democracy*, „Polity: The Journal of the Northeastern Political Science Association”, vol. 33 (4), 2001
- Habermas J., *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, przeł. A. Romaniuk, R. Marszałek, Warszawa 2005
- Herbut R., Sroka J., Sula P., *Rozwój dialogu społecznego na poziomie regionalnym. Raport z badań*, Warszawa 2004
- Instytucje demokracji deliberatywnej w polskim systemie politycznym*, red. J. Sroka, Warszawa 2008
- Komunikat Komisji dla Parlamentu Europejskiego, Rady Europy, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Debata o Europie – wykorzystać doświadczenia Planu D na rzecz demokracji, dialogu i debaty*, COM (2008) 158
- Konflikt i porozumienie. Psychologiczne podstawy demokracji deliberatywnej*, red. J. Rejkowski, Warszawa 2007
- Krzynówek A., *Rozum a porządek polityczny. Wokół sporu o demokrację deliberatywną*, Kraków 2010
- Masłyk T., *Obywatel w społeczeństwie informacyjnym. Teoria i praktyka*, Kraków 2010
- Misztal W., Zybała A., *Partnerstwo społeczne – model rozwoju Polski*, Warszawa 2008

⁵⁸ FDP o współpracy samorządów i obywateli, 11 grudnia 2013, <http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/samorzad-terytorialny-dla-polski/aktualnosci/art,34,fdp-o-wspolpracy-samorzadow-i-obywateli.html> [21.12.2013].

Opinia perspektywistyczna Komitetu Regionów w sprawie „Wkład władz lokalnych i regionalnych do strategii Unii Europejskiej na rzecz rozwoju zrównoważonego”, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 2007/C 197/05

Organizacje pozarządowe. Dialog obywatelski. Polityka państwa, red. M. Rymusza, Warszawa 2007

Peisert A., *Demokracja deliberacyjna i co z niej wynika dla praktyki*, Warszawa 2010, <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/demokracjadeliberacyjna.pdf>

Sroka J., *Deliberacja i zarządzanie wielopasmowe. Teoria i praktyka*, Wrocław 2009

Toerell J., *Political Participation and Three Theories of Democracy: A Research Inventory and Agenda*, "European Journal of Political Research", vol. 45

Wkład Komisji w okres refleksji i plany na przyszłość: Plan D na rzecz demokracji, dialogu i debaty, COM (2005) 494

Zgiep M., *Demokracja deliberatywna. Główne stanowiska i próba definicji*, [w:] *Nowe spojrzenia w naukach o polityce*, red. T. Słomka, T. 3, Warszawa 2012

<http://www.prezydent.pl>

Forum for Public Debate

Abstract

A crisis of contemporary democracy, long proclaimed by political analysts, and the growing discontent with its practice have given a stimulus for various remedial actions. One of these actions is the idea of deliberative democracy. Deliberative democracy is not only a multi-facet theoretical project (outlined briefly in the present article) but also a practice of promoting community participation and of introducing various, even non-standard, methods of participation. Such was the idea behind a presidential initiative in 2010 for setting up a platform for public discussion, Forum for Public Debate. The aims and objectives of the platform, its focus, underlying principles, as well as procedures in place and the results of what has been undertaken within its framework – they all show that the initiative is a clear manifestation of what is called deliberative democracy.

Key words: Forum for Public Debate; deliberation; deliberative democracy; public participation

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Magdalena Mikołajczyk

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Powtarzalność i zmiana typów argumentacji w debacie parlamentarnej.

Porównawcza analiza dyskursu nad ustawodawstwem dotyczącym uboju rytualnego z 1936 i 2013 roku

Debata parlamentarna jest jedną z form publicznego komunikowania. Jest swoistego rodzaju, bardzo ważnym, bo widocznym, wyrazistym, stanowiącym świadectwo o znaczeniu historycznym, gatunkiem dyskursu politycznego¹. Do jej cech oczywistych należy ograniczone pełnią rolę grono uczestników (parlamentarzyści), bezalternatywne miejsce jej odbywania (parlament), zinstytucjonalizowany przebieg – sterowany przez jedną osobę i ograniczony regulaminowo, sekwencyjność wypowiedzi i replik, zmienna, ale wykazująca podobne cechy w różnych miejscach i przez stosunkowo długie lata norma zwyczajowa. Przedmiotem dyskusji są zagadnienia z wielu dziedzin stawiane w aktualnym porządku dziennym posiedzenia parlamentu². Może (nie musi) skutkować uzasadnieniem i ostatecznie uchwaleniem aktów normatywnych, z pewnością jednak w mniejszym lub większym stopniu ma wpływ na kierunki podejmowanych działań (politycznych, wspomnianych legislacyjnych, dalej realizowanych przez rząd i jego poszczególne resorty oraz innego typu agendy). Podobnie niejednakowo ogniskuje zainteresowanie obserwatorów, tzn. szerszego społecznego audytorium. Tylko poszczególne środowiska – zawodowe, społeczne czy lobbyści działający w imieniu zorganizowanych grup – śledzą z uwagą przebieg prac parlamentarnych, od momentu inicjatywy, przez pracę w komisjach po obrady plenarne i głosowania. Cele dziennikarzy i profesjonalistów monitorujących debatę w obrębie jej tematu są odmienne. Wśród różnego typu wypowiedzi politycznych w tego rodzaju dyskursach wyraźna jest konwencjonalizacja, na przykład powtarzalność pewnych zwrotów, mimo iż temat, retoryka i autorski styl mogą być zmienne, zupełnie z innych obszarów. Informacje, znaczenia, poruszane problemy (przedmiot odniesienia dyskursu) są różne, ostatecznie jednak dotyczą

¹ Jawność parlamentarnej debaty, jak przekonuje, Dawid M. Olson, jest często kryterium „ośmieszania, obniżenia rangi i społecznego prestiżu parlamentów. Zob. D.M. Olson, *Demokratyczne instytucje legislacyjne: ujęcie porównawcze*, przeł. J.S. Kugler, Warszawa 1998, s. 18.

² Tak debatę parlamentarną definiują konstytucjonaliści. Zob. B. Banaszak, K. Domański i in., *Słownik wiedzy o sejmie*, Warszawa 1995, s. 19.

regulacyjnych funkcji państwa. Wypowiadający się bywają przygotowani lub *ad hoc* dobierają argumenty kontrując rywali i oponentów. Raczej nastawiają się na ekspresję, w interakcji okazują impulsywną reaktywność, bywa, że szwankuje percepcja argumentów strony przeciwnej. Rzadziej niż w innego typu dyskursach ujawniana jest koncyliacyjna postawa, dążenie do konsensu³. Nie wszystkie z wymienionych cech są konstytutywne tylko dla debat parlamentarnych. Najważniejsze jest miejsce i uczestnicy oraz ewentualny skutek dotyczący uchwalania prawa powszechnie obowiązującego, pozostałe wymienione występują także w debatach innego rodzaju.

O dyskursywnym charakterze parlamentarnej debaty przesądza samo użycie języka w wystąpieniach, które rzecz jasna mają charakter publiczny, dalek interaktywność, procesualność i specyficzna struktura aktu komunikacji, czyli to, że zawsze stanowi ona splot następujących po sobie wypowiedzi, odnoszących się do tematu i siebie nawzajem (mimo zastrzeżeń czynionych powyżej), mogą one być dalej przytaczane i cytowane⁴. Debata, bez względu na to czy ma charakter sporu (najczęściej ma), jest ujawnieniem i artykulacją interesów, poglądów, stanowisk i ich uzasadnień, w gruncie rzeczy ideologii determinujących wiedzę i sposób oceny wypowiadających się. Językowych analiz parlamentarnych wystąpień można dokonywać na poziomie ideacyjnym (przedstawieniowym), interakcyjnym oraz metadyskursywnym. Szczególnie ważny jest ów interakcyjny charakter debat, pozwala rozróżniać akty informatywne, ematywne oraz działania – wśród których perswazja jest podstawowym sposobem osiągania celów⁵. Trzeba jednak pamiętać, że perswazja nie ma takiej mocy, a nawet jej najbardziej wyrafinowana forma nie uprawdopodobnia wyniku głosowania. Posłowie mówią do siebie wzajemnie, do swoich wyborców, chcą oddziaływać na szerzej rozumianą opinię publiczną. Ważnym ich odbiorcą są dziennikarze. Rejestrowanie debat parlamentarnych jest konieczne, wraz z rozwojem mediów audiowizualnych możliwe ich transmitowanie. Medialny obraz tych debat, a także ich komentowanie wzmacnia efekt *teatrum*.

Z kolei o politycznym charakterze dyskursu przesądza nie tyle kontekst, co zakwalifikowanie wypowiedzi do domeny charakterystycznej dla polityki (jednej z domen społecznych, różnych jednak od nauki, edukacji, prawa czy np. religii), specyfika ról uczestników, powoływanie się, choćby pozostające w domyśle, na reprezentowane kategorie (partie, grupy wyborców). Debata parlamentarna w tym sensie jest spolityzowana, że jej uczestnicy wywodzą się z różnych partii politycznych czy ich frakcji (w polskich realiach klubów lub kół poselskich), są zawodowymi politykami,

³ W debacie parlamentarnej nie chodzi o konstrukcję czy racjonalizację decyzji, jej uczestnicy nie słuchają się nawzajem, są zorientowani na „wyprodukowanie” argumentów, uzasadnień własnego stanowiska. Nie komunikują ze sobą, starają się dotrzeć do innego typu audytorium (wyborców, grup interesu itp.). Zob. T. Tyszka, *Debaty sejmowe: dochodzenie do decyzji czy konkurs uzasadnień?*, „Studia Psychologiczne” 1996, t. 34, z. 2, s. 67.

⁴ Szerzej m.in. T.A. van Dijk, *Badania nad dyskursem*, [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, red. tenże, przeł. G. Grochowski, Warszawa 2001, s. 9–43.

⁵ E. Laskowska, *Dyskurs parlamentarny w ujęciu komunikacyjnym*, Bydgoszcz 2004, s. 10.

w demokratycznym parlamencie reprezentują rządzącą większość lub opozycyjną mniejszość (czy mniejszości), aspirują do prezentowania zdania nie tylko własnego, także swojej partii, wyborców, znamiennego dla szerszej opinii publicznej. Dyskurs polityczny w uproszczonym sensie jest dyskursem polityków, zbiorem tekstów mówionych i pisanych powstających w instytucjonalnym otoczeniu w związku z rządzeniem, legislacją, kampaniami wyborczymi itp.⁶ Debata parlamentarna stanowi jeden z jego gatunków, inne tworzą przemówienia polityków, wypowiedzi z obrad pozostałych gremiów kolegialnych związanych z polityką, programy i wystąpienia charakterystyczne dla partii politycznych, kampanie wyborcze, reklamy, medialne potyczki angażujące polityków itp.⁷

Teoretyczną podstawą badania są propozycje Teuna A. van Dijka dotyczące relacji ideologii i dyskursu politycznego, egzemplifikowane przykładem jednej z brytyjskich debat parlamentarnych⁸. Stosowana przez autora siatka pojęciowa pozwala skonceptualizować problematykę badawczą także w prezentowanym poniżej przypadku, umożliwia dokonanie (dzięki metodzie analizy dyskursu) porównania dwóch debat toczących się w polskim parlamencie, w różnych warunkach historycznych, ustrojowych, politycznych, niemniej jednak podobnie zorientowanych tematycznie i problemowo. Celem jest tu wyodrębnienie argumentów różnego rodzaju, z naciskiem na polityczne/ideologiczne, zatem funkcjonalne wobec przekonań rozmaitego typu zbiorowości – państwa, partii politycznych, mniejszości narodowych i religijnych, kategorii społecznych oraz grup zawodowych.

Ideologia w rozumieniu T.A. van Dijka jest formą wiedzy i „podstawą społecznej reprezentacji grupy”, ściślej mówiąc to część systemów przekonań charakterystycznych dla danej zbiorowości (czyli właśnie społecznych reprezentacji). W tego typu definiowaniu ujawnia się swoisty dla teoretyków i badaczy dyskursu sposób interpretowania ideologii podkreślający asymetrię, przedstawianie interesów partykularnych jako interesów zbiorowych, legitymizowanie tym samym „niesprawiedliwych form i relacji władzy”⁹. Poza ideologią każda grupa dysponuje innymi jeszcze

⁶ T.A. van Dijk, *Dyskurs polityczny i ideologia*, przeł. A. Wysocka, „Etnolingwistyka” 2003, nr 15, s. 14.

⁷ W polskich naukach społecznych częściej przedmiotem badań jest dyskurs publiczny. Autorzy znanego opracowania stosują konsekwentnie rozróżnienie dyskurs publiczny, dyskurs polityki i dyskurs polityczny. Szerzej na ten temat: M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, *Wprowadzenie*, [w:] *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Warszawa 2010, s. 15–47. Wymienione gatunki dyskursu często są analizowane z perspektywy językoznawstwa. Zob. E. Laskowska, *Dyskurs parlamentarny...*; M. Poprawa, *Telewizyjne debaty polityków jako przykład dyskursu publicznego*, Kraków 2008; A. Figiel, *Języki IV RP: podziały społeczno-polityczne w dyskursie polityki*, Poznań 2009; *Język polityków i jego patologie*, red. K. Łabędź, Kraków 2013 i in. Analizy mogą także dotyczyć podmiotów włączających się w polityczny dyskurs np. A. Hess, *Spółcześni uczestnicy medialnego dyskursu politycznego w Polsce*, Kraków 2013.

⁸ T.A. van Dijk, *Dyskurs polityczny i ideologia...*, s. 7–27.

⁹ N. Fairclough, A. Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, pod red. tychże, Kraków 2008, s. 17.

zasobami – wiedzą lub elementami wiedzy, znamionnymi dlań postawami, a przede wszystkim **wspólną bazą kulturową**. Dla danej kultury ta część wspólna, podzielane przez społeczność normy i wartości, jest zdroworozsądkowa i nieideologiczna. Grupy selektywnie czerpią z pełnego rezerwuaru niektóre tylko wartości, te występując w rozmaitych kombinacjach, różnie zhierarchizowane, organizowane są przez grupę we własną ideologię¹⁰. Mniej istotne jest to, jaki rodzaj usytuowania w strukturze społecznej tworzy predyspozycje dla przyjęcia określonej ideologii oraz to, że one same mają przesądzający wpływ na kształtowanie tożsamości grupowej, ważniejsza wydaje się być konstatacja dotycząca sprawowanej przez ideologię i szerzej reprezentacje społeczne kontroli nad działaniami członków grupy – dyskursem i innymi praktykami. Powyższe wydawałoby się dość oczywiste z politologicznej perspektywy. Oryginalne jest jednak dla omawianej teorii rozróżnienie dwóch poziomów: wspólnej bazy kulturowej oraz ideologii a następnie refleksja nad możliwymi interferencjami ideologicznymi w dyskursie, w wypowiedziach poszczególnych jego uczestników. Jako przykład ilustrujący to pierwsze T.A. van Dijk podaje, że ideologie feministyczne czy męsko-szowinistyczne zasadzają się na wspólnym dla grup kulturowym rozróżnieniu płci, wiedzy na ten temat¹¹. Podobnie moglibyśmy jako podzielane przekonanie wprowadzić w przypadku rozważanym w tym miejscu rozróżnienie gatunków ssaków, różnice między człowiekiem a zwierzęciem czy hipotetyczną traumę śmierci. Kwestia interferowania ideologicznych przekonań rozwinięta jest inaczej. Cytowany autor wprowadza istotne dla rozumienia indywidualnych aktywności, zaczerpnięte z psychologii pojęcie **modeli mentalnych**. Ta kategoria to osobista reprezentacja zdarzeń, które stanowiły doświadczenie jednostki, pozostająca w jej epizodycznej pamięci, istotna w procesie percepcji informacji (czytania, rozumienia, kojarzenia faktów i znaczeń), ważna także dla kreowania dyskursu (wchodzenia w interakcję, mówienia, pisania). Można je traktować jako bazę poznawczą, indywidualny sposób rejestrowania i poznawania świata, struktury pojęciowe charakterystyczne dla umysłu odzwierciedlające zewnętrzną rzeczywistość¹². I znów, jeśli mieć wzgląd na doświadczenie osobiste uczestników obu debat, przedwojennej i współczesnej, dla omawianej kwestii liczyłyby się osobisty stosunek nie tylko do religii własnej lub innych, ale i do zwierząt, diety, doświadczenie z gospodarstwa rolnego, obserwacja prowadzona w jakiegokolwiek rzeźni.

Kolejnym istotnym pojęciem jest **model kontekstu**, inaczej to przedstawiając – model sytuacji komunikacyjnej, osobliwy dla każdego z jej uczestników, co – jak zaznacza autor – może tworzyć pole konfliktu. Współtworzą go rozmaite wyróżniki komunikacyjnego zdarzenia: domena społeczna, rodzaj podejmowanych działań, okoliczności zdarzenia, role uczestników, procesy czy modele mentalne. Składanka jest niepowtarzalna, choć może mieć cechy wspólne, to ona determinuje jakie następnie zostaną wybrane i zaprezentowane sądy, sposoby przedstawiania zdarzeń, style wypowiedzi, formy grzecznościowe, odwołania i przykłady, które zostaną uznane za

¹⁰ T.A. van Dijk, *Dyskurs polityczny i ideologia...*, s. 9.

¹¹ Tamże, s. 8.

¹² Tamże, s. 12.

oryginalne, warte przytoczenia, istotne dla osiąganego celu. Porównywanie dwóch debat odbywających się w różnych historyczno-politycznych okolicznościach jest możliwe, pod warunkiem że wyodrębnione zostaną cechy różnicujące ów kontekst.

Trudności metodologiczne związane z odkrywaniem ideologicznych właściwości wypowiedzi z dyskursu politycznego, zatem w analizowanym dalej przypadku właśnie parlamentarnej debaty, są związane z jednostkowym autorstwem i artykulacją wypowiedzi (tym samym jednostkowo dokonywanym wyborem argumentów). Ideologie przeciwnie, są produktem grupy, są funkcjonalne w wspólnotowym wymiarze. Parlamentarzysta zabierający głos często artykułuje indywidualną kombinację różnych ideologii dodatkowo wykorzystując zasoby czy struktury własnego modelu mentalnego. Odwołując się raz jeszcze do T.A. Van Dijka, tożsamość ideologiczna polityków jest pochodną ich przynależności, stanowisk, czynności, celów formułowanych wobec podmiotów o nietożsamym zasięgu (państwo, partia, grupa, region, miasto), zinternalizowane (lub tylko demonstrowane) normy i wartości, pozycja, stosunek do innych grup, zasoby (siła polityczna, ale też wiedza, miejsce w sieci relacji, kreatywność). Polityk uwikłany jest w co najmniej dwie, konieczne do rozróżniania, ideologie – zawodową ideologię polityków oraz ideologię polityczną. Pierwsza jest konstytutywna dla tożsamości uprawianego zawodu, można domniemywać, że cenioną tu wartością jest efektywność, przykładami ideologii politycznych są socjalizm czy liberalizm. Równie bardzo wyrażane zdanie może korespondować z którąkolwiek z ideologii społecznych takich jak feminizm czy rasizm lub religijnych, jak chrześcijaństwo, judaizm lub islam¹³. Gdyby chciał dopełnić powyższe, warto wspomnieć o dwóch kwestiach: nieuniknionej często konfliktowości przynależności i ról (stanowisko partii a interesy regionu, płeć a tożsamość religijna itp.) oraz ideowym eklektyzmie współczesnych partii politycznych¹⁴. Lojalności, odzwierciedlane w wypowiedziach i głosowaniach, są pochodną procedury (dyscyplina partyjna) zderzonej z własnym poglądem (modelem mentalnym) i mniej lub bardziej konformistyczną postawą.

Badaniem postanowiłam objąć dwie polskie debaty na temat uboju rytualnego z 1936 roku oraz toczącą się zgoła siedemdziesiąt lat później. Bardzo skomplikowane w swej materii – co poświadcza ich rezonans w mediach, w przypadku pierwszej z nich również częste przywoływanie tego przykładu aktualnie, tak w historiografii, jak i literaturze czy publicystyce¹⁵. Społeczne i polityczne realia w obu przypadkach były diametralnie różne – tworząc w każdym z nich osobliwy model kontekstu.

¹³ Tamże, s. 17.

¹⁴ W teorii partii związane jest to z zmianą jej modelu. Zob. K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004, s. 39; A. Antoszewski, *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006, s. 113; J. Sielski, *Przyczyny i cechy wyróżniające polski system partyjny*, [w:] *Demokracja w Polsce po 2005 roku*, red. D. Karnowska, Toruń 2008, s. 21.

¹⁵ Przykładem są tu zbyt liczne, by je wszystkie wymienić, opracowania historii II RP, parlamentaryzmu tamtych czasów, grup poselskich, funkcjonowania gmin żydowskich w poszczególnych regionach i miastach. Poświęcanie tej problematyce dużo miejsca w debacie rejestrowane jest także w opracowaniach zagranicznych. Zob. J. Marcus, *Social and Political*

Wśród oczywistych, ale wartych tu przypomnienia, bo zrozumiałych przez przeszłych i współczesnych uczestników debaty, okoliczności lokuje się samo pojęcie uboju rytualnego. Jest to ubój zwierząt osadzony w tradycji związanej z obrzędami ofiarnymi. Przyjęty w judaizmie oraz przez wyznawców religii muzułmańskiej od początku służył, poza ofiarą, zabezpieczeniu potrzeb żywieniowych. Czynności związane z uśmiercaniem zwierzęcia są wypełnianiem nakazów religijnych, wiążą się z normą religijną, ale i prawem zwyczajowym. Żydowska *szechita* (ubój rytualny) odwołuje się do *halachy*, wykładni Prawa Mojżeszowego, występujące w islamie *zebah* lub *dhabiha* wyprowadzane i uprawomocniane są w *szariacie*. Normy regulujące sposób postępowania odnoszą się do narzędzia używanego w czasie uboju, osób, które mogą tych czynności dokonywać, sposobu przeprowadzania cięcia oraz weryfikacji tego, czy ostatecznie produkt wypełnia stawiane mu wymogi (w judaizmie, czy mięso jest *koszerne*, w islamie, czy jest *halal*). Badania dokonuje ta sama osoba, która dokonywała uboju, rzeźnik jest jednocześnie, jeśli można to tak określić, rzeczoznawcą stwierdzającym, czy zwierzę było zdrowe, miało prawidłową budowę anatomiczną itp. Przeznaczone do uboju zwierzę musi być zdrowe, przytomne, nie można go uprzednio w żaden sposób oszołomić – co jest właśnie najistotniejszym powodem kontrowersji. Sama *szechita* to szereg czynności, centralnymi są ułożenie zwierzęcia, przecięcie jego tętnicy szyjnej w celu wykrwawienia, wypowiedane rytualne słowa, modlitwy i błogosławieństwa¹⁶. Przebieg uboju, jako czynności rytualnych, pozostawał przed wojną pod kontrolą rabinatów, instrukcje dla rzeźników wprowadzały ponadto elementarne zasady higieny¹⁷. Wyznawcy islamu w podobny sposób zwracają uwagę na kondycję zwierzęcia, podobnie dokonują uboju (żywność ma być zgodna z tym, co dozwolone, czyli *halal*). Uprawnienia do dokonywania tych czynności może mieć wyłącznie muzułmanin, mężczyzna dojrzały, zdrowy na umyśle, regularnie modlący się. W ułożeniu zwierzęcia poddanego rytualnym czynnościom obowiązuje, jak w modlitwie, określony kierunek¹⁸.

Znaczenie dla rozróżnienia kontekstów obu debat z pewnością ma statystyczny, strukturalny rozkład mniejszości narodowych i religijnych. W II Rzeczypospolitej, konkretniej w 1931 roku, wyznawców judaizmu (kryterium religijne utożsamiano w tym przypadku z narodowościowym, w spisie były pytania o język i o religię,

History of the Jews in Poland 1919–1939, Berlin–New York–Amsterdam 1983, s. 358. Wśród polskich pozycji literackich zwraca uwagę książka, w której stenogramy debaty z 20 marca 1936 roku przytoczone są, wśród innych o podobnej wymowie, w obszernych fragmentach. Zob. H. Grynberg, *Memorbuch*, Warszawa 2000, s. 90–96.

¹⁶ N. Asz, *W obronie uboju rytualnego*, Częstochowa 1936, za: <http://the614thcs.com/19.1727.0.0.1.0.phtml>

¹⁷ Zob. W. Wierzbiniak, *Problem uboju rytualnego na terenie Galicji Wschodniej w świetle „Instrukcji dla rzeźników izraelskiej gminy wyznaniowej w Przemyślu” z 22 września 1908 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne” T. XIV, Rzeszów 2004, s. 165; R. Mendelsburg, B. Dawidowicz, *Prawo o uboju zwierząt i obrocie mięsem*, Warszawa 1937.

¹⁸ Zob. M. Rudy, A. Rudy, P. Mazur, *Ubój rytualny w prawie administracyjnym*, Warszawa 2013, s. 21; P. Borecki, *Położenie prawne wyznawców islamu w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 1, s. 75.

nie było pytania o pochodzenie etniczne, narodowość) było ponad trzy miliony, co stanowiło 9,8 % ogółu mieszkańców ówczesnych ziem polskich. Poza wyznaniem mojżeszowym do innego niż wymienione w spisie, zarazem niechrześcijańskiego, kwalifikowało się niecałe 7000 osób (byli wśród nich zapewne Tatarzy i Karaimi). Jeśli religijność, konkretne wyznania, uznać za wskaźnikowe dla potrzeb konsumpcyjnych motywujących akceptację specyficznego uboju, współcześnie dane liczbowe z oczywistych przyczyn są odmienne. Największą zainteresowaną ubojem rytualnym grupą byłiby w świetle tych danych muzułmanie, których mieszka na terenie Polski ok. 5000, a ponad 10 000 przebywa tu czasowo¹⁹. Szacunki dotyczące mniejszości żydowskiej są bardziej skomplikowane, w spisie zamyka się to liczbą 7508 (identyfikację narodowościową, nie religijną, tego rodzaju w pierwszym wyborze zadeklarowało niespełna 2500 osób, w drugim 5020), a zważyć należy na to, że do Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich (wyznanie mojżeszowe) należeć mogą osoby o różnym stopniu religijności. Narodowość karaïmską zadeklarowało 346 osób, jakkolwiek podobnie jak w przykładzie wcześniejszym Karaïmski Związek Religijny w RP rejestruje nieco mniej wyznawców²⁰. Dane statystyczne dotyczące mniejszości zainteresowanych legalizacją uboju rytualnego z 1936 roku i 2013 roku są, jak widać, potwierdzeniem różnicy o niebagatelny wymiarze.

Sejm IV kadencji z 1935 roku wybierany był w specyficznych okolicznościach. Prawno-ustrojową sytuację wyznaczała konstytucja kwietniowa nadając państwu charakter autorytarny. Wśród nader skąpo potraktowanych wolności obywatelskich znalazło się jednak sformułowanie o tym, że „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń²¹. Polityczną sytuację determinowały niedawna śmierć marszałka Piłsudskiego przyczyniająca się do dekompozycji obozu sanacji, bojkot wyborów przez ugrupowania opozycyjne (od SN, przez NPR, ludowców po PPS i KPP). W licznie zmniejszonej izbie (208 mandatów) poza reprezentantami BBWR znaleźli się wyłącznie przedstawiciele mniejszości narodowych, w tym, poza liczną grupą

¹⁹ Według danych ze spisu przynależność do związków wyznaniowych takich jak Muzułmański Związek Religijny, Islamskie Zgromadzenie Ahl-ul-Bayt oraz Liga Muzułmańska deklarowały odpowiednio 2585, 1276 i 732 osoby. Zob. Wybrane tablice dotyczące przynależności narodowoetnicznej, języka i wyznania – NSP 2011 za: <http://stat.gov.pl//obszary-tematyczne/ludnosc/narodowy-spis-powszechny-ludnosc-i-mieszkan-2011/wybrane-tablice-dotyczace-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-i-wyznania-nsp-2011,27,1.html?pdf=1> [30.04.2014].

²⁰ Dane za: http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LUD_ludnosc_stan_str_dem_spo_NSP_2011.pdf [30.04.2014].

²¹ Art. 5 ust. 2 Ustawy Konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 r., Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r., nr 30, poz. 227. W konstytucji kwietniowej pozostawiono w mocy niektóre z artykułów uchylonej konstytucji marcowej. Były to art. 99, 117–120 oraz bardziej tu interesujące bo dotyczące praw mniejszości narodowych i stosunków wyznaniowych art. 110, 111–116. Zob. A. Ajnenkiel, *Polskie konstytucje*, Warszawa 1982, s. 330.

Ukraińców, trzech posłów żydowskich²². Posłowie mieli głos wolny, nawet jeśli nie było formalnie wyróżnionych klubów, nie znaczy, że nie było zauważalnych podziałów. Szczególnie istotne wiązały się z akceptacją istniejącego właśnie rządu (na czele z premierem Marianem Zyndramem-Kościałkowskim), reprezentowanym regionem czy środowiskiem (np. wieś lub środowisko robotnicze). Trudno tu znaleźć podobieństwa do sejmu wyłonionego w siódmym już po 1989 roku demokratycznych, wolnych wyborach, w którym opozycję reprezentują trzy kluby i dwa koła poselskie a przedstawicielem mniejszości narodowych (z punktu widzenia tej debaty niekoniecznie istotnym) jest jeden poseł²³. Gwarancje wolności sumienia i religii (wyznania) reguluje we współczesnej Polsce przede wszystkim konstytucja z 2 kwietnia 1997 roku w szeregu artykułów dotyczących takich kwestii, jak wolność (także przesłanki ograniczania) uzewnętrzniania religii, relacje państwa i związków wyznaniowych, prawo mniejszości narodowych i etnicznych do tworzenia instytucji służących ochronie ich tożsamości religijnej. Status prawny mniejszości religijnych znajduje swoje dookreślenie w ustawodawstwie²⁴. Wolność wykonywania czynności religijnych specyficznych dla interesującej tu kwestii, dookreślona jest w ustawach regulujących status związków wyznaniowych, koliduje jednak z przepisami ustawy o ochronie zwierząt z 21 sierpnia 1997 roku nowelizowanymi w 2002 roku w taki sposób, że przeprowadzenie uboju jest możliwe tylko po wcześniejszym ogłoszeniu zwierzęcia.

Istotną różnicę w porównywanych sytuacjach stanowi to, że debata z lat przedwojennych toczyła się wokół projektu ewentualnej nowej ustawy zawierającej ograniczenie uboju rytualnego w sytuacji, gdy dotychczas był on legalny. Wystąpienia posłów w 2013 roku mobilizowała niejasna sytuacja prawna i co za tym idzie, otwierająca się możliwość legalizacji działań akceptowalnych przez wyznawców wymienionych wcześniej religii. Przedwojenny zakaz uboju rytualnego wprowadzany był z uzasadnieniami odwołującymi się do humanitaryzmu i kwestii higienicznych, w tle jednak wyraźne były inne motywy, w debacie skądinąd silnie artykułowane, mimo nieobecności w parlamencie stronnictw o zdecydowanie narodowym charakterze. Problem nie był specyficznie polski, w wielu ówczesnych państwach dyskusja dotycząca produkcji mięsa miała pozaekonomiczne aspekty, mobilizowano w ten sposób wystąpienia antysemitki. Najwcześniej przepisy zakazujące zabijanie zwierząt bez

²² A. Ajnenkiel, *Historia sejmu polskiego*, t. II, cz. 2, *II Rzeczpospolita*, Warszawa 1989, s. 197–198.

²³ Jedyną cechą łączącą wybory z 1935 i 2011 roku jest niewielka, niesięgająca 50%, frekwencja, z dwuprocentową przewagą w przypadku sejmu wybieranego zgodnie z demokratyczną konstytucją i w myśl demokratycznych reguł usankcjonowanych kodeksem wyborczym.

²⁴ Zob. omówienia np. A. Czohara, T.J. Zieliński, *Ustawa o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Polsce*, Warszawa 2012, s. 76–81; P. Borecki, *Status prawny wyznawców judaizmu w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2010, z. 9, s. 46–59; tegoż, *Status prawny muzułmanów we współczesnej Polsce*, „Przegląd Religioznawczy” 2007, nr 4, s. 245–259; A.S. Nalborczyk, *Status prawny muzułmanów w Polsce i jego wpływ na organizację ich życia religijnego*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymięs, Warszawa 2005, s. 229–239.

poprzedzającego wypuszczenie krwi ogłuszania wprowadzono w Szwajcarii (głosowanie ludowe z 1893 r. i art. 25 bis konstytucji z 1894 r.)²⁵. W Norwegii taki zakaz wprowadzono w 1929 roku a w Niemczech wkrótce po dojściu Hitlera do władzy (w Bawarii wcześniej, w 1930 r.). W niektórych innych krajach pojawiły się takie wnioski, zostały jednak oddalone przez sądy²⁶.

W pierwszych dwóch dekadach XX wieku prawa Żydów w Polsce do uboju rytualnego nie były kwestionowane, sporadycznie pojawiały się wypowiedzi czy inicjatywy tego rodzaju²⁷. Pomysłodawcami wznowienia dyskusji na ten temat w II Rzeczypospolitej, jak można się spodziewać, byli posłowie lub przedstawiciele władz miejskich związani z endecją. Coraz częściej pojawiały się wypowiedzi prasowe z różnego typu argumentacją ukierunkowane na wprowadzenie zakazu uboju rytualnego. Sugestia, wręcz przyjęcie jako pewnik, żydowskiej dominacji w gospodarce, przynajmniej w tej jej dziedzinie, stawała się motorem dyskusji, w której powoływano ekspertów i szermowano argumentami na rzecz ograniczenia, bądź wręcz zakazu tego typu praktyk. Problem zyskiwał tym samym kontekst polityczny i ekonomiczny. Faktem jest, że z wyjątkiem województw zachodnich zawód rzeźnika monopolizowany był przez przedstawicieli mniejszości żydowskiej, podobnie handel bydłem. Ustawa mogła rozbić ten, jak to sugerowano, niepisany kartel, wesprzeć polski handel i usługi rzeźnicze, przez wprowadzenie opłat za zezwolenia na ubój rytualny wytworzyć dodatkowy dochód dla skarbu państwa²⁸. Często przypominało, że koszty uboju prowadzonego w rytualny sposób tymczasem stają się większe z racji podatku od *szechity*, wnoszonego na rzecz gmin żydowskich. Uważano, że przerzucane są na nieżydowskich konsumentów, z czego oni mieli nie zdawać sobie sprawy. Rzeczywiście wpływy z tego podatku stanowiły jedną z ważniejszych pozycji w budżetach niektórych gmin żydowskich, preliminowano progresję dochodów z tego tytułu²⁹. Dążenie do prawnego ograniczenia uboju rytualnego – tak to

²⁵ *Konstytucje Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Belgii, Szwajcarii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 235. Zob. Ch. Späti, *Erosion of a Taboo: Antisemitism in Switzerland*, [w:] *Politics and Resentment: Antisemitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union (Jewish Identities in a Changing World)*, eds. L. Rensmann, J.H. Schoeps, Brill Academic Pub 2010, s. 378.

²⁶ Sz. Rudnicki, *Równi, ale niezupełnie*, Warszawa 2008, s. 158.

²⁷ Tamże, s. 158–160; M. Rudy, A. Rudy, P. Mazur, *Ubój rytualny...*, s. 23–28.

²⁸ B. Garncarska-Kadowy, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001, s. 69.

²⁹ J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku) cz. II*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 188–196. Por. W. Wierzbieniec, *Spółeczność żydowska Przemysła w latach 1918–1939*, Kraków 1996, s. 184; K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005, s. 136; A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie wrocławskim w okresie międzywojennym: (1918–1939)*, Wrocław 2000, s. 68; K. Urbański, *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006, s. 54; A. Pakentreger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939: problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988, s. 180, 226; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy: 1920–1939*, Bydgoszcz 1999, s. 94–95, A. Marolewski, *Żydzi w Toruniu w okresie międzywojennym*, Toruń 2005, s. 45 i in.

przynajmniej postrzegali publicyści prasy narodowo-katolickiej, wkrótce także innych tytułów, sygnowanych przez obóz rządowy – było jedną z form usuwania owej sugerowanej dysproporcji w zatrudnieniu, ponoszonych kosztach itp.³⁰ Pierwszą inicjatywę związaną z ustawową próbą ograniczenia a wręcz zakazania tej praktyki, jeszcze z 1923 roku, kojarzono z nazwiskami posłów wywodzących się z kół prawicowo-narodowych (z Klubu Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy oraz Klubu Chrześcijańsko-Narodowego). Wniosek z lat dwudziestych nie przyniósł żadnych skutków prawnych, po dekadzie wrócono jednak do zastosowanej tam argumentacji³¹. Możliwość stosowania tej formy uboju wynikała z rozporządzenia Prezydenta RP z 1927 roku regulującego status gmin wyznaniowych żydowskich i określającego w jaki sposób gmina tego rodzaju ma zapewnić swoim członkom realizację potrzeb religijnych. Próby wprowadzenia ograniczeń miały charakter administracyjny, wiązały się z szeregiem działań Zarządu Miejskiego Warszawy³². O problemie dyskutowano także poza stolicą, podnoszony był na posiedzeniach rad miejskich np. w Wilnie, Przemyślu, także w ośrodkach położonych na zachodzie i północy kraju, gdzie mniejszość żydowska nie była licznie reprezentowana.

Dyskusja tocząca się na forum prasowym oraz w miejskich organach kolegialnych nabrała impetu po wystąpieniu księdza Stanisława Trzeciaka w marcu 1935 roku. Na jednym z publicznych odczytów zaprezentował własną wykładnię Biblii i Talmudu przekonując, że ubój rytualny nie jest wymogiem Prawa Mojżeszowego, nie jest aktem religijnym, tylko przyzwyczajeniem, nie podlega tym samym pod konstytucyjne przepisy o ochronie wolności sumienia i wyznania. Żydzi nie mogli nie odebrać jako bezczelnych stwierdzeń nawet nie o niehumanitarnym barbarzyństwie, ale przekonujących, że ta forma uśmiercania jest wymysłem rabinów, nieznających Talmudu³³. Repliki były mniej słyszalne, aczkolwiek oświadczenia wydawali gromadzący się specjalnie w tym celu rabini. Ich wypowiedź zawierała oświadczenie wydawane w imieniu wszystkich duchownych żydowskich w kraju, że ubój rytualny jest jedną z głównych zasad religii żydowskiej i niemożliwe są jakiegokolwiek zniekształcenia tej formy, apele „do poczucia sprawiedliwości Narodu Polskiego” oraz

³⁰ Sz. Rudnicki, *Równi, ale niezupełnie...*, s. 160; A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu. Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933–1939*, Warszawa 1998, s. 137–138.

³¹ Sz. Rudnicki, *Równi, ale niezupełnie...*, s. 159; J. Fałowski, *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006, s. 220.

³² Zob. Z. Bychowski, *Ubój rytualny z punktu widzenia humanitarnego i sanitarnego: referat wygłoszony na Komisji Specjalnej Rady Miejskiej m. st. Warszawy dla zbadania całokształtu zagadnienia rzeźnianego w Warszawie dnia 22 lutego r. 1928*.

³³ Wykład odbył się 21 marca 1935 roku w Towarzystwie Opieki nad Zwierzętami. Publikowany był w „Przeglądzie Katolickim” w częściach a następnie przedrukowany w postaci osobnej broszury. Zob. S. Trzeciak, *Ubój Rytualny w świetle Biblii i Talmudu*, Warszawa 1935. Por. R. Modras, *Kościół katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939*, Kraków 2004, s. 238–239.

kalkulacje finansowe, z zapowiedzią klęski rolnictwa włącznie³⁴. Możliwość ustawowego zakazu rytualnego uboju zyskiwała coraz większe grono promotorów. Wśród nich znalazła się Janina Prystorowa, działaczka społeczna, rzeczniczka działań na rzecz wsi i poprawy jej gospodarki, reprezentująca w sejmie okręg nr 47, obejmujący powiaty Wilno i Święciany, kojarzona przez swoje małżeństwo z Aleksandrem Prystorem, piłsudczykiem, byłym premierem, aktualnym marszałkiem senatu³⁵. Wniosek wpłynął do sejmu 7 lutego 1936 roku, nie był konsultowany z rządem, wywołał więc konsternację w gronie zainteresowanych przedmiotem sprawy ministrów³⁶. Komisja pracująca nad wnioskiem zaprosiła jako eksperta ks. Stanisława Trzeciaka, co było symptomem przeważających w niej nastrojów, nie zaangażowano komisji regulaminowej dla stwierdzenia zgodności proponowanych rozwiązań z konstytucją³⁷. Proponowane zmiany dotyczyły konieczności ogłuszania zwierząt przed wykrwawianiem, wprowadzały zakaz oprawiania zwierzęcia przed stwierdzeniem jego śmierci oraz nakazywały dzielić tusze w określony sposób³⁸. Pierwsze czytanie projektu ustawy odbyło się na plenarnym posiedzeniu sejmu w lutym 1936 roku, sprawozdanie Komisji Administracyjno-Samorządowej, debata nad projektem i poprawkami do niego miały miejsce na kolejnych posiedzeniach. Ustawę o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach, wprowadzającą ograniczenia uboju rytualnego, co szczegółowo miało być rozstrzygnięte w aktach wykonawczych, uchwalono 17 kwietnia 1936 r.³⁹

Ustawodawstwo przedwojenne obowiązywało także w PRL, ustawa stanowiąca przedmiot dyskusji została uchylona w kwietniu 1997 roku przez ustawę o zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, badaniu zwierząt rzeźnych i mięsa oraz Państwowej

³⁴ Narada rabinów odbyła się 13 lutego 1936 r., już po zgłoszeniu inicjatywy ustawodawczej, ale jeszcze przed kluczową debatą. W wydanej na tę okoliczność broszurze zamieszczono polemikę z argumentami przytaczanymi w ekspertyzie przygotowanej przez Centralę Związku Kupców, referat dotyczący uboju rytualnego prezentowany na komisji usytuowanej przy stołecznej Tymczasowej Radzie Miejskiej, wybrane wypowiedzi dowodzące, iż ubój rytualny nie jest niehumanitarny. Zob. *Ubój rytualny ze stanowiska gospodarczego*, nakł. Drukarni „Omnium” 1936, s. 4, 5–11, 20.

³⁵ B. Garncarska-Kadary, *Żydowska ludność pracująca...*, s. 69.

³⁶ Sz. Rudnicki, *Równi, ale niezupełnie...*, s. 162.

³⁷ S. Trzeciak, *Ubój rytualny czy mechaniczny?: opinia rzeczoznawcy ks. dr. Stanisława Trzeciaka wypowiedziana na posiedzeniu Komisji Administracyjno-Gospodarczej Sejmu Polskiego w dniu 5 marca 1936 r. pod przewodnictwem Pana Pośta Kazimierza Duchy*, Warszawa 1936.

Por. Z. Bychowski, *Ubój rytualny z punktu widzenia humanitarnego i sanitarnego: referat wygłoszony na Komisji Specjalnej Rady Miejskiej m. st. Warszawy dla zbadania całokształtu zagadnienia rzeźnianego w Warszawie dnia 22 lutego r. 1928*

³⁸ To ostatnie nawiązywało do supozycji, że dzielenie mięsa sprzyja temu, iż lepsze części są przeznaczone dla konsumentów żydowskich, gorsze zaś polskich. Zob. przedruk tego projektu w: J. Fałowski, *Mniejszość żydowska...*, s. 222–223.

³⁹ Szczegółowy wykaz przepisów w tej materii w: R. Mendelsburg, B. Dawidowicz, *Prawo o uboju zwierząt i obrocie mięsem*, Warszawa 1937.

Inspekcji Weterynaryjnej⁴⁰. Kolejny akt prawny tego rodzaju, ustawa o ochronie zwierząt, podtrzymał dopuszczalność uboju zwierzęcia tylko po uprzednim pozbawieniu go świadomości tworząc jednak wyjątki dla uboju czynionego zgodnie z obyczajami religijnymi zarejestrowanych związków wyznaniowych. Zostało to wykluczone w nowelizacji ustawy pięć lat później. Furtką do reaktywowania uboju zgodnego z *szechitą* stało się rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2004 r. dotyczące kwalifikacji osób uprawnionych do zawodowego uboju oraz warunków i metod uboju i uśmiercania zwierząt. W akcie wykonawczym do ustawy pojawił się przepis celowo przecież wcześniej z tej ustawy usunięty. Niezgodność rozporządzenia z ustawą dotarła do opinii publicznej wraz z ogłoszeniem wyroku Trybunału Konstytucyjnego w listopadzie 2012 roku. Kontekst prawny dodatkowo tworzą normy prawa wspólnotowego, pierwotnie tylko dyrektywa, następnie rozporządzenie Rady (WE) z listopada 2009 roku⁴¹. Wpływ na kształtowanie tych norm wywierało orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka tworzone w odpowiedzi na szereg skarg o naruszenie art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka normującego wolności myśli, sumienia i wyznania. ETPC uznał, że swoboda wyznania obejmuje wszelkie czynności rytualne, w tym także zachowujący ten rodzaj procedur ubój zwierząt⁴². Jakkolwiek by nie patrzeć, Unia Europejska, pod pewnymi wprawdzie warunkami, dozwoliła, by w państwach członkowskich można było zaniechać ogłuszania zwierzęcia przed jego zabiciem, oczywiście jeśli ubój ma charakter rytualny i wykonywany jest na rzecz konsumentów określonych wyznań. Zezwolenie na ten rodzaj praktyki pozostawiono w gestii państw członkowskich. Ustawodawstwo polskie w czasie toczącej się, interesującej tu debaty, zawierało zakaz, rozporządzenie otwierało furtkę dla prowadzenia uboju rytualnego, wyrok Trybunału Konstytucyjnego uchylał rozporządzenie. Restrykcyjność prawa w tym zakresie kwestionowano z racji konstytucyjnych gwarancji wolności sumienia i religii oraz przykładowo ustawy o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich. Trudno nie zgodzić się ze spostrzeżeniami, że w polskim prawie powstała sytuacja nieczytelna a wpływ na to miało przyjęcie koncepcji indywidualnego normowania statusu związków wyznaniowych, niefrasobliwość legislacyjna oraz

⁴⁰ A. Czohara, T.J. Zieliński, *Ustawa o stosunku...*, s. 80.

⁴¹ Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania Dz.U. L 340 z 31.12.1993, s. 21; Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz.U. L 303/1, s. 1 i nast. Szerzej w: M. Namysłowska, E. Łętowska, M. Grochowski, A. Wiewiórowska-Domagalska, *Prawo UE o uboju zwierząt i jego polska implementacja: kolizje interesów i ich rozwiązywanie (cz. I i II)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 11 i 12, za: <http://www.europejskiprzegladsadowy.lex.pl/>.

⁴² J. Hołda, i in., *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2014, s. 140. Warto zauważyć, że passusy o prawach zwierząt w polskiej literaturze występują w opracowaniach na temat... praw człowieka. Mamy także analizy dotyczące ochrony zwierząt w prawie międzynarodowym, prawie wspólnotowym europejskim i prawie polskim. Nie ma pozycji analizujących dyskursy na temat praw zwierząt, etyczny wymiar problematyki. Por. R. Garner, *The Political Theory of Animal Rights*, Manchester 2005; G.L. Francione, R. Garner, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation?*, Columbia 2010.

powstawanie przepisów wykonawczych do ustawy niezgodnych z ustawą⁴³. Próbą zażegnania niezgodności prawnej i przywrócenia stanu rzeczy (tu możliwości dokonywania uboju bez ogłuszania zwierzęcia) z lat 2004–2012 był rządowy projekt proponujący zmiany w ustawie o ochronie zwierząt z 1997 roku, który referowany przez posła sprawozdawcę z Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi stał się przedmiotem debaty 19 czerwca 2013 roku (drugie czytanie) oraz w dniu 12 lipca 2013 (trzecie czytanie). Głosowanie nie przyniosło jednak zmian – 222 posłów było przeciw, 178 głosowało za rządową poprawką (9 osób wstrzymało się od głosu).

W prowadzonej analizie można założyć, że istniała, czy istnieje wspólna baza kulturowa przynajmniej dla uczestników obu odrębnie tu traktowanych debat, także wiele cech kontekstu ma cechy zbieżne, przykładowo domeną społeczną obu analizowanych zbiorów wypowiedzi parlamentarzystów jest polityka państwa, przede wszystkim gospodarcza i społeczna, na pierwszy plan wybijają się interesy określonych grup obywateli (jakkolwiek nie są to grupy w obu debatach tożsame, zawsze podmiotem jest wśród innych polski rolnik, hodowca, konsument). Poza polityczno-prawnym kontekstem algorytm działań jest podobny, jako że debata to ciąg wypowiedzi nawiązujących do tematu i siebie nawzajem – jej uczestnicy odwoływali się do skończonego zestawu wartości, niezmiennie z przekonaniem, że ich racje są funkcjonalne wobec potrzeb reprezentowanych grup lub wręcz zgodne z wartościami uniwersalnymi w danym czasie, miejscu, kulturze. Temporalny wymiar uzasadnień jest powtarzalny – to nowoczesna kultura XX wieku, współcześnie XXI wieku jest jednym z przywoływanych uzasadnień zakazu. Dla przeciwników ubój rytualny jest czymś anachronicznym, wywodzonym z tradycji, raz – obcej, dwa – wymagającej przewartościowania. Stąd powtarzalne określenie praktyki – barbarzyńską, kojarzenie jej z prymitywizmem. Interwencyjną rolę odgrywa czynnik religijny, przeciwnicy uboju rytualnego wielokrotnie powoływali się na normy religijne alternatywne wobec tych, które stanowiły dla tych praktyk uzasadnienie. Rzadziej, ale także pojawiały się opisy własnych obserwacji – znów mogły one służyć wsparciu argumentacji za lub przeciw takiej formie uśmiercania zwierząt. W obu debatach odwoływano się do praktyk stosowanych w państwach ościennych – tyle, że jak wcześniej stanowiło to wzmocnienie argumentów zwolenników zakazu lub ograniczenia uboju rytualnego, tak współcześnie działać miało na rzecz rozwiązań permissywnych. Oryginalnymi, osobliwymi dla każdej z sytuacji są natomiast ustrojowe oraz polityczno-prawne okoliczności, konstelacja wypowiadających się posłów, ich polityczne afiliacje, zasoby wiedzy, dalej oczywiście treść wypowiedzi, jej styl, dobór przykładów, odwołań, sądów i uzasadnień wybranej opcji.

Wyjściowo można było założyć, że poszukiwane tu typy perswazji zasadzać się będą na argumentach swoistego rodzaju triady. Składają się nań przekonania, opinie, przywoływane przykłady lub cytowane, wprowadzane w dyskurs niejako z zewnątrz, wypowiedzi (np. eksperckie, opinii publicznej, korespondujących osób), czyli argumenty po pierwsze normatywne (odwołujące się do takich

⁴³ W. Brzozowski, *Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2013 nr 5, s. 50.

systemów norm jak moralność, prawo, religia, obyczaj); po drugie ideologiczne (motywowane wspólnotą przekonań dotyczących państwa, konstytucji jako podstawy ustroju lub/i demokracji i związanych z nią wolności, interesów grupowych, których partia, klub, koło poselskie są deklarowanym gwarantem, w historycznym przykładzie z eksponowaniem kultury i roszczeń narodu polskiego), wśród nich *stricte* polityczne (związane z legitymizacją lub przeciwnie dyskredytacją działań rządu, poszczególnych jego członków, samego premiera) oraz polityczno-społeczne (w tym wypadku związane z kategoriami równości lub nierówności grup, ich możliwością wpływu i rozstrzygnięcia w kwestii rozwiązań przyjętych w państwie); po trzecie gospodarcze (dotyczące interesów ekonomicznych państwa oraz określonego rodzaju grup, co oczywiście w tym przypadku religijnych i etnicznych, ale i zawodowych). Pojęciami używanymi w dyskursie są kategorie tak enigmatyczne jak interes, ale i kwantyfikowalne, jak cena, zysk, miejsca pracy, wskaźniki dotyczące eksportu i importu itp.

Dla losów ustawy z 1936 roku kluczowe było posiedzenie sejmu z 17 marca 1936 roku, gdy składano sprawozdanie z prac Komisji Administracyjno-Samorządowej nad projektem wniesionym przez posłankę Janinę Prystorową ustawy o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach oraz posiedzenie z 20 marca 1936 roku, gdy debatowano, już po kolejnych pracach prowadzonych w komisji, nad wyraźnie ukształtowanym, przekładającym się na konkretne poprawki (i podanym w ostatniej chwili, co przez jednego z dyskutantów zostało wypomniane) stanowiskiem rządowym⁴⁴.

Posłem sprawozdawcą na pierwszym z posiedzeń był Juliusz Dudziński. Do tego wystąpienia odwoływali się wspierający ustawę oraz polemicy z kolejnego posiedzenia, wyróżniającego się obszerniejszą debatą. Warto więc pokazać, że mówca użył całego arsenału środków dla uzasadnienia skrajnego stanowiska, tu opcji pełnej likwidacji rytualnej formy uboju. Punktem wyjścia, bardzo neutralnie, były kwestie zmian gospodarczych, cywilizacyjnego postępu, powiększenia chłonności rynku wewnętrznego na artykuły przemysłowe (np. dalej wymieniano chłodnie, pistolety pneumatyczne służące do ogłuszania, nowoczesne wyposażenie rzeźni), intratności hodowli, niezbędności uregulowań (tu z specyficznym wydźwiękiem „normalizowania”) obrotów na rynku mięsnym, słabości polskiego rolnictwa charakteryzowanego jako „stojące na poziomie konsumpcyjnym murzynów środkowoafrykańskich”⁴⁵. Kwestie ekonomiczne rozwijane były pierwotnie bardzo ogólnie, następnie dokumentowane szczegółowymi wyliczeniami. Sprawozdawca kładł nacisk na warunki opłacalności hodowli – pokazując, że na końcową cenę mięsa składa się dodatkowy koszt, który powstaje na drodze od producenta do konsumenta, niebagatelny, bo wynoszący połowę kwoty końcowej. W argumentacji o tym przesłaniu użyto przykładów dowodzących patologii w obrocie prowadzonym na rynku

⁴⁴ Całość materiału źródłowego za: Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja IV, sesja zwyczajna r. 1935/36. Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 58–82 oraz sprawozdanie stenograficzne z 22 posiedzenia w dniu 20 marca 1936 r., s. 14–72.

⁴⁵ Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 59.

mięsnym, monopolizacji zawodu rzeźnika, marnotrawstwa (czasu, skór i krwi), głównie jednak eksponowano kwestie opłat na gminy żydowskie z tytułu uboju oraz kosztów pracy rzeźnika relatywizowanych do kosztów pracy zwykłego czeladnika. Koronnym dowodem na istnienie swoistego rodzaju nadużycia miało być to, że – i tu szczegółowo przedstawiono podziały na mięso koszerne i trefne, części przednie tuszy zazwyczaj koszerne oraz zadnie, niekoszerne, przeznaczone do konsumpcji nieżydowskiej klienteli, lepsze i gorsze, lecz równane w sprzedaży – podwyższenie ceny mięsa w nieuzasadniony sposób obciążało innych konsumentów (tzn. chrześcijańską ich większość). Prestidigitatorskie niemal manewrowanie statystykami pozwoliło sprawozdawcy wywieść kwotę rzędu 70 mln złotych stanowiącą stratę z tego tytułu, jaką ponosić miał w przeciętnym roku skarb państwa. Ubój rytualny urastał w tym wystąpieniu także do głównego czynnika rzutującego na kondycję polskiej wsi, polskiego rolnictwa, biedę w tej grupie ludności, której utrzymanie zależne było od produkcji artykułów żywnościowych⁴⁶.

Uzasadnienie projektu, w którym proponowano całkowite zniesienie *szechity*, zawierało szereg odniesień do samego rytuału, jego uzasadnienia w przeszłości dezaktualizacji dawnych wymogów sanitarnych w aktualnych okolicznościach⁴⁷. Zakwestionowany został udział rzeźników w badaniu przydatności mięsa (zamiast lekarzy weterynarii, mających ukończone specjalistyczne studia) a na wyobraźnię miał działać nie tylko opis czynności związanych z ubojem, także z badaniem stanu zdrowia zwierzęcia już po jego dokonaniu⁴⁸. Nieprzekonanych sprawozdawca odsyłał do rzeźni, perswadując, że nie jest to doświadczenie bez znaczenia dla własnej opinii. Przekonywał także, że praca w takim środowisku, długotrwałość prowadzonego tym sposobem uboju, doświadczenie „znęcania się nad zwierzętami” wpływa na psychikę wykonujących ten zawód osób. Była to supozycja niepoparta szerszym

⁴⁶ „...ubój rytualny jest jedną z przyczyn nieopłacalności hodowli w Polsce i nędzy na wsi, jest jedną z przyczyn dzielenia zapalek na części i gotowania ziemniaków (1) w śledziowej wodzie”. Cyt. za: Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 69.

⁴⁷ Według J. Dudzińskiego, Mojżesz był mądrym prawodawcą, bo zakazał spożywania wieprzowiny w czasach, gdy „była bardzo często zarażona trychinami”, nakazał zarzynanie zwierząt nożem „w czasach, gdy wypijano krew żywych zwierząt”. Kapłani egipscy nakazywali oddawanie czci krokodylom, by zachować przy życiu zwierzęta żywiące się padliną dla „zdrowotności rzek i jezior”. Przekonywał, że „Dzisiaj jednak czasy się zmieniły, dziś innymi środkami uzyskuje się te same cele. I na pewno ci sami kapłani żydowscy czy egipscy, gdyby żyli w naszych czasach, w czasach naszej kultury i postępu, wyzyskaliby całkowicie wszystkie zdobycze nauki po to, by pchnąć swój naród naprzód. Nie byłoby już na pewno uboju rytualnego”. Cyt. za: Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 72.

⁴⁸ „Dla oddzielenia zrostów używa rzeźak swych paznokci, a dla ułatwienia oderwania zwilża opłucną wodą, lecz każdy moment wyzyskiwany jest, by zamiast wody użyć własnej śliny”. Cyt. za: Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 63. Jeszcze bardziej obrazowa jest przytaczana opinia lekarza weterynarii, gdzie mówi się o zabrudzonych palcach, którymi rzeźak wyciera sobie nos a potem oczyszcza nóż ze krwi dla dalszych czynności. Tamże, s. 62.

objaśnieniem, ale co ciekawe, właśnie ten typ wzmocnienia argumentacji pojawi się kuriozalnie w debacie po siedemdziesięciu latach.

Argumenty z gatunku normatywnych odnosiły się zatem do anachroniczności obyczaju, ponadto do nieetycznego, niehumanitarnego postępowania wobec zwierzęcia. Podkreśleniu tych aspektów służyły zwroty takie, jak: „nieodpowiednie traktowanie”, „niepotrzebne krępowanie”, „niepotrzebne znęcanie się”, „zarzynywanie na żywo”, „niepotrzebne cierpienia”, wspomniano, że zwierzę przed własną śmiercią jest „świadkiem cierpień i śmierci swych towarzyszy”. Bardziej wrażliwe kwestie były związane z konstytucyjnymi gwarancjami wolności religii i aspektem prawnym zagadnienia. W interpretacji prezentowanej przez posła J. Dudzińskiego ubój rytualny był sprzeczny z ustawą o ochronie zwierząt, art. 113 Konstytucji (zachowany artykuł Konstytucji marcowej) mówiącym o tym, że jakkolwiek każdy związek wyznaniowy może rozporządzać swoimi sprawami, nie może to być jednak sprzeczne z ustawami państwa. Polemizując z opiniami innych ministrów oraz posłów uczestniczących w pracach komisji podkreślał, że kolizji przepisów prawa nie ma, „Tymczasem koledzy posłowie Żydzi dla zatrzymania obecnych warunków uboju a przez to utrzymania monopolu handlu mięsem w rękach swych współwyznawców, przywołali na pomoc religię. I oto okazało się, że przez wkroczenie do naszych polskich rzeźni wkroczyliśmy do świątyni żydowskich, a porządkując sprawę uboju, zadajemy gwałt religii żydowskiej”⁴⁹. Inna sprawa, że zakłócenia tego rodzaju poseł był skłonny rozwiązywać raczej przez zmianę konstytucji, niż kompromisowy rodzaj regulacji zachowujący prawa mniejszości religijnych.

Proponowane rozwiązania były arbitralne, nie przewidywano, może nie sprzeciwu, co jakichkolwiek wyjątków. Nie tylko akcentowanie tożsamości a wraz z nimi krzywdy Polaka, polskiego rolnika i konsumenta, chrześcijanina, dawały świadectwo ideologii nacjonalistycznej przebijającej w wypowiedziach części orędowników proponowanej ustawy w pierwotnym jej brzmieniu. Symptomatyczne są w tej debacie... oklaski. Padają one przykładowo po tym, gdy poseł sprawozdawca ironizując przekonuje, że przez zniesienie uboju rytualnego można „doprowadzić do tego, aby ludność żydowska była równouprawniona i mogła spożywać to lepsze i zdrowsze mięso, aby w większym stopniu, niż dotychczas, zdolna była do służby wojskowej” lub gdy kontrowany jest argument o tym, że skutkiem ustawy będzie utrata pracy i pogorszenie egzystencji 40 tysięcy rodzin żydowskich. J. Dudziński zebrał wówczas aplauz za słowa: „Nigdy bowiem nie przypuszczałem, żeby aż tylu niepotrzebnych pośredników w tej jednej tylko branży utrzymywało rolnictwo, poza ziemiami zachodnimi, na swoich barkach”.

Zaproponowane przez rząd poprawki relatywizowały skrajną wersję projektu ustawy uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach. Stanowisko rządowe, referowane na kolejnym marcowym posiedzeniu sejmu, przez posła Ignacego Puławskiego a następnie uzasadnianie przez ministra właściwego sprawie – Juliusza Poniatońskiego, sprowadzało się do podtrzymywanych później w debacie tez o tym, że niemożliwe jest utrzymanie dotychczasowego „kartelu” w handlu mięsem i rzeźnictwie,

⁴⁹ Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r., s. 72.

niemniej jednak koniecznym jest dopuszczenie wyjątku dla grup określonych wyznań. Ubój rytualny powinien być w świetle tego ograniczony, tak by odpowiadał potrzebom tej grupy. Wyjątku tego nie stosuje się w gminach, w których ludność wymagająca tego rodzaju zabiegów wynosi mniej niż 3% (w wersji komisji 15%) lub mogą tej sprawy dotyczyć uchwały organów stanowiących gminy zatwierdzone przez wojewodę. Dodawano, że całe sztuki mięsa koszerne mają być przeznaczone dla konsumpcji tych grup, wykluczona jest wcześniej stosowana selekcja. Również koszty uboju rytualnego obciążać miały wyłącznie konsumentów mięsa uzyskiwanego w ten sposób. Rządowe poprawki do projektu obejmowały także wycofanie się z rejestracji transakcji w handlu bydłem, które przeznaczone byłoby na ubój rytualny. Słowa ministra, by nie tworzyć dodatkowych kosztów związanych z nadzorem, transportem, upraszczając procedury oraz nie tworzyć nowej ilościowo okazałej grupy administracji brzmiały – także jak na dzisiejsze czasy – wyjątkowo racjonalnie. Rzuca się w oczy także świadomość tego, że wymogi dotyczące jakichkolwiek zaświadczeń kończą się w Polsce – handlem zaświadczeniami, szarą strefą kombinacji i omijania prawa.

Występujący w debacie reprezentowali trzy stanowiska – za ustawą w wersji pierwotnej, czyli całkowitym zakazem, za ustawą w wersji rządowej (przy polemikach z stanowiskiem rządu) oraz przeciw ustawie. Tych ostatnich na sali było trzech – każdy z nich odczytał przygotowane wystąpienie⁵⁰. Optykę przeciwników uboju rytualnego różnicowała proporcja między treściami racjonalizującymi przyjęcie ograniczeń a treściami eksponującymi obcość kultury żydowskiej, kojarzony z tym brak asymilacji, zwartość grupy, dominację w handlu kosztem polskiego konkurenta. Nietożsamość strategii osiągnięcia celu (od razu czy stopniowo) konstatował jeden z posłów porównując występujące wśród obradujących różnice do szarży kawaleryjskiej a działań piechoty⁵¹. Wśród argumentów etycznej, tu humanitarnej, natury pojawiały się obrazowe opisy zwierząt w rzeźni, piętnowanie „dziwnych praktyk” oraz apele, przywołujące różne tożsamości, np. że my Europejczycy nie musimy zachowywać każdego rytuału, powinniśmy być nowocześni lub że w kulturalnym państwie nie powinno być praktyk tak niemoralnych, albo że ten typ praktyk „upokarza godność naszej kultury”. Podkreślano tożsamość chrześcijańską, relację większości do mniejszości (z wywołującym wesołość na sali odwołanie do konstytucji, która wszak nie gwarantuje praw tylko dla mniejszości), powołując się przy ekonomicznych kalkulacjach na sprawiedliwość lub wręcz zadośćuczynienie, wykazując irytację, że rozwiązania dotychczasowe każą wyznawcom innych religii ponosić koszt „obrzędów ludności żydowskiej”. Najbardziej zapalczywy w takiej

⁵⁰ Posłami reprezentującymi mniejszość żydowską byli Lejb Micberg, Izaak Rubinstein, Emil Sommerstein. Wsparcia dla rozwiązań reglamentujących ubój rytualny – przy pełnej jego krytyce – udzielili w debacie posłowie Józef Morawski, Bogusław Miedziński, Janina Prystorowa, Jan Dostych, Lucjan Żeligowski. Za pełnym zakazem opowiadali się Tadeusz Marchlewski, Józef Głowacki, Juliusz Dudziński. Bez określenia jak będzie głosował, przemawiał poseł Kazimierz Światopełk Mirski.

⁵¹ Sprawozdanie stenograficzne 22 posiedzenia w dniu 20 marca 1936 r., s. 32.

argumentacji poseł Miedziński przewrotnie dowodził łamania art. 112 konstytucji (zachowany artykuł Konstytucji marcowej) mówiącego o tym, że nikt nie powinien być zmuszany do wykonywania praktyk religijnych; „Ja, dobry chrześcijanin, byłem zmuszony jeść mięso, na którym był odprawiany obrzęd mojżeszowego wyznania. Innego mięsa jeść nie mogłem, a ja sobie tego nie życzę. I to mi Konstytucja gwarantuje. W dodatku musiałem za to jeszcze płacić”⁵². W bardziej radykalnych wypowiedziach pojawiały się określenia, że Żydzi to „przybysze”, niemożliwe do pokonania są „różnice rasowe, kulturowe, światopoglądowe”, nie działają sami tak, by uwolnić się od zarzutów okrucieństwa, kombinowania i wyzysku materialnego. Pojawił się przykład stosowanych wyjątków (dwie żydowskie gminy z Berlina zezwalające na ogłuszanie), kontrastowano „ducha Zachodu” (postępu) z „duchem wschodu” (wstecznictwem). Jednym z bardziej wyszukanych, odwołujących się do kultury, ekstremalnym w swej wymowie argumentów był taki, że Anglicy w Indiach zdelegalizowali obrzęd całopalenia wdów uznając go za bestialski. Można zatem wykluczyć prawem obyczaje i obrzędy nie licujące z wymogami współczesności. Jakakolwiek nie byłaby proporcja większości do mniejszości, jakkolwiek ideał społecznego wychowania, przewagę zyskiwały czynniki narodowy i religijny. Tradycje i działania Żydów coraz częściej kwalifikowano jako dla państwa destrukcyjne⁵³. Liczne niedomówienia pozwalają sądzić, że myśl nacjonalistyczna zyskiwała coraz większą liczbę zwolenników, także na sali posiedzeń parlamentu. Innym, wyjątkowym argumentem, humanitarnym w swej istocie, był taki, że brak chłodni i konieczność pracy w niskiej temperaturze jest dla rzeźników przyczyną chorób takich jak artretyzm.

Wśród uzasadnień wiążących się z statusem związków wyznaniowych, religią, wracano do opinii księdza Trzeciaka, że ubój rytualny to tylko obrzęd, podkreślano, że związek wyznaniowy może swoje sprawy prowadzić samodzielnie i to właśnie gwarantowane jest przez państwo. Repliką, na stwierdzenia, że o normach religijnych, ich jakości i obowiązywaniu, decydować powinni wyznawcy, nie zaś postronne, często nieżyczliwe osoby było przeniesienie tej argumentacji na grunt właściwy całej sprawie: „Niewątpliwie. Gdybyśmy chcieli pójść logiczną drogą, to musielibyśmy sobie powiedzieć, że jeśli chcemy działać dla dobra zwierząt, to powinniśmy kierować się tem, co tym zwierzętom dogadza. Myślę, że gdybyśmy zapytali wołu, jaki sposób zabijania woli, to by nam powiedział grzecznie, że on by sobie w ogóle nie życzył być zabijany i zjedzony, a jeżeli chodzi o to, jaki sposób woli, czy przez ogłuszenie, czy przecięcie arterii, to niewątpliwie zgłosiłby zupełne *desinteressement*, powołując się na brak doświadczenia w tej sprawie”⁵⁴.

W debacie o potencjalnych ekonomicznych skutkach ustawy najczęściej przypominano argumenty z poprzedniego posiedzenia sejmu, mówiono o „kartelu rytualistów”, kwestionowane były rozmiary możliwych strat ponoszonych przez rolników – hodowców, wypominano miliardowe obroty i proporcjonalne do tego

⁵² Sprawozdanie stenograficzne 22 posiedzenia w dniu 20 marca 1936 r., s. 38.

⁵³ Zob. M. Strzelecki, *Wizje wychowania społecznego w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939*, Bydgoszcz 2008, s. 350.

⁵⁴ Sprawozdanie stenograficzne 22 posiedzenia w dniu 20 marca 1936 r., s. 34.

dochody Żydów zatrudnionych w branży mięsnej, domagano się i spodziewano równouprawnienia kupców i rzeźników większościowego wyznania, zarazem polskiej narodowości.

Posłowie mniejszości żydowskiej w obszernych wystąpieniach prezentowali oczywiście zdanie odmienne. Rządowa wersja ustawy wydawała się z tej perspektywy bardziej niebezpieczna, wobec wcześniejszego projektu „śmiesznego i naiwnego”, możliwa do zrealizowania. Wśród przywoływanych argumentów na rzecz pozostawienia uboju rytualnego bez zmian lub w ogóle pozostawienia go w jakimkolwiek wymiarze były takie, że każdy ubój jest siłą rzeczy niehumanitarny, ale ten zgodny z etyką judaizmu przynosi relatywnie najmniej cierpienia. Podnoszone problemy – w opinii posłów żydowskich – są urojonymi, nie dającymi się weryfikować. Podobnie jak strona przeciwna i tu powoływano się na autorytety naukowców, osobliwie zajmujących się fizjologią, wręcz „setki uczonych”, ubolewano nad brakiem rzeczoznawców w trakcie prac komisji. Przypominano, że przepis ma źródło w Piśmie Świętym, w Torze, jest nakazem religijnym, trwającym przez tysiąclecia, na tyle silnym, że całkowity zakaz uboju rytualnego jest w stanie doprowadzić kilkumilionową społeczność raczej do przejścia na wegetarianizm niż odstępstwo od wyznawanej wiary. Najprawdopodobniej będzie jednak stanowił o dodatkowym społecznym wykluczeniu biedniejszych Żydów. Pokazywano, że jest praktykowany w wielu krajach i pytano, czy Polska chce pozostać przy „pięknej tradycji dziejowej”, czy ulegnie „importowi zewnętrznych sił”. Intencje ustawodawców odczytywane były jako celowo wrogie, służące „zohydzeniu naszej wiary i społeczności”, „zohydzeniu żydostwa”, zepchnięciu obywateli tego wyznania do roli pariasów, pozbawieniu ich pracy. Pojawiły się wtręty o tworzeniu drugiej Norymbergi, przypinaniu żółtej łaty, eksterminacyjnych tendencjach gospodarczych.

Intencje projektodawców były odczytywane jako wyraźnie dyskryminacyjne. Zwracano też uwagę na niezwykłość procedury stosowanej przy uchwalaniu tej ustawy. Wykazywano niezgodność zakazu z konstytucyjnymi gwarancjami dla mniejszości, osób innego języka, obyczajów czy wyznania, podkreślając, że ta forma uboju nie koliduje z ustawą o ochronie zwierząt, „nie sprzeciwia się porządkowi czy obyczajności publicznej”. Zanegowano rozwiązanie, w myśl którego w miejscowościach o statystycznie niższym udziale mniejszości żydowskiej w całej społeczności ubój rytualny byłby zakazany. Pytano, czy wobec tego konstytucja obowiązuje tylko w Warszawie i Łodzi, a w Zduńskiej Woli i Pabianicach już nie. Treści wystąpień zawierały, podobnie jak u adwersarzy, tezy bardzo ogólne i wspierane kalkulacjami repliki, szczególnie istotne w kontestowaniu zarzutów o charakterze gospodarczym. Przytaczane przez przedstawicieli rządu lub sprawozdawców komisji dane oceniane były jako urojone, kłamliwe, wybiórcze. Podważano szczególnie szacunki dotyczące wpływu tej formy uboju na ostateczną cenę mięsa, przypominając, że rozpiętości podobnego rodzaju pojawiają się przy szacowaniu ceny nierogacizny. Kwestionowano istnienie monopolu a zarzut dotyczący kartelizacji odbijano argumentem, że istnieją podobne kartele urzędników, tramwajarzy, kolejarzy, nawet dozorców, gdzie nie wpuszcza się Żydów.

Zabierający głos pod koniec debaty minister przemysłu i handlu poruszył jedno z istotniejszych ideologicznych zagadnień – więcej liberalizmu czy etatyzm, stanowisko rządowe nazywając realistycznym. W debacie równie często odżegnawano się od haseł endeckich, jak i do nich nawiązywano (choćby w argumentacji J. Dudzińskiego o konieczności usuwania przyczyn stanu rzeczy, usuwania żydowskiego wyzysku, skutkującego takimi zjawiskami jak pogrom w Przytyku). Model polityki właściwy dla obozu piłsudczykowski, politycznego narodu państwowe- go, poddawany był coraz częściej weryfikacji we własnym gronie, w tym przypadku, rzecz jasna, decydentów⁵⁵.

Debaty z 2013 roku mają, co rozumiałe, zupełnie inną formę. Stanowi to pochodną inaczej skonstruowanego regulaminu oraz oczywiście politycznych podziałów w izbie. Wypowiedzi nie są tylko deklaracją osobistych poglądów, wyrażają stanowisko klubu poselskiego, konkludowane są wsparciem, bądź nie, dla dyskutowanego projektu. Posłowie uzupełniają swoje kompetencje stawiając pytania kierowane do przedstawiciela rządu. Reglamentowany czas wystąpienia służyć ma mobilizacji posłów do artykułowania treści najważniejszych, ogranicza możliwość polemiki. Bynajmniej to nie znaczy, że tych drobnych minut nie wykorzysta się dla zdeprecjonowania działań rządu, zdyskredytowania przeciwnika politycznego, wykazania nieścisłości lub fałszu pobrzmiewającego w argumentacji posła z konkurencyjnej partii. Sam zapis formalny dyskusji ujawnia nie tylko to, że wypowiedzi są w stosunku do roku 1936 krótsze, zdania prostsze, więcej jest wtrętów z sali, wywołanych emocjami, obliczonych na spektakularny efekt. W następstwie częściej musi interweniować marszałek Sejmu. Zwolennicy i przeciwnicy proponowanych rozwiązań (tym razem legalizacji uboju rytualnego) przywołują do wsparcia własnej argumentacji zdanie potencjalnych w sprawie autorytetów. Tym razem także są to lekarze weterynarii, technicy, zdecydowanie częściej pełnią tę rolę instytucje (jak Federacja Lekarzy Weterynarii, Krajowa Rada Lekarsko-Weterynaryjna, organizacje rolnicze, Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności) niż prywatne osoby⁵⁶. Istnienie ośrodków badania opinii publicznej pozwala posłom o różnych orientacjach ideowych przytaczać podobne lub tożsame dane (przykładowo z badań CBOS, że 65% Polaków jest przeciwne ubojowi rytualnemu). Zdecydowanie wyrażniej porównujemy się do innych państw – do producentów wołowiny (Irlandia,

⁵⁵ Po 1935 r. weryfikowano poglądy na kwestię narodową, odchodzono od eksponowania więzi państwowej obywatelskiej na rzecz więzi kulturowej, etnicznej. Zob. W. Paruch, *Obóz piłsudczykowski (1926–1939)*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001, s. 115.

⁵⁶ Warto wspomnieć o przywołaniu przez posłankę Elżbietę Kruk postaci Andrzeja Elżanowskiego, zoologa, Przewodniczącego Sekcji Dobrostanu Zwierząt Polskiego Towarzystwa Etycznego, a następnie cytowanej przez niego książki Uptona Sinclaira, w której pokazano demoralizujący wpływ rzeźni na środowisko społeczne, zaprezentowano dokumentujące to wskaźniki wzrostu przestępczości i przemocy w rodzinie. Nie dodano rzecz jasna nic o socjalistycznych sympatiach tego ostatniego. Zob. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, kadencja VII, Sprawozdanie Stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 czerwca 2013 r., s. 106.

Francja). Naturalnym układem odniesienia są podmioty tworzące Unię Europejską oraz obowiązujące tu prawo.

W obu analizowanych debatach występowali posłowie strony rządowej, reprezentanci Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego argumentujący na rzecz legalizacji uboju rytualnego oraz partii opozycyjnych, w tej detalicznej kwestii wyrażający sprzeciw (różnie jednak motywowany)⁵⁷. Poseł sprawozdawca (Mirośław Maliszewski) i reprezentant klubu PO (Leszek Korzeniowski) rozpoczynający debatę streszczali prawne aspekty rzutujące na reaktywację problemu, podkreślali ekonomiczne korzyści z legalizacji uboju rytualnego. Liczby miały mówić same za siebie, eksport obejmuje 130 ton mięsa, zyski wynoszą 340 tys. rocznie, w branży znajduje zatrudnienie około 6 tysięcy osób.

Promotorzy ustawy zdecydowanie postawili na wyeksponowanie ekonomicznych oraz prawnych aspektów zagadnienia, kontrargumentując zarzuty odwołujące się do etyki, wrażliwości, humanitaryzmu. Sposobem marginalizacji niehumanitarnej formy uboju było przekonywanie, iż odbywał się on będzie także wtedy, gdy zostanie zakazany. Transport do państw, gdzie jest możliwy, jest równie niehumanitarny jak sam ubój.

Oponenti prezentowali opinie odmienne, czynnikiem różnicującym retorykę posłów Prawa i Sprawiedliwości oraz posłów Twojego Ruchu stawały się zagadnienia religii, tożsamości religijnej. Upodobniało natomiast używanie przez wypowiadających się z obu klubów dużej ilości dosadnych określeń oraz ignorowanie praw mniejszości religijnych. W pierwszym przypadku eksponowano rolę kulturowych związków z chrześcijaństwem większości Polaków, w drugim rolę nauki, wykształcenia, nowoczesności, słowem czynników rzutujących na konieczność przewartościowań również w kwestii stosunku człowieka do innych istot żywych. Posłanki PiS mówiły zatem o nieludzkim, pozbawionym wrażliwości podejściu, bezwzględnym okrucieństwie, przedłużaniu cierpienia zwierząt, umieraniu zwierzęcia w męskach, sprzeczności uboju rytualnego z zasadami humanitaryzmu, „normami polskiej i chrześcijańskiej moralności i kultury”. Zmieniennym było padające z tej strony pytanie: „Czy my, Polacy – Europejczycy wychowani w kulturze chrześcijańskiej możemy przyjmować barbarzyństwo obce naszej cywilizacji?”⁵⁸ W argumentowaniu angażowane były różne emocje, od współczucia po akcentowanie zagrożeń sanitarno-epidemiologicznych i dość absurdalnie kreowany strach⁵⁹. Posłowie TR przedsta-

⁵⁷ Posłem sprawozdawcą był Mirośław Maliszewski (PSL). Poza nim w imieniu ludowców głos zabierali Halina Szymiec-Raczyńska oraz Zbigniew Sosnowski. PO reprezentowana była przez Leszka Korzeniowskiego, Pawła Suskiego i Andrzeja Halickiego. Spośród posłów opozycyjnych głos zabierali: Marzena Machałek, Anna Sobecka, Jolanta Szycińska, Elżbieta Kruk i Marek Suski z PiS; Paweł Sajak, Robert Biedroń, Paweł Bauć z TR; Cezary Olejniczak, Tadeusz Tomaszewski, Piotr Chmielowski, Romuald Ajchler z SLD, Ludwik Dorn z SP oraz spośród posłów niezrzeszonych Piotr Szeliga.

⁵⁸ Sprawozdanie Stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 czerwca 2013 r., s. 100.

⁵⁹ W wystąpieniu posłanki Anny Sobeckiej znalazł się następujący *passus*: „Skażone bakteriami chorobotwórczymi mięso trafia więc do zwyczajnych sklepów i sieci fast food,

wiali dążenia rządu jako „legalizację przestępstwa”, w argumentowaniu używali określeń: haniebny proceder, cierpienie, znęcanie, zarzynieanie, mordowanie, okrucieństwo, bestialstwo, podcinanie gardła żywej i świadomej istocie. Autorzy wystąpień z obu partii akcentowali i potępiali znaczenie neoliberalnej zasady czyniącej główną motywacją działań potencjalne zyski, rządowi zarzucali obłudę, cynizm, przygotowanie „pokrętnego” projektu, „kpiny z prawa”. Padały pytania o rzeczywisty rozmiar strat, które ponosiłaby polska gospodarka lub próbowano w wystąpieniach rewidować dane statystyczne przedstawiane przez reprezentantów koalicji. Formy dyskredytacji rządu różniły się jednak. W wystąpieniach posłów największej opozycyjnej partii były to przytyki do samego premiera (czy badał osobiście, jaka forma uboju jest bardziej bolesna), porady, by rząd skupił się na promocji polskiego rolnictwa i imperatywy typu: rząd ma dbać, żeby rolnicy zarabiali w sposób moralny. Posłowie TR zarzucali rządowi próby manipulacji, wywierania presji na opinię publiczną, w jednym z wystąpień pojawiło się pytanie i supozycja, czy są na sali posłowie, którzy sami czerpią z tego korzyści.

Największą wstrzeźliwość dało się obserwować w wypowiedziach posłów SLD promujących rozwiązanie kompromisowe, wprowadzające reglamentację, zastrzeżenie możliwości uboju rytualnego tylko dla gmin i związków wyznaniowych, po to by przedstawiciele mniejszości mieli możliwość praktykowania rygorów własnej wiary. Remedium na wciąż nierozwiązywalny problem uboju rytualnego, kontrowersyjnego z etycznych i prawnych powodów, miałyby być stosowna edukacja. O szacunek od wielkich religii, konkurencyjnych wobec chrześcijaństwa, apelował poseł klubu Solidarna Polska – była to jednak jedna z replik, zastosowana wobec premiera i rządu z jednej strony, a konkurencyjnego PiS z drugiej, której towarzyszyła deklaracja solidarności z ludźmi (tzn. rolnikami), następnie ze zwierzętami.

Niejednoznaczność stanowiska głównej partii rządzącej dała się zauważyć w krytyce niespecjalnie udanej perswazji PSL na rzecz legalizacji ważnych dla wspólnot religijnych rytuałów, gdy jeden z posłów PO replikował, że na takiej zasadzie dałoby się także legalizować bigamię. Przekonywał ponadto, że eksport do krajów muzułmańskich jest możliwy, daje się potwierdzić certyfikatem *halal*, gdy ogłuszenie i śmierć zwierzęcia następują w tym samym czasie. Było to argumentowanie na rzecz kompromisowego z religijnego punktu widzenia rozwiązania, ograniczającego ubój rytualny tylko do wielkości potrzeb członków zarejestrowanych w Polsce związków wyznaniowych. W oficjalnym, prezentowanym przez przedstawiciela klubu PO stanowisku przekonywano jednak do pełnej legalizacji uboju rytualnego argumentując to opłacalnością i konkurencyjnością hodowli. Dla reprezentantów PSL głosowanie miało kardynalne znaczenie, stąd jeszcze przed jego przeprowadzeniem uderzano w radykalny ton „...to nie będzie głosowanie nad tym,

a stamtąd do żołądków naszych dzieci. Mało kto wie, że ponad 100 dzieci umiera rocznie wskutek zatrucia mielonym mięsem z uboju rytualnego”. Cyt. za: Sprawozdanie Stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 czerwca 2013 r., s. 104.

czy są mordercy, czy nie ma morderców, tylko to będzie *de facto* głosowanie nad polskim rolnictwem”⁶⁰.

Porównanie obu debat prowadzi do następujących wniosków. Mimo różnych modeli kontekstu większość argumenty formułowane za i przeciw rytualnej formie uboju mają podobną konstrukcję, wypowiadający się mają na uwadze wymienioną przeze mnie triadę – uzasadnień normatywnych (prawo, religia, obyczaj, moralność), dalej ideowo-politycznych oraz ekonomicznych. Najistotniejszą zmianę wiązać należy ze zmianą struktury społecznej i politycznej reprezentacji. W obu przypadkach zasadniczy rodzaj perswazji odnosił się do ekonomicznych interesów – tyle że ograniczenie uboju rytualnego, za którym optowała większość parlamentarzystów z 1936 roku miało być korzystne dla polskiego rolnika, hodowcy i konsumenta, orędujący za legalizacją tej formy w 2013 roku wykazywali przeciwną zależność. W obu debatach znacząca część uzasadnień negujących ubój rytualny odwoływała się do ideologii pozostających w związku z chrześcijańską religią. Inna, znacznie mniejsza, przywoływała tradycje i nakazy tolerancji, konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii. Z tego punktu widzenia oryginalna wydaje się być na współczesnej scenie politycznej partia Twój Ruch. Modele mentalne poszczególnych posłów ujawniają swoistego rodzaju interferencje, choćby wówczas, gdy w retorykę narodowo-katolicką wplata się przykłady w przeszłości propagowane przez ruch socjalistyczny lub gdy czynnik interesu ekonomicznego rzutuje na marginalizację przesłanek światopoglądowych. Także wówczas, gdy ostateczna forma głosowania wykracza poza uzgodnienia koalicyjne. Niezaskakujące, nowe jednak w debacie współczesnej, jest powoływanie się na wyniki badań opinii publicznej. Podobnie i w tym przypadku wyraźnie widać, jak każdy problem może służyć ugrupowaniom opozycyjnym do delegitymizowania działań rządu.

W następujących po ogłoszeniu odrzucenia projektu komentarzach prasowych pojawiła się satysfakcja, że „...przeciwnicy torturowania zwierząt wygrali. Bo zmienili świadomość Polaków.”⁶¹ Analizowana debata nie zakończyła jednak sporu. W sierpniu 2013 roku Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich wniósł do Trybunału Konstytucyjnego wnioski o zbadanie zgodności przepisów ustawy o ochronie zwierząt z konstytucją oraz EKPC. Do sejmu został wkrótce potem wniesiony projekt obywatelski ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt przygotowany dzięki staraniom Krajowej Rady Izb Rolniczych. Pierwsze czytanie odbyło się 28 maja 2014 roku.

Bibliografia

Sprawozdanie stenograficzne z 21 posiedzenia w dniu 17 marca 1936 r.

Sprawozdanie stenograficzne z 22 posiedzenia w dniu 20 marca 1936 r.

Sprawozdanie Stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 czerwca 2013 r.

⁶⁰ Sprawozdanie Stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 czerwca 2013 r., s. 102.

⁶¹ A. Sowa, *Halal z ogłuszaniem*, „Polityka” 2013, nr 29, s. 7.

- Ajnenkiel A., *Historia sejmu polskiego*, t. II, cz. 2, *II Rzeczpospolita*, Warszawa 1989
- Asz N., *W obronie uboju rytualnego*, Częstochowa 1936
- Biegański Z., *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy: 1920–1939*, Bydgoszcz 1999
- Borecki P., *Status prawny muzułmanów we współczesnej Polsce*, „Przegląd Religioznawczy” 2007, nr 4
- Borecki P., *Położenie prawne wyznawców islamu w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 1
- Borecki P., *Status prawny wyznawców judaizmu w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2010, z. 9
- Brzozowski W., *Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 5
- Bychowski Z., *Ubój rytualny z punktu widzenia humanitarnego i sanitarnego: referat wygłoszony na Komisji Specjalnej Rady Miejskiej m. st. Warszawy dla zbadania całości kształtu zagadnienia rzeźnianego w Warszawie dnia 22 lutego r. 1928*
- Czohara A., Zieliński T.J., *Ustawa o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Polsce*, Warszawa 2012
- Fałowski J., *Mniejszość żydowska w parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*, Kraków 2006
- Francione G.L., Garner R., *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation?*, Columbia 2010
- Garncarska-Kadary B., *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001
- Garner R., *The Political Theory of Animal Rights*, Manchester 2005
- Grynberg H., *Memorbuch*, Warszawa 2000
- Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. N. Fairclough, A. Duszak, Kraków 2008
- Laskowska E., *Dyskurs parlamentarny w ujęciu komunikacyjnym*, Bydgoszcz 2004
- Marcus J., *Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939*, Berlin–New York–Amsterdam 1983
- Marolewski A., *Żydzi w Toruniu w okresie międzywojennym*, Toruń 2005
- Mendelsburg R., Dawidowicz B., *Prawo o uboju zwierząt i obrocie mięsem*, Warszawa 1937
- Modras R., *Kościół katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939*, Kraków 2004
- Nalborczyk A.S., *Status prawny muzułmanów w Polsce i jego wpływ na organizację ich życia religijnego*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymięś, Warszawa 2005
- Namysłowska M., Łętowska E., Grochowski M., Wiewiórowska-Domagalska A., *Prawo UE o uboju zwierząt i jego polska implementacja: kolizje interesów i ich rozwiązywanie (cz. I i II)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013
- Olejniczak A., *Żydzi w powiecie wrocławskim w okresie międzywojennym: (1918–1939)*, Wrocław 2000
- Pakentreger A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939: problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1988
- Paruch W., *Obóz piłsudczykowski (1926–1939)*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001
- Rudnicki Sz., *Równi, ale niezupełnie*, Warszawa 2008
- Rudy M., Rudy A., Mazur P., *Ubój rytualny w prawie administracyjnym*, Warszawa 2013
- Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005

- Späti Ch., *Erosion of a Taboo: Antisemitism in Switzerland*, [w:] *Politics and Resentment: Antisemitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union (Jewish Identities in a Changing World)*, eds. L. Rensmann, J.H. Schoeps, Brill Academic Pub 2010
- Strzelecki M., *Wizje wychowania społecznego w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939*, Bydgoszcz 2008
- Trzeciak S., *Ubój Rytualny w świetle Biblii i Talmudu*, Warszawa 1935
- Ubój rytualny ze stanowiska gospodarczego*, nakł. Drukarni „Omnium” 1936
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006
- van Dijk T.A., *Badania nad dyskursem*, [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, red. tenże, przeł. G. Grochowski, Warszawa 2001
- van Dijk T.A., *Dyskurs polityczny i ideologia*, przeł. A. Wysocka, „Etnolingwistyka” 2003, nr 15
- van Dijk T.A., *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, London 1998
- Wierzbiniac W., *Spółeczność żydowska Przemysła w latach 1918–1939*, Kraków 1996
- Wierzbiniac W., *Problem uboju rytualnego na terenie Galicji Wschodniej w świetle „Instrukcji dla rzeźników izraelskiej gminy wyznaniowej w Przemysłu” z 22 września 1908 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne” T. XIV, Rzeszów 2004

The repeatability and change in argumentation types in the parliament debate. Comparative analysis of the discourse on the ritual slaughter

Abstract

Ideologies are treated as systems of beliefs with a high, creative role. They reflect the deep social relations and intentions, they create political space, in which units and groups can function, they can decide on the institutional frames of politics. They also determine the political discourse in all its kinds, one of them being a parliament debate. The aim of the article is to present the model of ideology-political discourse relation proposed by Teun van Dijk and the method allowing for the analysis of the ideological contents of statements by MPs. This method has been used to analyze two debates on the ritual slaughter conducted in 1936 and 2013. Different variables influencing the situation then and now have been taken into consideration, e.g. political system, politics, economy, as well as variables connected to interests of different groups and their representatives.

Key words: ideology, parliament discourse, religious minorities, ritual slaughter

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Politologica XIII (2014)

Radosław Marzęcki i Łukasz Stach

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Fakt czy artefakt?

Patriotyzm w życiu młodego pokolenia Polaków

Wielość dyskursów o patriotyzmie, inicjowanych cyklicznie z okazji kolejnych Narodowych Świąt Niepodległości, powinny prowadzić do postawienia – także na gruncie naukowym – pytania, jaką rolę odgrywa dzisiaj patriotyzm w życiu Polaków. W przeszłości często stawał się on motywem ludzkiego działania, szczególnie za sprawą wyzwań, jakim należało stawiać czoło: wojen, okupacji, utraty niepodległości. Pytanie nabiera jeszcze większego znaczenia w kontekście postaw ludzi młodych, urodzonych po 1989 roku. Oni zupełnie inaczej niż pokolenie ich rodziców postrzegają aktualną rzeczywistość. Za swoistą normę przyjmują coś, co starsze generacje traktują jako wywalczone. W swoich systemach wartości przypisują zagadnieniu patriotyzmu prawdopodobnie inną – mniejszą – rangę. Warto też zadać pytanie, czy patriotyzm posiada dzisiaj potencjał mobilizacyjny do działania: wspólnotowego i obywatelskiego.

Metodologia i problemy badawcze

Niniejszy artykuł stanowi próbę naukowego zdiagnozowania i opisanie zjawiska patriotyzmu młodych Polaków. Zaprezentowane wnioski w dużej części pochodzą z badania ankietowego, którym objęto studentów z 15 uczelni państwowych, a zrealizowano je w połowie 2012 roku (próba badawcza liczyła 994 studentów). W celu poszerzenia kontekstu wnioskowania wykorzystano także rezultaty badań CBOS. Głównym celem projektu badawczego była próba całościowego naszkicowania portretu społeczno-politycznego współczesnej polskiej młodzieży studenckiej w Polsce, w tym wyjaśnienie określonych postaw i zachowań podejmowanych przez młodych Polaków podczas wyborów parlamentarnych w 2011 roku¹. W artykule natomiast wykorzystano tylko część zgromadzonych danych, których analiza

¹ Szczegółowe wyniki omówiono w pracach: *Dlaczego Palikot? Młodzi wyborcy Ruchu Palikota: przypadkowy czy „twardy” elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej*, red. R. Marzęcki, Ł. Stach, Warszawa 2013 oraz A. Guzik, R. Marzęcki, Ł. Stach, *Pokolenie '89. Aksjologia i aktywność młodych Polaków*, Kraków 2014.

posłużyła do udzielenia odpowiedzi na pytanie o to, w jakim stopniu zagadnienie patriotyzmu jest dzisiaj ważne dla Polaków (w ogólności) i młodych obywateli (w szczególności). Problemem wartym zastanowienia i wyjaśnienia jest również akceptowany i praktykowany model patriotyzmu. Na ile jest to jedynie emocjonalna relacja z ojczyzną, krajem, państwem, regionem, miejscowością, społeczeństwem? Na ile zaś interpretowany jest on w kategoriach praktycznego działania: na rzecz kraju, społeczności lokalnej, sąsiedzkiej itd.? Czy kojarzy się tylko z ekspresją wartości i symboli (np. poczuciem dumy z bycia Polakiem czy wywieszaniem flagi podczas świąt państwowych), czy może z pracą w wymiarze indywidualnym albo grupowym, dbałością o kulturę języka lub płaceniem podatków i przestrzeganiem prawa?

Patriotyzm niejedno ma imię, czyli próba zdefiniowana pojęcia

Pochodzenia terminu patriotyzm możemy doszukiwać się w czasach starożytnego Rzymu, zwłaszcza w takich słowach jak „patria” czy „patrius”. Oznaczały one ojczyznę, miasto, narodowość lub znane nam, rodzinne miejsce. Wyróżniano „patria sua” (lokalną) i bardziej abstrakcyjną „communis patria”. Ten drugi termin coraz bardziej nabierał nacechowania abstrakcyjnego i politycznego. W efekcie „patria” stała się synonimem polityki i państwa². Pojęcie to nie zginęło wraz z Cesarstwem Rzymskim, a w XVIII-wiecznej Europie patriotyzm stał się pojęciem związanym z państwem, z lojalnością wobec niego³.

Pojęcie to jest obecne również i dzisiaj, zarówno w debacie naukowej, jak też społeczno-politycznej. Obserwując polską scenę polityczną, jak też śledząc publicystykę, zauważamy, że określenie „patriotyzm” stanowi jedną z osi konfliktu, a jego postrzeganie jest bardzo zróżnicowane. Można znaleźć opinie, że pojęcie to jest anachroniczne, a nawet niebezpieczne⁴. Z drugiej strony padają głosy, że bez patriotyzmu i budowy wspólnoty narodowej niemożliwe jest osiągnięcie trwałego rozwoju państwa i pomyślności zamieszkujących go ludzi. Dodatkowo, pojęcie to zagościło w przestrzeni publicznej nie tylko dzięki publicznym czy politycznym polemikom, ale również dzięki popkulturowej otoczce (piosenki, gry komputerowe, rekonstrukcje historyczne⁵). W każdym razie określenie „patriotyzm” nie jest pojęciem, które wzbudza dzisiaj obojętność. Jak zauważa Ewa Nowicka-Włodarczyk „[...] wtedy, gdy sprawa dotyczy patriotyzmu, intensywność czynnika emocjonalnego jest szczególna. Już samo wprowadzenie do słownika rozmowy pojęcia patriotyzmu jest zwykle poczytywane za pewną deklarację lub wręcz demonstrację. Nic

² A. Vincent, *Patriotism and Human Rights*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009, s. 348.

³ Tamże, s. 348–351.

⁴ Przykładem takiego podejścia jest chociażby tekst Tomasza Żuradzkiego, *Patriotyzm jest jak rasizm*, „Gazeta Wyborcza” 17.08.2007, s. 19.

⁵ K. Bimkiewicz, M. Kamionka, *Bierni społecznie, obywatele, patrioci? Postawy społeczne i obywatelskie studenckich wyborców Ruchu Palikota*, [w:] *Dlaczego Palikot?...*, s. 183.

zatem dziwnego, że w niektórych rodzajach dyskursu pojęcie to jest nieobecne, podczas gdy w innych stanowi oś organizującą”⁶.

Czym w ogóle jest patriotyzm? Jak można go zdefiniować? Czy oznacza on gotowość poświęcenia swego życia za kraj, czy może chęć, aby państwo, w którym mieszkamy, było „nowoczesne” i „normalne”? Czy patriotyzm ma wymiar wykluczający inne wspólnoty narodowe, a może pojęcie to nie kryje w sobie potencjału roszczenia sobie prawa do stwierdzenia, że nasz naród ponad innymi, nasze państwo ponad wszystko. Od razu należy zaznaczyć, że jednowymiarowe zdefiniowanie patriotyzmu jest trudne, a debata na temat istoty patriotyzmu, zwłaszcza w czasach globalizacji, toczy się nie tylko w Polsce. Jedna z definicji patriotyzmu, zaczerpnięta z podręcznika akademickiego, głosi, że patriotyzm to „postawy i zachowania społeczno-polityczne, dające wyraz przywiązania do własnej wspólnoty, wyrażające się w poświęceniu dla niej, przy jednoczesnym poszanowaniu innych wspólnot; jest to specyficzna forma solidarności ze wspólnotą, realizująca się w wypełnianiu przyjętych przez nią zasad i norm prawnych, a w tym tzw. powinności obywatelskich”⁷. Jak zauważa Andrzej Chodubski, patriotyzm ma w recepcji społeczno-politycznej pozytywne konotacje, w przeciwieństwie do np. nacjonalizmu. Niewykluczone jest jednak przekształcenie się postaw patriotycznych w nacjonalizm, jak też proces odwrotny. Autor zauważa też, że w przeciwieństwie do nacjonalizmu patriotyzm nie tworzy zwartego systemu idei⁸. Można znaleźć opinie, że patriotyzm jest czymś pomiędzy kosmopolityzmem a nacjonalizmem. Często bywa on zapisywany na poczet służby nacjonalizmowi, ale nie jest to zawsze prawdą. Przykładowo, patriota może uważać wojnę, którą gorąco popiera nacjonalista, za szkodliwą dla kraju. Patriotyzm może być źródłem narodowej dumy, ale też prowadzić do krytycznych wniosków w stosunku do własnego narodu czy państwa, a nawet do uczucia zażenowania postępowaniem danej wspólnoty państwowej⁹. Patriotyzm może być związany z aspirowaniem czy pragnieniem do dobrobytu oraz bezpieczeństwa społeczno-politycznej i poczuciem zobowiązań wobec tej wspólnoty i jej mieszkańców¹⁰. Patriotyzm oznacza też (od około XVIII wieku aż po obecne czasy) specyficzny rodzaj lojalności wynikający z przynależności do regionu czy – najczęściej – państwa¹¹. Patriotyzm jest to także więź emocjonalna ze wspólnotą narodową, własnym państwem, gotowość do poświęcenia dla niej.

⁶ E. Nowicka-Włodarczyk, *Trudne dyskusje o patriotyzmie*, [w:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998, s. 10.

⁷ A. Chodubski, *Jednostka, naród, państwo*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 159.

⁸ Tamże, s. 159.

⁹ R. Audi, *Nationalism, Patriotism and the Cosmopolitanism in the Age of Globalization*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009, s. 368.

¹⁰ M. Moore, *Is Patriotism an Associative Duty?*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009, s. 385.

¹¹ A. Vincent, *Patriotism...*, s. 348.

Patriotyzm związany jest z pojęciem narodu, utożsamianym w kategoriach kulturowych lub biologicznych. To drugie znaczenie ma charakter wykluczający osoby o innym pochodzeniu etnicznym, ponieważ przynależność ta jest obiektywna, związana z faktem takiego a nie innego urodzenia. Naród w kategorii kulturowej stanowi wspólnotę jednostek związanych ze sobą wieloma więzami, takimi jak język, religia, więzy psychiczne (poczucie tożsamości narodowej), wspólna historia czy symbolika¹². W tym drugim ujęciu Polakiem może być każdy, który czuje się Polakiem, a patriotą każdy, który... W tym miejscu warto zastanowić się, co oznacza bycie patriotą dzisiaj.

Dawniej pojęcie to utożsamiano z kwestią poświęcenia dla kraju, nie wykluczając ofiary z własnego życia. Tragiczna historia polskich powstań czy hekatomby drugiej wojny światowej umocniła ten wzorzec patriotyzmu, jako postawy ofiarności. Faktycznie, bez uwzględnienia elementu patriotyzmu i idei wolnej Polski trudno wyjaśnić fenomen ludzi walczących ofiarnie i do końca, nawet wtedy, kiedy sprawa, za którą walczyli, była już przegrana. Jednakże dzisiaj nikt nie wymaga od Polaków, aby ginęli za swój kraj. Pytanie tylko, czy patriotyzm jako element postaw obywateli się zdezaktualizował, czy może powinien się unowocześnić? Czy nie powinniśmy odejść od ideału bohatera walczącego z wrogami kraju i próbować przedefiniować to zagadnienie? Jak można zdefiniować „nowoczesny patriotyzm”? Czy jest to tylko wypełnianie przyziemnych powinności takich jak płacenie podatków, sprzątanie po swoim psie, głosowanie, oszczędzanie energii, segregacji śmieci, kasowanie biletów i wspieraniu polskiej kultury, jak głosi jedna z ulotek¹³. Czy może jest to coś więcej?

Na stronie internetowej Prezydenta RP można odnaleźć wykładnię „nowoczesnego patriotyzmu”: „duma i radość ze wspólnych dokonań buduje więź opartą na: otwartości, poszanowaniu prawa, przywiązaniu do wspólnoty i realizacji indywidualnych umiejętności z pożytkiem dla dobra wspólnego. Prezydent Komorowski wyjątkową wagę przywiązuje do ożywienia inicjatyw obywatelskich, będących jednocześnie wyraźnym znakiem przywiązania do ojczyzny. Nowoczesny patriotyzm to włączanie polskiego dziedzictwa, historii i kultury do działań na rzecz rozwoju Polski. Działając na rzecz umocnienia fundamentu wspólnej przeszłości, Prezydent RP zamierza zbudować pomost między przeszłością i przyszłością, pokazując jak korzystać z przeszłości dla konkretnych wyzwań jutra. Przejawia się to w umocnieniu obywatelskości, promocji polskich sukcesów i podkreślaniu momentów dumy ze wspólnej historii¹⁴. Dalej jest mowa o aktywności obywatelskiej, budowie społeczeństwa obywatelskiego, odwoływaniu się do historii, szacunku dla innych narodowości, grup religijnych i etnicznych, gotowości do dialogu, jak też poczucia z dumy bycia Polakiem. Powodami do tej dumy mogą być historia, kultura i sport¹⁵.

¹² S. Sagan, V. Serzhanova, *Nauka o państwie współczesnym*, Warszawa 2010, s. 145.

¹³ *Różne wizje patriotyzmu*, wolnymyslowem.wordpress.com/2012/11/10/rozne-wizje-patriotyizmu [28.01.2014].

¹⁴ *Nowoczesny patriotyzm*, <http://www.prezydent.pl/prezydent/trzy-lata/nowoczesny-patriotyizm> [21.01.2014].

¹⁵ Tamże.

Widoczny jest tutaj nacisk zarówno na odniesienia do przeszłości, jak też na ideę, że patriotyzm ma być czynnikiem prorozwojowym, pomagającym organizować przyszłość. Ma wzmacniać obywatelskość, być elementem budowy „społeczeństwa obywatelskiego”, jak też dumy z bycia Polakiem, przy odrzuceniu niechęci do innych wspólnot narodowych czy religijnych. Mowa jest również o sporcie. Istotnie, manifestowanie patriotyzmu można dzisiaj próbować odnosić do takich zjawisk jak sport czy nawet konsumpcja. Istnieje pojęcie „patriotyzmu konsumenckiego” lub „patriotyzmu gospodarczego”¹⁶, a wydarzenia sportowe stały się jedną z form współzawodnictwa między narodami. Tworzą one poczucie identyfikacji z narodem i są elementem prestiżu danego państwa¹⁷. Sport był (i jest) wykorzystywany w polityce, a duże wydarzenia sportowe są elementem generowania solidarności narodowej poprzez kreowanie i dzielenie emocji, w tym patriotyzmu¹⁸. Patriotyzm bywa wykorzystywany nawet w marketingu, ponieważ osoby uważające się za patriotów są bardziej skłonne do przedkładania wytworów rodzimego przemysłu nad te pochodzące z importu¹⁹. Obecnie patriotyzm może manifestować się na wielu płaszczyznach i na wiele sposobów. Patriotą może być człowiek, który uczęszcza na uroczystości państwowe, wywiesza flagę i czuje się szczęśliwy w swoim kraju, jak też osoba, która rzetelnie płaci podatki, przestrzega prawa, przy tym na co dzień nie manifestując miłości do swego kraju, a wręcz bywając w stosunku do danej rzeczywistości krytyczna, choć nie krytykancka.

Jeszcze inne ujęcie proponuje Krystyna Skarżyńska, która podkreśla, że pomimo wielości definicji patriotyzmu możemy odnaleźć w nich wspólny element. Patriotyzm jest fenomenem odnoszącym się do życia zbiorowości, najczęściej

¹⁶ Przykładowo, uczestnicy seminarium „Współczesny patriotyzm w wymiarze społecznym i gospodarczym” (kwiecień 2012) podkreślali, że przykładem „nowoczesnego patriotyzmu” jest postawa wobec polskiej gospodarki, która może przejawiać się w codziennych decyzjach dotyczących zakupów, płacenia podatków czy kasowania biletów. W jednym z wątków dyskusji podkreślano, że dawniej przywiązanie do ojczyzny manifestowano w walce zbrojnej, dziś jest to odpowiedzialność na gospodarkę i sprawy ekonomiczne kraju; *Ojczyznę trzeba szanować*, <http://www.kurier365.pl/biznes/fora-gospodarcze/ojczyzn%C4%99-trzeba-szanowa%C4%87.html> [19.01.2014].

¹⁷ Przykładów wykorzystywania sportu w polityce, umacnianiu dumy narodowej i odwoływania się do patriotyzmu jest bardzo wiele. Olimpiada w 1936 roku stała się wielkim, propagandowym przedsięwzięciem dla władz III Rzeszy. Po upadku reżimu Hitlera i podziale Niemiec władze, „tych stojących po właściwej stronie” Wschodnich Niemiec wykorzystywały sukcesy sportowe do budowy dumy i poczucia przynależności w stosunku do tego, jak się okazało, „sezonowego państwa”. Również w okresie PRL, jak też III RP sport był i jest elementem budowy dumy narodowej. Najbardziej aktualnym przykładem jest projekt kasku skoczka narciarskiego Kamila Stocha na Igrzyska Olimpijskie w Soczi, ozdobionego symbolem Polskich Sił Powietrznych. Można było znaleźć określenia, że jest to symbol „nowoczesnego patriotyzmu”.

¹⁸ Y. Kim, K. Yim, Y.J. Ko, *Consumer Patriotism and Response to Patriotic Advertising: Comparison of International vs. National Sport Events*, „International Journal of Sports Marketing & Sponsorship”, 3, 2013 s. 230.

¹⁹ Tamże, s. 232.

osiedlonej na danym terytorium. Przejawia się w pozytywnych odczuciach i emocjach wobec własnej grupy, jej członków, terytorium, w podkreślaniu przynależności, miłości, lojalności, wręcz dumy do niej, ale także w trosce i poświęceniu dla dobra tej zbiorowości. Patriotyzm to postawa jednostki wobec własnego narodu lub państwa, w którym żyje. Do tego dochodzi przekonanie, że członków tej samej narodowości czy narodu łączy coś więcej, niż tylko język czy ojczyzna. Łączy ich wspólna historia, podobny sposób przekazywania i wyrażania emocji, czy oceny zdarzeń²⁰. Dorota Simonides stwierdza z kolei, że „[...] szukanie definicji patriotyzmu nie rozwiąże nam niczego, jako że i tak wszędzie znajdziemy pewną podstawową siatkę pojęć, zamykającą się pomiędzy miłością ojczyzny a obowiązkiem wobec niej. Rzecz tylko w tym, jak pojmujemy ową miłość i jak realizujemy nasze poczucie obowiązku wobec ojczyzny”²¹. W innych perspektywach, patriotyzm przedstawiany jest jako miłość do własnego kraju, jego ludzi i instytucji. W ujęciu patriotycznym idea miłości i poświęcenia zakłada nawet poświęcenie swego życia (lub zabicie innej osoby) w obronie narodu, wolności czy tradycji²². Skłonności te niekoniecznie muszą owocować pozytywnymi czynami, ponieważ patriotyzm może prowadzić do idealizowania własnej wspólnoty, przy umniejszaniu innych, lub nawet ich negowaniu. Może zakładać ekspansjonizm, poszukiwanie wrogów lub też wykluczanie innych ze wspólnoty (*America – love it or leave it*)²³. Cytowany autor jest mocno sceptyczny wobec tego pojęcia, stwierdzając, że „nie można pokładać prawdziwej nadziei w patriotyzmie, jest w nim tylko ścieżka prowadząca do wojny, konfliktu lub alienacji”²⁴.

Uczucia narodowe czy miłość do ojczyzny mogą stać się siłą sprawczą pozytywnych procesów, ale – źle interpretowane – doprowadzić do dramatycznych i tragicznych skutków, czego przykładem była pierwsza wojna światowa²⁵. Faktem jest, że „[...] patriotyzm jest funkcjonalny psychologicznie dla jednostek, a także bywa pozytywny i negatywny, konstruktywny i ślepy, może przerodzić się w szowinizm, etnocentryzm, pseudopatriotyzm, nacjonalizm”²⁶. Nadmierna faworyzacja, poczucie „wyższości” własnego narodu, negatywne odczucia wobec innych krajów i narodów mogą prowadzić do wrogich zachowań wobec „innych” – mniejszości narodowych czy całych narodów²⁷. Klasycznym przykładem jest postępowanie Japończyków w Chinach, a następnie Azji w trakcie ich ekspansji zbrojnej w rejonie Chin i Pacyfiku w latach 1931–1945. Z jednej strony, motywowani ślepym posłuszeństwem wobec

²⁰ K. Skarżyńska, *Różne oblicza i funkcje patriotyzmu*, [w:] *Patriotyzm...*, s. 34–35.

²¹ D. Simonides, *Patriotyzm, tożsamość narodowa*, [w:] *Patriotyzm...*, s. 22–23.

²² R. LaMothe, *The Problem of Patriotism: a Psychoanalytic and Theological Analysis*, „Pastoral Psychology”, vol. 58 (2), 2009 s. 153.

²³ Tamże, s. 160.

²⁴ Tamże, s. 166.

²⁵ E. Nowicka-Włodarczyk, *Trudne...*, s. 12. Zob. D. Kasprovicz, *The Radical Right in Poland – from the Mainstream to the Margins. A Case of Interconnectivity*, [w:] *Radical Right in political process*, red. M. Minkenberg, London 2014.

²⁶ K. Skarżyńska, *Różne...*, s. 37.

²⁷ Tamże, s. 37–38.

cesarza i umiłowanie własnego kraju żołnierze, marynarze i piloci cesarstwa potrafili walczyć do końca nie szczędząc swego życia (a cywile potrafili znosić spadek poziomu życia, wytężoną pracę na rzecz wysiłku wojennego, a następnie koszmar nalotów amerykańskich). Z drugiej strony, szowinizm i przekonanie o własnej wyższości doprowadziły do serii straszliwych zbrodni na terytoriach okupowanych przez Japonię, na czele z mało znaną, ale przerażającą w swym okrucieństwie „rzezią Nankinu”²⁸.

Warto też pamiętać, że bez uwzględnienia pojęcia patriotyzmu trudno opisać historię kształtowania się państw narodowych. Richard Pipes podaje pouczający przykład rosyjskiego chłopstwa epoki późnego caratu, żyjącego w oderwaniu od wpływów pochodzących spoza jego wsi i pozbawionego poczucia tożsamości narodowej. Amerykański badacz cytuje Tołstoja:

Nigdy nie słyszałem w ludzi żadnego wyrazu uczuć patriotycznych, ale przeciwnie, często słyszałem najpoważniejszych i cieszących się wśród mas najwyższym szacunkiem ludzi głośno wyrażających całkowitą obojętność, a nawet pogardę, dla wszelkiego rodzaju manifestacji patriotycznych²⁹.

Autor podkreśla, że dzięki postawie izolacji i braku zainteresowania czymkolwiek, co wykraczało poza granice danego regionu, rosyjskim chłopom brakowało zmysłu obywatelskiego i poczucia przynależności do szerszej wspólnoty. Dodaje też, że takie postawy były również charakterystyczne dla chłopów żyjących w krajach Zachodniej Europy, ale dzięki odpowiednim instytucjom (np. szkoła, stronnictwa polityczne, Kościół, własność prywatna) chłopstwo zostało wciągnięte w życie polityczne, gospodarcze i kulturalne poszczególnych krajów – uczyniono z nich obywateli³⁰.

Generalnie, patriotyzm może przybierać dwa oblicza. Kto może zaprzeczyć, że miłość do własnego kraju prowadzi ludzi do czynów odważnych i altruistycznych?³¹ Jednakże, bezkrytyczna idealizacja własnego kraju i jego wartości może prowadzić zarówno do działań pięknych, jak i okrutnych. Przykładem są dzieje wojen, pełne opowieści o ludziach, którzy potrafili z pobudek patriotycznych dokonywać czynów bohaterskich, ale też dopuszczają się zbrodni, motywując je dobrem własnego kraju czy narodu.

²⁸ Szerzej o tym wydarzeniu i całej wojnie chińsko-japońskiej, zob. J. Polit, *Gorzki triumf. Wojna chińsko-japońska 1937–1945*, Kraków 2013. Opis japońskich okrucieństw w wojnie na Pacyfiku, choć budzący pewne kontrowersje (zarzut o zaniżanie liczby chińskich ofiar) znajduje się w: J.L. Margolin, *Japonia 1937–1945. Wojna Armii Cesarza*, przeł. J.P. Rurarz, Warszawa 2009. Również interesującym studium szowinizmu i wrogich odczuć względem walczących jest praca: J.W. Dower, *War Without Mercy. Race & Power in the Pacific War*, New York 1986.

²⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafer, Warszawa 2006, s. 115.

³⁰ Tamże, s. 115–116.

³¹ R. LaMothe, *The Problem...*, s. 152.

Tożsamość narodowa w integrującej się Europie

Z poczuciem patriotyzmu związana jest kwestia tożsamości narodowej – poczucia przynależności do danej grupy narodowej, wraz z poczuciem odrębności od innych. Teoretycznie, proces integracji europejskiej powinien redukować dystans pomiędzy różnymi nacjami zamieszkującymi Stary Kontynent i formować nowy typ tożsamości – tożsamość europejską. Jednakże, pomimo procesów integracyjnych tożsamość narodowa nadal jest silna wśród mieszkańców krajów Unii Europejskiej. O ile część badaczy podnosi problem słabości państwa wobec procesów globalizacji, siły ponadnarodowych korporacji czy zagrożeń, których zwalczanie wymaga współpracy międzynarodowej³², to próba budowania ponadnarodowej „europejskiej tożsamości” jest wciąż projektem o charakterze pomysłu elit politycznych, będących skutkiem reorganizacji przestrzeni politycznej i społecznej w Europie, niż jej przyczyną³³. Faktem jest, że wśród mieszkańców krajów członkowskich UE dominuje raczej tożsamość mieszana, w której większy akcent kładziony jest na element narodowy (tabela 1).

Widać wyraźnie, że kosmopolityczna tożsamość europejska jako wyłączna kategoria identyfikacji społecznej jest rzadko spotykanym typem tożsamości. Nadal dominuje tożsamość narodowa, lub też tożsamość narodowa z dodatkiem „europejskiego” komponentu³⁴. Widać wyraźnie, że postępująca integracja stworzyła poczucie swoistej więzi europejskiej, lecz dotąd nie wytworzył się europejski naród, a tożsamość narodowa nie została wyparta lub zmarginalizowana³⁵. Należy też pamiętać, że unifikacja Europy jest postrzegana przez wielu Europejczyków jako wyzwanie dla narodowych tożsamości i kultur. Pomimo tego spora część Europejczyków godzi postawy jednoczesnego bycia członkiem własnego narodu i szerszej, europejskiej wspólnoty³⁶. Nie da się jednak ukryć, że coraz bardziej widoczna jest kontestacja części przepisów europejskich, zwłaszcza swobody przepływu ludzi. Ruchy o charakterze antyimigracyjnym, a także eurosceptycznym pojawiają się w krajach Unii

³² H. Kubiak, *U progu ery postwestfalskiej, Szkice z teorii narodu*, Kraków 2007; J. Raci-borski, *Unia Europejska jako imperium. Rozważania o koncepcji Ulricha Becka*, [w:] G. Babiński, M. Kapiszewski, *Zrozumieć współczesność*, Kraków 2009; U. Beck, E. Grande, *Europa kosmopolityczna*, Warszawa 2002; U. Beck, *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, Warszawa 2005.

³³ R. Szwed, *Tożsamość europejska versus tożsamość narodowa? Transformacja tożsamości zbiorowej w Unii Europejskiej*, [w:] *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*, red. E. Hałas, K. T. Konecki, Warszawa 2005, s. 311.

³⁴ Uzyskane wyniki są zbieżne z tymi wykazywanymi dekadę temu. Por. Ł. Stach, *Społeczeństwa państw nowych członków Unii Europejskiej z 2004 roku wobec integracji z jej strukturami. Obawy – nadzieje – oczekiwania*, Kraków 2011, s. 173.

³⁵ Tamże, s. 174.

³⁶ W. Arts, L. Halman, *National Identity in Europe Today. What the People Feel and Think*, „International Journal of Sociology”, vol. 35 (4), 2005, s. 70–71, [za:] Ł. Stach, *Społeczeństwa...*, s. 176.

Tabela 1. Tożsamość narodowa i europejska wśród mieszkańców krajów UE

Państwo	Czy w najbliższej przyszłości widzi się Pan/i jako...?			
	Tylko obywatel mego kraju (tożsamość narodowa)	Obywatel mego kraju i Europejczyk (tożsamość narodowa i europejska)	Europejczyk i obywatel mego kraju (tożsamość europejska i narodowa)	Tylko Europejczyk (tożsamość europejska)
Austria	36	52	9	1
Belgia	32	54	8	3
Bułgaria	47	42	5	1
Chorwacja	35	53	8	2
Cypr	51*	38	6	3
Czechy	45	45	5	3
Dania	43	53	4	0
Estonia	45	43	6	2
Finlandia	40	44	12	3
Francja	31	57	7	3
Grecja	41	51	4	0
Hiszpania	32	52	5	4
Holandia	34	55	9	1
Irlandia	53	31	5	7
Litwa	45	42	8	2
Luksemburg	23	52	15	10
Łotwa	46	41	7	2
Malta	26	66	3	2
Niemcy	29	58	9	2
POLSKA	33	56	8	2
Portugalia	43	48	4	2
Rumunia	41	32	7	7
Słowacja	27	62	7	2
Słowenia	39	48	6	3
Szwecja	42	52	4	1
Węgry	43	49	5	1
Wielka Brytania	60	33	3	2
Włochy	29	53	10	4
UE-27	38	49	7	3

Uwaga: wyróżniono odpowiedzi najczęściej wskazywane przez respondentów w danym kraju

* Interesujący jest fakt, że od poprzedniego badania (czerwiec 2012) na Cyprze zanotowano poważny (+12%) odsetek respondentów deklarujących „tylko tożsamość narodową”. Zapewne związane jest to z kryzysem ekonomicznym, który dotknął to państwo i narzucanymi mu przez m.in. UE sposobami walki z załamaniem gospodarczym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie EB 79, spring 2013

Europejskiej, ciesząc się przy tym poparciem potencjalnych wyborców³⁷. Idea przywiązania do własnego państwa posiada więc swoich, czasem dosyć radykalnych, zwolenników. Dodatkowo, jak zauważa Piotr Winczorek, pomimo przeobrażeń cywilizacyjnych w XX i XXI wieku państwo nadal pozostaje organizacją terytorialną, w której członkowie-obywatele pozostają pod władzą zwierzchnią. Jak pisze, „państwo jako wynalazek kulturowy ludzkości raczej umocniło niż osłabiło w tym czasie swą pozycję; stało się instytucją na tyle atrakcyjną, że mimo poszukiwań alternatywnych wobec niego rozwiązań społeczno-ustrojowych, nie zdołano jej zastąpić żadną inną”³⁸.

Patriotyzm – jak go rozumieją Polacy?

Na wstępie analizy danych empirycznych warto ustalić znaczenie przypisywane pojęciu patriotyzmu przez ogół społeczeństwa polskiego (tabela 2). Okazuje się, że Polacy najczęściej rozumieją patriotyzm jako traktowanie ojczyzny w kategoriach najwyższej wartości, związku uczuciowego (miłości) z ojczyzną. Niemal połowa (49%) badanych przez CBOS w 2008 roku tak właśnie zdefiniowała pojęcie patriotyzmu³⁹. Swoje przywiązanie do ojczyzny wyrażają oni często jako poczucie dumy czy odpowiedzialności za kraj, jak również świadomość tego, kim się jest. Widać zatem, że dla tej grupy obywateli patriotyzm oznacza przede wszystkim stan emocjonalny (poczucie więzi, duma, świadomość), który może, ale niekoniecznie musi przekładać się na określoną praktykę życia codziennego.

Drugą grupę definicji stanowią stwierdzenia, w których patriotyzm utożsamiany jest z konkretnym działaniem (w sensie indywidualnym i zbiorowym) na rzecz dobra kraju. Jego istotą jest poświęcenie się dla ojczyzny. Taka percepcja patriotyzmu pojawia się u 24% badanych. Rzadziej wiąże się go z kultywowaniem tradycji, dbaniem o kulturę czy szacunkiem dla narodowej symboliki. Nieco więcej niż co dziesiąty Polak utożsamia patriotyzm z walką w obronie kraju w sytuacji wojny. W ostatnim czasie – o czym wspomiano wcześniej – próbuje się wprowadzać do dyskursu publicznego nowe rozumienia patriotyzmu. W tym celu łączy się to pojęcie z określonymi postawami społecznymi – byciem porządnym obywatelem, płacącym podatki, wywiązującym się ze swoich obowiązków, przestrzegającym prawa itd. Dane CBOS pokazują jednak, że ta propozycja nie jest akceptowana przez samych obywateli. Zaledwie 4% respondentów tak rozumie patriotyzm. Równie rzadko wraz z patriotyzmem jest aktywność w sferze politycznej (uczestnictwo w wyborach, zainteresowanie polityką itp.). Zupełnie marginalnie uznawany jest on za przejaw

³⁷ Można wspomnieć tu takie ugrupowania jak Ruch Narodowy (Francja), który – wedle części sondaży – może liczyć na 1/3 głosów (stan na luty 2014), Prawdziwi Finowie (Finlandia, w 2011 roku ugrupowanie to zdobyło 19% głosów i 39 mandatów) lub też Partia Wolności (Holandia), która może liczyć na głosy około 15–20% Holendrów (stan na koniec 2013 roku). Pojawiają się opinie, że w najbliższych wyborach do Parlamentu Europejskiego frakcja eurosceptyków znacząco urośnie w siłę.

³⁸ P. Winczorek, *Nauka o państwie*, Warszawa 2005, s. 256.

³⁹ Pytanie miało charakter otwarty. Kategorie odpowiedzi zawarte w tabeli pochodzą z raportu CBOS; *Rozumienie patriotyzmu*, Komunikat CBOS, BS/167/2008, <http://www.cbos.pl>.

np. budowania pozytywnego wizerunku swojego kraju (1%), religijności (1%), popierania krajowych produktów (0,4%), kibicowania sportowcom (0,2%) czy szacunku do innych narodów (0,2%). Z drugiej strony, co warto zauważyć, w momencie badania tylko jeden na stu respondentów był przekonany o schyłku patriotyzmu.

Tabela 2. Percepcja pojęcia patriotyzmu wśród ogółu Polaków

Miłość do ojczyzny; ojczyzna jako najwyższa wartość	23%	49%
Poczucie więzi z krajem, przywiązanie do ojczyzny	15%	
Duma ze swojego kraju	5%	
Poczucie odpowiedzialności za swój kraj	3%	
Świadomość tego, kim się jest	3%	
Działania dla dobra kraju	13%	24%
Poświęcanie się dla kraju	5%	
Praca w wymiarze indywidualnym	3%	
Pomocniczość i współpraca z innymi ludźmi	3%	
Kultywowanie tradycji, świadomość historyczna	7%	14%
Szacunek dla symboli	3%	
Dbałość o kulturę, język	2%	
Wychowanie, edukacja	2%	
Walka w obronie kraju w sytuacji wojny	11%	12%
Walka w wymiarze ideologicznym	1%	
Bycie dobrym, porządnym obywatelem	1%	4%
Uczciwość, przestrzeganie prawa	3%	
Płacenie podatków	0,2%	
Służba wojskowa	0,2%	
Zainteresowanie polityką, udział w wyborach	3%	4%
Działalność polityczna	1%	
Demokracja, wolność słowa	0,4%	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rozumienie patriotyzmu*, Komunikat CBOS, BS/167/2008, <http://www.cbos.pl>

Jak już wspomniano, Polacy najchętniej definiują patriotyzm przez pryzmat relacji uczuciowej z własnym krajem. Badanie ankietowe pozwala jednak ustalić jedynie deklaracje respondentów, niewiele zaś pozwala powiedzieć o rzeczywistym odczuwaniu tychże uczuć. Niemniej wydaje się, że są to deklaracje, które nie stanowią dla samych badanych wymagającego zobowiązania. Rzadko bowiem postrzegają oni za patriotyczne działanie na rzecz dobra kraju, kultywowanie tradycji, znajomość historii, dbanie o kulturę języka polskiego czy też przestrzeganie prawa. Ciekawym uzupełnieniem tego potencjału patriotyzmu Polaków są wyniki badania zrealizowanego przez IBRiS Homo Homini w 2014 roku⁴⁰. Pokazują one wyraźnie, że aż 41% dorosłych Polaków nie poświęciłoby nic dla dobra obecnej Polski. Prawie jedna piąta (19%) wyraża gotowość poświęcenia życia lub zdrowia, 17% – kariery, a 11% – majątku oraz bezpieczeństwa bliskich. 8% natomiast twierdzi, że ważniejsze od dobra Polski jest ich szczęście osobiste.

⁴⁰ T. Krzyżak, *Patriotyzm nie jest w cenie*, <http://www.rp.pl/artykul/17,1085889-Sondaz--Rz---Patriotyzm-nie-jest-w-cenie.html> [26.02.2014].

Patriotyzm młodego pokolenia Polaków

W trakcie badań na ogólnopolskiej próbie studentów posłużono się szeroko rozumianą koncepcją patriotyzmu. Dokonano więc próby zdiagnozowania tego zagadnienia zarówno w kategoriach gotowości do działania na rzecz poprawy sytuacji w Polsce, angażowania się na rzecz społeczności lokalnych, ale także gotowości do obrony kraju w czasie wojny czy poczucia dumy z bycia Polakiem oraz satysfakcji z faktu zamieszkiwania w Polsce. W każdej z tych kwestii sondowano opinie młodych respondentów odrębnie, nie wskazując przy tym, że pytanie stanowi wskaźnik poziomu patriotyzmu.

Pierwsze dwa wskaźniki odwołują się do patriotyzmu rozumianego jako praktyczne działanie, które wynika z więzi ze wspólnotą czy to na poziomie narodowym, czy też lokalnym. Studentów zapytano – w pierwszej kolejności – o to, jakie z wymienionych działań podjęli w celu poprawy sytuacji w Polsce lub zapobiegania pogorszeniu się tej sytuacji (tabela 3). Okazuje się, że największą grupę – aż 46% – stanowiły osoby, które w tym czasie nie podjęły się żadnej aktywności. Niemal jedna trzecia (30%) podpisywała petycje. Trzeba zauważyć, że współcześnie jest to aktywność, która nie wymaga od obywatela zbyt wiele. Choć trzeba ją docenić, to należy również podkreślić, że instrument petycji w większości przypadków posiada nikłą skuteczność wpływu na rzeczywistość społeczno-polityczną. Z kolei formy zaangażowania, które zmuszają do poświęcenia większej ilości czasu, jak kontakt z politykiem, działalność w partii politycznej czy organizacji społecznej czy udział w demonstracji, praktykowane są niezwykle rzadko. W odpowiedziach studentów widać dodatkowo swoistą „schizofrenię”, która polega na tym, że odpowiadając na pytanie o to, która z form aktywności zapewnia skuteczny wpływ na politykę najczęściej wskazują kandydowanie w wyborach, spotkania z politykami oraz przystąpienie do partii politycznej. Natomiast praktyka codziennego życia pokazuje, że młodym ludziom na takim wpływie zupełnie nie zależy.

Tabela 3. Zaangażowanie młodych Polaków w działania na rzecz poprawy sytuacji w kraju

Istnieją różne sposoby działania na rzecz poprawy sytuacji w Polsce lub zapobiegania pogorszeniu się jej. Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy podjął Pan/i któreś z poniższych działań?	
Kontaktował/a się z politykiem, urzędnikiem na szczeblu rządowym lub samorządowym?	4%
Działal/a w partii politycznej lub organizacji podejmującej działalność społeczną lub polityczną?	1%
Działal/a w innego rodzaju organizacji lub stowarzyszeniu?	6%
Nosił/a lub umieszczał/a w widocznym miejscu znaczek/nalepkę propagującą jakąś kampanię lub akcję?	5%
Podpisywał/a petycję?	30%
Brał/a udział w legalnej publicznej demonstracji?	3%
Bojkotował/a lub celowo nie kupował/a określonych towarów, produktów?	5%
Nie podjąłem/podjęłam się żadnych działań	46%

Źródło: badania własne

Jeszcze większy odsetek badanych (63%) deklaruje, że w dłuższym okresie – ostatnich dwóch lat – nie podejmował żadnych działań na rzecz społeczności lokalnej, rozumianej szeroko: jako osiedle, gmina, miejscowość, parafia czy najbliższe sąsiedztwo (tabela 4).

Tabela 4. Zaangażowanie młodych Polaków w działania na rzecz społeczności lokalnej

Czy w ciągu ostatnich dwóch lat zdarzyło się Panu/Pani angażować w działania na rzecz społeczności lokalnej (osiedla, gminy, miejscowości, parafii, najbliższego sąsiedztwa)?	
Tak	37%
Nie	63%

Źródło: badania własne

Widać zatem, że potencjał społecznikowski, swoisty rodzaj kapitału społecznego, który w pewnym sensie można utożsamiać z patriotyzmem, jest dosyć słaby. Z drugiej strony, nie wolno pomijać faktu, że 37% studentów przyznaje się do zaangażowania na rzecz społeczności lokalnej. Nie mamy jednak pewności, że była to działalność istotna pod względem jakościowym (np. długotrwałe i aktywne członkostwo w organizacjach społecznych), a jak pokazują wcześniejsze wnioski, ale również rezultaty innych badań⁴¹, w praktyce ma ona charakter raczej incydentalny, sytuacyjny i niewymagający zbyt dużego poświęcenia.

Jeśli potraktujemy pojęcie patriotyzmu w sposób bardziej klasyczny, często obecny w wytworach kultury (literatura, film), ale także publicystyce i połączymy je z gotowością do obrony kraju w sytuacji wojny, to otrzymamy bardziej pozytywny obraz młodych Polaków (tabela 5). 47% badanych twierdzi, że gdyby doszło do wojny, byłoby skłonnych walczyć w obronie kraju. Przeciwnego zdania jest 23%, z kolei niemal jedna trzecia ma problem z wyrażeniem jednoznacznej opinii. Naturalnie, odpowiedzi na pytanie zawarte w kwestionariuszu opisują jedynie stan hipotetyczny: „co by było, gdyby...?”. W rzeczywistości trudność polega na braku możliwości weryfikacji takich postaw. Właśnie dlatego, prawdopodobnie, z większą łatwością przychodzi ich deklarowanie.

Tabela 5. Gotowość młodych Polaków do obrony kraju

Oczywiście, wszyscy mamy nadzieję, że nie będzie następnej wojny, lecz gdyby do niej doszło, czy był(a)by Pan/i skłonny/a walczyć w obronie naszego kraju?	
Tak	47%
Nie	23%
Trudno powiedzieć	31%

Źródło: badania własne

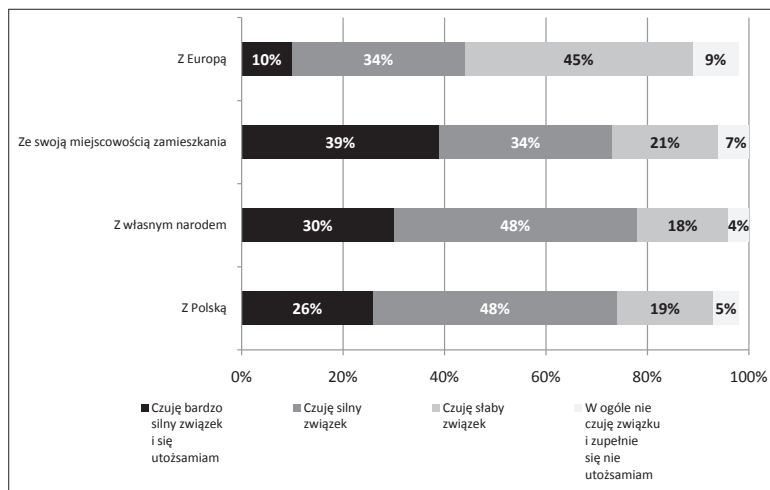
Dwa ostatnie wskaźniki potwierdzają tezy zawarte wcześniej. Patriotyzm rozumiany jako swoisty stan uczuciowy względem ojczyzny jest silnie obecny wśród respondentów. Zdecydowana większość z nich czuje dumę z faktu, że jest Polakiem

⁴¹ R. Marzęcki, *Młody...*, s. 102–104.

(w tym 31% twierdzi, że czuje się zdecydowanie dumny). Odmiennego zdania jest tylko 13% badanych (w tym zaledwie 3% zdecydowanie owej dumy nie odczuwa)⁴². 67% studentów odczuwa szczęście dlatego, że mieszka w Polsce. 60% deklaruje, że swoją przyszłość zamierza spędzić w Polsce (choć 15% wyraża chęć wyjazdu za granicę), mimo że niemal połowa (49%) przyznaje, że młodzi ludzie w Polsce nie mają szans na rozwój.

Warto na koniec tego fragmentu odwołać się jeszcze do badań CBOS. Patriotyzm należy do statystycznie najczęściej wymienianych przez ogół Polaków czynników łączących Polaków (obok innych, takich jak: klęski, katastrofy, nieszczęścia, wielkie tragedie, zagrożenia, kataklizmy, sytuacje kryzysowe, religia, wiara, katolicyzm, historia, przeszłość)⁴³. Jednocześnie patriotyzm stanowi drugą w kolejności (po polskiej gościnności) cechę, z której Polacy powinni czuć się dumni. Co do tego przekonanych jest 42% wszystkich respondentów i 48% z kategorii wiekowej 18–24 lata⁴⁴. Ludzie młodzi bardzo często deklarują silny związek z Polską (74%) oraz własnym narodem (78%). Równie często odczuwają związek z miastem lub wsią, w której mieszkają (73%), a dodatkowo w tym przypadku trzeba podkreślić, że aż 39% z nich nie tylko odczuwa związek, ale również utożsamia się z miejscowością zamieszkania. Najślabszą z kolei w tej grupie wiekowej jest identyfikacja z Europą (44%). Większość badanych deklaruje słaby związek lub jego brak na tym poziomie (wykres 1).

Wykres 1. Poziom poczucia związku i utożsamienia młodych Polaków z określonymi podmiotami



Uwaga: pominięto kategorię „Trudno powiedzieć”

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Co łączy Polaków?*, Komunikat CBOS, BS/168/2013, <http://www.cbos.pl>

⁴² 9% nie ma zdania na ten temat.

⁴³ *Co łączy Polaków?*, Komunikat CBOS, BS/168/2013, <http://www.cbos.pl>.

⁴⁴ *Powody do dumy i wstydu dla Polaków*, Komunikat CBOS, BS/30/2010, <http://www.cbos.pl>.

Patriotyzm w codziennym życiu młodych Polaków

Pojęcie patriotyzmu w badaniach studentów pojawiło się również w sposób bardziej bezpośredni. Celem tego zabiegu było przede wszystkim ustalenie, jak ważną rolę odgrywa ono w życiu codziennym młodych Polaków (tabela 6). Pośród innych wartości zaproponowanych w kwestionariuszu ankiety, patriotyzm wskazywany był najrzadziej jako najważniejszy element codziennego życia. Najczęściej wymieniano takie cechy, jak: miłość, rodzina, szacunek dla innych czy uczciwość. Trzeba zauważyć, że respondenci najprawdopodobniej traktowali to pojęcie w węższym – najbardziej konwencjonalnym – sensie, jako poczucie związku z własną ojczyzną.

Tabela 6. Wartości codziennego życia młodych Polaków

Którą z wymienionych cech postawił(a)by Pan/Pani na pierwszym miejscu, jako najważniejszą w codziennym życiu?	
Miłość, rodzina	35%
Szacunek dla drugiego człowieka	25%
Uczciwość	15%
Pracowitość	5%
Wierność partnerowi	4%
Tolerancja	3%
Prawdomówność	3%
Spryt	3%
Korzystanie z życia, rozrywki	3%
Religijność	2%
Przestrzegania prawa	1%
Patriotyzm	1%

Źródło: badania własne

Studentów zapytano także o to, na ile określone formy aktywności stanowią wyraz postawy patriotycznej. Mogli oni oceniać każdą z nich z osobna, korzystając z pięciopunktowej skali, na której wyższe wartości oznaczały, że dane zachowanie w większym stopniu wyraża postawę patriotyczną. Dane z tabeli 7 zawierają średnie wartości dla każdej formy aktywności wyliczone ze wspomnianej skali. Powstała z nich hierarchia zachowań i postaw, które badani uznają za przejaw patriotyzmu, choć niekoniecznie muszą sobie to na co dzień uświadamiać. Z drugiej strony, choć brak na to miejsca w niniejszym artykule, interesująca byłaby analiza, na ile w rzeczywistości młodzi ludzie zachowują się w sposób patriotyczny w odniesieniu do proponowanej przez siebie wykładni tego pojęcia (tzn. w jakim stopniu znają hymn państwowy czy historię Polski, jak często głosują w wyborach, przestrzegają prawa, posługują się poprawną polszczyzną itd.).

Tabela 7. Elementy postaw patriotycznych młodych Polaków

Która z poniższych form aktywności jest Pana/i zdaniem wyrazem postawy patriotycznej. Proszę ocenić na skali, gdzie „1” oznacza: „całkowicie nie wyraża patriotyzmu”, a „5” oznacza: „całkowicie wyraża patriotyzm”	
Znajomość hymnu państwowego	4,34
Głosowanie w wyborach	4,19
Znajomość historii kraju	4,06
Gotowość do obrony kraju	3,96
Przestrzeganie prawa	3,88
Wywieszanie flagi podczas świąt państwowych	3,88
Posługiwanie się poprawną polszczyzną	3,84
Przywiązanie do symboli narodowych	3,74
Kultura osobista w kontaktach z cudzoziemcami	3,68
Działalność na rzecz społeczności lokalnej	3,45
Kibicowanie narodowym reprezentacjom	3,33
Uczestnictwo w nabożeństwach podczas świąt narodowych i państwowych	3,01
Płacenie podatków	2,85

Źródło: badania własne

Za najbardziej patriotyczne młodzi Polacy uznają: znajomość hymnu państwowego, głosowanie w wyborach oraz znajomość historii kraju (średnie powyżej 4,00). W mniejszym stopniu z patriotyzmem wiążą takie zachowania i dyspozycje jak: przestrzeganie prawa, wywieszanie flagi podczas świąt państwowych, posługiwanie się poprawną polszczyzną, przywiązanie do symboli narodowych, kultura osobista w kontaktach z cudzoziemcami, działalność na rzecz społeczności lokalnej czy kibicowanie narodowym reprezentacjom. Najrzadziej z kolei utożsamiają go z uczestnictwem w nabożeństwach podczas świąt narodowych i państwowych oraz – co przeczy zakorzenieniu się nowej koncepcji patriotyzmu – płaceniem podatków. Powyższa hierarchia odślania raczej tradycyjną percepcję patriotyzmu. Takie zachowania jak płacenie podatków czy działalność na rzecz społeczności lokalnej, które często stawiane są za wzór zachowania nowoczesnego patrioty, w opiniach badanych studentów wyrażają „miłość do ojczyzny” w mniejszym stopniu. Także wiele innych przykładów – jak kultura języka polskiego czy nawet przestrzeganie prawa – relatywnie rzadko identyfikowane są z postawą patriotyczną.

Podsumowanie

W utworze zespołu T.Love *Wychowanie* możemy usłyszeć takie zdanie: „Ojczyznę kochać trzeba i szanować. Nie deptać flagi i nie pluć na godło”. Czy współczesna młodzież akademicka wypełnia słowa tej piosenki, czy może bliżej jest jej do słów wypowiedzianych przez pisarza Szczepana Twardocha: „Polski w Polsce wszyscy nienawidzą”⁴⁵? Zdecydowanie należy odrzucić twierdzenie, że młodzi Polacy nienawidzą Polski. Badania wskazują, że deklarują oni silny związek z krajem czy

⁴⁵ Szczepan Twardoch: *Polski w Polsce wszyscy nienawidzą*, <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/szczepan-twardoch-polski-w-polsce-wszyscy-nienawidza/ndn7t> [27.02.2013].

miejszem swego zamieszkania, w większości są dumni z bycia obywatelem kraju nad Wisłą, a połowa z nich broniłaby kraju, w którym mieszka. Generalnie, patriotyzm respondentów ma raczej wymiar deklaracyjny i emocjonalny. Nie „depczą” oni flagi, ani też nie „plują” na polskie godło. Istnieje poczucie związku z Polską, przywiązanie do symboliki narodowej, młodzi ludzie wskazują, że należy przestrzegać prawa i głosować w wyborach. Problemem jednakże jest to, że patriotyzm ten nie przekłada się na konstruktywne, obywatelskie działania. Młodzi Polacy lubią swój kraj (pomimo, że bywają wobec niego krytyczni), ale niekoniecznie podejmują realne działania, aby zmienić go na lepsze.

Bibliografia

- Arts W., Halman L., *National Identity in Europe Today. What the People Feel and Think*, „International Journal of Sociology”, vol. 35 (4), 2005
- Audi R., *Nationalism, Patriotism and the Cosmopolitanism in the Age of Globalization*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009
- Beck U., *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, przeł. J. Łoziński, Warszawa 2005
- Beck U., Grande E., *Europa kosmopolityczna*, przeł. A. Ochocki, Warszawa 2002
- Bimkiewicz K., Kamionka M., *Bierni społecznie, obywatele, patrioci? Postawy społeczne i obywatelskie studenckich wyborców Ruchu Palikota*, [w:] *Dlaczego Palikot? Młodzi wyborcy Ruchu Palikota: przypadkowy czy „twardy” elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej*, red. R. Marzęcki, Ł. Stach, Warszawa 2013
- Chodubski A., *Jednostka, naród, państwo*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002
- Co łączy Polaków?*, Komunikat CBOS, BS/168/2013, <http://www.cbos.pl>
- Dlaczego Palikot? Młodzi wyborcy Ruchu Palikota: przypadkowy czy „twardy” elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej*, red. R. Marzęcki, Ł. Stach, Warszawa 2013
- Dower J.W., *War Without Mercy. Race & Power in the Pacific War*, New York 1986
- European Citizenship*, Standard Eurobarometer 79, spring 2013, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb79/eb79_citizen_en.pdf
- Guzik A., Marzęcki R., Stach Ł., *Pokolenie '89. Aksjologia i aktywność młodych Polaków*, Kraków 2014
- Kasprowicz D., *The Radical Right in Poland – from the Mainstream to the Margins. A Case of Interconnectivity*, [w:] *Radical Right in political process*, red. M. Minkenberg, London 2014
- Kim Y., Yim K., Ko Y.J., *Consumer Patriotism and Response to Patriotic Advertising: Comparison of International vs. National Sport Events*, „International Journal of Sports Marketing & Sponsorship”, 3, 2013
- Krzyżak T., *Patriotyzm nie jest w cenie*, <http://www.rp.pl/arttykul/17,1085889-Sondaz-Rz---Patriotyzm-nie-jest-w-cenie.html> [26.02.2014]
- Kubiak H., *U progu ery postwestfalskiej, Szkice z teorii narodu*, Kraków 2007
- LaMothe R., *The Problem of Patriotism: a Psychoanalytic and Theological Analysis*, „Pastoral Psychology”, vol. 58 (2), 2009
- Margolin J.L., *Japonia 1937–1945. Wojna Armii Cesarza*, przeł. J.P. Rurarz, Warszawa 2009
- Marzęcki R., *Młody obywatel we współczesnej demokracji europejskiej*, Kraków 2013
- Moore M., *Is Patriotism an Associative Duty?*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009

- Nowicka-Włodarczyk E., *Trudne dyskusje o patriotyzmie*, [w:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998
- Nowoczesny patriotyzm, <http://www.prezydent.pl/prezydent/trzy-lata/nowoczesny-patriotyzm> [21.01.2014]
- Ojczyznę trzeba szanować, <http://www.kurier365.pl/biznes/fora-godpodarcze/ojczyzn%C4%99-trzeba-szanowa%C4%87.html> [19.01.2014]
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafer, Warszawa 2006
- Polit J., *Gorzki triumf. Wojna chińsko-japońska 1937–1945*, Kraków 2013
- Powody do dumy i wstydu dla Polaków, Komunikat CBOS, BS/30/2010, <http://www.cbos.pl>
- Raciborski J., *Unia Europejska jako imperium. Rozważania o koncepcji Ulricha Becka*, [w:] G. Babiński, M. Kapiszewska, *Zrozumieć współczesność*, Kraków 2009
- Różne wizje patriotyzmu, wolnyslowem.wordpress.com/2012/11/10/rozne-wizje-patriotyzmu [28.01.2014]
- Rozumienie patriotyzmu, Komunikat CBOS, BS/167/2008, <http://www.cbos.pl>
- Sagan S., Serzhanova V., *Nauka o państwie współczesnym*, Warszawa 2010
- Simonides D., *Patriotyzm, tożsamość narodowa*, [w:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998
- Skarżyńska K., *Różne oblicza i funkcje patriotyzmu*, [w:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998
- Stach Ł., *Spółczesność państwa nowych członków Unii Europejskiej z 2004 roku wobec integracji z jej strukturami. Obawy – nadzieje – oczekiwania*, Kraków 2011
- Szczepan Twardoch: *Polski w Polsce wszyscy nienawidzą*, <http://wiadomosci.onet.pl/kraj/szczepan-twardoch-polski-w-polsce-wszyscy-nienawidza/ndn7t> [27.02.2013]
- Szwed R., *Tożsamość europejska versus tożsamość narodowa? Transformacja tożsamości zbiorowej w Unii Europejskiej*, [w:] *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*, red. E. Hałas, K.T. Konecki, Warszawa 2005
- Vincent A., *Patriotism and Human Rights*, „The Journal of Ethics”, vol. 13 (4), 2009
- Winczorek P., *Nauka o państwie*, Warszawa 2005
- Żuradzki T., *Patriotyzm jest jak rasizm*, „Gazeta Wyborcza” 17.08.2007

Fact or artifact? Patriotism in the life of young Poles

Abstract

The article is an attempt to scientifically explain the role patriotism holds in the life of the Polish society. Special attention has been paid to young citizens, born after 1989, who understand and respect the value of the socio-systematic changes in Poland different than their parents generation. Based on their own questionnaire study the Authors are also trying to describe the way of perceiving this phenomenon: how much is it just an emotional bond with the homeland, country, state, region, city, society, and how much is it a practical action for the good of the country or local society? The article also includes the overview of different views on patriotism in the theoretical approach. The phenomenon of patriotism is being considered in the context of the wider issue: national/European identity, hierarchy of values or citizen activity.

Key words: patriotism, young generation, adolescents, national identity, civil society

Joanna Gajda

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Aktywność społeczna młodzieży w odpowiedzi na pytania: jak i dlaczego – wykorzystanie metod badań jakościowych do analiz wybranej grupy¹

1. Wybrane badania ilościowe nad stanem społeczeństwa obywatelskiego w Polsce

W praktyce badawczej bardzo popularne są ilościowe ujęcia tematu 'aktywności społecznej'. Żeby móc poddać wspomnianą 'aktywność' badaniu, wymaga ona operacjonalizacji. Określić ją można jako „uwarunkowaną społecznie, przejawiającą się w różnych formach każdą podjętą z własnej inicjatywy, realizowaną na podstawie uprzednio zdobytej wiedzy społecznej, świadomą, celową, dobrowolną, nieobowiązkową i nieodpłatną działalność indywidualną lub zespołową na rzecz innych osób, grup czy środowisk społecznych”². Aktywność społeczna jest jednym z podstawowych wymiarów 'tworzących' społeczeństwo obywatelskie³ dlatego badania wskaźników 'aktywności' są zwykle powiązane z próbą analizy kondycji społeczeństwa obywatelskiego.

Nie można oddzielić aktywności od społeczeństwa obywatelskiego, które jest zjawiskiem o długiej historii i ze względu na swoją specyfikę niemożliwym do

¹ Artykuł odnosi się do danych z lat 2007–2008 i oddaje obraz aktywności społecznej młodzieży w Krakowie w tamtym okresie. Opiera się na wynikach badań ilościowych dla lat 2007–2008, które stanowią kontekst dla wtórnej analizie danych jakościowych uzyskanych w badaniach realizowanych przez Sekcję Badań Społecznych Koła Naukowego Studentów Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa, wśród młodzieży gimnazjalnej w Krakowie w 2008 roku. Badana wtedy młodzież to obecnie, w roku 2014, osoby powyżej osiemnastego roku życia (19–22 lat). Raport z badań 2008: <http://www.archiwum.mlodziez.info/files//Aktywnosc%20spoleczna%20mlodziezy%20Raport%20z%20badan%20XII%202008.pdf> [20.12.2013].

² M. Prokosz, *Aktywność społeczna młodzieży szkół średnich w środowisku wielkomiej-
skim*, Wrocław 2000, s. 95.

³ P. Gliński, *O społeczeństwie obywatelskim w Polsce: teoria i praktyka*, [w:] *Homo eli-
gens. Społeczeństwo świadomego wyboru. Księga jubileuszowa ku czci Andrzeja Sicińskiego*,
red. D. Gawin, Warszawa 1999. Piotr Gliński wskazuje, że społeczeństwo obywatelskie cha-
rakteryzują: aktywność społeczna, innowacyjność i kreatywność grup interesów, wielość re-
lacji poziomych – sieciowa zasada organizowania się obywateli.

jednoznacznego zdefiniowania, co znacznie utrudnia badanie. Wśród faz rozwoju tradycji społeczeństwa obywatelskiego⁴ można wyodrębnić cztery drogi interpretacji tego pojęcia ujmowanego jako nurt: „polityczny”, „wspólnotowy”, „liberalny” lub „obywatelski”⁵. W Polsce w ramach projektu *Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego*⁶ (ISO) stworzono definicję operacyjną, która określa społeczeństwo obywatelskie jako „przestrzeń na zewnątrz rodziny, władzy państwowej czy obszaru regulowanego mechanizmami rynkowymi, w której ludzie dobrowolnie się zrzeszają, aby działać na rzecz wspólnego dobra”⁷. Określonymi w *Indeksie* ‘wskaźnikami’ społeczeństwa obywatelskiego stają się zatem przykłady aktywności – zachowania zaangażowanych społecznie jednostek, które: podejmują aktywność w dobrowolnych organizacjach, uczestniczą w kampaniach wyborczych, głosują i zabierają głos w sprawach ważnych dla nich samych i społeczności. Działania podejmowane przez nich mają wpływ na kształtowanie się życia politycznego, bo zgodnie z zasadą subsydiarności – aktywni na rzecz najbliższego otoczenia ludzie przyczyniają się do zmian ogólnospołecznych. Dlatego też mogą stać się przedmiotem analiz politologicznych, politolog może korzystać z realizowanych badań w tym obszarze, co przedstawiono poniżej.

Analizę aktywności umożliwia na przykład wspomniany projekt *Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego*, który opiera się na analizie danych zastanych, wykorzystując dostępne bazy danych i wyniki zrealizowanych już badań dotyczących obszaru społeczeństwa obywatelskiego⁸. Autorzy poprzez wyznaczone wskaźniki, wcześniej skonceptualizowane, ocenione przez ekspertów, wyskalowane, tworzą diagnozę umożliwiającą krajowe i międzynarodowe porównanie. Jak wskazuje *Raport ISO*, wyniki mają być polem do dyskusji, ale dzisiaj nie dają odpowiedzi, co zrobić, żeby poprawić sytuację⁹. Efektem jest wizualizacja zwana diamentem społeczeństwa obywatelskiego opisująca sytuację w ramach czterech wymiarów: struktury, wartości, efektów działań i środowiska działań.

⁴ H. Ciążela, *Obecny renesans idei społeczeństwa obywatelskiego a autonomiczność jednostki*, [w:] *Różne oblicza podmiotowości we współczesnej Polsce*, red. M. Orłowska, M. Jaworska, H. Ciążela, Warszawa 2001, s. 135–144.

⁵ P. Gliński, *O pewnych aspektach obywatelskości*, [w:] *Jak żyją Polacy?*, red. H. Domański, A. Ostrowska, P.B. Sztabiński, Warszawa 2000, s. 364.

⁶ W oparciu o projekt CIVICUS, źródło: <http://civicus.org/index.php/en/what-we-do-126/2014-04-25-03-26-23/csi> [28.06.2014].

⁷ *Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego* 2005, Projekt CIVICUS Klon/Jawor, Warszawa 2006.

⁸ *Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego* 2007, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2008, s. 81. źródło: http://portal.engo.pl/files/civicpedia.pl/public/raporty/INDEKS_SPOLECZENSTWA_OBYWATELSKIEGO_2007_LAST2.pdf [26.03.2009].

⁹ Tamże, „Dane zebrane w raporcie ISO mogą stanowić punkt wyjścia do rzeczowej debaty nad stanem społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Aktywny udział w tej debacie muszą wziąć wszystkie zainteresowane strony, przedstawiciele administracji publicznej i trzeciego sektora, media i opinia publiczna. Słabości polskiego społeczeństwa obywatelskiego należy potraktować jak wyzwania, a nie jak historyczno-kulturowy kliniec, z którego nie ma wyjścia”, s. 81.

Wykorzystać można również realizowane projekty badawcze takie jak *Diagnoza Społeczna*¹⁰ (sytuacja w Polsce) i *Europejski Sondaż Społeczny*¹¹ (sytuacja w Europie i wybranych krajach), które dostarczają danych¹² do określania stanu społeczeństwa obywatelskiego w Polsce, a ponieważ realizowane są cyklicznie, umożliwiają porównanie tendencji. Dostępne zbiory danych pozwalają badaczowi na samodzielną analizę zebranego materiału i wyciąganie wniosków, można też skorzystać z gotowego opracowania w postaci raportu *Diagnozy Społecznej*. Powyższe, dostępne do samodzielnej analizy lub kompleksowo opracowane zbiory danych i wyniki dają odpowiedź na pytanie: ile? jaka część? z jakiej grupy? z jakich regionów? jaki procent? jakiego rodzaju działalność? Jeśli jednak ujmemy aktywność społeczną zastanawiając się nad motywacjami jednostek, musimy badać ją innymi metodami.

2. Aktywność społeczna: jak i dlaczego

Należy podkreślić, że nie można mówić o istnieniu lub nieistnieniu społeczeństwa obywatelskiego w danym kraju, bowiem stan faktyczny jest zawsze różny od skrajnych wartości kontinuum. Jeśli istnieje potencjał – ludzie podejmują aktywność społeczną – idea społeczeństwa obywatelskiego jest realizowana. Jednak jak wskazuje *Europejski Sondaż Społeczny*, Polska „pod względem politycznej aktywności niepartyjnej zajmujemy ostatnią pozycję wśród państw UE”¹³ i daleko odbiega od średniej (stan na 2008). Słabością realizowanych badań ilościowych jest pominięcie założenia, że różne wymiary aktywności społecznej i ich charakterystyki nie są sobie równe. Do aktywności społecznej zaliczamy (według kafeterii zastosowanej w ankiecie¹⁴) jednorazowy udział w masowej zbiórce i całoroczną, regularną (w wymiarze kilku godzin tygodniowo) pracę wolontariusza, udzielającego korepetycji

¹⁰ Więcej informacji o cyklicznym projekcie: <http://www.diagnoza.com>. Dostępne bazy danych, narzędzia i wstępny raport umożliwiają samodzielną analizę danych. Można więc zoperacjonalizować definicję aktywności, wskaźniki odnaleźć w bazie danych i dokonać analizy na podstawie istniejących danych.

¹¹ Więcej informacji o badaniu <http://www.europeansocialsurvey.org/>. Po uprzednim zarejestrowaniu każda osoba może użyć zebranych danych do własnych analiz w celach niekomercyjnych. Zbiory danych można analizować bezpośrednio na stronie sondażu lub pobrać na własny komputer i analizować z wykorzystaniem programów statystycznych. Do pobrania są także zastosowane narzędzia oraz zbiór informacji z danego kraju, które mogły wpłynąć na wyniki badań: sytuacja polityczna, gospodarcza, wydarzenia itd. Sposób zbierania danych umożliwia realizowanie badań porównawczych pomiędzy poszczególnymi krajami, regionami a ze względu na cykliczność badań umożliwia także obserwowanie tendencji.

¹² Badania te nie są skoncentrowane na społeczeństwie obywatelskim, i nie pozwalają oczywiście na zbudowanie pełnego obrazu sytuacji, pozwalają jednak na dobranie wskaźników, które umożliwiają rozpoznanie oraz analizę i porównanie, ponieważ wykonane są na reprezentatywnej próbie.

¹³ http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=50&Itemid=80 [10.05.2008].

¹⁴ Patrz narzędzia *Diagnozy Społecznej*, źródło: <http://www.diagnoza.com/files/diagnoza2007/diagnoza2007-html.html>, oraz European Social Survey, źródło: <http://www.eu>

dzieciom z rodzin wykluczonych społecznie. Sedno problemu leży więc nie w ilości, ale w jakości aktywności społecznej, której także nie da się jednoznacznie określić. Badania ilościowe pozwalają na liczbowe ujęcie wskaźnikowanej (przez dobór pytań i kafeterię określoną przez badacza) aktywności, jednak „wielkość form organizacyjnych może powodować, że porównawcze badania, mające charakter ilościowy nie do końca będą mogły odpowiadać na postawione powyżej problemy badawcze; w przypadku funkcjonowania polskich organizacji obywatelskich bardzo niewiele jeszcze wiadomo, dlatego skuteczność podejścia jakościowego, jako podejścia eksplorującego, może być bardzo zasadna”¹⁵. Rozwiązaniem zatem może być wybór jakościowej metodologii badań (jeśli tylko odpowiada przedmiotowi badań), które pozwoli lepiej rozumieć charakter omawianej aktywności i zbliży do odpowiedzi na pytania badawcze. Jak wskazuje ojciec ‘socjologii rozumiejącej’ Max Weber, przedmiotem badań powinny być działania ludzi, ponieważ ‘działania’, zdaniem Webera, są racjonalne – mają ‘znaczenie’ i dlatego możliwe jest ich rozumienie¹⁶. Nie chodzi nam zatem o stwierdzenie występowania wskaźników ‘aktywności społecznej’, ale o to, co dzieje się w świadomości osób uwikłanych w obserwowaną sytuację czy zachowujących się w określony sposób, jakie są ich motywacje.

3. Użycie metod jakościowych

W naukach społecznych nie wystarczy obserwacja, istnieje potrzeba wyjaśniania lub/i rozumienia obserwowanych zjawisk. Badania ilościowe mają pozwolić na uogólnienie i wyjaśnienie a jakościowe koncentrują się na opisie i rozumieniu¹⁷. Związane z metodami jakościowymi wyjaśnienie idiograficzne, pozwala na pogłębienie, rozszerzenie zrozumienia tematu przez badacza. Czyli na pogłębioną analizę konkretnego przypadku, bez możliwości estymowania na populację. Wyjaśnienie nomotetyczne (związane z danymi ilościowymi) skupia się na całościowym ujęciu klasy zjawisk i określaniu głównych czynników wyjaśniających¹⁸. Jednak nie umniejsza to roli badań jakościowych, gdyż rozumienie jest niezbędnym uzupełnieniem lub rodzajem wyjaśniania¹⁹.

ropeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=10&Itemid=123 [1.02.2009].

¹⁵ E. Bogacz-Wojtanowska, *Wykorzystanie wywiadów indywidualnych i grupowych do badań organizacji pozarządowych*. Źródło: www.pts.amu.edu.pl/EBWstreszczenie.doc [12.02.2009].

¹⁶ P. Sztompka, za Weberem opisuje trzy kategorie działań: tradycyjne/rutynowe, racjonalne/autoteliczne (ze względu na wartość), instrumentalne (ze względu na optymalizację środków i celów). P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 57–63.

¹⁷ Pamiętajmy, że kwantyfikacja danych jakościowych jest możliwa, ale „każdy jednoznaczny ilościowy pomiar będzie uboższy znacznie niż odpowiadający mu opis jakościowy”, za: E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, przeł. W. Betkiewicz i in., Warszawa 2004, s. 49.

¹⁸ E. Babbie, *Badania społeczne...*, s. 45–46.

¹⁹ T. Klementewicz, *Rozumienie polityki. Zarys metodologii nauki o polityce*, Warszawa 2011, s. 110.

W badaniach odnosimy się czasem do bezpośredniego rozumienia – interpretowania działań, jednak niektóre z nich zupełnie niezrozumiałe, lub mogą być źle zinterpretowane (zwracamy uwagę na kontekst kulturowy). Przed pochopnym wyciągnięciem wniosków warto wtedy spytać „co robisz?”, albo „po co to robisz?” zakładamy bowiem, celowość i świadomość działających jednostek²⁰. Metody jakościowe wykorzystuje się w planie badawczym typu eksploracyjnego. Pozwalają pozyskać odpowiedzi na pytania: „co”, „jak”, „dlaczego” z perspektywy badanych. Podmiotem badań są małe próby, których dobór jest najczęściej celowy. Podejście to jest wewnętrznie niezwykle zróżnicowane²¹. Za Anną Wyką można wskazać wspólne dla badań jakościowych cechy:

- bezpośredni kontakt badacza z badaną rzeczywistością,
- odwołanie się do kompetencji badanego,
- otwieranie pola aktywności samych badanych w procesie badawczym,
- narzędzia badania możliwie nieustrukturalizowane²².

Niejednoznacznie, w ocenie podejścia jakościowego, przyjmowany jest fakt większego wpływu osoby prowadzącej (moderatora, ankietera, obserwatora) na przebieg badania oraz wynikający z założeń metody – brak możliwości wnioskowania statystycznego. Celem badań jakościowych jest uzyskanie zrozumienia doświadczeń, rozumienia subiektywnego sensu działań nadawanego przez ludzi, w kontekście szerszego środowiska, w jakim żyją, poznanie ich historii, opinii i planów²³. Badania jakościowe zwane są inaczej motywacyjnymi, gdyż ich zasadniczym zadaniem jest wyjaśnianie, dlaczego tak a nie inaczej postępują badane podmioty, zatem dotarcie do nieujawnionych w sposób bezpośredni przyczyn ich zachowania oraz możliwość osiągnięcia ‘rozumienia’ (*verstehen*) i zdolności do interpretowania tego zachowania zgodnie z ujawnionymi założeniami podmiotu badanego. Badania te mogą dostarczyć informacji, które będą pomocne przy opracowaniu projektu i budowaniu narzędzi np. ankiet. Pozwalają poznać język badanych, uzyskać szersze spojrzenia i lepsze rozumienie problemu, pomagają w wyjaśnianiu, gdzie zawiodły –

²⁰ P. Sztompka, *Socjologia...*, s. 49.

²¹ Więcej w publikacji *Metody badań jakościowych*, red. N. Denzin, Y. Lincoln, przeł. K. Podemski i in., Warszawa 2009.

²² A. Wyka, *Badacz społeczny wobec doświadczenia*, Warszawa 1993.

²³ Za: J. Górniak, S. Krupnik, B. Worek, *Zastosowanie podejścia badań jakościowych w ewaluacji ex-post*, [w:] *Ewaluacja ex-post. Teoria i praktyka badawcza*, red. A. Haber, Warszawa 2007.

Badania jakościowe „pozwalają widzieć zjawiska oczyma ich uczestników; wykorzystuje się w nich nieustrukturyzowane lub słabo ustrukturyzowane metody, które można elastycznie dopasowywać do społecznego kontekstu badań; [...] otrzymuje się dzięki nim wiele szczegółowych i złożonych informacji; proces analizy i wnioskowania ma charakter raczej indukcyjny niż dedukcyjny; wypracowuje się w nich wyjaśnienia, które mają zastosowanie w określonym kontekście społeczno-kulturowym, pozwalają zrozumieć procesy zachodzące w konkretnym środowisku, instytucji, społeczności”, s. 117–119.

Źródło: www.parp.gov.pl/files/74/81/158/Ewaluacja_expost.Teoria_i_praktyka_badawcza.pdf [03.06.2008].

lub okazały się niewystarczające badania ilościowe²⁴. Pojawia się tutaj konieczność uwzględnienia specyfiki badań kładących nacisk na rozumienie rzeczywistości, a nie na pomiar i skalę zjawisk. Należy jednak pamiętać, że badania tego rodzaju nie dają „podstaw do tworzenia ogólnie obowiązujących praw, niezależnych od kontekstu”²⁵.

W metodach jakościowych „badacze nie narzucają badanym kategorii odpowiedzi, do których powinni przyporządkować swoje postawy, lecz stwarzają im możliwość pełnego wyrażenia swych poglądów, opinii i odczuć”²⁶. Pozwala to na badanie rozumienia znaczeń, których nie da się odkryć w badaniach ilościowych. Jednokierunkową komunikację zastępuje dialog, skoncentrowany na temacie badań. Mówi się o socjologii jakościowej (i za tym też o wszelkich naukach stosujących podejście jakościowe) jako o nauce zaangażowanej, która podejmuje istotne społecznie tematy, gdzie badacz jest zainteresowany sprawami, które dotyczą społeczeństwa²⁷. Ponieważ większość poglądów na tematy dotyczące sfery publicznej powstaje i kształtowana jest w grupie, a nasze postawy są wypadkową kontaktów społecznych, w podjętym i opisanym poniżej badaniu zastosowany został zogniskowany wywiad grupowy dla zobrazowania postaw i poglądów młodzieży na temat aktywności społecznej i samorządności. Wskaźnikami aktywności były tutaj wypowiedzi dotyczące wyrażonych stanów psychicznych, opisanych zjawisk, zdarzeń, działań i stanów rzeczy. I właśnie wypowiedzi są przedmiotem analizy.

Warto przypomnieć w tym miejscu, że „zarówno w klasycznych podręcznikach metodologicznych, jak i publikacjach oraz opracowaniach poświęconych ewaluacji, podkreśla się podstawowy fakt prymatu problemu nad metodą badawczą”²⁸. Zatem przedmiot badań decyduje o wyborze metody. Podejście jakościowe jest potrzebne w obszarze aktywności społecznej. Jak podkreśla Ewa Bogacz-Wojtanowska przy analizowaniu działalności organizacji pozarządowych kluczowe są ludzkie motywacje, potrzeby, które odpowiadzą na pytanie, co sprawia, że ludzie stowarzyszają się, podejmują pracę zawodową w organizacjach i jak te organizacje działają²⁹. Takich informacji dostarczają nam tylko dane jakościowe. Dane uzyskane metodami jakościowymi, jak już wspomniano, nie są konkluzywne i nie pozwalają na stawianie hipotez, które odnoszą się do populacji. Mimo mniejszej próby dobrze zrealizowane badania jakościowe generują duże koszty związane z czasem trwania badań, koordynacją i organizacją zespołu badawczego. Jednak warto tutaj wskazać za Davidem

²⁴ M.in.: Churchill, Maison, Babbie.

²⁵ J. Górniak, S. Krupnik, B. Worek, *Zastosowanie podejścia badań jakościowych w ewaluacji ex-post*, s. 118, za: Por. L. Spencer, J. Ritchie, J. Lewis, L. Dillon, *Quality in Qualitative Evaluation: a framework for assessing research evidence*, National Centre for Social Research 2003, s. 17.

²⁶ B. Worek, *Analiza wyników zogniskowanych wywiadów grupowych: przegląd zagadnień podstawowych*, Czytelnia CEM. Źródło: <http://www.cem.pl/?a=pages&id=43> [10.02.2009].

²⁷ A. Wyka, *Badacz społeczny...*

²⁸ Za: J. Górniak, S. Krupnik, B. Worek, Źródło: http://www.parp.gov.pl/files/74/81/158/Ewaluacja_ex-post.Teoria_i_praktyka_badawcza.pdf [03.06.2008].

²⁹ E. Bogacz-Wojtanowska, *Wykorzystanie wywiadów...*

Silvermanem „poproś o dane lub pożycz je od innych”³⁰, gdyż z uwzględnieniem słabości danych tak samo jak w badaniach ilościowych metodologia jakościowa przewiduje wykorzystanie istniejących już danych³¹. W Polsce postulat Hanny Palskiej – stworzenia bazy danych jakościowych od 2004 roku – nie doczekał się pełnej realizacji³², niemniej idea odrodziła się w 2012 roku³³. Przykłady innych krajów wskazują na znaczny potencjał tego rozwiązania³⁴. W artykule skorzystano z badań realizowanych przez Sekcję Badań Społecznych Koła Naukowego Studentów Socjologii UJ na zlecenie Wydziału Sportu i Inicjatyw Społecznych Urzędu Miasta Krakowa. Celem pierwotnej analizy było poznanie i opisanie kompetencji obywatelskich, aktywności społecznej i samorządności uczniowskiej krakowskich gimnazjalistów w ich środowisku lokalnym. Badanie miało charakter eksploracyjny, wyniki były podstawą do przeprowadzenia badań ilościowych, mających na celu zaplanowanie działań Wydziału na rzecz młodzieży.

4. Przebieg badań

W pierwszym etapie badań prowadzono obserwację w szkołach wylosowanych do badania. Wykorzystując techniki obserwacji zwrócono uwagę na formę i treść gazetek ściennych oraz na wszelkie widoczne przejawy aktywności młodzieży. Istotne było zdobycie informacji dotyczących działania samorządu szkolnego. Efektem były obserwowalne wskaźniki dotyczące stopnia aktywności młodzieży w danym gimnazjum. Istotne na tym etapie było także pozyskanie uczestników do dalszych badań oraz stworzenie podstaw do triangulacji (dane z obserwacji zestawiano z danymi z wywiadów i na tej podstawie wyciągano wnioski). Następnie zastosowane zostały kolejne dwie techniki jakościowych metod badawczych: zogniskowane wywiady grupowe (FGI) z osobami deklarującymi i nie deklarującymi podejmowanie aktywności społecznej, oraz indywidualne wywiady pogłębione (IDI) z uczniami zaangażowanymi w działalność samorządów – reprezentantami i nauczycielami realizującymi opiekę nad działalnością samorządową młodzieży.

Wspomniany zogniskowany wywiad grupowy nie jest po prostu dyskusją, jest to wymiana zdań na jakiś temat, wspólne rozpatrywanie zagadnienia ważnego dla

³⁰ D. Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, przeł. M. Głowacka-Grajper, J. Ostrowska, Warszawa 2008, s. 193.

³¹ Tamże.

³² H. Palska, *O potrzebie ochrony danych jakościowych. Z doświadczeń socjologa-humanisty*, „ASK. Społeczeństwo. Badania. Metody”, 14/2005 Archiwizacja Danych Jakościowych, s. 7–17.

³³ Projekt Archiwum Danych Jakościowych realizowany ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, Moduł 1.1 (Numer projektu 11H 12 0305 81). Więcej informacji: http://www.ifispan.waw.pl/index.php?lang=pl&m=page&pg_id=55 [10.08.2013].

³⁴ Przykłady z krajów takich jak Wielka Brytania (QUALIDATA Paul Thompson), Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (Uniwersyteckie bazy California, Nevada, Columbia, Floryda, Alaska) oraz Niemcy (German Memory, Institute for History and Biography, Fern Universität Hagen), więcej: P. Filipkowski: *Po co archiwizować dane jakościowe i jak robią to inni*, „ASK. Społeczeństwo. Badania. Metody”, 14/2005, s. 31–52.

badacza³⁵. Tym, co technika ta czerpie z dyskusji, jest swoboda wypowiedzi, komentowanie wypowiedzi innych, przekonywanie i argumentowanie czy kontrargumentowanie. Wywiadu przebiega w oparciu o scenariusz i łączy w sobie elementy obserwacji i wywiadu, pozwala na dostrzeganie zmian dokonujących się w grupie na skutek wprowadzonego bodźca (tematu badań). Grupa stanowi dla jednostki punkt oparcia i pozwala, aby jednostka mogła się odnieść do tego, co inni już powiedzieli – zweryfikowała lub utwierdziła swoje poglądy. Obecni respondenci omawiają ściśle określony problem pod kierunkiem ‘moderatora’, którego zadaniem jest podtrzymywanie zainteresowania grupy zagadnieniem³⁶. Materiał uzyskany z badań jest sformułowany w języku badanych osób, to one sterują interakcją. Sytuacja wywiadu grupowego symuluje rzeczywistą sytuację życiową, w której ludzie reagując na bodziec – ujawniają swoje opinie, które często w kontaktach z innymi ulegają pewnym modyfikacjom. Można zastosować tę technikę, gdy chcemy poznać doświadczenia, opinie, ukryte motywy. Jest skuteczna w eksploracji i pozwala, aby uczestnicy formułowali własne pytania, odpowiedzi i uwagi w swoim własnym języku³⁷. Można wykorzystywać tę technikę jako wsparcie dla podejmowania decyzji politycznych³⁸. Można też stosować badania fokusowe, aby rozwinąć i lepiej zrozumieć kluczowe aspekty tematu, co pozwala na lepsze przygotowanie kwestionariusza wykorzystywanego na następnych etapach procesu badawczego³⁹. Zagrożenia, jakie niesie za sobą, to wpływ sposobu przeprowadzania takiego wywiadu grupowego na wyniki, co jest spowodowane procesami, jakie zachodzą w grupie społecznej. Chodzi tu głównie o zjawisko myślenia grupowego i przesunięcia poziomu ryzyka. Dlatego też bardzo ważną rolę pełni świadomy moderator.

Drugą zastosowaną techniką były indywidualne wywiady pogłębione⁴⁰ (IDI). Wywiad taki przeprowadzany jest z respondentami, co do których mamy przekona-

³⁵ Za: B. Worek, *Analiza wyników zogniskowanych wywiadów grupowych: przegląd zagadnień podstawowych*, <http://www.cem.pl/?a=pages&id=43> „nie jest też dyskusja, jaka ma miejsce podczas spotkania tej grupy [w rozumieniu grupy społecznej, przyp. aut.]: jest ona raczej pewnym rodzajem konwersacji, zogniskowanym na ściśle określonym temacie, trwającym z góry określony okres czasu, przeprowadzonym pod kierunkiem bardziej lub mniej aktywnego moderatora”. Jej „podstawową zaletą [...] jest to, że dostarcza ona wartościowych informacji na temat tego, jak ludzie rozmawiają o przedmiocie badań i jak kształtują się ich opinie, gdy ich punkt widzenia jest konfrontowany z punktem widzenia innych” [10.05.2008].

³⁶ Więcej o zastosowaniu tej techniki w politologii: P. Borowiec, *Zogniskowane wywiady grupowe w polityce i politologii*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne wyzwania badań politologicznych w Polsce*, red. A. Antoszewski, A. Dumala, B. Krauz-Mozer, K. Radzik, Lublin 2009.

³⁷ J. Kitzinger, R. Barbour, *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*, Londyn 1999, s. 5.

³⁸ Tamże, s. 19.

³⁹ E. McNabb David, *Research methods for political science: quantitative and qualitative methods*, Londyn 2004, s. 139.

⁴⁰ H.J. Rubin, I.S. Rubin, *Jak zmierzać do celu nie wiążąc sobie rąk. Projektowanie wywiadów jakościowych*, [w:] *Ewaluacja w edukacji*, red. L. Korporowicz Warszawa 1997, s. 204–205; L.C. Brians, L. Willnat, J.B. Manheim, R.C. Rich, *Empirical political analysis research methods in political science*, Pearson Longman, New York 2006, s. 355–365.

nie (uzasadnione), że posiadają określoną wiedzę i kompetencje, bądź byli uczestnikami zdarzeń, o które pytamy. Wywiad taki ma również charakter rozmowy, która oparta jest o listę pytań, wokół których koncentruje się problematyka wywiadu. Zastosowanie tej techniki pozwala poznać indywidualne poglądy respondenta; rola prowadzącego wywiad (indygatora) polega na stworzeniu atmosfery, która będzie korzystanie kształtować proces komunikacji. Sytuacja ta sprzyja poruszaniu trudnych, kontrowersyjnych tematów. Wywiady te przeprowadzono w celu uzupełnienia informacji zgromadzonych w ramach FGI. Zebrane poglądy i opinie nauczycieli na temat młodzieżowej aktywności, postaw oraz informacje od osób, które bezpośrednio realizują działania w środowisku szkolnym, na temat możliwości i ograniczeń takiej aktywności.

5. Wyniki badań

W swojej analizie skupiłam się na rozumieniu pojęć: aktywność społeczna, samorząd i samorządność oraz na przyczynach podejmowania aktywności. Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut w swojej książce o demokracji wschodnioeuropejskiej zwracają uwagę, że szansą dla demokracji liberalnej, m.in. w Polsce, jest „upowszechnienie prodemokratycznych postaw politycznych”⁴¹. Potwierdza to tezę, że badanie aktywności społecznej młodzieży jest zasadne, a temat może być podejmowany przez politologów. Potwierdzenie tego znaleźć można chociażby w raporcie ONZ⁴². Jak z niego wynika, aktywność społeczna i wolontariat sprzyjają podnoszeniu stopnia i różnorodności zaangażowania obywateli. Jest to niezbędne, aby móc pokonywać problemy i radzić sobie z wyzwaniem naszych czasów⁴³.

5.1. Aktywność społeczną określić można jako efektywne społecznie „uczestnictwo młodzieży w różnych dziedzinach życia”⁴⁴. Jest to działanie, które ma na celu dobro grupy rówieśników, środowiska lokalnego, szkoły, klasy. Nie jest to jednak tożsame z biernym uczestnictwem, ale wymaga zaangażowania świadomości, podjęte zadania nie są związane z obowiązkami ucznia. Są to działania całkowicie dobrowolne i wynikające z własnej inicjatywy jednostki.

Według respondentów aktywność społeczna bywa atrakcyjna dla ich rówieśników. Jednak z przeprowadzonych rozmów wynika, że takie udzielanie się na rzecz innych może być przez pewne grupy potraktowane jako „głupie”. Pojęcie

⁴¹ A. Antoszewski, R. Herbut, *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, Wrocław 1998, s. 242–250.

⁴² Raport „*Volunteering and Social Activism. Pathways to participation in human development*”, opracowany przez UNV (opublikowany przez agendę ONZ na rzecz wolontariatu: United Nations Volunteers (UNV) wraz z organizacjami International Association for Volunteer Action (IAVE), źródło: <http://www.unv.org/fileadmin/img/www/Volunteerism-FINAL.pdf> [28.03.2009]).

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Za: M Prokosz, *Aktywność społeczna młodzieży szkół średnich w środowisku wielkomiejskim*, Wrocław 2000, s. 88–89.

‘aktywności społecznej’ rozumiane jest przez respondentów w trzech wymiarach. Określają ją jako:

- a) pomoc innym: działanie na rzecz osób, zainteresowanie potrzebami innych, chęć niesienie pomocy. Badani zwracają uwagę na fakt, że *pomagamy innym, a nie tylko sobie*⁴⁵, *pojawia się zatem element empatii – ważne jest bowiem działanie dla kogoś*. Gimnazjaliści mówią o pomocy posługując się kategorią wolontariatu, który bezpośrednio kojarzy im się z aktywnością społeczną i jest dla nich związany TYLKO z pomocą innym ludziom. Nie są zatem świadomi szerokich możliwości, jakie daje pojęcie wolontariatu.
- b) interesowanie się i aktywność w sprawach swojej szkoły, miasta, państwa⁴⁶: jak wskazał jeden z respondentów – omawiane pojęcie dotyczy wyjścia poza problemy jednostki i działania na rzecz szerszej społeczności określił je jako: *udzielanie się w życiu publicznym, angażowanie się w sprawy dotyczące nas wszystkich, m.in. polityka, interesowanie się tym, co się dzieje dookoła, a nie tylko siedzenie w czterech ścianach*.
- c) umiejętność wyrażania własnej opinii na temat problemów otoczenia: skojarzenie to pojawiło się tylko w dwóch wywiadach. Badani mniej zatem kojarzą aktywność z zabieraniem głosu w ważnych dla siebie sprawach. Dostrzegają jednak potrzebne kompetencje obywatelskie, aby aktywność móc podejmować⁴⁷.

W grupie, która z założeń doboru próby nie była aktywna, brak było skojarzeń z aktywnością społeczną. Pod koniec wywiadu okazało się, że część osób jednak działa aktywnie na rzecz innych, ale najwyraźniej nie potrafiły tego połączyć z pojęciem ‘aktywności społecznej’. Wydaje się, że samo pojęcie jest im obce. Można

⁴⁵ Wszystkie cytaty (będą znaczone kursywą) pochodzą z realizowanych zogniskowanych wywiadów grupowych, oraz indywidualnych wywiadów pogłębionych w ramach projektu Sekcji Badań Społecznych Koła Naukowego Studentów Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego Aktywność społeczna młodzieży gimnazjalnej w Krakowie 2008. Całościowy raport, oraz dokumentacja badań są własnością zleceniodawcy Wydziału Sportu i Inicjatyw Społecznych Urzędu Miasta Krakowa. Gimnazja zostały dobrane biorąc pod uwagę wyniki egzaminu maturalnego, wielkość gimnazjum oraz jego położenie. Zaproszonych zostało 64 uczniów, jednak pomimo sprawnie przebiegającej rekrutacji i częstemu przypominaniu o terminach spotkań, ostatecznie w badaniu udział wzięło 36 uczniów. Wśród respondentów było 21 uczennic i 15 uczniów. Przeprowadzono 1 fokus siedmioosobowy, oraz 5 minigrup i 2 triady. Minigrupa to odmiana FGI, gdzie liczba uczestników wynosi od 4 do 6, triada to wywiad w trzyosobowej grupie. Wywiady pogłębione zostały zrealizowane z 14 nauczycielami gimnazjów i 6 reprezentantami samorządów uczniowskich.

⁴⁶ Aktywność rozumiana jako: *To czy ludzie interesują się w ogóle sprawami swojego państwa uzupełnione przez uczestniczkę wywiadu mówiącą, że Jest to swego rodzaju udzielanie się w życiu miasta, szkoły, danego samorządu, czyli działanie na rzecz społeczności*. Respondenci zwracają uwagę na poświęcenie i wysiłek, jakiego wymaga takie zaangażowanie: *Ludzie wkładają dużo swojego czasu, żeby pomóc swojemu państwu i też społeczeństwu*.

⁴⁷ Dla badanych *Wyrażanie swojej opinii* jest ściśle związane z aktywnością społeczną a jedna z respondentek mówi, że [aktywności społeczna] jest, jak się nam coś nie podoba na dany temat: co my o tym myślimy, jak to się powinno zmienić. W jakiś sposób chcemy zmienić otoczenie. W rozumieniu badanych taki wymiar aktywności społecznej nie jest związany tylko z krytyką, ale też z planem poprawy, realizacją zmian.

wnioskować, że pojęcie to nie jest silnie propagowane i nadal w naszym społeczeństwie wymaga dookreślenia. W toku dyskusji aktywność zyskała wymiar organizowania się i przyłączania do inicjatyw.

5.2. Samorząd uczniowski: jest jedną z możliwych przejawianych aktywności młodych ludzi, która ma charakter społeczny i powinna być szkołą samorządności i demokracji. Badani utożsamiają jednak samorząd uczniowski z wybranymi przedstawicielami. Kompetencje jakie ma samorząd uczniowski obrazują kontinuum pozycji samorządu w szkołach poddanych badaniu. Zdaniem uczniów samorząd:

- d) może realizować wszystkie swoje pomysły, może robić *różne ciekawe rzeczy, jeżeli ktoś ma, nie wiem, dobre chęci, zamiary i pomysły, to można wszystko zrealizować*,
- e) jest głosem doradczym⁴⁸ ma pewne możliwości, kompetencje, ale w dużej mierze jest zależny od „dorosłych” np. dyrektora, rady pedagogicznej, rady rodziców⁴⁹,
- f) jest bardzo ograniczony wewnętrznie i zewnętrznie⁵⁰,
- g) nie ma na nic wpływu – *Te samorzady to pic na wodę. [...] Samorzady niby wpływy mają, ale tak naprawdę nic nie mogą.*

Osoby niebędące reprezentantami samorządu, dostrzegają pomysły, przy czym określenia „takie”, „jakiś” wskazują na minimalne zaangażowanie i niewielkie poinformowanie zwykłych uczniów. Zdaniem respondentów są pewne wymagania, żeby zapewnić dobre działanie, ponieważ samorząd: [działanie samorządu] *ma sens, jeśli są odpowiednie osoby w tym samorządzie, jeżeli są takie, które są tam po to, żeby być sławnym i nie wiedzą o co chodzi, to nie ma sensu w ogóle*. Nasi respondenci byli wyjątkowo zgodni co do cech, które są pożądane u działacza samorządowego. Dominowały takie określenia osoby jak: ambitna, pomysłowa, odpowiedzialna, sumienna, komunikatywna i uczciwa.

5.3. Zaangażowanie młodzieży w aktywność społeczną: Należy pamiętać, aktywną bądź nieaktywną postawę młodych ludzi kształtuje środowisko rówieśnicze. Bardzo silny jest wpływ grupy rówieśniczej na jednostkę, jak wskazywała respondentka: *Myślę, że osoby w naszym wieku boją się opinii innych*. Zdaniem badanej młodzieży nie ma w ich otoczeniu liderów, którzy zachęciłiby ich do działalności społecznej. Najczęściej przytaczane przez młodych ludzi opinie i wypowiedzi świadczą o tym, że osoby, które działają, są postrzegane negatywnie, albo raczej nie chwalą

⁴⁸ Osoby działające w samorządzie: *mogą podpowiadać nauczycielom, wprowadzać jakieś zmiany, udogodnienia dla uczniów; ogólnie u nas w szkole to dyrekcja nie podejmuje tak sama jakichś decyzji, tylko zwołujemy zebrania, naradzamy się co jak ma być.*

⁴⁹ Jak działa samorząd: *to zależy najwięcej od uczniów, bo oni tam mają taką jakby władzę i oni podejmują wszystkie decyzje. Ale to zależy głównie od nauczycieli, bo nauczyciele głównie mają opiekę nad tymi uczniami. Różnie to wygląda naprawdę.*

⁵⁰ Kompetencje samorząd ma: *mniejsze niż przeciętny uczeń. Bo to jest tak. Po pierwsze oni sami ze sobą nie mogą uzgodnić co tak naprawdę chcą, a po drugie nauczyciele potrafią do takiego stopnia [samorząd] przystopować, że już się nie chce. [...] [Mówią] że nie ma sensu, bo a to nie ma środków, albo coś tam; sam może niewiele, sam nic nie może tylko przedstawić propozycje, sam nie może nic wprowadzić.*

się taką działalnością. Wymienia się raczej więcej przykładów ocen o negatywnym zabarwieniu. Nie ma potrzeby mówienia o dobrych zachowaniach, pomocy innym, dominuje pogląd, że *To się raczej nie rozgłasza takich rzeczy*. Sama młodzież uważa, że wszystko zależy od człowieka, który reprezentuje dany pogląd, ich zdaniem ci, którzy są aktywni, będą oceniali ludzi zaangażowanych dobrze, ci natomiast, którzy są bierni, będą mówić, że aktywni *niepotrzebnie się wtrącają*. Występuje zagrożenie, że można jeszcze stracić, mimo że poświęca się czas dla innych. Dostrzegana „niesprawiedliwość” oceny, zdaniem badanych jest efektem braku poparcia ze strony dorosłych kładących nacisk na indywidualne efekty, a nie na współpracę. Podstawowym problemem, jaki kształtuje aktywną bądź nieaktywną postawę młodych ludzi, jest dostrzegany przez respondentów silny wpływ grupy rówieśniczej na jednostkę. W grupie fokusowej respondenci opowiadając o akcji pakowania zakupów⁵¹ mówili, że bardzo starają się być w takich sklepach, w których nie spotkają swoich znajomych ze szkoły i klasy.

W odniesieniu do aktywności grupa determinuje także powodzenie lub klęskę danego działania. Podejmowanie aktywności społecznej zależy zatem od charakteru danej osoby, jej wytrwałości i pewności siebie, dalej – przekonania, że to co robi, jest słuszne. Wszyscy respondenci zgadzają się, że wpływ grupy jest bardzo ważny. Pojawia się bardzo często określenie bycia *fajnym* – ocena, jaką wystawia grupa wobec jednostek *wychylających się*, zawsze jest negatywna⁵².

Jako główną trudność wypowiadający się podają niechęć innych do włączenia się w działanie, brak pozytywnych wzorców, brak czasu, lenistwo a także brak odwagi do przeciwstawienia się innym. Pojawiające się tutaj odpowiedzi świadczą o tym, że to grupa rówieśnicza, w jakiej przebywają, determinuje to, czy pojawi się skłonność do działania, czy też nie.

5.4. Samorząd lokalny: Respondenci w większości nie potrafią powiedzieć, czym jest samorząd lokalny. Ich wypowiedzi krążą wokół dzielnicy, spółdzielni mieszkaniowych, osiedla. Niektórzy przyznawali się, iż nigdy wcześniej nie słyszeli tego pojęcia i nie wiedzą, co ono oznacza. Tylko wśród osób aktywnych społecznie (w samorządzie uczniowskim lub wolontariacie) pojawiły się także skojarzenia takie jak: *jest to grupa ludzi wybranych przez lokalne społeczeństwo, która reprezentuje właśnie tę grupę, która ich wybrała... no i która podejmuje właśnie najważniejsze decyzje, które dotyczą tylko... tylko właśnie no tego, tej okolicy, której, no nie wiem, oni zarządzają*. Skojarzenia z samorządem związane są z osobami piastującymi urząd, padała odpowiedź, że samorząd lokalny to *prezydent miasta*. Dyskusja na temat oceny działań samorządu nie była możliwa, ponieważ uczestnicy ze względu na brak wiedzy, nie byli w stanie podawać przykładów ani formułować opinii.

⁵¹ Akcja organizacji *Dziewczynka z zapalkami*, która polega na pakowaniu produktów klientom supermarketu za drobne datki przeznaczane na pomoc dzieciom.

⁵² Zatem podejmowanie aktywności zdaniem respondentów: *To zależy od podatności na wpływy innych. Bo jeżeli ktoś naprawdę będzie chciał coś zrobić, będzie widział, że jest źle, to się postawi. A niektórzy [...] no to się poddadzą, bo jest się fajnym*.

6. Główne wnioski

Otrzymane wyniki wskazują, że 'aktywność społeczna' jest pojęciem niepopularnym w świadomości badanej młodzieży a idea 'samorządności' jest prawie nieobecna w środowisku szkolnym, mimo jego roli edukacyjnej na tej płaszczyźnie. Jednak pomimo braków wiedzy i umiejętności młodzież deklaruje i przejawia aktywność społeczną. Potwierdza to tezę Hanny Świdy-Ziemby, że przy nadmiarze wyborów młodzi ludzie koncentrują się na realizacji swojego indywidualnego planu życia, natomiast nie chcą zmieniać rzeczywistości, która ich zdaniem jest bezsensowna, tylko starają się do niej przyzwyczaić⁵³. Jednak młodzież zwraca uwagę na te ideały, które są związane z obecnością drugiego człowieka, ponieważ „człowiek towarzyszy człowiekowi we wszystkich etapach jego życia”⁵⁴. Młodzi poddani są ciągłej presji, rywalizacji w pogoni za sukcesem, tęsknią za innymi wartościami⁵⁵. Sposobem radzenia sobie z rozszerzającą się alienacją wśród młodych jest właśnie postulowana aktywność społeczna⁵⁶. Jednak idea nie jest urzeczywistniana. Brak zaangażowania młodego pokolenia w działania obywatelskie i powszechna niewiedza obywateli o ustroju państwa są skutkiem zaniedbań w polityce edukacyjnej państwa⁵⁷.

Otrzymane wyniki wskazują, że:

- aktywność społeczna jest pojęciem niepopularnym wśród badanej młodzieży,
- idea samorządności jest prawie nieobecna w środowisku szkolnym,

Jednak, pomimo braków wiedzy i umiejętności, młodzież deklaruje i przejawia aktywność społeczną. Można zatem podejmować działania, aby to podtrzymywać i rozwijać, uczniowie gimnazjum w perspektywie sześciu lat stają się pełnoprawnymi obywatelami a przecież „dla demokracji nie ma większego zagrożenia niż bierność obywateli”⁵⁸.

Wiedza o wyzwaniach, jakie ma przed sobą młody człowiek aby stawać się świadomym obywatelem, może przyczynić się do podjęcia działań na rzecz edukacji

⁵³ H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005.

⁵⁴ R. Pawłowska, E. Jundziłł, *Aspiracje życiowe współczesnej młodzieży licealnej*, [w:] *Polska młodzież – zagrożenia, zaburzenia w aktualnej rzeczywistości*, red. T. Sołtysiak, M. Karwowska, Bydgoszcz 2001.

⁵⁵ „Przyjażnią się, mając jednak przekonanie, że nie są to związki odporne na próbę czasu, że to nie będzie tak jak u rodziców, gdzie te więzy trwają czasem nawet wiele lat. A im się to tak podoba. Tęsknią za przynależnością do jakiejś społeczności, do zbiorowości, którą by mogli uznać, tęsknią za pragnieniami, które by się w nich wtedy pojawiły. Oni chętnie żyliby tak, jak ich rodzice – rozprawiający w swoich komunach, mający świetne wzajemne kontakty”. H. Świda-Ziemba *Rozmowa drukowana w numerze „Wysokich Obcasów”* [w:] *O dorastaniu, czyli Kod buntu: narkotyki, przemoc, manipulacje*, rozmawia P. Legutko, Kraków 2002.

⁵⁶ K. Kmiecik-Baran, *Poczucie alienacji*, Gdańsk 1995, s. 31.

⁵⁷ J. Reguński, *Samorząd i demokracja lokalna. Osiągnięcia, zagrożenia, dylematy*, Warszawa 2002.

⁵⁸ R. Dahrendorf, *Zagrożone społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo* (przyp.) K. Michalski, Kraków 1994, s. 236.

obywatelskiej na poziomie formalnym (edukacja szkolna) i nieformalnym (zajęcia dodatkowe).

7. Możliwość zastosowania badań jakościowych

Jak zauważa Fiona Devine⁵⁹, podejście jakościowe nie jest na szeroką skalę stosowane w badaniu zachowań wyborczych – a mogłoby odegrać w tym obszarze ważną rolę. Badania jakościowe stosowane są również w marketingu wyborczym, ale ich realizację zleca się specjalistom od marketingu lub socjologom, mimo że mogą się nimi zajmować także politolodzy. Agnieszka Taper w artykule na temat rozwoju badań w zakresie marketingu wyborczego wskazuje, że badania jakościowe „mogą posłużyć również przy prognozowaniu zachowań społecznych w określonych warunkach, co daje politykom możliwość zaplanowania odpowiednich reakcji. [...] Warto jednak pamiętać, że obok eksplorowanego ponad miarę i do znużenia sondażu istnieją inne sposoby naukowego pozyskiwania informacji o społecznych przekonaniach i potrzebach”⁶⁰. Pamiętać należy, że nie wolno bezpośrednio przenosić technik i metod stosowanych na rynku konsumenckim na praktyki systemu politycznego i stosować ich bez podbudowy metodologicznej i refleksji. Na koniec warto podkreślić, że ważną rolą politologów jest możliwość wspierania rozwoju kompetencji społecznych u młodych ludzi, przekazywaniu podstawowej wiedzy o funkcjonowaniu samorządu i roli aktywności społecznej.

Bibliografia

- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, przeł. W. Betkiewicz i in., Warszawa 2004
- Chodubski A., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2005
- Churchill G.A., *Badania marketingowe. Podstawy metodologiczne*, przeł. J. Głowacka-Grejper, J. Ostrowska, Warszawa 2002
- Devine F., *Metody jakościowe*, [w:] D. Marsh, G. Stoker, *Teorie i metody w naukach politycznych*, przeł. J. Tegnerowicz, Kraków 2006
- Gliński P., *O pewnych aspektach obywatelskości*, [w:] *Jak żyją Polacy?* red. H. Domański, A. Ostrowska, P.B. Sztabiński Warszawa 2000
- Gliński P., *O społeczeństwie obywatelskim w Polsce. Teoria i praktyka*, [w:] *Homo eligens. Społeczeństwo świadomego wyboru. Księga jubileuszowa ku czci Andrzeja Sicińskiego*, red. D. Gawin, Warszawa 1999
- Lisek Michalska J., Daniłowicz P. (red.), *Zogniskowane wywiady grupowe. Studia nad metodą*, Łódź 2004
- Maison D., *Zogniskowane wywiady grupowe. Jakościowa metoda badań*, Warszawa 2001
- Maison D., Noga-Bogomilski A. red., *Badania marketingowe. Od teorii do praktyki*, Gdańsk 2007
- Marsh D., Stoker G., *Teorie i metody w naukach politycznych*, przeł. J. Tegnerowicz, Kraków 2006

⁵⁹ F. Devine, *Metody jakościowe*, [w:] D. Marsh, G. Stoker, *Teorie i metody w naukach politycznych*, przeł. J. Tegnerowicz, Kraków 2006, rozdział 9.

⁶⁰ A.E. Taper, *Metody i techniki badań nauk społecznych w służbie marketingu wyborczego*, „Dialogi Polityczne” 2004, nr 2, s. 99–106.

- Miles M.B., Huberman A.M., *Analiza danych jakościowych*, przeł. S. Zabielski, Białystok 2000
- Prokosz M., *Aktywność społeczna młodzieży szkół średnich w środowisku wielkomiejskim*, Wrocław 2000
- Silverman D., *Interpretacja danych jakościowych*, przeł. M. Głowacka-Grejper, J. Ostrowska, Warszawa 2007
- Silverman D., *Prowadzenie badań jakościowych*, przeł. J. Ostrowska, Warszawa 2008
- Sułek A., Nowak K., Wyka A. red., *Poza granicami socjologii ankiety*, Warszawa 1989
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002
- Świda-Ziemia H. rozmowa, [w:] *O dorastaniu, czyli Kod buntu: narkotyki, przemoc, manipulacje*, rozmawia P. Legutko, Kraków 2002
- Świda-Ziemia H., *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005
- de Tocqueville A., *O demokracji w Ameryce*, przeł. M. Król, B. Janicka, Warszawa 2000
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Warszawa 2002
- Wyka A., *Badacz społeczny wobec doświadczenia*, Warszawa 1993

Artykuły

- „ASK. Społeczeństwo. Badania. Metody”, 14/2005, temat: Archiwizacja Danych Jakościowych
- Filipkowski P., *Po co archiwizować dane jakościowe i jak robią to inni*
- Heaton J., *Secondary Analysis of Qualitative Data*. Forum: „Qualitative Social Research”, vol. 6 (1), 2005
- Kościański A., *Archiwum społecznych danych jakościowych: potrzeby, kontrowersje, propozycje praktyczne*
- Palska H., *O potrzebie ochrony danych jakościowych. Z doświadczeń socjologa-humanisty*.
- Taper A.E. *Metody i techniki badań nauk społecznych w służbie marketingu wyborczego*, „Dialogi Polityczne” 2004, nr 2
- Wyka A., *Qualitative sociology in Poland*, „Qualitative Sociology”, vol. 11 (1–2), 1988

Źródła internetowe

- Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Raport (pdf), red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2007, Źródło: <http://www.diagnoza.com/files/diagnoza2007/diagnoza2007-html.html> [1.02.2009]
- Europejski Sondaż Społeczny*, Źródło: <http://www.europeansocialsurvey.org> [01.02.2009]
- Haber A. (red.), *Ewaluacja ex-post. Teoria i praktyka badawcza*, Warszawa 2007 (pdf) Źródło: www.parp.gov.pl/files/74/81/158/Ewaluacja_expost.Teoria_i_praktyka_badawcza.pdf [03.06.2008]
- Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego 2007, Stowarzyszenie Klon/Jawor (pdf), Warszawa 2008, źródło: http://portal.engo.pl/files/civicpedia.pl/public/raporty/Indeks_Spoleczenstwa_Obywatelskiego_2005_raport.pdf [10.01.2009]
- Raport ONZ, źródło: <http://www.unv.org/fileadmin/img/vww/Volunteerism-FINAL.pdf> [28.03.2009]
- Worek B., *Analiza wyników zogniskowanych wywiadów grupowych: przegląd zagadnień podstawowych*, źródło: <http://www.cem.pl/?a=pages&id=43> [10.02.2009]

Social activity “how and why” – using quality research methods to analyze a chosen group

Abstract

Political science research on the civil activity are mostly concentrated on the quantitative approach, the results of such research allow for determining the scale of a phenomenon, comparing the situation on the defined areas, they also provide the possibility to observe tendencies and changes. The aim of the article is to present the use of qualitative methods in the completed research on the civil activity of secondary school students in Kraków, where focusing on the part of a reality allowed for observing the group in context and better understanding of the phenomenon. The article presents basic fortes and weaknesses of the quantitative and qualitative studies, as well as possibilities of secondary data analysis. The analysis results of the study conducted using the observation and interview (individual and group) methods and preliminary conclusions, which can be useful for quantitative research preparation for the 13–16 age group have been presented in the article. The realization of both quantitative and qualitative research does not, however, give a certain answer for all the research questions and brings many new challenges.

Key words: civil activity, autonomy, civil society, qualitative research, quantitative research, intense individual interviews, focused group interviews

Spis treści / Contents

HISTORIA I MYŚL POLITYCZNA / HISTORY AND POLITICAL THOUGHT

Antoon De Baets

The Year Zero: Iconoclastic breaks with the past 3

Jie-Hyun Lim

Transnational History of Victimhood Nationalism –
On the Transpacific Space 19

Stanisław Kilian

Współczesny neofityzm polityczny
na tle procesu komercjalizacji polityki 31
Modern-day political zeal and the process
of politics commercialization

Agata Tasak

Kategoria dobra wspólnego,
jako podstawa dobrego państwa
w refleksji polskich środowisk katolickich 43
The common good as the basis of a good country in the context
of the Polish Catholic enclaves

Michał Śliwa

„Socjalizm, w który wierzę”:
wyobrażenia społeczne Edwarda Lipińskiego 62
„Socialism I believe in”: the social dreams of Edward Lipiński

Barbara Rogowska

Stanowisko władz komunistycznych w latach siedemdziesiątych
XX wieku w zakresie cmentarnictwa wyznaniowego i komunalnego 75
The position of the communist regime on the religious
and communal cemeteries in the 1970s.

Andrzej Żebrowski

Polska Rzeczpospolita Ludowa
w zainteresowaniu służb specjalnych wybranych państw 94
People’s Republic of Poland in the interest of special services
of selected countries

INSTYTUCJE I DYSKURSY W PROCESIE BADAWCZYM /
INSTITUTIONS AND DISCOURSES IN A RESEARCH PROCESS

Marta Poslad

Electoral democracy in Central and Eastern European member states of the European Union: values, efficacy, incongruities and their relevance to socio-political alternatives 117

Barbara Myślik

Semantic Networks Analysis of Political Party Platforms: Coalition Prediction Based on Semantic Distances in Scottish Elections 1999–2011 134

Dominika Kasprowicz i Łukasz Zweifel

„Nowe wino w starych butelkach” – nowe partie w systemach partyjnych, na przykładzie Holandii 154
“New wine in old bottles” – new parties in party systems. The case of Netherlands

Małgorzata Pacek

Migracje czy mobilność – case study Holandia 173
Migration or mobility – Netherlands case study

Grzegorz Forys

Polityka sporu. Poza polityką instytucjonalną? 187
Feud politics. Beyond institutional politics?

Ryszard Kozioł

Forum Debaty Publicznej 201
Forum for Public Debate

Magdalena Mikołajczyk

Powtarzalność i zmiana typów argumentacji w debacie parlamentarnej. Porównawcza analiza dyskursu nad ustawodawstwem dotyczącym uboju rytualnego z 1936 i 2013 roku 220
The repeatability and change in argumentation types in the parliament debate. Comparative analysis of the discourse on the ritual slaughter

Radosław Marzęcki i Łukasz Stach

Fakt czy artefakt? Patriotyzm w życiu młodego pokolenia Polaków 245
Fact or artifact? Patriotism in the life of young Poles

Joanna Gajda

Aktywność społeczna młodzieży w odpowiedzi na pytania: jak i dlaczego – wykorzystanie metod badań jakościowych do analiz wybranej grupy 263
Social activity “how and why” – using quality research methods to analyze a chosen group

